

TRANSZILVANIZMUS

Eszmék, korok, változatok

TRANSZILVANIZMUS

Eszmék, korok, változatok

Szerkesztette, összeállította
BOKA LÁSZLÓ

MMMA
KIADÓ

Budapest, 2023

Kiadta a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával
az MMA Kiadó Nonprofit Kft.

© Boka László, 2023
© A kötet szerzői, 2023
© MMA Kiadó Nonprofit Kft., 2023

ISBN 978-615-6668-04-2

MMA Kiadó, Budapest, 2023
www.mmakiado.hu

Felelős kiadó Pécsi Györgyi, dr. Szabó László
Felelős szerkesztő Palójtay Kinga
Korrektúra Mozer Tamás, Varga Kinga
Köteterv és borító Ficzek Mária
Tördelés Bácsi István
Nyomta és kötötte Pauker Nyomda
Felelős vezető Vértes Dániel

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó
rendszerben való tárolás a kiadó előzetes hozzájárulásához van kötve.

TARTALOM

BOKA LÁSZLÓ: Transzilvanizmusformák, transzilvanizmusváltozatok	7
BALÁZS MIHÁLY: A transzilvanizmus korai újkori előzményeiről	59
K. LENGYEL ZSOLT: Szabálytalan párhuzamok. Kós Károly és Reményik Sándor erdélyisége (1911–1941)	101
BOKA LÁSZLÓ: Erdélyiség-koncepciók mint hídszerepek és szellemi autonómiaformák. Kuncz Aladár „élete esszenciája”	200
SZÁSZ LÁSZLÓ: Változatok transzilvanizmusra: Bánffy Miklós mecénási, nemzetgazdai szerepe	241
LÁNG GUSZTÁV: Dsida Jenő és az erdélyiség-eszme	281
FILEP TAMÁS GUSZTÁV: Urbánus transzilvanisták	302
VALLASEK JÚLIA: Irodalom hírek közé tördelve	348
MURÁDIN JENŐ: Az erdélyi magyar képzőművészet transzilvanista-helikoni korszaka	373
PATÓCS MOLNÁR JÁNOS: A transzilvanizmus esélye és vallási vonatkozásai	390
BALÁZS IMRE JÓZSEF: Transzilvanizmusalakzatok 1945 után	417
MARKÓ BÉLA: Ki beszél még transzilvánul?	441
FÜGGELÉK	
POMOGÁTS BÉLA: A transzilvánista ideológia	465
Cs. GYÍMESI ÉVA: Gyöngy és homok	497
A kötet szerzői	543

Cs. Gyimesi Éva és Pomogáts Béla emlékének

BOKA LÁSZLÓ

TRANSZILVANIZMUSFORMÁK, TRANSZILVANIZMUSVÁLTOZATOK

EGY REGIONÁLIS ESZMEKÖRRŐL,
ALAKULÁSTÖRTÉNETÉRŐL ÉS ALAKZATAIRÓL

A transzilvanizmus a magyar eszmetörténet alighanem egyik legvitatottabb, több irányból fenntartásokkal kezelt, olykor erőteljesen kritizált, mégis mindmáig hatni tudó eszmeisége. Történetiségét tekintve egy időben formálódó jelenségkörrel és annak variánsairól beszélhetünk, nem pedig egyetlen, stabil és változatlan alakzatról, mely a két világháború közötti politikai-társadalomtörténeti szerepkörei mellett elsődlegesen szépirodalmi, kulturális hatásában mutatkozott erőteljesnek, ugyanakkor jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben is hangsúlyos maradt.¹ E heterogén alakzatnak, közösségi ideológiának vagy hitmozzanatnak ezért is pontos, koherens és egyértelmű, mindenki által elfogadott történeti definíciója nem létezik. A két világháború közötti erdélyi közélet vezető eszméje alapvetően ideológiaként vált jellemezhetővé, mely történetiségét tekintve a ki-sebbségbe került magyarság kétségbeesett próbálkozásaként

¹ Kötetünk tanulmányai természetesen a transzilvanizmus két világháború közötti történeti-politikai megközelítéseit is több irányból érintik, hangsúlyosabb figyelem ugyanakkor történeti okokból is az egykori kulturális szférában manifesztálódó jelenségkörökre esik. Szerettünk volna Bárdi Nándor révén egy értékes összefoglalót közölni az Országos Magyar Párt 1920-1930-as évekbeli működéséről és azon belül a transzilván hangsúlyokról, a program gyakorlatba ültethetőségéről, polémiáiról és román nagypolitikán belüli kudarcairól, de sajnálatosan a szerző egyéb elfoglaltságai miatt erről le kellett mondanunk.

volt meghatározható a trianoni trauma túlélésére. Ebben a kontextusban kialakulását legtöbbször himnikus megfogalmazásának idejére, a tévesen csak Kós Károly nevéhez kötött 1921-es *Kiáltó szó* című röpirathoz kötik, amit a valóságban Kós mellett Paál Árpád és Zágoni István is jegyzett.² A transzilvanizmus gyökerei természetesen ennél jóval korábbról eredeztethetők, a 16–18. századokban éppúgy kimutathatók, mint ahogyan majd a dualizmus korában is, ám kényszerűen megújult formában és kiteljesedve egyértelműen az interbellikus periódusban érvényesült, amikor az élet szinte valamennyi területén elemi erővel tudott hatni. Az első világhégés után radikálisan megváltozott európai geopolitikai helyzetben ugyanis immáron nem egy, a mindenkori magyar szellemi központtól valamelyest elkülönülő, ámde mégiscsak az összmagyar történelem és ország-egész részeként, annak múltjából és művelődéstörténetből merítő, s a magyar területekkel szoros és aktív kapcsolatot ápoló erdélyi formája valósult meg, hanem az 1920 utáni impériumváltás ténye révén kényszerűen egy új főhatalom alá került terület *elsődleges társadalmi cselekvésprogramjaként* érvényesült. (Ez a történelmi határaiban jócskán felduzzasztott régió a „történelmi” Erdélyen kívül a Partiumot és a Kelet-Bánságot, valamint Máramarost és Dél-Bukovina egy részét, tehát a teljes Romániához csatolt 103 négyzetkilométernyi területet foglalja magába). Mindez azt is jelentette, hogy a kelet-közép-európai együttélésnek egy jövőorientált, progresszív – saját korát sok tekintetben megelőző – programját éppúgy hangsúlyozni kívánta, mint az „ahogy lehet” jegyében vigaszideológiát nyújtani a jelennek, tehát a kisebbségbe került helyi magyar közösségeknek. Az 1918/1920 utáni történelmi időkben, a változó politikai

² Az ezen a címen megjelentetett tanulmányok mellett utóbbi szakértők alapos elemzései, politikai cselekvési programszövegei is olvashatók. Lásd *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. [Kós Károly – PAÁL ÁRPÁD – ZÁGONI ISTVÁN]. (Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó és Nyomdai Műintézet, [1921]).

szerepkörei mellett (amelyek társadalmi-politikai síkon föderatív majd decentralizációs célkitűzésekkel és ezeknek megfelleltetett profilokkal, hangsúlyokkal bírtak) ezen újfajta erdélyi gondolat jelentősége elsődlegesen szépirodalmi és kulturális összhatásaiban mutatkozott meg, mely az utódállamok, azaz más elcsatolt magyar területek kulturális életében is (így a vajdasági vagy szlovenszkói irodalmi-szellemi élet megszervezésekor) példamutatónak bizonyult.³

Az Erdély latin megnevezésből származtatott elgondolás politológiai értelemben a régió érdekeinek érvényesítését tűzte ki célul, amelynek lényegét az adta, hogy Erdély földjén a történelem változásai, a földrajzi adottságok, a térség geográfiai zárt-sága és a jellegzetes táj együttes hatásában olyan unikális, autentikus és életformákat meghatározó lelkület formálódott ki, amely az évszázadok óta itt együtt élő népek mindegyikének sajátja, s amely minden mástól megkülönböztető egységbe is kapcsolhatja őket. A transzilvanizmus két világégés közti legismertebb, domináns formája e népek történelmi sorsközösségére épített, egymás emberi és szellemi értékei kölcsönös megbecsülésének tudatosítását maradéktalanul összeegyeztethetőnek vélte ki-ki nemzeti öntudatának és nyelvi-kulturális emlékeztének háborítatlan megőrzésével. Többes okból egy korábban életrevalónak bizonyuló, sőt prosperáló történelmi régió feltámasztásának a nyílt igényével lépett fel,⁴ amiben a liberális és az értékőrző történelmi szegmensek egyaránt helyet kaptak. Ezekben „egyetlen tér képzetét” terjesztették ki a Romániához került

³ Ehhez elsődlegesen járult hozzá az önszerveződés hatékony példája, amit elsődlegesen a Helikon néven ismertté vált szabad íróközösség valósított meg.

⁴ „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, *mert akartuk hinni*, hogy nincs és csak Magyarország van” [kiemelések az eredetiben]. Kós Károly, „Kiáltó szó Erdély, Bánság, Kőrösvidék [!] és Máramaros magyarságához!”, in KÓS – PAÁL – ZÁGONI, *Kiáltó Szó*, 1–5, 3.

többi területre is, melyeket Erdély fogalma „mint színekdoché foglalt egybe.”⁵

A 20. század első éveiben, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című vallomásában Ady Endre egy sor történelmi esemény felsorolásában előlegezte meg azt, amit a két világ-égés közötti transzilvanisták utóbb fejtettek ki és hangsúlyoztak, tudniillik, hogy Erdély szellemiségében jóval nyitottabb és történelménél fogva sokkal reálpolitikusabb is volt bizonyos időkben, mint Magyarország. „Erdély látott elsőnek mélyen be Európába” – írta Ady, s Fráter György példája kapcsán az egész régióra vonatkoztatva mondta: „tudta, hogy kell a törökkel bánni s távol tartani tarkónktól a simogató német kezet”. Ugyanitt sorolta fel Erdély történelmi tetteit s gyakori elsőségét, liberális és haladó szellemét, szoros európai kapcsolatait, nyitottságát, vallási toleranciáját és befogadó készségét a mindenkori Magyarország más régióival szemben.⁶ Nem véletlen, hogy a transzilvanizmus még a főhatalom-változás előtti egyik legfőbb műhelye, Szentimrei Jenő folyóirata, az *Új Erdély* 1918. januári első számának programadó írása is Ady említett cikke volt, később pedig ezt a nevekben, szellemi nagyságokban bővelkedő felsorolást választotta alapul Kós Károly is a húszas évek során jegyzett, *Erdély (Kultúr-történeti vázlat)* című, önálló kötetként is megjelentetett munkájában. Kós történelmi, vallástörténeti és kulturális momentumokon keresztül egészítette ki azt, amit Ady egykoron rövid publicisztikájában felvázolni igyekezett. Erdélyi föld,

⁵ Vö. VINCZE Ferenc, „Nemzetiesedő tér, térbeliesedő (irodalmi) történetek – a húszas-harmincas évek erdélyi magyar irodalma”, in VINCZE Ferenc, *Az átmen(t)et(t): Dsida. Szerzők, kiadások, értelmezések.* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2011), 23–24.

⁶ Vö. ADY Endre, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” [1905], in *Ady Endre összes prózai művei* 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó), 8; illetve SZABOLCSI József szerk., *Ady Endre összes prózai művei* (Arcanum Adatbázis Kft. – Folio-NET Kft., 1999) <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/index.htm> (Hozzáférés: 2023. 07. 29.)

erdélyi sors és erdélyi psziché hármasságában Kós úgy gondolkodott, hogy ekkorra mindez már elsődlegesen a magyar szellemi önvédelem autonómiaformákra aspiráló eszközévé is vált, hangsúlyozva, hogy a régió ezer esztendeje gazdaságilag is „egyéniséggé predestinált” területet jelent, hiszen az mindig is „küszöbkő” volt „Európa kelete és nyugata között”.⁷ A kialakult 1920 utáni helyzetben az építészeti stílusjegyekben, illetve a folklórban is megfigyelhetőnek vélt jellegzeteségeknél fontosabb volt persze, hogy az új erdélyi gondolat mind Budapest politikai elvárásaival, mind Bukarest beolvastató politikájával szemben hangsúlyosan szülőföld-centrikus maradt, ugyanakkor Kós követendő, pozitív példaként emlegette a múltbéli kiegyensúlyozó szerepköröket és tulajdonságokat. Hozzá hasonlóan a felélesztett-újrafogalmazott eszmekör legfőbb reprezentánsai Erdély mindenkori szabadelvű történelmi hagyományait, szellemi nyitottságát, a vallási toleranciát és világnézeti türelmet, a megegyezésre törekvést emlegették fel⁸ a nacionalizmusok és a radikális nemzeti szemléletek helyett, mondván: Erdély prosperitása, egyáltalán fennmaradása csak ilyen okos reálpolitikával válhatott realitássá. „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása – ez az, amit a történelemben erdélyiségnek mondunk.” – fogalmazott nyíltan Kuncz Aladár. Már csak emiatt is lényeges emlékeztetnünk azon állításra is, miszerint „nem ragadható meg a transzilvanizmus fogalma az »adottság« szintjén. [...] jelensége, a maga valóban bonyolult, ellentmondásos konkrétságában csakis a történeti szemlélet segítségével ragadható meg” – ahogyan Tóth Sándor még az

⁷ Lásd Kós Károly, *Erdély. (Kultúrtörténeti vázlat)* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1929). A Szépművés kiadása után a magyarországi terjesztést a Genius, illetve a Révai Irodalmi Intézet nyomdája biztosította.

⁸ Természetesen a felélesztett múlt elsődlegesen konstrukció-voltában szemlélendő, mely sajátos, tudatos emlékezetpolitika része is, például Kósnál. Lásd ezzel kapcsolatban kötetünk Balázs Mihály által jegyzett tanulmányát.

1970-es években, Sárréti álnéven kényszerült mindezt leírni,⁹ hangsúlyozva egyúttal a folyamataiban is szükségszerű változásait, variánsait s különböző arcéleit is, ahhoz, hogy „ellentétes pólusok közt mozgó, alakuló folyamat voltát” érthetővé tegyük. Az alábbiakban erre törekszem, afféle *rendhagyó bevezetőként* a kötetünkben tárgyalt értékes, sokszínű, különböző korokat és transzilvanizmusváltozatokat tárgyaló tanulmányokhoz.

1.

**TÖRTÉNETI KITEKINTÉS: ALAPVETÉSEKTŐL
EGY FELÉLESZTETT, KOMPLEX
FOGALOMKÖRIG**

Különböző korok erdélyiség-mozgalma, ahogyan az erdélyi öntudat és az esetleges lokálpatriotizmus is legalább részben függetlenítendő Trianontól, hiszen az valamilyen fokon a magyar államkeretek mellett, azzal párhuzamosan és azon belül is érvényesült már. Túl az önálló államiság történeti tényén (ezen belül politikai, közigazgatási és kulturális önállóságának gyakorlatán), vagyis azon, hogy a 16. századra – ahogyan Kulcsár Péter fogalmazott – Erdélyben kikristályosult, majd egy szövetségi politikai rendszerben stabil alkotmányos alapokra is helyezkedett az önállósult országrész a Fejedelemségek idején, ez a függetlenség csak okos külpolitikával volt biztosítható. „Európában egyedülálló politikai szerkezetként” egészen a 17. század végéig „ki kellett alakítani a törökhöz, a némethez és az elszakadt magyarsághoz fűződő viszonyt.”¹⁰ A török kor

⁹ TÓTH [SÁRRÉTI] Sándor, „A transzilvanizmus fogalmáról”, *Tiszatáj* 1 (1974): 57.

¹⁰ Mindez okos külpolitikával volt csak biztosítható: „ki kellett alakítani a törökhöz, a némethez és az elszakadt magyarsághoz fűződő viszonyt”. Lásd a szerző transzilvanizmus szócikkét a MAMŰL (*Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*) XII. kötetében. (Budapest: Balassi Kiadó, 2011) 133.

után, a dualizmus kora és főképp a kiegyezés, amit Ady is felpanaszolt 1908-ban, az Únió révén homogenizálta bizonyos fokig a két országot, s alárendelte Erdélyt – mely egykoron „magyar gyűjtőlencséje volt minden európai kulturális sugárnak” – a Monarchiának.

Az Únió megölte Erdélyt, habár 1867 után még sokáig, pár évtizedig, az erdélyi nyugtalan, csalafinta elme teret kapott politikában, irodalomban, tudományban. Most már nincs Erdély, s emléke sincs kézzel foghatóan [...] az az Erdély, amely enyhítő körülménye volt Magyarországnak, ahol Kazinczy Ferenc jól mulatott, nincs többé.¹¹

Kós 1912-ben a *Kalotaszeg* hasábjain viszont azt írta: „földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk.”¹² Ady 1908 őszén a már megtörtént, Monarchián belüli magyar homogenizációt panaszolta, ebben a folyamatban az egykori önálló erő emlékként élt csak, ugyanakkor decentralizáló erővel kecsegtetett, Kós viszont már a Nagy Háború előtti években az egyenlőtlen bánásmódot róta fel, a mellőzöttséget és a politikai vakságot is az Erdélyben történő (nemzetiségi) törekvésekkel szemben, miközben a helyi, regionális köztudatra és hagyományokra apellált. E köztudat a társadalmi asszimilációnak is sajátos színezetet adott. Dózsa Endre kolozsvári köző, a Deák Ferenc-féle politika híve az *Erdélyi Lapok* hasábjain 1910-ben jegyezte le: „Éppen a transzylvanizmus hagyományai alapján akarjuk keresni azokat az érzelmi momentumokat, amelyek az egymással társalkodó fajokból egységes, egyet értő, egy irányt, egy célt követő és egyként magyar nemzetet

¹¹ Vö. Ady Endre, „A Holnap”, *Nagyváradi Napló*, 1908. szept. 29., 3.

¹² [SK], „Erdély és a pesti közvélemény”, *Kalotaszeg*, 2. sz. (1912): 1–5.; 3. sz. (1912): 1–5.; 4. sz. (1912): 1–5. [Az idézet az 1912/2. lapszámból való]

alkotni képesek”.¹³ Ez az erdélyiség a polgáriasított *hungarus*-eszmének egy modernebb, koncepcionális lenyomataként is felfogható volt a dualizmus utolsó évtizedében. A folyamatok azonban hamarosan más irányt vettek. Az 1920-as békediktátum idejére az elcsatolt 103 ezer négyzetkilométernyi terület lakosságának – anyanyelvi megoszlás alapján – 54 százaléka volt román, 32 magyar, 11 pedig német.

A *Kiáltó szó* megjelenésétől az egykori, történelmi transzilvánizmus hangsúlyos újjáértelmezése, aktualizálása és további célokkal való kiegészítése történik tehát, melynek lényegi vonása mindazonáltal óhatatlanul a multietnikusság marad, a gondolatot támogató értelmiségiek és politikai szereplők bizonyos fokú (területi és más) autonómiát igyekeznek szerezni az immáron Bukarest felől érkező erős centralizáció és homogenizáció ellensúlyozása érdekében. Ezen belül viszont az új erdélyiség-gondolat az önszerveződő értelmiségi közösségek etikai modelljévé is válik. A bezárkózás, a passzivitás, az együtt nem működés kezdeti, letargikus évei (főleg 1918–1921) után cselekvő, önmentő kollektív programot hirdetnek, olyan új helyzetet vázolnak, amit a románok és a szászok irányába történő hídépítés őszinte szándéka követ – konkrét politikai, társadalmi, gazdasági önrendelkezési projektként. Az erdélyiség-eszme ekkori, megújult változatának a képviselői őszintén bíztak a nemzetek közötti közeledés lehetőségeiben, s ennek eredőjét magában a régióban s annak realitásaiban jelölték meg. Saját nemzettársaik felé meggyőződéssel hirdették (viga-szul, ám konkrét jövőképet is építve), hogy az egyazon szülőföld különböző etnikumú, felekezetű, eltérő nyelvi és közösségi jellemzőkkel, nagyrészt más kulturális hagyományokkal

¹³ Dózsa a politikai versus nyelvi nemzetnek Eötvös József által kiemelt elmentéipárjaiból természetesen nem az utóbbira, bármilyen nyelvi-nemzeti asszimilációra utalt, hanem a politikai nemzetet hangsúlyozta, amit az 1868-as ismert törvényben is leírtak. Vö. DÓZSA Endre, „Transzylvanizmus”, *Erdélyi Lapok*, 1910. január 15., 89–91.

rendelkező lakóinak a múltbeli sérelmek ellenére is több lehet a közös dolga (összeérő hagyománya, szülőföldre való kötődése, történelme stb.), mint elválasztó különbsége. Ez alapján pedig lehetségessé válhat egy közös erdélyi jövőre vonatkozó elkötelezettség is.

Az új, poszt-trianoni transzilvanizmus programjának alapjait az első években nem a politikai életben nehezebben magukra találó helyi magyar városvezetők (vagy helyettesek) és a későbbi politikusok, hanem a publicisták és tollforgatók kezdték lerakni. A legtöbb erdélyi értelmiségi a húszas évek derekára ezt a cselekvő, progresszív erdélyi gondolatot a magáénak vallotta. Irodalmi és publicisztikai vetületei hátterében – melyek a kor legfontosabb médiumainak számítottak – olyan újfajta humanista elképzelés is meghúzódott, amely egyrészt megfelelt a világháborús értékzavar után az újklasszicista szellemi irányzatoknak, az egykor megcsúfolt értékek után valami megbízható érték előkeresésének, olyan újnak, melyben mégis „az egész múlt benn foglaltatik”. Babits 1925-ös jól ismert értekezésében írta, hogy:

az írónak választania kell idő és örökkévalóság, korszerű mondanivalók és örök emberi közt: a kompromisszum mindinkább lehetetlen. [...] alkotásokba menekülünk, melyeknek igazsága mélyebb, mint a Kor változó igazságai.¹⁴

Ebben eredendően autentikus, a világpolitika által teljesen meg nem rontott helyi kisvilágokat, ősi kötelekeket kívánt felmutatni, másokat legalábbis, mint a 19. századtól megerősödő nacionalizmusok, melyek a kor komplex, sokrétű európai válságait okozták. Másrészt az erdélyiség kérdése – értékpreferenciák és eszmények tekintetében – a megképzett régióban kicsiben egy

¹⁴ BABITS Mihály, „Új klasszicizmus felé”, *Nyugat* 18 (1925), illetve BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I-II.*, sajtó alá rend., utószó, jegyz. BELIA György, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 78.

egész Közép-Európa-gondolatot, „keleti Svájc”-ot kívánt megvalósítani, vagyis benne rejtett egy olyan társadalmi-közigazgatási keret megteremtésének a lehetősége is, amely évtizedekkel előre vetítette akár egy Duna-menti, vagy páneurópai demokratikus együttműködés transznacionális szellemiségét. Kitűzött céljai ezért a legjobb európai hagyományokkal való mindenkori szinkronitást, a bezárkózás és sérelempolitika helyett a nyitottságot, a provincializmus helyett a világirodalmi és művészeti távlatot (s persze az ehhez szükséges kritikai rangot és szigorú minőségszmenyt) hirdették, miközben a saját lokális, autentikus értékek felkutatását, megmutatását tűzték ki célul a primer irodalmi-művészeti életben. Ez a szegmens (tehát az íróké, publicistáké, pedagógusoké, képzőművészeké, színházi embereké, teológusoké stb.) keresett elsőként hidakat a társnemzetek s az új többségi románság értelmisége felé.¹⁵ A transzilvanizmust az 1920-as évek derekára mindennél erőteljesebben áthatotta a kisebbségbe került (magyar s más) helyi közösségek iránti felelősség, a napi egyéni áldozathozatal vállalása és tisztelete (az egyszerű asszimiláció lehetősége vagy az elvándorlás helyett), ezáltal „belpolitikájában”, saját magyar közösségének megfogalmazott üzeneteiben egy újfajta erkölcsiséget, közösségi ethoszt fogalmazott meg, illetve ennek érdekében is a pillanatnyi ideológiai szekértábor-érdekeken való fölülemelkedést sürgette. Ennek Bánffy, Kós, Kuncz, Makkai, de részben már Reményik esetében is óhatatlan részévé vált a múltat tekintve az erőteljes nemzeti önkritika, elsődlegesen Széchenyi és Ady örökségének szellemében. A „program” azonban érthetően nem volt készen

¹⁵ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az 1920-as évek során az olyan karizmatikus polgármesterek, mint például Bernády György Marosvásárhelyen, vagy akár általánosan az Országos Magyar Párt vezetői (Ugron István és Bethlen György) ne tettek volna hasonló lépéseket, s hogy később az ellenzéki szász-magyar blokk kialakításának kísérlete, aztán a csucsai paktum ne számítana. Itt csupán az első kéznyújtásokra, kiütéskeresésekre utalunk. A politikai lehetőségekről lásd: GYÖRGY Béla, *A romániai Országos Magyar Párt története 1922–1938*, Múltunk könyvek (Csíkszereda, Pro-Print, 2017).

adott. Nem is állt mögötte a húszas évek elején konkrét szervezet, intézmény, leginkább az erdélyi értelmiség helyzetfelismerése és cselekedni akarása formálta és alakította az első évtizedben.

Az elképzelés hirdetőinek a mondandója annyiban talán időszerűtlennek volt mondható, hogy belső (saját közösségének szóló) üzenete mellett „külpolitikájában” az erdélyi társ-nemzetek közti végső megbékélést és toleranciát, nemzeti önkritikát, egy újfajta humanizmust és regionális minőség-eszményt olyan pillanatban hirdetett, amikor a magyarság körül élő más Kárpát-medencei népek javarészt épp saját, hőn áhított nemzeti mivoltukban triumfáltak. A Nagy Háborút, forradalmakat, Trianont és egyéb kataklizmákat követő általános elégedetlenségben az (utóbb sokak szerint naiv, mások szerint inkább korát megelőző) alapgondolatból a húszas évek folyamán a régió magyar ajkú közösségének tulajdonképpen valamennyi életszintjét meghatározó eszmevilág bontakozott ki, s bár igen sok irányból bírálat érte, annak befogadó jellege miatt nem vált sem egyeduralkodóvá, sem homogénné. Leginkább több más eszmei, politikai és irodalmi/kulturális szándék összeérésében egyfajta vezéreszmeként létezett.¹⁶ Ennek értelmében Erdély egykori hagyományaiból keresett elő egy olyan szuverén entitást, amely egyediségét részben a románsággal és százsággal való produktívnak remélt (jószerint sikertelen) kooperációval, részben a csonka-Magyarországtól eltérő, de az összmagyar kultúrában gyökerező és azt gazdagító produktumokkal igyekezett megvalósítani. Ez persze kényszerpályát is jelentett a főhatalomváltás következtében felszámolt korábbi intézményrendszere okán is, hiszen szinte kizárólagos médiuma a sajtó lett, legfőbb megnyilatkozási formája pedig a szépirodalom maradt.

¹⁶ Lásd erről Szász László különböző írásait és Bánffy-monográfiáját – Szász László, *Bánffy Miklós. Az erdélyi szellem arisztokratája*, (Budapest: MMA Kiadó, 2020), illetve kötetünkben közölt tanulmányát.

A kialakult történelmi helyzetben az irodalom ezért is, óhatatlanul többet jelentett esztétikai tapasztalásnál. Ahogyan Szerb Antal írta: az irodalom Erdélyben egyúttal „közösségi önvédelem” is ezen években, amit már a húszas évek irodalmi és publicisztikai vitái is igazoltak. Miközben a „fogatlan l'art pour l'art”-tól való távolodás Európa-szerte érezhető tendencia lett,¹⁷ az elcsatolt területeken – a magyar politikai érdekképviselő hiányából, később pedig erőteljesen korlátozott érdekvérvényesítő helyzetéből fakadóan – a szépirodalom új, kényszerűen kiterjesztett szerepköréről, vállalt többletfeladatairól, képviselőtelvéről¹⁸ természetes módon beszéltek. A húszas években aztán „sehol annyi vita nem folyt az irodalom célja, lényege, szerepe, helyzete” s ezek tisztázása körül, mint az új erdélyi magyar irodalomban,¹⁹ ahol a napisajtó és a szépírók kényszerűen többszörös terheket is a vállalkra vettek.²⁰

¹⁷ SZERB Antal, „Könyvek és ifjúság elégiája”, *Nyugat* 10 (1938), illetve SZERB Antal, *Gondolatok a könyvtárban*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1981), 678.

¹⁸ „Erdélyben a magyar irodalom: önvédelem, rászabaduló külső erők, vagy fejüket belülről felütő megkísértések ellen. Innen van, hogy a magyar irodalom erdélyi megnyilatkozásainak [...] törvénytszabó nagy többsége tendenciás. [...] Az irodalom így nem felszíne az erdélyi életnek, nem könnyű szórakozás után kapdosó kezek számára készült vásári holmi, hanem keresztmetszete, kivetítődése, megjelenési formája és harci eszköze egyben ennek a hegyek közé zárt világnak. *A szép csak egyik eleme, de nem lényege* annak, ami irodalmi formában követel meghallgatást magának Erdélyben”. [kiemelések tőlem, B. L.] SZENTIMREI Jenő, „Erdély tízéves magyar irodalma”, *Nyugat*, 7. sz. (1930): 537.

¹⁹ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1991), 504.

²⁰ Ligeti Ernő s Hegedűs Nándor is azt panaszolja, hogy a kisebbségbe került magyar tollforgatókra, publicistákra elviselhetetlen terhek nehezedtek az első években. Hegedűs Nándor 1921-ben a kolozsvári *Napkelet* „Mit kell tennünk erdélyieknek 1922-ben?” – körkérdésre sarkos, azonnali választ adott: a jövő teendője elsődlegesen az, hogy „a magyar társadalom vegye át azt a felelőséget, amit ma 30-40 újságíró visel.”

A transzilvanizmus irodalmi-művészeti jelentkezésének ilyen formában sem lehetett egzakt definíciója (illetve bizonyos cenzurális okok miatt hivatalosan felvállalható programja sem).²¹ Első komolyabb intézményei a program-szerű megfogalmazásra az évtized derekára jöttek csak létre.²² A transzilvanizmus szépirodalmi vetületei esetében viszont a fogalom használói tulajdonképpen a maguk önálló véleményét és érzésvilágát is mindig beleöntötték a tág gondolatkör vélt öntőedényébe.²³ Bizonyos alapvetésekben meggyeztek, szellemi autonómiaformákat hirdettek, s általánosan az egyes nyelveket meghaladó, lokális, regionális identitásformáknak a stabil, kikezdhethetlen elemeit keresték. Mindez magyar szempontból hangsúlyozottan is érthető volt. Az 1920 utáni általános veszteségnarratívában az, hogy a szülőföld, a táj és a történelmi múlt nem változik, tehát *elvehethetlen*, a magyar olvasóközönség szemében alapvető lelki-erkölcsi-szellemi erőforrásnak bizonyult. „Minket a hűség Krisztus-szege tart” – írta emlékezetes sorokkal Áprily. „...ha ez a föld megmaradt, szikláinknak és hegyeinknek építményeiben semmi sem változott, ha vizeink tovább folynak, erdőink tovább zúgnak, a pásztor továbbra is legetetni viszi juhait, akkor nekünk is tovább kell élnünk, mert ez a föld és

²¹ Annak, hogy többnyire költői lelkesültséggel beszéltek róla s nem tudományos egzaktsággal, többek mellett az is oka volt, hogy az említett, száz esztendővel ezelőtti formáját valamiképpen hirdető, felkaroló, támogató erdélyi egyházaknak és intézményeknek (melyek sok esetben maguk is épp ezen erdélyiség-gondolat támogatására alakultak) óvakodniuk kellett a politikai cenzúra korabeli erőteljes formáitól. Ahogyan K. Lengyel Zsolt írja: A transzilvanizmus „hajlama a képszerűsége nem logikai hiányosságait, hanem a hatósági cenzúra szorítását és a téma kényességéből eredő taktikus önburkolást bizonyítja.” Vö. K. LENGYEL Zsolt, *Haza és szülőföld*. (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2022).

²² Tulajdonképpen az Erdélyi Szépművés Céh 1924-es létrehozása, majd 1926-tól a Helikon íróközösségnek és két évvel később elindított folyóiratának volt ebben kiemelt szerepe.

²³ POMOGÁTS Béla, *A transzilvanizmus*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 204.

mi egyek vagyunk” – tudatosította Kuncz.²⁴ A morális oldalain túl a transzilvanizmus „esztétikai megjelenítése” mindezenesetre „teljesen mást jelentett a »helikoni triász« [...] verseiben, mint Kós Károly regényeiben vagy Tamási novelláiban”.²⁵ „Parttalansága azzal is magyarázható, hogy a helikoni irodalom esztétikájában (bár bizonyos politikai vagy radikálisabb társadalmi tartalmakat elhárított) meglehetősen nyitott volt, sokféle irányzatot fogadott magába”.²⁶ Propagátorai így egyértelmű lelkesültséggel, ámde csekélyebb fogalmi egzaktussággal beszéltek róla, miközben bizonygatniuk kellett – utóbb több irányba is – állításaik tartalmait és szándékát, azt az értékpreferenciát, amely egy virtuális Közép-Európa-gondolatot kívánt Erdély példája révén megteremteni, elfogadtatni és foganatosítani.

2.

A HÚSZAS ÉVEK: VITÁK, FOGALOMTISZTÁZÁSOK ÉS ERDÉLY SZELLEMI POTENCIÁLJA

A húszas évek közepe lényegében a transzilvanizmus csatája, arról folyik ekkor a disputa, hogy [...] miként kell értelmezni ezt az új fogalmat. Mindenki transzilvanista ekkor a maga módján, a konzervatívok a megőrzést, a modernnek a tolerancia és az együttélés szellemét hangsúlyozzák, a székely csoport a hegyi emberek sajátos lelkületét és így tovább. Ezekben a Helikon íróközösség létrejöttét közvetlenül megelőző években találkozhatunk klerikális, konzervatív, modern, radikális

²⁴ KUNCZ Aladár, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, *Nyugat* (1928): 2: 505. – a szöveg megjelent továbbá: *Erdélyi Szépmíves Céh kalendárium* 1929 (Cluj-Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1929), 39.

²⁵ Lásd VALLASEK Júlia, „A lehetetlen kísértése, avagy hogyan (ne) vitatkozzunk az irodalomról”, *Helikon* (Kolozsvár), 1. sz. (2015): 5-6.

²⁶ Lásd a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* megfelelő szócikkét.

transzilvanizmussal, majd ezekből alakul ki az a heterogén eszmeiség, mely mérsékelt modernségével és liberalizmusával mintegy két évtizedig uralja a romániai magyar irodalmat és általában a szellemi életet.²⁷

A kérdésre, hogy mi adta mindennek szellemi potenciálját és hátterét, összetett válasz adható.

Az úgynevezett „utódállamokban” eleve más-más módon indult fejlődésnek az irodalmi/szellemi élet. Minden elcsatolt országrész szellemi élete sokáig meglehetősen reménytelennek tetszett, e régiók korábban egyértelműen Budapestre fgyeltek, csak elszórtan akadtak számottevő decentralizációs törekvések, az új helyzetben pedig az alapvető intézmények hiányoztak. Erdélyt több tekintetben más helyzet jellemezte, mint a felvidéki vagy vajdasági magyar kisebbségi helyzetet. E területnek voltak regionális és történelmi sajátosságai, a helyi kollektív identitás fejlettségi foka, és az államalapításig visszavezethető történelmi múlt valós regionális öntudatot, egyfajta „ország tudatot” is jelentett, s a magyarok nagyobb lélekszámából adódóan bőséges szellemi erő tartalékokkal is rendelkezett. A történelem folyamán Erdély önálló államként is létezett, virágzott a fejedelemségek korában, s volt idő, amikor jórészt ez az országrész biztosította a teljes magyarság nyelvi, szellemi, vallási és kulturális identitásának a megőrzését. Abszolút kivételt az elcsatolt területek közül persze 1920 után Erdély sem jelentett: itt is alapvető problémát okozott az első évek elvándorlási hulláma, az intézmények (köztük az egykori kolozsvári egyetem) égető hiánya, a korábbi irodalmi fórumok és könyvkiadók megszűnése, az erőteljes román cenzúra és az új, többségi állam részéről a szubvenciók tudatos megszüntetése, elsorvasztása. Ezért is olyan cselekvési programot kellett kialakítani (részben feltámasztani), ami

²⁷ Vö. Kovács János: *Aradi két lovasok*. [Bevezető tanulmány] in *Periszkop 1925-26 Antológia* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 5–58.

a kollektív traumát mérsékli, ugyanakkor célt ad a töredék-társadalmi státusból adódó nehézségek hosszabb távú leküzdéséhez. E folyamatban kiemelten fontos sajátosságnak tekinthető, hogy a repatriálók mellett Erdélyben szép számmal hazatelepülőkről is beszélhetünk, akik a kisebbségi magyar szellemi élet új, méltó kereteinek megteremtésére ösztönöztek a maradókat. Ha végignézzük, hogy kik, milyen világlátott értelmiségiek álltak e kitűzött célok mögé a korban, s támogatták ezen kezdeményezéseket, könnyen beláthatóvá válik, hogy a transzilvanista eszmeiség prominensei nem légből kapott álmokat kergettek, s egyáltalán nem gondolták lehetetlennek a helyi művelődés értékeinek és egy európeér minőségeszménynek a korabeli összeegyeztethetőségét.

Az irodalmi munkássága mellett a parlamenti képviselőséget is megtapasztalt Benedek Elek még 1921-ben, a világpolgár, de francia internálótábort is megjárt, megrögzött humanista Kuncz Aladár 1923-ban, a korábbi külügyminiszter és reneszánsz alkotó Bánffy Miklós gróf pedig 1926-ban tért haza. Utóbbi kettő a megalakuló helikoni tömörülés élére került. Hozzájuk csatlakozott az amerikai édesanyától született, fiatal Kemény János báró, aki 1921-től Bécsben tanult, s került kapcsolatba az emigráns magyar értelmiségiekkel, s aki skót-görög származású feleségével invitálja majd 1926-tól nyaranta marosvécsi kastélyába a legjobb tollú erdélyi szerzőket. Mellettük a New Yorkból hazatérő székely Tamási Áron, az egykor Svájcban tanuló nagyváradi Tabéry Géza, a német és francia felmenőkkel is bíró, temesvári születésű író-építész, közösségszervező Kós Károly, akárcsak a fiatal református püspök és szépíró Makkai Sándor, az „urbánus transzilvanista” Ligeti Ernő vagy a sajtóélet egyik doyen-jének számító, Adyt s Juhász Gyulát is jól ismerő Hegedűs Nándor. Mindannyian világlátott, klasszikus műveltségű európeér gondolkodók! Mellettük számosan (Berde Mária, Karácsony Benő, Molter Károly, Olosz Lajos stb.) kettős vagy többes kisebbségi helyzetből (nőként,

asszimilált zsidóként, svábként stb.) tekintenek a jövőbe. Más művészeti területekről szintén említhető lenne egy sor más ragyogó elme, akik tevékenyen részt vállaltak ez idő tájt az új magyar intézmények kialakításában, régiek megőrzésében: így a szintén hazatérést választó, Erdélyben képzőművészeti iskolát alapító Szolnay Sándor, aki 1929-ben Kós Károllyal közösen hozza létre a Barabás Miklós Céhet, vagy akár az avantgárd művészet európai rangú mestere, a brassói Mattis Teutsch János. Színházi területen Janovics Jenő színházigazgató, aki 1920 után új otthont teremtett a kolozsvári „kilakoltatott” magyar színjátszásnak, s aki „a magyar Pathé”-ként vonult be a történelembe, miután korábban helyi mozgóképszínházával és filmstúdiójával a teljes korszak művészi igényű filmjátszásában megkerülhetetlen szerepet játszott. A szellemi-lelki élet egyéniségei közül Márton Áron gyulafehérvári püspököt, Tavaszgy Sándor kolozsvári teológiaprofesszort éppúgy említhetjük, mint mecénási, intézményteremtői szerepköreikben Bánffy és Kemény Jánost, akik szépírói tevékenységük mellett az erdélyi magyar színházi élet nemes hagyományainak megfelelően annak további felvirágoztatásában is kiemelkedő szerepet játszottak.

A felsoroltak mindannyian elkötelezettjei lettek egyfajta predesztinált, mintaszerű erdélyiségnek, kiépülő Közép-Európai demokráciának, s az új erdélyi író- és művészgeneráció azon tagjait nevelik, akik nemzetük értelmiségét saját felelősségükre is figyelmeztetik, ugyanakkor hisznek saját szakmaikon belül a nemzetközi tájékozódás mindenkori szükségességében. A későbbi helikonisták részéről ezért is lett elsődlegesen fontos a kooperáció más kisebbségekkel, így az erdélyi szász értelmiség legjavával. A kapcsolat a *Klingsor* című, 1924-ben alakult erdélyi szász irodalmi folyóirattal kezdetben szoros alkotói viszonyt jelent, egyfelől a meghirdetett progresszív erdélyiség okán, másfelől azért is, mert a lap az erdélyi modern német polgári irodalom

legjelentősebb fóruma volt. Az együttműködés a húszas évek második felében és a harmincas első éveiben konkrét irodalmi estek sorozatában, illetve termékeny fordítási programokban is megtestesült.²⁸ A húszas évek transzilvanistáinak, bár többségük esetén nyilvánvaló volt az esztétikai elvek primátusa, e mellett a *kor és a helyzet* realitásait is mérlegelniük kellett. Az erdélyi irodalom határait például ennek megfelelően tágan és egyénien értelmezték. Többször a *Nyugat* első nemzedékének esztétizmusával és lehetőleg egy szigorú kritikai mérce elvárásaival, européer kitekintéssel, a regionalitásban többleterőt, megismertetendő értéket hangsúlyozva léptek föl, de az írói feladatelveket és egy sajátos, magasabb rendű erkölcsiség kérdésköreit is mindvégig a központi diskurzusok témájává tették.

Jelentős volt továbbá az Erdélybe emigráló baloldali értelmiségiek száma is – köztük Gaál Gábor, Franyó Zoltán, Kádár Imre s mások²⁹ –, akik szintén erőteljesen meghatározták a korszak helyi (és összmagyar) irodalmi-szellemi életét. Nekik is köszönhető, hogy a húszas évek erdélyi folyóirat-irodalmának alapvetően progresszív arculata alakult ki. Az új főhatalom alá került terület komoly szellemi potenciállal bírt tehát e mostoha időkben is, messze komolyabban, mint más elcsatolt területek, az évtized derekától a kulturális életben e nyíltan baloldali vagy polgári radikális értelmiségi réteg által is biztosítottak tűnt a kritikai színvonalcsökkenés reményteljes áthidalása, mely több elszakított területen az első időszakban óhatatlanul felbukkant, illetve megvalósíthatónak az a véleménypluralizmus, amely egy egészséges irodalmi, színházi

²⁸ Merőben más történelmi helyzetet eredményezett ugyanakkor az 1930-as évtized világpolitikai és gazdasági válságokkal sújtott, terhelt időszaka. Az 1930-as évek első harmada – többes okból – már sajnálatosan e kapcsolatok elsatnyulásának ideje. Közrejátszott mindenesetre ebben az, hogy az új évtizedben Heinrich Zillich, a lap főszerkesztője a német birodalmi eszme vonzáskörébe került.

²⁹ Például a csehszlovákiai kitiltása után hazatérő Balogh Edgár is.

és kritikai élethez elengedhetetlen. Dienes László akárcsak Gaál Gábor persze csak addig gondolta jogosultnak a húszas évek újjáélesztett erdélyi gondolatát, amíg az (olvasatuk szerint) nem jelent elzárkózást az általános emberi értékek és legfőképp az osztályharc elől.³⁰ „Szabad-e európai szemmel nézni az erdélyi irodalom palántáit?”³¹ A válasz nem késett sokáig, a kérdésre Paál Árpád, a *Napkelet* egykori főszerkesztője felelt: „Az erdélyiség nem helyrajzi fogalom és nem lokálpatrióta tünet, hanem nagy dolgoknak kicsi területen való szintetizáló akarata.”³² Ligeti Ernő ugyanekkor, már 1924-ben is azt fejtegette, hogy az erdélyiség helyben a nemzetköziséget szolgálja, és a transzilvanizmus európaivá kívánja tenni Erdélyt.

A mi lokálpatriotizmusunk: törődnünk kell az erdélyi jövővel, mert helyettünk senki sem végzi el ezt a munkát [...] A mi transzilvanizmusunk: szűk kis területünkön megállva az európai szellemnek legyünk diplomáciai attaséi.³³

Az álláspontok összeegyeztethetőnek tűntek a húszas évek derekán, akkor is, ha az általuk szentesített későbbi gyakorlatok nem egy ízben más tényállást mutattak.

Az 1926-ban szabad írói csoportosulásként megalakult Helikon-kör szellemi vezetői egységesíteni tudták az erdélyi íróértelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és radikálisokat. A helikonisták aktívan vettek részt az Erdélyi Irodalmi Társaság újjáélesztésében, a magyar

³⁰ „De mihelyt a helyi érdekek túlbecsülése oly magas lesz, hogy nem látszanak rajta keresztül az általános emberi kultúra nagy farszai, a lokálpatriotizmus megállást, zsibbadást, elposványosodást jelent.” Vö. DIENES László, „Lokálpatriotizmus”, *Keleti Újság*, 1924. márc. 21.

³¹ Uo.

³² PAÁL Árpád, „Hozzászólás”, *Keleti Újság*, 1924. márc. 22.

³³ LIGETI Ernő, „Erdélyiség a nemzetköziségért”, *Keleti Újság*, 1924. márc. 29.

tudományosság fórumai mellett a színházi élet és a népkönyvtárak, valamint az akadémiaszerű Helikon-líceumok megszervezésében, segédkeztek gyakorlati pályázatok kiírásában. Lapjuknak, az 1928-tól 1944-ig létező *Erdélyi Helikon*nak beköszöntő írásában Áprily Lajos emlékezetesen úgy fogalmazott, fórumuk: „Az élet szava szeretne lenni s nem a halálraitélt féllendületé.” A lap (és az íróközösség) erdélyisége ugyanakkor: „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provinciálizmus.” E túlságosan is sokat idézett sorokon túl arra is érdemes emlékeztetni, hogy Áprily azt is hangsúlyozta, hogy az *Erdélyi Helikon* maga is „tisztáz és vitatkozik” még saját jelzőjével, vagyis „az »erdélyi« szóval, mert öntudatát és rendeltetését védelmezi, de arra is megvan az ereje, hogy visszavonuljon a tartalmi szépségek mélyebb vonalára. Ebben egy Stefan George verscsokor a mintaképe, mely az ősz lelkét úgy tudja megidézni borzongató művészzel, hogy egyszer sem mondja ki a lírai értékében megfakult szót: ősz.”³⁴

A szerkesztést egy évvel később tőle átvevő Kuncz ugyanitt a programírásként közölte, *Tíz év* című esszéjében azt vallotta, hogy a kisebbségi magyar irodalom „regionális jellege mellett is már történelmi rendeltetésénél fogva sem veszítheti el kapcsolatait az általános magyar és az európai irodalmakkal.”³⁵ A püspökként és szépíróként is megbecsülésnek örvendő Maklari Sándor ehhez hasonló gondolatokkal erősítette meg az indulás eredeti szándékát, vagyis a kisebbségek számára

³⁴ Lásd az *Erdélyi Helikon* legelső számát (1928). A lapban Babitsról Déry Tibor is számos korabeli nagyság publikált, a lap éppúgy közölt fontos tanulmányokat az európai irodalom jövőjéről, mint alapvető tanulmányt Németh László tollából Szabó Dezső írásművészetéről, s indított állandó szemlét a nyugat-európai kisebbségi irodalmak helyzetéről Kuncz Aladár révén.

³⁵ KUNCZ Aladár, „Tíz év”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 2–5, illetve KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék, tanulmányok II. 1923–1931*; KUNCZ Aladár, *Összegyűjtött Munkái* VI. szerk., szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv és JUHÁSZ Andrea (Kolozsvár–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–OSZK, 2019), 260. [a sorozat a továbbiakban: KAÖM]

felértékelt kultúráképet, a szellemi kitekintések szükségszerűségét (esetleges elzárkózásban pedig a közvetett halálraítéltséget), mellettük viszont egy magasabb rendű erkölcsi értékrendet is hangsúlyozott, mint az erdélyi gondolat sajátját.³⁶ Az e mögött meghúzódó etikai magatartás ugyanis éppolyan hangsúlyos jeggyé lett, mint a regionalitás és az erdélyi öntudat az új, transzilvanista koncepcióban. Mindez elsődlegesen kisebbség és többség viszonyában, illetve egyén és közösség kölcsönös felelősségtudatában érvényesült, s mindenekelőtt egyetemes emberi és keresztény értékekre irányította a figyelmet. A fokozatosan teret nyerő, minőségi művekkel jelentkező irodalomszegmensben a húszas évektől érezhető erőteljes etika mögött Babits szerint is eleve két dolog állott:

a *transsylvanizmus* [...]: egy emelkedett, egységes világnézet mely minden író-többé-kevésbé lelkesít, s túlel a pártok törtetésén éppúgy, mint az egyén céltalanságán. És a *szabadság*. Az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság amit ez a világnézet jelent.³⁷

Schöpflin pár évvel később ugyanerre a szabadság-faktorra utalva mondta, hogy Erdélyben, „bizonyos felszabadulás is állott be, felszabadulás az alól a nyomás alól, amelyet nálunk [ti. Budapesten – B. L.] a hivatalos hatalom és a reá támaszkodó társadalmi hatalmak az új irodalom ellen alkalmaztak.

³⁶ „Az Európa-szerte elszórt sokmilliónyi kisebbség mindenütt kettős feladat elé állított. [...] Politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntarthatásának egyetlen útja a kultúra, a saját nemzeti tradíciókon nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő, tehát halálraítélte [...] hanem mindenütt egyetemesebb, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell hogy legyen.” Vö. MAKKAJ Sándor, *Közönség és irodalom*, in MAKKAJ Sándor, *A mi útunk* (Cluj-Kolozsvár: Ifjú Erdély, 1929), 227.

³⁷ BABITS Mihály, „Transsylvanizmus. Tabéry Géza – Emlékkönyv” *Nyugat* 21 (1931): 2: 480–482., 482. [kiemelés az eredetiben]

A konzervatív erők lecsökkenése, majdnem teljes megsemmisülése, ami együtt járt az állami hatalomnak idegen kezekbe való jutásával, szabadjára engedte a haladó szellemet.”³⁸ A Kuncz által *erkölcsi testület*nek mondott írócsoportosulást, az erdélyi Helikont, melynek szelleme „mindenekelőtt demokratikus és szabadelvű”,³⁹ intézményesülése, látványos sikerei idején, a húszas évek végén épp ezért több vád is éri budapesti konzervatív körökből. Az első Ady költészetének és a modernségnek mint örökségnek „túlzó” felvállalása miatt, Makkai Sándor Ady-könyve (*Magyar farsorsa*, 1927) kapcsán, a második már egyenesen a vélt „szakadárság” okán, Ravasz László ismert, polemizáló cikke révén.⁴⁰ A vádak persze minden irányból érkeztek ekkortól.

³⁸ SCHÖPFLIN Aladár, „Erdélyi irodalom”, *Nyugat*, 2 (1934): 109–110.

³⁹ „Hogy ki milyen vallást követ, ki milyen világnézet szerint látja megoldhatónak a szociális bajokat? Avant tout – la littérature! Mindenekelőtt az irodalom!” – vallotta Kuncz. Lásd: *Erdélyi Helikon* 7 (1929): 487–492., illetve KAÖM VI., 308.

⁴⁰ RAVASZ László cikke (*Irodalmi schizma*) kettészakadó magyar irodalmat vizionált: a cikk első ízben a *Könyvbarátok Lapja* 1 (1928)-as számában jelent meg, a polémia alatt viszont azt újraközölte a kolozsvári *Keleti Újság*, 1928. július 29-i száma is. A vita ezt követően az *Erdélyi Helikon* hasábjain folytatódott, ahol Benedek Elektől Reményik Sándorig minden erdélyi szerző visszautasította a légből kapott vádakat. Utóbbi többek között azt írta: „mi itt két forrásból merítettünk, mióta a történelem óriási árnyékában nőni és virágozni próbálunk. Egyik forrásuk kétségtelenül a huszadik század új magyar irodalma, az összeomlás előtti Magyarország nagy szellemi termelése. Ennek kiváló reprezentánsai nagy részben ma is működnek a mai Magyarországon: az Ady-generáció tagjai. Schizma volt-e az ő forradalmuk? Ha schizma volt: nekünk is vállalnunk kell a szakadárságot, mert tudatosan, vagy öntudatlanul, de bizonyos, hogy sokat tanultunk tőlük. Csakhogy mi itt nem tartjuk azt a forradalmat lényegében tradíció-ellenesnek s főképp nem tartjuk lázadásnak a magyar nemzeti szellem ellen. [...] másik kútforrás a saját életünk, részben az ősi erdélyi múlt, részben jelen viszonyaink különössége. Mind a kettőben éppen elég édes és keserű megtermékenyítő erő rejlik, de egyik sem alkalmas arra, hogy a magyar nemzeti szellemmel szemben tegyen szakadár. Ez a kútforrás a mélyebb.” A vitának mára teljes szakirodalma van, kiemelten fontos Dávid Gyula elemzése a *Helikon* 23 (1998)-as számában.

Bukarest eleve rossz szemmel figyelt minden erőteljesebb magyar szervezkedést, de a belső törésvonalak a *Korunk* és az *Erdélyi Helikon* fórumai közt is hamar kiütköztek.⁴¹ Hiába írta Kós kellően ingerülten egyik vitairatában⁴² (még a budapesti vádakra, s nem is a belső, erdélyiekére), hogy a Helikonban rendeltetésszerűen társadalmi osztályoktól, vallástól és rangtól függetlenül gyülekeztek. Csoportosulásuk eszerint:

íróművészek szabad (és nem felekezeti, sem pedig világnézeti alapon való) munkaközössége, tehát nem intézmény, nem akadémia, nem irodalmi társaság vagy egyesület. Tagjai között vannak katolikusok, reformátusok, unitáriusok, lutheránusok és zsidók, született mágnások és született proletárok, vannak konzervatív, vannak radikális [...] világnézetű tagjai, vannak gazdag és vannak koldusszegény tagjai. [...] egyik sem kérdi a másik vallását és egyik sem kifogásolja a másik politikai hitvallását.

A csoportosulás élén állók (a politikai semlegességet hirdető Kuncz vagy a magyar nagypolitikát keserű tapasztalatokkal

⁴¹ Míg Magyarországon az akadémikus-konzervatív körök a progresszivitás és a lap „nyugatosága” miatt bírálták leginkább a helikonistákat (egyesek lapjukat a *Nyugat* „métélyező oldalágának” is mondták), másik irányból GAÁL Gábor és SALAMON László a *Korunk* hasábjain a szimbolista-impreszjonista stílust és a meddő esztétizmust kérte számon, vagyis a „csak” irodalmat szapult. „Igaz ugyan – írta Gaál – hogy nem az ókonzervatív irodalmi oldalról” jelentkeznek, de nem is (kellően) a baloldaltól. Később is a politikai semlegességet és a korabeli valóság ábrázolásának hiányát kérte számon, s az „osztályvonal irodalmát” sürgette. Erre az útra a *Helikon* valóban nem kívánt rálépni. A lap befogadó volt számos tekintetben, de nyílt politikai programot nem, illetve társadalmi is – hangsúlyozta Kuncz – csak a legjobb erdélyi hagyományokkal összhangban volt hajlandó hirdetni. Ez alatt leginkább az irodalmi és művészi életben is megvalósítandó bölcs közép-állást értett.

⁴² Kós Károly, „Megint a Helikon”, *Erdélyi Helikon*, 5. sz. (1929): 386; illetve Kós Károly, *Publicisztikája*, sajtó alá rend., szerk., bev. SAS Péter (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2014), 249.

otthagyo Bánffy) mindeközben azt vallották, hogy a megfogalmazott transzilván gondolkört elsődlegesen az irodalom és a művészetek szintjén lehet a közvéleményhez eljuttatni, a politika (bármilyen oldalról) csak kihasználná azt, vagy akár kontraproduktívva is tenné. A Helikon szerzői végül sikeresen bemutatkoztak eklektikus, de szintetizálóan modern erdélyiség-programjukkal Bukarest után Budapesten, a Zeneakadémián is.⁴³

A korábbi „Európa az én hazám” szemléletet hirdető Kuncz ezt követően írta 1929-es „szerkesztői székfoglaló” cikke fölő, hogy *Erdély az én hazám*. Közben gyakorta idézte írásaiban a szász Zillichet, a román szerzők közül Nichifor Crainicot, Liviu Rebreanu vagy Ion Chinezu, mint akik szintén átérzik a sajátos erdélyi problematikát,⁴⁴ s több helyütt kifejtette, hogy ez a fajta európaiság és minőségesség, a transzilvanizmus hirdetése s annak élethez-cselekvéshez kapcsolódó gondolata szolgálhatja igazán a helyi magyarságot is. A történelmi haladást is ebben látta, ezért állt értetlenül a baloldali sajtó vádjai előtt, nem csak Gaál Gábor ismert minősítései („metafizikai móka”, „omladékvilág”, „ragacsos regényüzem”, „kortársi némaság”), hanem többek közt az Aradi Viktor megfogalmazta vádakkal szemben is, melyekről azt írta:

a baloldali szociológussal is úgy vagyok, mint a vőlegénnyel. Azt várnám, hogy szépet mondjon az erdélyi gondolatról. Mert

⁴³ A bukaresti Helikon-est (1928. május 12.) a román írók, illetve a kultúrpolitika felé nyitás gesztusaként, tehát diplomáciai lépésként értelmezendő. Ugyanezen év őszén az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerzői óriási sikerrel Budapesten is fellépnek (1928. október 24.-én), jelképes helyszínen, a Zeneakadémián, ahol szintén jó diplomáciai érzékel magát Ravasz Lászlót kéri fel köszöntésükre.

⁴⁴ Crainic ekkor még kifejezetten baloldali költőnek számít, nem a későbbi nemzetiszocialista teoretikusnak, József Attila ezért is fordítja őt magyarra s a *Korunk* is közli még ekkoriban többször.

mégis csak a legnemesebb értelemben vett európaiságot jelenti az, ha [...] a nemzeti műveltségek és a nemzeti sajátosságok harmonikus egyeztetésén dolgozunk s ha Erdély múltjára is ezen prizmán keresztül tekintünk vissza.⁴⁵

Szentimrei Jenő hasonlóan fontos tényrt rögzít ekkor, az évtized végén:

mi Erdélyben pozíció-előnyben is vagyunk: nyugatibbak lehetünk Magyarországnál és fiatalabbak a *Nyugat*nál.⁴⁶

E szemléleti viták is azt támasztják alá, hogy az erdélyi irodalmi-szellemi élet a húszas évek derekától többnyire független magyar mezőként tudott funkcionálni, ahol élénk irodalmi és sajtóélet, gazdag vitakultúra, s ami fontosabb, összmagyar viszonylatban is megkerülhetetlen alkotógárda lépett színre alig egy évtized leforgása alatt. Mindezt fontos tudatosítani ahhoz, hogy kimondható legyen: az 1923–1928 közötti időszak a viszonylagos egyetértés hőskora az erdélyi magyar alkotók és értelmiségi generációk között is a transzilvanizmus eszmeiségét, célkitűzéseit és annak kivitelezhetőségét illetően. Ezen esztendőik alatt sikerül a szász-magyar irodalmi együttműködések is előremozdítani. A *Pásztortűz* majd az *Erdélyi Helikon* révén az együttműködés a *Klingsor* című, 1924-ben alakult német nyelvű irodalmi folyóirattal is a húszas évek második felében és a harmincas első éveiben konkretizálódik. Irodalmi estek sorozatát, közös vagy vendégglapszámokat, kölcsönös színházi megjelenéseket, s ami ennél is fontosabb: termékeny fordítási programokat vont maga után.

⁴⁵ KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal”, *Erdélyi Helikon* 2, 7. sz. (1929), 487–492, 490; illetve KAÖM VI., 305–313.

⁴⁶ SZENTIMREI Jenő, „Ama bizonyos erdélyi gondolat”, *Erdélyi Helikon* 2, 1. sz. (1929): 61–63.

A harmincas évek azonban már a román többség felől érkező elutasítások, politikai játszmák és a nyílt jogfosztások utáni válaszreakciók, illetve kényszerpályák időszaka, másrészt a helikoni táboron belül is a belső széthúzások, majd a generációs nézetkülönbségek ideje lesz.

3.

A HARMINCAS ÉVEK KÉNYSZERPÁLYÁI

A két világháború közötti transzilvanizmuseszme megerősödését, térnyerését követően annak fokozatos megkopását, az említett néptestvériség-eszme romantikus idealizmusát és a magasztos gondolat gyakorlati (a kisebbségi közösség érdekvédelme felőli) kudarcát közismerten leginkább az 1937-es híres *Jelszó és mithosz*-vita deklarálta. Nem felejtethető ugyanakkor, hogy mindez már visszahatásnak, okozatnak, válaszreakciók sorozatának, események folyamányának tekinthető. Ezt megelőző években nem hagyhatók figyelmen kívül a korabeli összetett politikai- és társadalomtörténeti kontextusok, az ide vezető események és közrejátszó háttértényezők, amelyek alapvető különbségeket indukáltak a két évtized transzilvanizmus-elgondolásai és -gyakorlatai, illetve azon személyek között is, akik kitartó támogatói avagy egy idő után kritizálói is lettek a gondolatnak.

Kuncz 1931-es korai halálával a Helikon az erdélyi gondolat és irodalomszemlélet megújulásra, folyamatos önkorrekcóra is képes, európai rangú vezéregyenységét veszítette el. Kuncz sohasem kész adottságként tekintett a transzilvanizmusra, hanem próbakőről beszélt, lehetőségéről, illetve komoly munkával elérendő célról, aminek megvalósításához, tudatosításához és elfogadtatásához olyan út vezet, amit eleve dühös nemzeteszme és a nagypolitika szította bizalmatlanság szegélyez egyfelől, a túlzó provincializmus veszélye másfelől. Kuncz

összekovácsoló ereje és diplomatikus kritikai gyakorlata híján a helikoni táboron belül is fokozatosan törésvonalak, szakadások tűntek fel. Az Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR) életre hívása (ugyan a helikoni eszme jegyét és a transzilvanizmus értékrendjét fenntartva még, de már a Szépmíves Céh beszűkülő kiadói politikájával nyíltan szembehelyezkedve, nagyobb pluralitásra törekedve és persze személyi ellentétek sorát megnyitva) ennek volt egyik korai jele, mondhatni tünete. Mindez akkor is igaz, ha az új erdélyi irodalom e legtekintélyesebb csoportosulása a vallott minőségeszményből látszólag nem engedett, s rangosabb művei is jelentős részben épp az évtized folyamán érték be.⁴⁷ Az évtized derekán a korábban támogató Babits is részben túlzónak mondja a *Nyugatban*, ha az erdélyi öntudatot és az irodalmi transzilvanizmust egyesek összekeverik, vagy annak csak védekező kollektív jegyeit kívánják hangsúlyozni. Bánffy főszerkesztőként neki is válaszolva, az erdélyi irodalom kialakult határaitól és célkitűzéseiről ekkor írja fontos mondatait:

„az erdélyi bélyeget nem mi találtuk ki. Közülünk tudtommal senki sem hivatkozott reá. Erdélyiek vagyunk öntudatlanul és magától érthetően. De az a transzilvanizmus, melyről szólsz, nem szűkíteni akarja a szellem határait, hanem tágítani, és ha Adyt és Pázmányt az *Erdélyi csillagokban* »erdélyivé avattuk«, azt a hagyományt követtük, amely egykor a Princeps címében is kifejezésre jutott: »...Transsylvaniae et Partium eidem annectarum“. Így tekintünk ma a Szilágyra, Biharra, Bánátra, és nem hiszem, hogy emiatt gáncs érhetne minket.

⁴⁷ Kuncz önéletrajzi fogságregénye mellett Dsida költészete, a prózában Tamási révén az *Ábel*-trilógia és a *Jégtörő Mátyás*, Bánffy révén az *Erdélyi történet* nagyszabású trilógiája, majd a *Martinovics*, Kósnak *Az országépítője*, de akár Molter Károly, Szántó György, Berde Mária, Karácsony Benő s mások művei, Wass Albert első regénye.

Tudom, nem is ezért említéd. Sőt jelszónkul fogadjuk – ahogy már az első Helikonkor így vallottuk –, amit olyan szépen mondasz könyvünk nagyjairól: »akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni, és erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették.« Valóban ez az út az, amelyen haladnunk kell.”⁴⁸

Az út valóban az első helikoni találkozó óta adott volt, de mint szó volt róla, a célok és az érvek, valamint a fogalomtisztázások csak a húszas évek végére konkretizálódnak, részben éppen a viták kereszttüzeiben. A harmincas évek elejétől mindeközben fokozatosan lépett színre egy új értekező- és írónemzedék is, amelynek tagjai már eleve kisebbségi körülmények között szocializálódtak, s akik határozott szociográfiai érdeklődéssel fordultak a kisebbségi társadalom hétköznapi és megoldatlan problémáinak felé.⁴⁹ Ők többnyire baloldaltól vagy népi irányból egyre kritikusabban szemlélték az „ősatyák” erdélyiség-programját és korábbi irodalomszervezői gyakorlatát, s bizonyos fokig számon kérték a megvalósulatlan néptestvériség-eszményt is. A transzilvanizmus az ő szemükben az évtized második felére megfutotta pályáját... A román politikai realitások ugyanis mindeközben újra és újra nyílt jogfosztási kísérleteikkel ábrándították ki a magyar közösséget, a kölcsönös és méltó együttélés esélyei pedig látványosan romlottak. A húszas évek elején remélt föderatív Románia-elképzelés, s ebben egy autonóm(abb) Erdély-gondolat, vagy legalább a (később kisebbségpolitikai célként is megfogalmazott) hangsúlyos decentralizáció sikertelensége, reménytelensége ezen évektől egyértelművé vált. Egyre

⁴⁸ Lásd BÁNFFY Miklós, *Emlékezések. Irodalmi és művészeti írások*, [Sajtó alá rend., szerk. DÁVID Gyula]. (Kolozsvár: Polis, 2012), 417.

⁴⁹ Ide sorolhatók többek közt (születési dátumaik szerint): Jancsó Elemér 1905; Szemlér Ferenc 1906; Dsida Jenő, Kolozsvári Grandpierre Emil, Bányai László 1907; Méliusz József, Asztalos István, Szenczei László 1909.

erőteljesebb lett a Bukarest központú nemzetállam kiépítésére vonatkozó, minden regionális elgondolást elvető, az egyes országrészeket homogenizálni kívánó törekvés.⁵⁰ Sok irányból változó történelmi helyzet ez európai vonatkozásokban is, gazdasági válságokkal, nacionalista felhangokkal. Az 1930-as évek első harmadának végétől az együttműködés nemcsak a román többséggel, de a szász-magyar kapcsolatok szintjén is végképp kisiklani látszott.⁵¹ A nemes erdélyiség újrafogalmazott gondolköre többes szorításba került. A „tisza irodalom, transzszilvanizmus és európaiság” mint az *Erdélyi Helikon* folyóirat alappillérei ekkortól irodalmi téren is kemény támadások kereszttüzebe kerültek immár a magyar alkotóközösségen belül is.⁵² Az új alkotógeneráció tagjai közül ráadásul többen azt is nehezményezték, hogy a kollektív elvárásrend (a saját olvasótábor részéről és főként az irodalomkritika irányából), vagyis a csúcsra járatott transzilván olvasatok akár ballasztta, de minimum korlátozókká is válhatnak a művészeti szabadság előtt. E nemzedék java – köztük Szemlér Ferenc is – az évtized elején még hinni

⁵⁰ A politikai transzilvanizmus terén az évtizedek telével legalább részerményekben reménykedő hívek számára is súlyos tapasztalat volt, hogy a legfontosabb erdélyi román politikai erő, a Maniu-párt hatalomra kerülése sem oldott a feszültségeken, s hamar egyértelművé vált, hogy a potenciális szövetséges is nagyromán nemzeti politikát, s nem regionálisat kíván folytatni.

⁵¹ Ez az ígéretesen induló, és a húszas évek végére intenzíven működő kooperáció a harmincas évek első éveire megtorpant, amikor Heinrich Zillich és részben Adolf Meschendörfer a nagynémet birodalmi eszme, a nemzetiszocializmus vonzásába került, aminek okán éles polémia kezdődött az *Erdélyi Helikon* és a *Klingsor* egyes alkotói között. A vita egyik legnyilvánvalóbb következménye az volt, hogy a magyar szerzők szinte teljesen eltűntek a *Klingsor* hasábjairól, a német folyóirat vezető írói közül pedig többen kizárólag a román irodalmi fórumok irányába kezdtek tájékozódni.

⁵² A székely írók egy csoportja nagyobb mozgásteret követel, mások erőteljesebben fordulnának a politika felé magyar-magyar viszonylatokban is. Mindeközben Magyarországon a (korábbi progresszív-konzervatív törésvonalak mentén) kettészakadt irodalom esetében is erőteljessé válik a szociális kérdés, ugyanakkor a népi-urbánus vita újra megosztja a teljes magyar írói társadalmat, köztük az erdélyieket is.

szeretett volna a transzilvanista elvek gyakorlatba ültetésében és megvalósíthatóságukban (politikában és irodalmi életben egyaránt), csakhogy a bukaresti politikai vezetők nyílt jogfosztásokat előkészítő törvénykezések sorozataival válaszoltak a magasztos eszmékben kitartóan hívőknek, a korabeli román demokrácia-deficit pedig végképp vakvágányra futtatta a szellem embereinek párbeszédtörekvéseit.

A Kemény Zsigmond Társaság meghívására 1935-ben, Babits Mihály erdélyi felolvasó körútra készült, de a román hatóságok megtiltották a beutazását. A tiltásról tudósító fiatal Dsida Jenő sorai keserű, de kétség kívül tanulságos tapasztalatként írtak az esetről.

Akkor is nehéz volna szó nélkül haladni el a rosszul értelmezett szigor e balga ténye mellett, ha a miniszteri tilalom olyasvalakire vonatkoznék, aki a politika porondján is forgolódott, vagy valamilyen gesztusával valaha is nemzeti érzékenységet sértett volna. [...] De Babits Mihályról van szó, akinek fogalommal vált neve nemcsak a magyar irodalom, hanem sokak szemében az európai irodalom fogalmával is azonos. A világháború tomboló zajában a békét hirdette ő [...]. Európát adta a magyarságnak és magyarságot adott Európának. Mintha csak azt mondaná a szüklátókörü elfogultság: Mire nekünk Európa? Mire nekünk kultúra? A tilalom megbotránkoztató tényéből lehetetlen el nem jutni arra a kényelmetlen megállapításra, hogy a román-magyar kultúrközeledés gondolatának hangoztatása nagyon egyoldalú, nagyon szálnalmas és naiv kísérletezés volt a gyengébbek részéről. Azon az oldalon, ahonnan a kezdeményezésnek tulajdonképpen el kellett volna indulnia, sohasem talált komoly támogatásra. Amíg politikai motívumok is szövődtek a kultúrközeledés problémájába, még fennállhatott a jóhiszeműeknek az a reménye, hogy a tiszta irodalom és művészet síkján mégis megtörténhetik a találkozások. Ez, ami most következett be, nemcsak az eddig felépült »hidakat« rombolta össze,

hanem a jövőhöz fűzött jóhiszemű ábrándokat és illúziókat is. Keserű a csalódás, de hasznos és tanulságos.⁵³

1936-ban ennél is alapvetőbb jogaikban korlátozták a kisebbségeket, betiltva a földrajzi nevek és településnevek más, mint román nyelvű megnevezését a nyomtatott sajtóban és a könyvkiadásban. Dsida menyasszonyához írt egyik személyes hangú levelében ekképp panaszkodott:

Tegnap betiltották, hogy azt írjuk, »Erdély, erdélyi, Bánság, Székelyföld stb.« Azt kell írni, hogy *Ardeal* stb. Most azon mesterkedünk, hogyan kerüljük ki: Azt írjuk: Transsylvania, országrészünk, az ország magyarul megyéiben, nálunk, a székelyek között, a romániai magyarság – és így tovább. Hát ehhez mit szólsz? Már azt sem írhatom, hogy erdélyi vagyok, mert bizony *ardealiak* lettünk.⁵⁴

Az illúziók lerombolása egyúttal a poszttrianoni új erdélyiség-eszméből, a remélt nemzetek-felettségből való végső kiábrándulást is maga után vonta.⁵⁵ Az 1930-as évek derekának romló politikai helyzete ráadásul a magyar intézmények működési lehetőségeit tovább szűkítette. A kölcsönösnek remélt értékevekről, a kiterjesztett regionalitáselvekről és az irodalmi együttthatók nemzetiségek fölötti felfejtéséről a hangsúly ekkortól a magyar

⁵³ DSIDA Jenő, „Hídverés, vagy hídrombolás”, *Keleti Újság*, 1935. okt. 11., 1; illetve DSIDA Jenő, „Babits Mihály Erdélyi körútja”, *Nyugat*, 11. sz. (1935): 392.

⁵⁴ Lásd „Dsida Jenő levele Imbéry Melindához. 1936. május” [első közlése: MAROSI Ildikó, *A Hét* (Bukarest), 1980. szept. 12. 8.]

⁵⁵ Az eset kihatott a *Familia* nevű nagyváradi román folyóiratnak azon ankétjára is, amely neves román, romániai és magyarországi magyar írók találkozóját, tervezett hídverését volt hivatva előkészíteni. Ez a Biharfüredre (16 román és 15 magyar író részvételével) tervezett találkozó végül elmaradt. Magyar részről többek között Babits, Márai, Illyés, Zilahy, Germanus Gyula (utóbbi a magyarországi Pen Club nevében is), valamint Tamási, Ligeti, Tabéry, Berde Mária, Kádár Imre, Zsolt Béla és Szemlér Ferenc szándékozott részt venni.

értelmiség köreiben is áthelyeződött a bizalmatlanság és a bezárkózás elemeire. Magyarországon a Németh László nevével fémjelzett, a dunai népek közös haza-ideája is nagyjából az évtized derekán, 1934 után vált végképp illúzióvá. A transzilván eszmekör egyik korábbi propagátora, Makkai Sándor 1936-ban, ilyen előzmények után – püspöki székéről lemondva – készítette elő Magyarországra történő repatriálását, mondván, kisebbségi körülmények közt élni lehetetlen, méltatlan. Döntése érthetően óriási döbbenetet szült.⁵⁶ Ezt követően a transzilvanizmus leginkább csak az erdélyi magyarságra vonatkoztatható túlélési stratégiaként értelmeződött, mondhatni erőteljesen torzult: olyan „ethosz”-ként élt tovább, mely keresztény/keresztyén analógiára a növekvő szenvedések révén, a napi megaláztatásokban az áldozathozatal árán remélt valamiféle belső katarzist elérni, vagy amelyet – rosszabb esetben – a magyarságban a keserűségből táplálkozó erkölcsi és szellemi felsőbbrendűség-eszme hatott át. E szenvedésetika vállalása révén persze a transzilvanizmus már a húszas évek legvégén is a többségi hatalomtól való függést egy úgynevezett „kisebbségi humánus” erőteljes karakterével kívánta kompenzálni, pontosabban az esztétikain túl az ilyen erkölcsi értékeknek a konfliktusoldó szerepét hangsúlyozta, többek között úgy, ahogyan az 1926-ban püspökké választott Makkai értekező műveiben azt tételesen is kifejtette. Az 1930-as évek politikai történései, kudarcai után mindazonáltal szinte csak

⁵⁶ Barátai (főként Reményik Sándor és Bánffy Miklós) megpróbálták lebeszélni döntéséről, sikertelenül, mások pedig – Jancsó Béla, Szekfű Gyula, Szentimrei Jenő és Tabéry Géza – 1936-ban heves indulatú cikkeken kritizálták. Makkai utóbb, a budapesti *Láthatár* című folyóiratban 1937-ben nagy visszhangot kiváltó cikkében úgy fogalmazott, „magát a kisebbségi kategóriát tartom emberhez méltatlannak”. Ezzel az írásával („Nem lehet”. *Láthatár*, 2. sz. (1937): 49–53.) a legtöbb értelmező szerint Makkai szembekerült korábbi önmagával s a *Magunk revíziójában* foglaltakkal, melyben püspöki renoméval a transzilvanizmus eszméjét és erkölcsiségét hirdette, a helikoni írószövetség aktív tagjaként pedig képviselte a „lelki magyarság” eszményét. A vitaanyagot egybegyűjtve lásd CSEKE Péter – MOLNÁR Gusztáv (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. (Budapest: Héttorony, 1989.)

ezen aspektusai maradtak elsődlegesek, a fokozódó represszióban a passzív rezisztenciát és a védekező kollektivitás elveit erősítették a korai progresszív, cselekvő karakterek helyett. Az 1930-as évtized végére így látszólag igaza lett az új nemzedék azon szószólóinak, akik értekezőkként a transzilvanizmus terméketlen jelszavá üresedését és legfőképp passzivitását hangoztatták.⁵⁷ Ők az apák generációján politikai vakságot, már-már dilettáns hozzáállást is számon kértek. Jancsó Elemér pedig már az évtized derekán arra figyelmeztetett az ifjúság nevében, hogy a román kultúrpolitikusok, ha valaha is támogatták e gondolatot, nem minden hátsó szándék nélkül tették.⁵⁸

1938-ban Szenczei László belső, generációs nézetkülönbségekről és végső soron közösségen belüli hatalmi kérdésről, kizárásokról is beszélt, aminek egy része akkor is figyelemre méltó, ha írása némiképp az *Erdélyi Helikon*nal ellenlábás *Korunk* szempontjait hangsúlyozta, s így értékelte az elmúlt két évtizedet.

⁵⁷ Szemlér generációs társainak kiküldött körlevélben fölített kérdéseire Böződi György, Kiss Jenő, Kováts József, Nagy István, Szabédi László és Szenczei László válaszolt. Valamennyien elvetették a transzilvanista szemléletet. Dsida Jenő és Jancsó Elemér nem válaszolt. Szenczei szerint az igazi probléma 1937-ben nem az volt, hogy miért nincs (vagy van) transzszilvanizmus, hanem az, hogy miért nem lehet többé hatékonyságát tekintve az erdélyi gondolatról komolyan beszélni. A beérkezett válaszokat követően fogalmazta meg Szemlér *Erdélyi Helikon*ban publikált ismert véleményét.

⁵⁸ „A román írók és kultúrpolitikusok állandóan hangoztatott megértő nyilatkozataiban részint azért is dicsérték az erdélyi magyar irodalmat, mert tőle egy Budapesttől elszakadt, attól eltávolodott magyar szellemiség kialakulását remélték. És nem támadták román részről az erdélyi irodalmat azért sem, mert annak nagy része nem a jelen Erdélyével, hanem a »régmúlt« Transilvániával foglalkozott. A kisebbségi élet mindenkorai sérelmeit, sorstragédiáit alig dolgozta fel egy-két írónk és a jelennel való elégtelenséget legtöbbje vagy a történelmi regény meséjébe burkolta, vagy elrejtette a szimbolikus líra bársonyköpenyébe. Az élet és az irodalom tehát e téren is más és más síkon mozogtak, és a két sík csak néha és rövid ideig haladt párhuzamosan egymás mellett. Az erdélyi magyar ifjúság nagy részének egyik legértékesebb felismerése az irodalom helyes szerepének meglátása a társadalmi összefüggések nagy hálózataiban.” Vö. JANCSÓ Elemér, „Néhány szó a »megtámadott erdélyi irodalomról«, *Nyugat*, 8. sz. (1935): 139–140.

Az eredeti transzilvanizmus azóta lényegbevágó fejlődésen ment keresztül: változatos színeit és ágazatait elvesztette, köre fokozatosan összeszűkült, ami megmaradt belőle, az csupán a jelszó, és egy talpraesett regionális irodalom... Ez a regionális irány azóta legyűrte versenytársait, kiküszöbölte vagy mellékszerepre szorította őket és patriarchális kevélységgel megkoronázta magát.⁵⁹

Ugyanebben az évben túlzásnak mondta viszont a „szakadás” kifejezést, amit egy budapesti cikk (Pusztai-Popovits József kisebbségpolitikus tollából a *Napkelet* hasábjain) tényként kívánt közölni:

Amiért az erdélyi írók férfiasan összerúgták a sarkantyút a transzszilvanizmus hagyományos vitaterületén, azért még egyetlen kívülállónak sincs joga, hogy szakadást emlegessen. [...] Legyenek nyugodtak a transzszilvanizmus túlbuzgó pesti barátai, az erdélyi fiatal írók nem vonulnak a Mons Sacerre, vannak ők is olyan jó transzilvanisták, mint elődeik, ha némileg másképp is értelmezik a vitás jelszót.⁶⁰

Kísérletek az erdélyi magyar közéleti és közművelődési/irodalmi feladatok összehangolására a harmincas évtized legvégén is történtek, mindez azonban már tudatosan felváltani, némiképp pótolni igyekezett a húszas évekbeli cselekvő transzilván elgondolások után érzékelhetően beállt űrt. Az 1937-es *Vásárhelyi Találkozó* fiatal, főleg népi-balos, illetve progresszív katolikus résztvevői kimondták az óhajt, miszerint osztály-, felekezeti és nemzedéki ellentéteknek nem lehet helye a kisebbségi

⁵⁹ SZENCZEI László, „A transzilvanizmus és az erdélyi fiatal irodalmi nemzedék problémájához”, *Korunk*, 1. sz. (1938): 65–70. Szenczei helikonistának és transzilvanistának számított, e cikkét azonban már a *Jelszó és mithosz*-vita utóhatásaként a *Korunk*ban közölte.

⁶⁰ SZENCZEI László, „Szakadás az erdélyi irodalomban?”, *Erdélyi Helikon*, 2. sz. (1938): 151–152. Szenczeiről lásd még Filep Tamás Gusztáv, „Szenczei László a székely pokolban és mennyben”, *Székelyföld*, 4. sz. (2021): 80–104.

művelődésben. A geopolitikai helyzet azonban ekkorra már egyre erősödő nacionalizmusok felélénkülését mutatta, s Európa-szerte újabb háborút jósolt. 1938-ban II. Károly román király (a szélsőjobboldali radikalizmus megfékezésére) végül bevezette a királyi diktatúrát, létrehozta a Nemzeti Újjászületés Frontját, a felszámolt polgári parlamentarizmus viszont hosszú távon méginkább egy nyíltan fasiszta rendszer nyitányának számított Románia történelmében.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a *Jelszó és mithosz*-vitában elhangzó pro és kontra érveket, illetve az azt időben megelőző Makkai-repatriálásig vezető utat, látnunk érdemes, hogy a transzilvanizmus elkötelezett hívei mintegy bő másfél évtized alatt a nemzet államtalan formáját, annak felszabadító „irodalmi etikáját” hirdették. Ez adta a Dsida-sorokkal emlékeztessé tett „szelid háborújuk” értelmét is: „mindig magunkért, soha mások ellen!” Egyfelől a szellemi sötétség ellen a hit és az értelem táalentumait kívánták használni, azt képviselve, hogy a kisebbségi öntudat és anyanyelvi kultúra megőrzése, valamint a más nemzetek irányába mutatott tolerancia nem állnak ellentétben: e két érték nem kizárja, hanem feltételezi egymást! Másfelől magyar-magyar viszonylatokban is értékalapú minőséget és szellemi autonómiát, az élet minden terén hangsúlyos toleranciát képviseltek. Reményik, aki hosszú, belső fejlődési utat járt be már a húszas években is a lelki-szellemi magyarság és a határok feletti, szellemi haza irányába, s ezen belül egy letisztult erdélyiség felé, Kunczhoz hasonlóan az erdélyi szépirodalomban és annak nemes szabadelvűségében, transzilván alaptételeiben nem szakadárságot, hanem nyelvi-kulturális-szellemi-lelki azonosságot és természetes színt, „koloritot” látott. Meggyőződéssel vallotta, hogy „külön csillagzat vagyunk a magyar égen.”⁶¹ Állításának mindkét jelzője, a sajátosra és

⁶¹ Hozzá hasonlóan Kuncz is szükségyszerűségből fakadó másságról, mégis azonosságról beszélt az új erdélyi magyar irodalom kapcsán: „Azelőtt csak része volt egy gyönyörűséges parknak, most kicsiben egy egész park igényeinek kellett megfelelnie.” Lásd KUNCZ Aladár, „Áprily Lajos”, *Ellenzék*, 1926. ápr. 5. 11.

ugyanakkor a megkérdőjelezhetetlen integritásra utaló minőségei egyaránt hangsúlyosak. A Magyarországra távozott Makkainak írt keserű levelében ezért is nyilatkozhatott csalódottan, önmaga szilárd etikai mércéjéhez hűen:

A régi Makkaitól azt tanultuk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztán valóság, hanem megvalósítható minőség, [...] nem csak adottság, hanem kategorikus imperatívusz. [...] A mi egész transzilvanizmusunk azon a saroktételen nyugodott, kimondva vagy nem kimondva, hogy az állam és nemzet nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségebb, keresztényibb, etikaibb lehet, mint [...] politikai formája.⁶²

A kultúr-nemzet magasztos ideáján túl a két világháború közötti transzilvanizmus eredeti szándékait ezen sorok világítják meg leginkább!

Ligeti Ernő ugyanekkor, az évtized végén (amikor az erdélyiséget bírálók a *Jelszó és mithosz*-vitában éppen az ő európeér szemléletére és urbánusságára hivatkoztak)⁶³ a fiatal Szemlér Ferencnek írott válaszában tért ki arra, hogy általánosan:

⁶² „A transzilvanizmus ős-alapjai úgy inogtak bennem cikked szavaira, mint földrengéskor a tornyok.” – írta Reményik –, mert „cikkedben [azt] fejtegeted, hogy nemzeti életet mégis csak saját szuverén nemzeti államban tudsz elképzelni. Ez már egészen új gondolatod.” Lásd Makkainak írt fontos levelét (Kolozsvár, 1937. február 26.) in CSEKE – MOLNÁR, *Nem lehet*, 152; illetve pár nappal korábbi, ismert cikkét: Reményik Sándor, „Lehet, mert kell!”, *El-len-zék*, 1937. február 17. [Cluj].

⁶³ „Egry [sic!] Viktornak, a pozsonyi rádióban tartott magyar nyelvű, erdélyi irodalomról szóló ismertetésében az a megtisztelő észrevétel ért, hogy engemet és Raffy Ádámot jelölt meg, mint akik szemben a transzilvanizmussal az európai szellemet képviseljük, tehát azt a törekvést, amelynek érvényesülését I. Szemlér Ferenc rendkívül fontosnak tartja irodalmi életünk tovább fejlesztése szempontjából. Az időszerű témának megtalálása és kritikai feldolgozása, a kívülről néző magyar írók rokonszenves elskatulyázása tehát tulajdonképpen engemet I. Szemlér Ferenc oldalára állít. Mégis azt kell mondanom, hogy igazságtalan akkor, amikor a transzilvanizmust és ezentul az »erdélyiességet« üres és tartalom nélküli mithosznak tünteti fel, »vágyálom«-nak csupán, amelynek

soha nem ártott meg nekünk, ha erdélyieknek vallottuk magunkat, a baj ott van, ha csak erdélyinek valljuk magunkat!⁶⁴

Ligeti emlékeztetett ugyanakkor, hogy tíz évvel korábban éppen „konzervatív meggondolásból féltették azt az egységet, amelyet Szemlér most a haladó, humanista, európai gondolkodás szemszögéből megítélve félt”, majd nyomatékosította:

Én az „urbánust” állítom. Nekünk európai irodalmat, kis nyelvi határainkon felül álló, a regionálizmus jelzőjét túllépő irodalmat kell adnunk, de mi itt Erdélyben kell szolgáljuk Európát és ennek ki is kell tűnnie. Európaisságunk a honi levegőből fakad, a mi itteni életünkkel érintkezik, kimutathatók rajta egy külön létező világ törvényszerűségei. Azok a szobrok, amelyeket az antik vagy a renaisszance világ készített, magukon hordozzák alkotójuk külön géniuszán kívül a kor géniuszát, a nép géniuszát és anyagszerűségekben kifejezési eszközeiket megszabja a honi talajon megtalálható márványnak tömörsége, vagy hajlékonysága, geológiai adottságai. Ahogyan nem tudok európai lenni anélkül, hogy ne legyek magyar, úgy mint Erdélyben, úgy sajátos politikai viszonyok között kisebbségi magyar író sem lehetek, és egyben nem külön erdélyi és kisebbségi. *E külön szint nem akarom kihangsúlyozni, de nem is akarom letörölni.*⁶⁵

reális tüneteit hiába keressük irodalmunkban.” Ligeti Ernő, „Jelszó és mithosz. Válasz I. Szemlér Ferenc tanulmányára”, *Független Ujság*, [Cluj] 1937. nov. 6.

⁶⁴ Uo. illetve lásd LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*, (Kolozsvár, Fraternitas, [1941]), 211–214.

⁶⁵ „Szemlér kétségbe vonja – folytatta –, hogy földrajzi, gazdasági és történeti tényezők hatással lehettek volna az erdélyi írói jellem kialakulására. Ellenkezőjét állítom [...] Nem a főhatalomváltozás utáni erdélyi „transzilvanisták” fedezték fel, hogy az erdélyi táj a maga földrajzi milyenségével igenis befolyással volt az erdélyi szellem kialakulására. Kemény Zsigmond *Erdély közléte* c. klaszszikus értekezésében írja – a könyv nem lévén kezembe, talán nem szabatosan idézem –, hogy Erdély az új eszmék irányában az államtömbök között mindig a szélső baloldalt foglalta el, míg Erdély történetírójának, Kőváry Lászlónak könyvében nem egy helyen tétetett említés arról, hogy amíg Magyarországon a birtokviszonyok az elhelyezési terület, alföldi jellegénél fogva a nagybirtok kialakulásának kedveztek, Erdélyben, a hegyek között a földrajzi terület

4.

VÁLTOZATOK, ARCÉLEK, TERMINOLÓGIÁK

Sem a transzilvanizmus geneziséét, sem annak metamorfózisát nem értelmezhetjük kielégítő módon csupán az erdélyi és az új főhatalom felőli feltételekből. Mindenkoron magyar-magyar viszonylatokban, *önállóság és függés* szellemi (és anyagi) terében is érdemes vizsgálnunk. Tóth Sándor ezért írhatta konklúzióképp említett, 1974-es cikke végén (már egy majdani monografikus feldolgozáshoz adalékul), hogy a transzilvanizmus „minden változása és organikus változata az egyetemes magyar szellemi élet belső vívódásainak függvénye”, annak erdélyi vetülete pedig csak „viszonylagosan autonóm szféra, az egésznek a részben való, a rész sajátos közegétől is meghatározott sajátos tükrözése.”⁶⁶ Vagyis egyetlen változatát s a változatok folyamányait sem lehet helyesen értelmezni a képletes egésztől elszakítva.

A fentebbiek összegzésére, legalább nagy vonalakban a gazdag tematika érzékeltetésére azért volt szükség, hogy láthatóvá váljék: még a transzilvanizmus legtöbbet kutatott időszaka, vagyis a két világégés közötti periódus is meglehetősen változékony képletekben, formákban és viszonyulásokban, az eredeti eszme *variánsai* révén írható csak le. Alapvető különbségek, eltérő arcélek léteztek ugyanis a kezdeti, tehát az 1920-as évek eleji transzilván elgondolások, az évtized végi kiteljesedő elvek, s majd az 1930-as évek csonkuló

megszaggatottsága következtében a kis birtokok alakultak ki, kitenyészve a törpe birtokosok különleges lelki szociális és gazdasági berendezkedését. A mi legkiválóbbjaink, Tamási Áron, Nyíró József, Kós Károly írásai létre sem jöhettek csak a belső Erdély balladákkal teli, magaslati titokzatos hegyekkel és forrásokkal teli világában.” Vö. LIGETI, „Jelszó és mithosz”; illetve kötetben in POMOGÁTS Béla összeáll., tan., *Jelszó és mítosz* (Marosvásárhely: Mentor, 2003).

⁶⁶ TÓTH [SÁRRÉTI] Sándor, „A transzilvanizmus fogalmáról”, *Tiszatáj* 1 (1974):57.

formái között.⁶⁷ A problémakörrel korábban foglalkozók közül számosan megkísérelték ezért kategorizálni e két évtized kezdeményezéseit, azért, hogy a célok, szándékok, háttértényezők jobban megvilágíthatók legyenek. Ha ehhez hozzávesszük az ennél időben korábbi transzilvanizmus-elképzeléseket és gyakorlatokat (Erdély önálló államiságának gondolatát, majd a Dualizmus-kori törekvéseket), valamint a transzilvanizmusnak a második világháborút követően búvópatakszerűen továbbélő formáit, de akár az ezredfordulótól fel-felbukkanó regionalitás-kérdésköröket is, könnyen beláthatóvá válik a kérdéskör komplexitása s részben terminológiai kuszasága is.

A két világháború közötti erdélyi magyar szellemi életben a transzilvanizmus eszméje korántsem volt egynemű abban az értelemben, hogy számos elképzelés alakult ki és élt egymás mellett hálózatszerűen. Ennek következtében jogos lehet akár többes számú transzilvanizmusokról is beszélni, ahogyan az irodalmi transzilvanizmus-jelenséget is meglehetősen heterogénnek nevezhetjük az egyéni alkotói műhelyek szerint (elsődlegesen a Helikon többirányú csoportosulása, Pomogáts Béla kifejezésével annak „irodalompolitikai koalíciója” okán). Tény az is, hogy az erdélyi gondolat társnemzeti koncepciói (így pl. a szászok/svábok) is egészen más irányokat követtek az 1920-as évek derekán, mint egy bő évtizeddel később.

A második világháborút követően a marxista keretek között a transzilvanizmusnak csak bizonyos aspektusait „tűrték” meg, ha egyáltalán megtűrték, azt is leginkább az 1960-

⁶⁷ Érdemes a tárgyalt értékelvek mentén megképzett transzilvanizmus-hívek következetességére és elvhűségére is emlékeztetni az újabb történelmi fordulat során, vagyis a második bécsi döntés után is, amikor Észak-Erdély magyarsága ismét többségivé lett: a helikonisták mégis következetesen kiálltak a 22 év alatt kikristályosított, számos kritikát elviselő eszmeiségük mellett, az elkezdett munkát pedig folytatni kívánták. 1942 augusztusában, a tizenötödik marosvécsi találkozón megfogalmazott *Nyilatkozat* erőteljes bizonyíték minderre.

as évek derekától bekövetkező viszonylagos enyhülés, nagyobb fokú szellemi nyitás kereteiben, amikor újfent előke-
reshetővé váltak értekezői munkák, tanulmányok szintjén
értékelhetők egyes korabeli életpályák. Olyannyira, hogy
a kifejezés kodifikációja, szótárakba való illesztése is – annak
„gyanús ideológiai tartalma” miatt – csak a rendszerváltás
utáni években történt meg!

A leginkább bűvópatakként továbbéló olvasati formái
(s részben módosult szempontrendszere) az 1960/1970-es
évekre, az ekkor ismét fokozódó politikai asszimilációs tö-
rekvések hatására, félhivatalos formában újfent népszerűvé
váltak, s az eszmekör egyes aspektusai erőteljes hatást gya-
koroltak számos írói műhelyre és kritikai gyakorlatra is. Míg
hivatalosan 1965 után is leginkább a lokális sajátosságok
előkeresése és a népi-kollektív, illetve testvérnemzeti jegyek
lettek valamelyest hangoztathatóak, a kisebbségi olvasókö-
zönség kollektív értelmezési rétegeiben a következő évtized
színpadjain a közönség és a szerző képletes összekacsintásá-
ban, színház és irodalom szoros kötelékeiben a metaforikus
virágnyelv vagy (főként a második Forrás-nemzedék költő-
inél) a szülőföld- és anyanyelvűség érvényesült. 1974 után
összességében az elnyomó, totalitárius, egyre inkább dik-
tatúrába hajló hatalommal szembeni „cinkos akusztika” s a
„védekező kollektivitás” hangjai váltak újfent erőteljessé.⁶⁸

⁶⁸ Varga Attila egy nemrég közölt tanulmánya értelmében akár „kifejezetten
ellentranszilvánizmusnak minősíthető a kommunista totalitárius rendszernek
az a szisztematikus, tudatos törekvése, hogy mintegy átírja a történelmet, il-
letve saját értelmezést adjon”. Ebben ugyanis megkülönböztetett helyet kapott
az a szándék, hogy „Erdély mint történelmi régió, mint földrajzi tájegység, és
még inkább a transzilvánizmus mint sajátos kulturális, szellemi, lelki közösség,
jelenség semmilyen formában ne jelenjen meg a közgondolkodásban, közbe-
szédben”, s e szándékkal összhangban „kezdődött el a falurombolás prog-
ramja, a magyar helységnevek használatának megszüntetése a magyar nyelvű
szövegekben.” Vö. VARGA Attila, „Erdélyi sakkfigurák, avagy a transzilvániz-
mus hatása az irodalomra és a jogra” in FEKETE Balázs – MOLNÁR András,
szerk., *Iustitia emlékezik: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest:

Ez a helyzet a korban születő szépirodalmi műveknek nem-egyszer sematikus magyarországi recepcióját is erőteljesen meghatározta, befolyásolta. A transzilvanizmuskonceptiók vizsgálatakor számolni kell tehát azzal a fejleménnyel is, hogy az eszmekör sokáig *bújtatott tradícióvá* vált az erdélyi régió irodalmi intézményrendszerében, s hol folytatható-nak, hol folytathatatlannak mutatkozott, miközben nem egy ízben önkorlátozást, belső közösségi öncenzúrát is jelentett. A transzilvanizmus regionalitás-eszménye a politikai-társadalomtörténeti kérdésekben ugyanakkor a rendszerváltást követően, sőt az ezredforduló után is gyakori hivatkozási alap maradt.

Mind e vázlatos felsorolásban szereplő évtizedekben (változó lehetőségekkel, cenzúrafokokkal és változó minőségben persze, de) értekezők sora foglalkozott a kérdéskörrel: hol széttartó értelmezések, hol célorientált és lényegi megközelítések születtek, de komplex értelmezések a legritkább esetben. Az eszmekör szellemtörténeti jelentőségéről, variánsairól és „színeváltozásairól” első ízben Tóth Sándor beszélt idézett tanulmányában. A téma kutatói közül annak irodalmi vetületeiről, átfogó irodalom- és szellemtörténeti jelentőségéről (elsődlegesen a helikoni írócsoporthoz tartozók kereteiben, annak későbbi monográfiát is szentelve) Pomogáts Béla, a transzilvanizmus hitmozzanatairól, részben „hamis tudat”-konceptiójáról Láng Gusztáv és Cs. Gyimesi Éva írtak. Már a hetvenes évektől valamelyest foglalkozhatott a témával Nagy György, majd később Fábíán Ernő is, főként „a szocreál hatalmi elvárásoknak megfelelően”.⁶⁹ Gáll Ernő nemzetkarak-

Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2020), 169–186., online hozzáférés, 2023.05.10. <https://jog.tk.hu/uploads/files/VargaAttila.pdf> 183.

⁶⁹ A pártdirektívák elvárásai szerint a transzilvanizmus „polgári radikalizmus-sal összeszövődő” korai arcélét lehetett csak hangoztatni, ezt is „a nacionalista és konzervatív körök” szű-létre kárhoztató elveivel szemben. (A „szű-lét” Nagy György szövegében egyértelmű utalás a korai Végvári/Reményik vesszorosokra).

terológiai kontextusban vizsgálódott az „erdélyi lélek”-ről,⁷⁰ de valamelyest szóba hozhatta a témát a Kántor-Láng-ként ismertté lett irodalomtörténeti kézikönyv is.⁷¹ A transzilvanizmus befogadáslélektani kollektív hatásáról és a század második felében is érvényesülő, megkötő értékszerkezetéről, valamint ezek továbbélő formáiról emlékezetes nagytanulmányában Cs. Gyimesi Éva számolt be. Ez utóbbi kézirat csak a rendszerváltás után jelenhetett meg.⁷² A transzilvanizmus politikai, jogi aspektusaival az utóbbi évtizedekben részben Bárdi Nándor, annak történelmi megnyilatkozási formáival és politikai hatásával átfogóan leginkább K. Lengyel Zsolt foglalkozott, de az irodalmi aspektusok természetesen számos olyan értekező munkáiban megjelentek, akik a két világháború közötti magyar irodalmi, művészeti vagy sajtóélettel foglalkoztak. Többen közülük e kötet szerzői.

A jelenből visszatekintve kiemelten fontos tehát, hogy összegezzük némiképp az ismert transzilvanizmusváltozatokat, és hogy az egyes elgondolásokat és terminológiákat némiképp megkülönböztessük egymástól. A problematika összetettségénél fogva az eltérő Erdély-képzetek mellett ugyanis koronként módosuló, részben összehangolható terminológiáról, s változó

Mindez „egyet jelentett a Horthy-féle ellenforradalom irredentizmusától való elhatárolódással” s az „őszinte, új hazafiság racionalitásával”. Ebben a bumfordi olvasatban a „néppárti” kezdeményezés későbbi sikertelensége is „a reakciós és konzervatív körök konszolidálódása folytán” kialakuló nacionalista-revizionista vágyalmok többségbe kerülésével kezdődött az 1930-as évtized végén s a 1940-es elején, s még véletlenül sem a román beolvasztó politikát okolta a szerző eszmetörténeti vázlatában. Vö. NAGY György, „A kezdeti transzilvanizmusról. Eszmetörténeti vázlat”, *Korunk*, 11. sz. (1973): 1652–1658; illetve NAGY György, „Gondolat és funkció”, *Korunk*, 2. sz. (1977): 250–254. Fábián Ernő fontosabb tanulmánya: „Azonosság és kultúra”, in FÁBIÁN Ernő, *A tudatosság fokozatai*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982), 43–77.

⁷⁰ GÁLL Ernő, „Az »erdélyi lélek« – mítosz és valóság”, *Utunk*, 30. sz. (1972): 31.

⁷¹ KÁNTOR Lajos–LÁNG Gusztáv, *Romániai magyar irodalom. 1944–1970*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973).

⁷² Cs. GYÍMESI Éva, *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1992).

írásmódról is beszélnünk kell.⁷³ Az 1920 előtti, vagy pretrianoni évszázadok esetében történelmi transzilvanizmusról, vagy (főként K. Lengyel terminológiáját használva) egy *korai* vagy más néven *őstranszilvanizmusról*, majd egy dualizmus-kori, más néven *ótranszilvanizmusról* beszélhetünk, mely a kiegyezéstől egészen 1920-ig terjedő időszakot fogja át. Csak ezt követi a legismertebb forma és időszak, vagyis a két világháború közötti évtizedek (a régió történelmi-politikai helyzetét tekintve részben a második bécsi döntésig, részben egészen 1944 nyaráig terjedő évek) eszmiségének kategorizációja. Tóth Sándor ezen korszakon belül megkülönböztette a húszas évek elejének *plebejusi* töltetű (általa megkérdőjelezhető módon szintén *korainak* nevezett) *transzilvanizmusát*, és az ezt felváltó, a húszas évek közepétől fokozatosan felülkerekedő, a helikoni gondolatkörbe nem kizárólagos színként integrálódó erdélyi gondolat verzióját. Utóbbit *helikoni* vagy *aulikus transzilvanizmusnak* nevezte. A húszas éveken belül e második transzilvanizmusformát Bánffy Miklóshoz és köréhez kapcsolta, s némiképp utalni engedett a kettő közti különbségekre is: míg az első többnyire alulról építkező, népi, plebejusi formában jelentkezett, amit Kós is

⁷³ A *transzilvanizmus* szóalak egy történelmileg elfogadott, széles szakmai körökben elterjedt formát jelöl, mely az erdélyi kiadású irodalomtankönyvekben, kézikönyvekben, de akár Pomogáts Béla említett monográfiájában is egységes formában, vagyis egy *sz-szel* szerepelt a rendszerváltás előtt. A nyelvtanilag megkérdőjelezhető, ám konszenzusövezte írásmód problematikusságát a *Helyesírási Kézisztár* 1991-es kiadása tudatosította, mely két *sz-re* váltott, mondván a szóelemző írásmód logikája mentén a *transzszilván* és a *transzszilvanizmus* a középkortól magyarul is használatos „Erdőelve” helynévnek, azaz az „erdőn túl” jelentésű névnek latin formája, szó szerinti, tagonkénti jelentésben. Péntek János nyelvészprofesszor a *Korunk* 2000. júliusi számában azonban rámutatott, hogy a transzszibériai vagy transzjordán szavakkal ellentétben a viszonlag elhomályosult utótag (a „szilvánia” vagy „szilvanizmus”) önmagában a magyar nyelvben nem használatos. A *transz* vagy *transzsz-vitát* végül Balázs Imre József kitarató levelezése vitte dűlőre (aki az *Élet és Tudomány*nak éppúgy írt, mint az akadémiai helyesírási szótár szerkesztőinek), s kérte, fontolják meg a régi, elfogadott formához való visszatérést. A 2015-ös szabályzat szójegyzékében már ismét az egy *sz-es* forma, vagyis a *transzilvanizmus* szerepelt.

szorgalmazott, utóbbi a helikoni gondolatkörhöz és annak szerzőgárdájához volt köthető 1926 után. A valóságot persze semmilyen kategorizáció nem fedheti le tökéletesen. Bánffy valóban a Helikon-csoport elnöke és a későbbi irodalmi lap főszerkesztője lett, az ő elvei meglehetősen közel álltak az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjéhez (Áprily, Kuncz, Lakatos Imre és Kovács László), a felelős szerkesztő azonban mindvégig Kós maradt. Tóth talán ezért is hozzátette, hogy az első években ellenzékiként jelentkező felfogás is az uralkodó, helikoni tendencia alá besorolható változatként értelmezhető. Tény mindenestre, hogy az 1920-as évtized döntő jelentőségű volt a fogalomkör elvi tisztulása szempontjából és ugyanakkor zajlottak az egyre konkrétabb, felvállalt célok körüli termékeny fogalmi viták is.

Kós Károly személye más kategorizációkban is fontos kiindulási alap lett. Még az 1930-as évek végéről visszatekintve Szabédi László különböztette meg *táj*- illetve *országtranszilvanizmus* kettsét. Előbbi, a Kuncz-féle „kolorit” jegyében, s legfőképp Áprily Lajos sajátos erdélyi költészetszemléletében (vagy a „helikoni triász” költőinek verseszményében) csupán színesítő regionális irodalmat és sajátos tájlelkületet jelentett az összmagyar irodalmi termésen belül. Utóbbi viszont – főleg Kós munkássága és tanai révén – Erdélyben mint önálló országban gondolkodott, s mint zárt földrajzi-történelmi-lelki kötelékben és sajátos egységben fogalmazta meg érték szempontjait.⁷⁴ A két világegés közötti transzilvanizmuseszméknek e két kategóriája világít talán

⁷⁴ Szabédi érvelése szerint: „Az a bizonyos erdélyi szellem az országtranszilvanizmus evangéliuma, jó híre, tanítása. A tájtranszilvanizmus csak az erdélyi magyarságot tartja szem előtt, és azt mondja, hogy az erdélyi magyar különbözik a magyarországitól, de mégis egy vele. Ezzel szemben az országtranszilvanizmus »erdélyi szellem«-en egyáltalán nem a magyar szellem variációját érti, mert az erdélyi szellem gyökerei még a magyar államalapítás előttre nyúlnak (lásd Kós Országépítő [sic!] című regényét), szóval az nem magyar termék. Nem is csupán az erdélyi magyarság életében jelentkezik alakító erőként.” Lásd „Szabédi levelét Szemlér Ferenchez”. in POMOGÁTS Béla közlése, *Új Erdélyi Múzeum*, 1–2. sz. (1990): 56–70., valamint *Európai Idő* 1–3 (1991).; illetve vö. KÁNTOR Lajos, *Konglomerát. (Erdély)*, (Budapest: Kossuth Kiadó, 2012).

legjobban rá a kutúregységen belüli regionális sajátosságokra. Utólag azt mondhatjuk, az erdélyi szerzők körében és gyakorlatában erőteljesebben érvényesült a *tájtranszilván* elgondolás, mely a helyi sajátosságokat a mindenkori összmagyar szellemi egységen belülinek gondolta, s vélhetőleg minden magasztos cél mellett is átmenetként tekintett a kialakult helyzetre. A húszas években ugyanakkor sokan járható útként (a királyi Románia remélt föderatív felosztásában, vagy legalább autonómiaformákban érvényesülő) Erdélyország-képre esküdtek. A Helikon heterogén alkotói köre értelemszerűen – így a történelmi regények szerzői – ennek ötvözetét adta, s nem tartotta a két variánst egymással homlokegyenest ellentétesnek.

Sajátosság, erdélyiség és európaiság vitája erőteljesen megmutatkozott, mint utaltam rá a második világháborút követően is, főként az 1970-es évtized végén, többek között az úgynevezett Csipkerózsika-vitában.⁷⁵

Ebben az időszakban, amikor 1968-at követően egyáltalán lehetősége nyílt a magyar irodalomtörténet-írásnak legalább a két világháború közötti szegmensek feldolgozására és pótlására, kezdte el Pomogáts Béla (végül 1983-ban publikált) kismonográfiájának írását a Helikonról. Ő „csupán” az irodalmi transzilvanizmus vetületeit kutatta, az erdélyi gondolatról magáról is elsődlegesen mint a Helikon-írócsoportosulás ideológiájáról írt. Monográfiájának ismertetésekor Láng Gusztáv egy újabb tipológiai felosztást javasolt az interbellikus

⁷⁵ Gáll Ernő kifejezése (GÁLL Ernő, „A sajátosság méltósága”, *A Hét* 1978/10-es száma) elsődlegesen egy Sütő András-esszé [SÜTŐ András, „Csipkerózsika”, *Korunk*, 6. sz. (1978)] révén vált közismertté. Amint maga Gáll emlékezett rá naplójában: Sütő „a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmasokat, törekvéseket kérte az íróktól számon”. Vö. GÁLL Ernő, *Napló. I. 1977–1990*. (Kolozsvár: Polis, 2003), 400. A cikk éles vitát generált s a sajátosság-egyetemesség mellett irodalomszemléleti és generációs különbségeket is felmutatott. A teljes vitáról lásd BALOGH F. András: „Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról”, in EGYED Péter szerk., *Tárlat*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1991), 8–30.

transzilvanizmusformákra: *történelmi* (főként Kós révén), *messianisztikus* (elsődlegesen Makkai tanai értelmében) és *népi* (a *Tizenegyek* csoportja, illetve majd Tamási Áron és köre kapcsán).⁷⁶ Látható, hogy csupán Kós nevéhez legalább három különféle jelzőt és elképzelést kötöttek alig fél évszázad alatt. Cs. Gyimesi Éva ugyanekkor, a nyolcvanas években született ismert tanulmánya szintén a két világegés közötti, azaz kisebbségi helyzetből megfogalmazódó transzilvanizmus értékszerkezetét és annak továbbélő formáit, leszűkítő olvasati mintáit vizsgálta, s annak akaratlanul is a szenvedések elfogadására, a jogfosztottság idealizálására ösztönző gyakorlatát bírálta.⁷⁷ Gyimesi az egykori variánsokat azonban nem kategorizálta (leginkább Makkai Sándor bizonyos elképzeléseire épített), inkább a továbbélő „messianisztikus” vonásoknak a kollektív helyzettudat és azonosságtudat fontos különbségtételei felőli hatásfokát, ethoszát mérlegelte, irodalmi példák tucatjain kimutatva e hatást. A transzilvanizmus az ő olvasatában egy sajátos önmeghatározási igény kifejeződése volt az erdélyi magyar kultúrában, irodalomban és közéletben. Jellegetesen erkölcsközpontú ideológia:

mely kiválóan alkalmas arra, hogy a helyzet és identitás, a kisebbségi sors és a magyarságtudat között feszülő diszharmóniát tompítsa, enyhítse és feloldja. Mégpedig azzal, hogy a mindennapi élet negatív effektusaiból, fájdalmas hatásaiból építkezve, kitermel egy erkölcsi szempontból pozitív effektust, mely erkölcsileg aztán esztétikai értékkeremtő tényezővé válik.⁷⁸

⁷⁶ Lásd LÁNG Gusztáv, „Vidék, magyarság, Európa”, *Életünk*, 11. sz. (1984): 1202–1206.

⁷⁷ „A transzilván ideologikum a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején támadt fel újra, amikor a korántsem megoldott kisebbségi létben ismét megjelenik az identitás újrafogalmazásának szükséglete.” – írta. Önmagában nem ez, hanem a kisebbségi humánus erkölcsi többletének a mítosza volt az, amely elaltatta a korban a valós érdekek megfogalmazásának az igényét.

⁷⁸ Cs. GYÍMESI ÉVA, „Helyzet és helyzettudat” in MOLNÁR Gusztáv szerk., *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai 1985–1989* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2004), 206–214.

A transzilvanizmus 1920-as évek végi „képletét”, továbbélő „programját” ezért is a Makkai megfogalmazta sorokban vélte összegezhetőnek: kicsiny lehetőségek közepette, nagy szellemi erőfeszítéssel, egyetemesen emberi szellemmé lenni.

A rendszerváltás után (a transzilvanizmusnak egy hangsúlyosan módosult képlete hatására, mely az 1980-as évektől a „sajátosság méltósága”-szólamokat erőltette a legtöbb erdélyi magyar szépirodalmi mű magyarországi recepciójára) egész generációk fordultak el az eredeti szándékok és arcélek, a különböző transzilvanizmusformák (és alkotói hagyatékok) beható vizsgálatától, miközben az érintett írói és történetírói hagyatékok döntő többsége feldolgozatlan maradt. Tánczos Vilmos rövid történeti áttekintése,⁷⁹ esztétörténeti tényezők alapos elemzésével lényegében ugyanarra a következtetésre jutott 1991-ben, mint amit Székely János szentenciózusan ekképp fogalmazott meg:

A transzilvanizmus a hajdani aspiráció által kompromittált kulturális közösség önvédelmi stratégiája. A vesztesek békülési kísérlete a győztes aspiráció uralmi helyzetének demokratikus feloldására. [...] Egyfajta illuzórikus kísérlet arra, hogy a megváltozott uralmi viszony ellenére, a kulturális közösség mint ilyen, mégiscsak fennmaradhasson.⁸⁰

Az 1990-es évek látványos szélcsendje után Molnár Gusztáv révén a *Provincia*-projekt növelte ismét egy módosult regionalitáskonceptió relevanciáját, mindez a Románia Európai Unióhoz történő csatlakozását megelőző években. K. Lengyel Zsolt s mások ugyanekkortól behatóbban foglalkoztak a még feltáratlan történetési aspektusokkal az immáron hozzáférhetővé vált levéltári források alapján, s jelentettek meg több

⁷⁹ TÁNCZOS Vilmos, „Transzilvanizmus és nemzeti identitás”, *Európai Idő*, 4–9. sz. (1991): [általában a lapszámok harmadik oldalain]

⁸⁰ SZÉKELY János, „A transzilvanizmus időszerűsége. Válasz a körkérdésre”, *Európai Idő*, 10. sz. (1991): 3.

szakmunkát a témában. Varga Attila nemrégiben a transzilvanizmus mint narratíva hatását vizsgálta a jogalkotásra.⁸¹ Ő is kiemelte, hogy a politikai transzilvanizmus az önálló vagy autonóm Erdély gondolatát hirdette már magyar államkereteken belül, illetve az Osztrák–Magyar Monarchiában, majd sokkal visszafogottabb módon az 1918/1920 utáni Romániában. Céljai és elképzelései döntő módon változtak meg az első világháború után, amikor a wilsoni elvekre építve felmerült a magyar, a román és a szász közösség egységét tételező autonóm Erdély elgondolása. E törekvések mozgástere ugyanakkor nagyon hamar igencsak beszűkült, s kényszerpályák és részcélkitűzések maradtak. K. Lengyel Zsolt kutatásaiban ezért is a politikatörténeti mozgásokra figyelt, és az Országos Magyar Párt célkitűzéseinek függvényében különböztetett meg (az 1920-as évek első éveiben is már) egy *federalisztikus*, illetve egy *decentralisztikus* transzilvanizmusváltozatot.

Nyilvánvaló, hogy a transzilvanizmus irodalmi aspektusai sokkal hatékonyabban és tartósabban rajta hagyták lenyomataikat a teljes magyar irodalmi életen, mint annak politikai formái, másrészt nem egy ízben (az irodalom 1989 előtti felértékelt szerepkörei okán is) jelentős hatást fejtettek ki osztársadalmi szinten, befolyásolva egyúttal a politikai cselekvésformákat és bizonyos értelemben a későbbi jogi szabályozásokat is. Az irodalmi transzilvanizmus olyan kultúrpolitikai és cselekvési programnak volt összességében tekinthető az interbellikus évtizedekben, amely az önállósulni kényszerülő erdélyi szellemi élet megteremtését és intézményeinek kifejlesztését tűzte ki elsődleges céljául, s a programja nyomán vagy az általa ihletett művekben Erdély mindenkor megújulni képes lelkeségét és szabad, autonóm karakterisztikumát kívánta a szépirodalom eszközeivel kifejezésre juttatni. Azt a változásra képes, önmagában is nagyon heterogén, sok-sok lenyomatot őrző alakzatot, amit Szabédi László naplójegyzetében találóan *konglomerátként* vélt leírhatónak.

⁸¹ VARGA, „Erdélyi sakkfigurák...”

Egy alapvetően aktualizált Erdély-témáról és azon belül a transzilvanizmusról való kreatív gondolkodásnak az utóbbi másfél évtizedben is több nyomát találhatjuk. A budapesti és a kolozsvári Kisebbségkutató Intézetek több munkatársa foglalkozott érdemben és hézagpótló módon valamelyik érintett történeti aspektussal,⁸² annak érdekében, hogy a még feltáratlan hagyatékok és szépírói kapcsolathálók révén árnyaltabb képet formálhassunk az egykori szemléletekről és azok alakulásrendjéről. Többek között a kisebbségi irodalmakon belül sem zökkenőmentes száz-magyar kapcsolatokról, vagy például a sokáig mellőzöttebb „urbánus transzilvanisták” életműveiről, eszményeik továbbéléséről a 20. század második felének írói műhelyeiben. Minderre égető szükség is mutatkozik. A magyar vonatkozásokon és a két világháború közötti időszakon túl ugyanis ma is komoly aktualitása van az Erdélykérdésnek, s mindez az irodalom- és kultúratudományi kerekben is megjelenik, vagyis a téma iránti érdeklődés, ha más, megújult formákban is, de ismét fokozódni látszik. Anca Pârâvulescu és Manuela Boatcă tavalyi, *Creolizing the Modern. Transylvania across empires* című kötete a Cornell University Press kiadásában jelent meg, a szerzőpáros pedig kortárs gondolkodási trendek felől (Liviu Rebreanu *Ion* című regényének egyes cselekményelemeit és regényen belüli személyközi viszonyait kiindulópontként használva) próbálta meg „lefordítani” Erdélyt a nagyvilág számára. Munkájuk az „interimperiality”, vagyis a birodalomköziség terminusára épített, nem csoda, hogy a kötet jelenleg is intenzív véleménycseréket generál a nemzetközi tudományosság köreiben. A szerzőpáros gondolatmenetét érdemes lenne a transzilvanizmus

⁸² E sorok írója 2014-től indította útjára (Filep Tamás Gusztávval és a Kriterionnal közösen, budapesti-kolozsvári kiadásban) egy központi személyiség, az irodalomszervező Kuncz Aladár életművének összkiadását, jelenleg pedig szintén kutatócsoportot vezet a témában, hogy a ma még feltáratlan szépírói kapcsolathálók révén árnyaltabb képet formálhassunk az egykori szemléletekről és azok alakulásrendjéről.

termékeny sokarcúsága és életrevalósága irányából, ugyanakkor „magyar olvasatból” is, magyar szakértők révén is mielőbb kiegészíteni. Már csak azért is, mert Bethlen Gábor szimbolikusan kiegyensúlyozó történelmi szerepe, a különböző birodalmak elvárásai között történő lavírozás, a Kuncz megfogalmazta „bölcs és eszes” kiegyensúlyozó szerep sok szempontból hivatkozási alappá vált a transzilvanizmus elméleteiben az idők folyamán, ugyanakkor a geopolitikai erőterek kereszteződésében elhelyezhető erdélyiség-tapasztalat tagadhatatlanul napjaink evidenciája is.

Nagy valószínűséggel nem tekinthetünk el attól az alapvető ténytől, hogy a transzilvanizmusnak, akárcsak az irodalmi modernségnek s más évszázados eszmeköröknek, története van. Egyes elemei megvalósulnak, sikeresnek bizonyulnak és betöltik hivatásukat, ezért akár el is veszítik a bennük rejlő feszültség egy részét, más elemei pedig téves vagy időszerűtlen, netán időszerű, de elutasított voltuk miatt lekerülnek a képletes napirendről és egy ideig kikerülnek a meghatározó diszkurzusok közül. Az elhagyott elemek helyére azonban törvényszerűen új összetevők nyomulhatnak be, módosítva kényszerűen az egyes elképzeléseket és a kitűzött célokat, fuzionálhatnak, kiegészülhetnek vagy éppen torzulhatnak. Ezekre együttesen, állandó mozgásban lévő s nem stabil jelenséggörre figyelve kaphatunk csak hiteles szellem-történeti vázlatot. A transzilvanizmus is csak azon az áron maradhatott érvényben és biztosíthatta valamilyen formában önmaga túlélését, hatékonysági faktorait, hogy az iránya módosult. A törekvések részleges sikere vagy kudarca befolyásolta azt, ahogyan a kortárs értekezők (akár Erdélyből, akár kívülről, Budapestről és a Kárpátokon túlról) reá tekintettek, s persze azt is, ahogyan mi tekinthetünk rá a mából. De még ebben is tudatosítani érdemes, hogy egyes időszakokban mások voltak az irodalmi és az „öntudati” együtthatók. Babits 1935-ben például arra az álláspontra jutott, hogy „az erdélyi

öntudatot és a transzszilvanizmust nem moshatjuk össze.” Ez utóbbi, mint mondta: „lényegében nem irodalmi fogalom”.⁸³

Végezetül: alighanem a pluralitás és az ebből fakadó összetett viszonyháló az, amire időről időre szükséges emlékeztetnünk, amikor egy eszmekör genezishelyeit vizsgáljuk, s ennek utótörténetét kívánjuk jobban érthetővé és aktualizálttá tenni, az egykori életpályákat és céljaikat pedig mélyebben megvilágítani. Ha azonban nem csupán egymástól elszigetelt jelenségeket kívánunk szemlélni, azt is tudatosítanunk kell, hogy az egyes történeti folyamatok elindítói és iniciátorai, későbbi propagátorai mögött, vagyis az „emlékezetessé váló múlt” utóbb szemlélt aspektusaiban nem egy ízben egyéni tapasztalatok és ambíciók, személyes szimpátiák és unszimpátiák, olykor pedig ideológiai, piaci és egyéb érdekek is meghúzó(hat)tak. Nem tekinthetünk el ettől, akár nyílt politikai vetületeit, pre- és poszttrianoni aspektusait (ős-, majd *ótranszilvanizmus*, illetve Románián belüli *korai federalisztikus*, illetve *decentralisztikus* változatok), akár az 1920-as évektől számított irodalmi-művészeti gyakorlatát (autonóm vagy összmagyar keretekben manifesztálódó teljesítményét, azaz *ország- vagy tájtranszilvanizmus*-értelmű összetevőit), s közvetett társadalmi hatóerejét vizsgáljuk. De akkor is érvényes mindez, ha arra a fajsúlyos aspektusra figyelünk, mely egy eszkatologikus hitmozzanaton túl az értékteremtő áldozatiságot emelte egy sötét, diktatórikus

⁸³ S így folytatta: „Az irodalomban a külön erdélyi öntudat még a transzilvanizmus fogalmának megszületése előtt kifejlődött. Kényszerűség szülte azokban a szomorú években mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egy időre szinte teljesen megszakadt.” Babits tehát furcsa módon nem tekintett vissza korábbi korszakokra, a dualizmusban is érvényesülő erdélyiség-gondolatokra, csak az új helyzethez mérte a transzilvanizmus erőteljes megjelenését. Természetesen nem láthatta előre, ami ezen hónapokat követően történt, Romániából való személyes kitiltását, majd az újabb háború felé rohanó Európát, a második világhégés alatti/utáni helyzetet, s ezt követően a magyar-magyar kulturális kapcsolatok még erőteljesebb, mesterséges megszakítását. Vö. BABITS Mihály, „Könyvről könyvre”, *Nyugat* 8 (1935); illetve online hozzáférés: 2023.07.29., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18762.htm>

korszakban a figyelem középpontjába. A keretek személyekhez, intézményekhez s persze léhelyzetekhez kötött projektjein túl az eszmekör egyes összetevőinek a társadalmi bázisa, konkrét elfogadottsága vagy éppen múltó divatja mutatkozik meg akkor, amikor a transzilvanizmus ezredforduló környéki megújult szereplehetőségeire figyelünk.

A transzilvanizmuskonceptiók szellemi autonómiaformákként váltak leginkább leírhatóvá. E bonyolult eszmekör változatainak és értékrendszerének, előzményeinek és utóhatásainak átfogó spektrumát, ha nem is áll módunkban teljes körűen prezentálni, meggyőződésünk, hogy kötetünk itt következő tanulmányai hézagpótló módon mutatnak rá a legfőbb, legjelentősebb tendenciákra. Az egyes szerzők – történészek, eszmetörténészek, irodalom- és sajtótörténészek, művészettörténészek és politikai pályát is kipróbált költők – hosszabb-rövidebb tanulmányaikban akár egymással is polemizálva fejtik ki véleményeiket s összegzik az egyes alterületekről ma tudható legfőbb ismereteket. A kötetben ezért is a transzilvanizmus mint eszmerendszer, mint mozgalom, mint regionális cselekvési program, mint olvasati, értelmezői keret, mint a két világháború közötti vigaszideológia, illetve mint máig továbbélő potenciális szellemiség és megújulni képes regionalitásprogram kerül szóba a maga történeti formáiban, annak arcéleivel és változataival együttesen. Kötetünkéből nem maradhatott ki két, immáron elhunyt értekezőnek a témát érintő, sokat hivatkozott, mondhatni kardinális írása: Cs Gyimesi Éváé és az idén távozott Pomogáts Béláé. Kötetünket az ő emlékükné ajánljuk. Bízunk benne, hogy a téma iránt érdeklődő mai olvasó haszonnal forgatja majd munkánkat, mely révén a transzilvanizmust, az erdélyi gondolatot a maga történeti formáiban, szükség-szerű alakulásaiban, annak valós arcéleivel és sokszínű változataival együttesen, egészében tudja szemlélni.

BALÁZS MIHÁLY

A TRANSZILVANIZMUS KORAI ÚJKORI ELŐZMÉNYEIRŐL

A középkor és korai újkor időszakára koncentráló *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* transzilvanizmus címszavában Kulcsár Péter a fogalmat a következőképpen határozza meg: „Erdély önálló államiságának gondolata.” Nem kevésbé határozott a szócikk befejezése: „A transzilvanizmus legközelebb – merőben más körülmények között – a 20. században bukkan fel ismét.¹ A 20. századi szakértők ugyanakkor nem hirtelen felbukkanásról, hanem lassú kialakulásról beszélnek, s egyetértenek abban, hogy a modern transzilvanizmusnak az 1920-as évek második felében kiformálódó változatában volt szerepe a korai újkorra vonatkozó történeti reflexiónak is, jelesül Kós Károly Erdélyről írott kultúrtörténeti vázlatának.² Úgy tűnik azonban, nem kapott elegendő figyelmet az a történetírói kontextus, amelyben ez a mű megfogalmazódott és hatni kezdett. Az *Erdélyi Helikon*-ban megjelent publikációkban ugyanis nyomon követhetjük két markáns személyiség, Kós Károly és Szekfű Gyula igen kulturált hangnemben lefolytatott, ám a súlyos nézetkülönbségeket egyáltalán nem titkoló vitáját. Kós feltehetően éppen Erdély-könyvén dolgozott, amikor megjelent Szekfű közismerten heves vitákat kiváltó Bethlen Gábor-monográfiája.³ Kós erről írott

¹ KÖSZEGHY Péter, főszerk., *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor* XII. (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 132–135.

² Kós Károly, *Erdély: kultúrtörténeti vázlat* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1929).

³ SZEKFŰ Gyula, *Bethlen Gábor: történelmi tanulmány* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1929; Új kiadás: Budapest: Helikon, 1983).

bírálatában⁴ megdicséri a „gyalázatos történeti stílust” mellőzni tudó írásmódot, örvendezik annak, hogy az olvasás közben nem érezte az ilyen műveknél rendre megtapasztalt izzadságszagot. Nem spórol az elismeréssel *A tetőponton*-fejezetről szólván. Leszögezi persze, hogy „ha az elvakultságot semmi esetre sem róhatjuk fel Szekfű Gyula könyvének, de az elfogulatlanságot sem írhatjuk a szerző javára”. Majd arra a következtetésre jut, hogy ha Szekfű nem is a régi elfogult szemlélettel vizsgálódik, szemüvege bizonyosan a régiek, a Pázmányok és Esterházyak anyagából való, s a szerző nem tud belehelyezkedni a specifikus erdélyi sorsviszonyokba. Bár Szekfű egy szóval sem említi meg Kóst, nyilvánvaló, hogy erre reagálva jelentette meg *Új színek a Bethlen Gábor arcképéhez* című írását⁵, amelyben Bethlen Gábort korszerű európai politikusként méltatja, akit az abszolutizmus és a merkantilizmus eszköztárának invenciózus alkalmazójaként előkelő hely illet meg az európai uralkodók között. A lendületes írás befejező része aztán azt is elmondja, hogy mit gondol arról a jelenségről, amelyet „erdélyi lelkeségnek” szokás nevezni. Erre az alábbiakban visszatérünk, előbb azonban azt is el kell mondanunk, hogy ezzel egy időben jelent meg Kós Erdély-könyve, amelyről Szekfű a következő év első felében recenziót közölt.⁶ Mivel a Nap Kiadó *Emlékezet*-sorozatának Kós-kötetébe Dávid Gyula ezt a szöveget is beválogatta, ez vált széles körben ismertté.⁷ Értelmezéséhez azonban föltétlen szükséges az imént vázoltak ismerete. A Kós személyének említése nélküli *Új színek a Bethlen Gábor arcképéhez*-tanulmány teremtette meg ugyanis a lélektani helyzetet ahhoz, hogy a tekintélyes történész nagyon nagy tapintattal és az elismerő szavakkal sem

⁴ Kós Károly, „Szekfű Gyula: Bethlen Gábor”, *Erdélyi Helikon* 2 (1929): 231–235.

⁵ SZEKFŰ Gyula, „Új színek a Bethlen Gábor arcképéhez”, *Erdélyi Helikon* 2 (1929): 771–778.

⁶ SZEKFŰ Gyula, „Kós Károly Erdélye”, *Erdélyi Helikon* 3 (1930): 75–80.

⁷ DÁVID Gyula, vál., szerk., *Kiáltó szó. Kós Károly emlékezete* (Budapest: Nap Kiadó, 2005), 93–101.

fukarkodva szóljon a könyvről. Kijelenti ugyan, hogy a szerző nyilvánvalóan laikus és nem történész, ám másfelől nagyon elismerően beszél a művészettörténeti részekről, s arról, hogy a műből sokkal inkább történeti *lélek* árad felénk, mint az utolsó fél évszázad legtöbb történeti munkájából, s hogy a szerző képes egész korszakok lelkületének gyors megragadására. Kijelenti ugyan, hogy Kós saját kora és egyénisége eszményeit akarja előhívni a múltból, ám azt is, hogy ezt a veszélyt valójában senki sem kerülheti el. Nem marad el persze az elmarasztalás, de ezt is próbálja körülhatárolt konkrétumokra irányozni: Kós már a középkortól kezdődően egyre-másra különbségeket regisztrál az erdélyi népek és a magyarországiak között, csak deklarálni tudja az erdélyi népek közötti belső kapcsolatokat, kimutatni nem. Előszeretettel hivatkozik a demokratikus ideológia jelenlétére, s ez bizonyos jelenségek kiáltó túlértékeléséhez vezet. Abszurd az az állítása például, hogy Mohácsért egyedül a magyar arisztokrácia tehető felelőssé, s hogy a magyarságot az erdélyi nemzeti demokráciák mentették volna meg a végső pusztulástól. Szekfű ennél a kérdésnél azért időzött el nyilvánvalóan hosszabban, mert úgy találta, hogy Kós itt visszacsúszik a 19. század második felében alkotó erdélyi történészek végzetes hibájába. Nyilvánvalóan Szilágyi Sándorra és Kővári Árpádra célozva mondja, hogy ők Erdély érdemét a magyarországi alkotmány- és vallásszabadság védelmére hozott hatalmas pénz- és véráldozatokban látták. Szemléleti visszacsúszásról azért beszél Szekfű, mert szerinte Kós legnagyobb érdeme éppen az, hogy képes az erdélyi jelenségeket önmagukban szemlélni, az erdélyi fejlemények belső összefüggéseit, az ottani fejlődés önértékét középontba állítani. A nagy történész aztán nem is itt, hanem az említett *Új színek*-tanulmányban fogalmazza meg azt az elismerést is csaknem visszavonó sarkos véleményt, amelyet érdemes szó szerint idézni: „Bethlen tehát és az ő Erdélyországa [...] egy európai jelenség specifikusan magyar megnyilatkozása, amint hogy ő és állama, melyet ő alkotott, képezi alapjait, legrégibb

rétegeit annak a jelenségnek is, amelyet ma erdélyi lelkiségnek szokás nevezni [...] A magyarországitól különböző színekben először Cserei Mihálynál és Bethlen Miklósnál merült fel az erdélyi lelkiség, s mint már eddig is ismeretes, e két írónál azonban félreismerhetetlen *ressentiment*, az elkeseredés Erdély hanyatlása, pusztulása, a magyar királyi, azaz Habsburg-uralom alá jutás miatt. Az erdélyi fejlődést áttekintve kétségtelennek tartom, hogy Bethlen Gábor alakja, hatalma, országa nélkül, ha ennek emléke nem él a szívekben, Csereiék ilyen *ressentiment* nélkül fogadták volna el Erdély önállóságának bukását [...] Bethlen és a két Rákóczi György adja meg a realitás posztamentumát, melyre később nemzedékek több mint két század folyamán felemelték a magyar léleknek oly kedves erdélyi lelket.”⁸ A párbeszéd utolsó mozzanata aztán az lesz, hogy az elismerően bíráló korábbi megjegyzéseket Kós megismétli *A magyar történetírás új útjai* c. Hóman Bálint által szerkesztett kötetről írott recenziója Szekfűre vonatkozó soraiban.⁹

Míg tehát Kulcsár Pétert az előretekinésben korlátozta az említett szócikk megszabott időkerete, Szekfű Gyulának nem kellett ilyen külső korláttal számolnia, ám határozottan kinyilvánította, hogy az erdélyi lelkiséget tudatosító reflexió (ő láthatóan igyekezett kerülni még a transzilvanizmus kifejezést) tekintetében csak a 17. század végéig tanácsos visszatekinteni.

Számunkra sem kétséges, hogy a későbbi reflexiók középpontjába is az önálló fejedelemség korszaka került, ami persze azt is jelenti, hogy a 16. század derekáig kell visszanyúlnunk, hiszen a viták és koncepcionális különbségek ellenére az érdekelt történeti diszciplínák képviselőinek többsége úgy látja, hogy már a 16. században sem csupán az történt meg, hogy deklarálták egy új állam létrejöttét a szétesett történeti Magyarország keleti részén. Amikor az alábbiakban ebben az időkeretben

⁸ SZEKFŰ, „Új színek...”, 777.

⁹ Kós Károly, „A magyar történetírás új útjai”, *Erdélyi Helikon* 4 (1931): 470–472.

elsősorban a történetírás, a történeti publicisztika és valláspolitikai területéről veszem sorra az önálló entitás irányába mutató reflexiók közül a legfontosabbakat, természetesen nem csupán saját kutatásaimra támaszkodom, hanem a korai újkorral foglalkozó szakemberek által feltárt forrásokból és megállapításokból merítek. Az előbbieik között vannak olyanok, amelyek csak az utóbbi évtizedekben kerültek elő, de természetesen azt sem hallgatom el, ha az 1929-ben vitatkozók valamilyen okból figyelmen kívül hagytak egy-egy jelenséget.

Már a tárgyalt időszak belső tagolásában is eltérnek némiképp a kérdéskörrel alapvető tanulmányt író Péter Katalintól, aki három időmetszet (1526–1570, 1595–1626, 1671–1686) kiemelt vizsgálatával tartotta legjobban megközelíthetőnek a kérdéskört.¹⁰ Ettől eltérően a második és harmadik periódus módosítására, illetőleg egy újabb felvételére tesztek javaslatot, vagyis az általam felvett időszakaszok a következők lesznek: 1526–1570, 1571–1613, 1614–1660, 1661–1704).

1.

A KEZDETEK (1526–1570)

Az első időszak legfontosabb jellemzője Péter Katalin szerint az, hogy a széthullás ellenére mindhárom országrészben azonos tartalmakat jelöl a *haza* és az *ország* fogalma. A kitűnő történésznő találó megfogalmazása szerint „egyetlen, minden politikai nézetkülönbség ellenére is egységes együttesként kavargtak a magyar urak a két király között”¹¹. Hasonló mondható el

¹⁰ PÉTER Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotai idején*. Folia Historica XVIII. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve 1993 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1994), 13–32. Új kiadása: PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, A Ráday-gyűjtemény tanulmányai 8 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1985): 211–232. Az alábbiakban erre hivatkozom.

¹¹ PÉTER, *Papok és nemesek*, 215.

a korabeli értelmiségiekről. Az erős rokoni kapcsolatok mellett gazdaságilag is egységes maradt a térség, amelyben az is nagyon fontos szerepet játszott, hogy a nagy nemesi családoknak szinte minden országrészben voltak birtokaik. Péter Katalin szerint ennek fényében kell szemlélnünk a kortárs külföldiek által sokszor a magyarok erkölcsi romlásaként és állhatatlanságaként elmarasztalt sok pártváltást is. A *haza* tehát egy, s bár az ország három részre szakadt, s két királya van, az egység helyreállítása a feladat, s a Habsburgok és a Szapolyai-dinasztia közötti harc arról szól, hogy kinek van több eszköze ennek az egységnek az újrateremtésére.

Hangsúlyoznám ugyanakkor, hogy az 1560-as évek dereka táján a helyzet jelentősen módosult. Ennek okait itt éppen csak jelezhetjük, az viszont bizonyos, hogy a legfontosabb ok és egyben persze következmény a reformáció diadalmas előretörése volt. Ez valójában a három országrész mindegyikében bekövetkezett, de az identitást meghatározó tényezővé mégis Keleten vált. Bár a Habsburg-dinasztia és különösen Miksa egyáltalán nem volt megelégedve a tridenti zsinat utolsó szakaszában elfogadott határozatokkal, a katolikus egyház intézményei a fennhatóságuk alá kerülő területeken megmaradtak, s csak kedvezőbb nemzetközi feltételek és idő kérdése volt a hatékony újjászerveződés megindulása. Ezzel szemben a II. János választott király uralta területeken áttörő sikereket értek el a különböző protestáns felekezetek, olyannyira, hogy a periódus végére ez az országrész protestánssá vált, amelyben néhány katolikus főúr birtokain és egy-egy székely szék bizonyos részein tudott csak megmaradni a katolicizmus. El kell mondanunk azt is, hogy az újabb kutatások szerint ma már nem állítható, hogy az 1568-ban tartott erdélyi országgyűlés intézményesítette volna a négy recepta religio rendszerét, s hogy Erdély ennek következtében a vallásszabadság egyedüli európai szigetévé vált volna.¹² Külön

¹² Ezzel foglalkozó tanulmányaim közül a legelső és a legutóbbi angol nyelvről idézem: BALÁZS Mihály, »A hit ... hallásból lészön.« Megjegyzések

is említésre méltó tehát, hogy az erdélyi vallásszabadság méltatása ugyan Kósnál sem hiányzik, a tordai végzésről szólva azonban nem az 1568-asra céloz, hanem nagyon szakszerűen a protestáns vallásújítás kibontakozásának lendületet adó 1557-esre.

Ünnepelni valótól persze nem fosztanak meg bennünket az újabb megfontolások sem, hiszen a fejedelem és környezete által változó intenzitással érvényesülő nyomás ellenére megmaradt és törvénybe iktatódott a községek, vagyis a helyi települések joga arra, hogy az eléjük tárt kínálatból a nekik megfelelő papot válasszák ki. A kortárs Európában már ez is kivételnek számított, hiszen másutt a létrejövő új felekezetek eddigre már régen kiiktatták életükből a korai időszak sikereihez nagymértékben hozzájáruló demokratikusabb gyakorlatot. A kialakulóban lévő új országban tehát azt figyelhetjük meg, hogy a zömmel szászok lakta területeken, a magyar vidékeken, illetőleg a Partiumban létrejön ugyan három protestáns püspökség, a püspökök hatáskörét azonban az európai protestantizmusban szokatlan módon korlátozzák. Ennek látványos példáját jelentik az 1569-es váradi hitvitán történetek. Az unitáriusok által kiadott jegyzőkönyv szerint erre maga az uralkodó emlékeztette egyszerre kemény és ugyanakkor országa küldetését fennköltén hangsúlyozó szavakkal Melius Juhász Pétert: „Műtőlünk és a műeinktől tünektek semmi bántástok nem volt. Hogy kedig Melius Péternek a mű szónkat megmondották, hogy a mű birodalmunkban nem pápálkodik, és a ministereket az igaz vallásért ne kergesse..., mert mű birodalmunkban, miképp arról ország végzése vagyon, mű azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka, és a lelkiismeret semmire erőszakkal

a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben”, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk., FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György (Budapest: MTA TKI Gazdaság és Társadalomtudományi Kutatócsoportja, 2002), 51–73. Illetve BALÁZS Mihály, „»Tolerant Country – Misunderstood Laws.« Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion”, *The Hungarian Historical Review, New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2. (2013): 85–108.

nem vitethetik. Ezokáért ha ez határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet.”¹³ A hitbéli szabadságnak ilyen kinyilvánítása egy uralkodó részéről valóban egészen kivételes, még akkor is, ha nem titkolható a szavak és a gyakorlat protestáns meghatározottsága. A községek ugyanis választhattak katolikus papot is, ám az összeomló katolikus intézmények ellen hozott külön intézkedések, s már maguk a törvények is az evangélium hirdetéséről beszélő, a prédikálást középpontba állító protestáns hangoltságot tükrözik. A katolikus szigetek megmaradása nem ennek, hanem az óhithez ragaszkodó főurak hatalmának köszönhető, akik élhettek azzal a középkori gyakorlattól származó jogukkal, hogy a nekik megfelelő papokat tarthassák meg.

Külön szólni kell arról, hogy az 1560-as évek második felében a protestantizmus evangéliumát minél szélesebb körben terjeszteni akaró indulat elérte az erdélyi románokat is. A szász városok már korábban is tettek kísérletet arra, hogy megismertessék velük az új eszméket, ám más dimenziókat öltött ez a missziós eltökéltség akkor, amikor törvények születtek arra, hogy papjaik kötelezően szembesüljenek a protestantizmus eszmevilágával. Mivel erről a kérdésről Nagy Levente tollán friss monográfia született,¹⁴ a további részleteket mellőzzük. Az említett mű szerzője joggal hangsúlyozza ugyan, hogy a romániai tudományosság régóta hangoztatott álláspontja ellenére itt nem erőszakos magyarításról volt szó, hiszen a reformáció alapüzenetének megfelelően román nyelvű egyházi szövegek egész sora született meg ily módon. Másfelől azonban mi a szerzőtől eltérően a szent elhivatottság túltengésének látjuk azt az elképzelést, hogy az uralkodó által kinevezett román protestáns püspökkel eredményesen vitatkozni nem tudó, vagy a hitvitában alul maradó pravoszláv papoknak

¹³ *A nagyváradi disputatio*, kiad. NAGY Lajos és SIMÉN Domokos (Kolozsvár, 1870), 130–131.

¹⁴ NAGY Levente, *A román reformáció: Egy 16–17. századi magyar-román kulturális transzferjelenség* (Budapest: Ráció Kiadó, 2020).

vagy szerzeteseknek le kellett mondaniuk tisztségükről, ami ráadásul a lázadók megbüntetését is kilátásba helyezte.

Még a szakemberek mindegyike sem tartja számon, hogy az időszak végén az új ország vezetői – Szekfű szavaival élve – túlléptek az öncélúságon, s országuk határait messze túlhaladó szerepről beszéltek bizonyos alkalmak során. A Lengyelországból érkező, ottani széleskörű kapcsolatait folyamatosan életben tartó nagy befolyású orvos, Giorgio Biandrata esetében azt regisztrálhatjuk, hogy ő a kelet-közép-európai régió egészére figyelt. Az újabb kutatások a korábbinál is nyilvánvalóbbá tették, hogy Lengyelországot és Erdélyt egyaránt felölelő valláspolitikai koncepcióval rendelkezett.¹⁵ Bár nem tudni, hogy az Erdélyben és Lengyelországban sokszor névtelenül megjelent kiadványok közül melyeknek ő a szerzője, az bizonyos, hogy meghatározó szerepe volt annak a teológiai irányzatnak a kialakításában, amelyet képesnek tartott egy új erasmusi ihletésű egység megalapozására. Értett ahhoz is, hogy ezt miképpen lehet politikai realitássá tenni, s bár ezt nyíltan sohasem mondta ki, Lengyelországban beszédtema volt, hogy Zsigmond Ágoston halála után Szapolyai János fiának kellene a lengyel trónra ülnie. János Zsigmond előbb halt meg, mint a lengyel király, s ez nem került napirendre, vannak ugyanakkor lengyel forrásaink arról, hogy emberei ezt az egységesítő teológiát is felhasználták propagandájukban. Ez tükröződött egyébként abban is, hogy az erdélyi unitáriusok leghíresebb latin nyelvű kiadványukat egy olyan levél kíséretében küldték el I. Erzsébet angol királynőnek, amelyben az uralkodónő és János Zsigmond valláspolitikájának közös mozzanatait

¹⁵ BALÁZS Mihály, „Giorgio Biandrata (1516–1588): Egy orvos a politika és a teológia között a korai újkori Kelet-Közép-Európában”, *Keresztény Magvető* 126 (2020): 1–2., 3–37. Angolul: Mihály, BALÁZS, „Giorgio Biandrata (1516–1588): A Physician between Politics and Theology”, in *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*, ed. Ágnes, MÁTÉ – TERÉZ, OBORNI (Budapest: Research Centre for Humanities, 2020), 277–303.

fejtegették.¹⁶ Jól kivehető itt az is, hogy Erdély küldetésének tekintették az európai protestánsok egységének megteremtését, s ennek a fejedelem maga is hangot adott. A fentebb említett váradi hitvitán azt is kinyilvánította, hogy az ő mindenkinek szabadságot garantáló országában hajlandó megrendezni egy a vitás kérdéseket tisztázó európai összejövetelt. Hangsúlyoznánk ugyanakkor azt is, hogy ezek a teológiát politikával társító elképzelések nem vezettek a kialakulóban lévő új ország létét veszélyeztető konkrét politikai vagy katonai lépésekhez.

Az unitárius gondolkodók és teológusok csak addig jutottak tehát, hogy az itteni valláspolitikát dicsőítsék, amire látványos példa Heltai Gáspár *Háló* című műve vagy Karádi Pálnak a Balassa Menyhárt árultatásáról írott komédiát aktualizáló s a „mi nemzetségünkben való uralkodót” magasztaló előszava.¹⁷ Ebbe a kórusba kapcsolódnak be azok az Európa-szerte üldözésnek kitett, radikális gondolkodású menekültek is, akik átmenetileg itt találtak otthonra, s akik közül a leghíresebb, Jacobus Palaeologus ment el a legmesszebbre Erdély és uralkodója dicsőítésében: szerinte János Zsigmond szerepe vetekedett a Luthert patronáló Bölcs Frigyes szász választófejedelemével.¹⁸ Egy másik jelentős szerző, a sok országban megfordult Christian Francken pedig arról beszélt, hogy Erdélyben olyan udvari emberekkel találkozott, „akiktől idegen a ridegség és rágalmazás, s akiknek nem tetszenek az olyanok, akinek nem a humanitás

¹⁶ BALÁZS Mihály, „A De falsa et vera unius Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti cognitione egy példányáról: Adalék az erdélyi unitáriusok kapcsolatainak történetéhez”, *Keresztény Magvető* 109 (2003): 21–34.

¹⁷ Az előbbiről alább még lesz szó, az utóbbiról szakszerű elemzés: RITOÓK Zsigmondné, „A Balassi Komédia és Karádi Pál”, *Keresztény Magvető* 86 (1980): 34–44.

¹⁸ Latin nyelvű művének ez a részlete olvasható modern magyar fordításban: BALÁZS Mihály, vál., előszó, jegyz., *Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János (Budapest–Kolozsvár: Dunánál Könyv- és Lapkiadó, 2003), 85–86.

az eledelük, idegenkednek azoktól, akik a gyűlöletet és megvetést nem képesek a méltóság súlyával kikerülni, s akik nem tudják a megvetést erkölcsaik szelídségével és vonzó erejével, az irigységet pedig bőkezűséggel és jótékonyssággal ellensúlyozni”.¹⁹ Érdekes egyébként, hogy az üldözöttek befogadása más módon élt tovább az erdélyi és a lengyelországi hagyományban. A lengyel liberális történészek a 19. és 20. században nem haboztak szerte Európában népszerűsíteni azt, hogy Lengyelország már a 16. században a szabad gondolkodók páratlan nagyvonalú menedékhelye volt, míg nálunk ez talán azért maradt el, mert az egyházuk történetét feldolgozó unitárius történészek görcsösen ragaszkodtak ahhoz a fikcióhoz, hogy dogmatikájuk autochton belső fejlődés eredménye. Az unitárius egyháztörténészek tehát szinte lemondtak múltjuknak erről a felemelő mozzanatról, jöllehet a mondott vallásújítók közül a 16. században a legmerészebbek valójában nem Lengyelországban, hanem Erdélyben találtak befogadó közegre.

2.

AZ ÖNÁLLÓSULÁS FELGYORSULÁSA ÉS A NEMZETKÖZI SZEREPVÁLLALÁS CSAPDÁI (1571–1613)

A második periódusra térve a János Zsigmond utód nélküli halála utáni fejlemények döntőnek bizonyultak Erdély önálló politikai identitásának kialakulásában.²⁰ Az erdélyi rendek az

¹⁹ Saját fordítás az alábbi műből: Christian FRANCKEN, *Analysis rixae Christianae...* (Pragae, 1595). Modern kiadás: Christian, FRANCKEN, *Opere a stampa*, ed. e introd. Mario BIAGIONI, *Christian Francken a le crisi intellettuale della riforma*, premessa Gianni PAGANINI. Temi et Testi 128. „Sociniana” Serie diretta da Emanuela SCRIBANO (Roma: Edizioni di storia e letteratura 2014), 287.

²⁰ A kezdeti időszakra az alábbi két összefoglalásra támaszkodtam: HORN Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009); PIRNÁT Antal, „Báthory István valláspolitikája”, in

1570-ben megkötött egyezmény ellenére nem adták át a keleti országrészt Miksának, hanem Báthory Istvánt választották meg fejedelmüknek. A Habsburgok által csak vajdának tekintett új uralkodó megválasztása meglepetés volt, hiszen közismert volt buzgó katolicizmusa. Trónra kerülését egyrészt az ország keleti részén lévő hatalmas birtokainak, másrészt annak köszönhette, hogy katolikus volta ellenére folyamatosan a Habsburg-ellenes politika képviselőjeként munkálkodott. Az európai uralkodók grémiumában viszont alulról jött, új embernek számított, ezért jól meggondolt lépéseket kellett tennie tekintélye megteremtése érdekében. A valláspolitikában ez a katolikus maradványok felkarolását és megújítását jelentette, illetőleg a protestantizmuson belül azoknak a csoportosulásoknak a támogatását, amelyek a legközelebb álltak a katolicizmushoz. Látványos eredményeket hozott ez a János Zsigmond valláspolitikáját nagy bizalmatlansággal szemlélő százszok esetében, akiknek az újításoktól megrettent képviselőit rámenős támogatásban részesítve szinte kikényszerítette a bármiféle modernizálástól mentes ágostai hitvallás elfogadását. Főleg az unitáriusokat vette célba a cenzúra bevezetése, amivel megakadályozta, hogy az európai közvélemény többsége számára botrányt keltő kiadványaik eljussanak Európába. Rendkívül hatékonyan politizált, s saját szavait használva az egyik császárt engedelmességgel (vagyis állama török vazallus voltának elismerésével), a másikat (II. Miksa német-római császárt és magyar királyt) alávetettsége kifejezésével nyerte meg. Elfogadta, hogy protestáns ország élén áll, ám félreérthetetlen lépéseket tett a katolicizmus pozícióinak megerősítésére. Betelepítette Gyulafehérvárra, Kolozsvárra és Váradra a jezsuitákat, ám állama felekezeti sokszínűségét a különféle funkciókkal alkalmazott hivatali értelmiség

is demonstrálta, amelynek tagjai között szinte minden felekezet képviselőit megtaláljuk a keleti ortodoxia kivételével. A fentiek szellemében nagyon erős támogatást jelentett ugyanakkor az erdélyi ortodox román egyház számára, hogy nem csupán a protestantizmus erőszakolt terjesztését szüntette be közöttük, hanem lehetővé tette számukra, hogy püspökeik a havasalföldi és moldvai kolostorokból kerüljenek ki.

Lényegében ez a politika folytatódott az 1580-as évek elejéig akkor is, amikor a megszerzett nagy tekintély eredményeképpen lengyel királlyá választották. Drámai megrázkódást egyedül az unitáriusok szenvedtek el, amikor az ideérkező vallási újítók elképzeléseinek egy legalább minimumát megvalósítani akaró Dávid Ferencet az országgyűlés a halálát jelentő bebörtönzésre ítélte. Ekkor már nem ő, hanem bátyja, Báthory Kristóf volt a fejedelem, de a katolicizmus lassú és megfontolt visszaépítésének politikája alatta is folytatódott.²¹ A szilárd politikai helyzet ugyanakkor erős identitásképző erőnek bizonyult, hiszen az egyre inkább külön fejedelemségként kezelt egység határai kezdtek kirajzolódni, Péter Katalin megfigyelése szerint megritkultak az átállások, s a másik tábor hívei immár nem elhagyták az adott területet, hanem belső ellenzékként artikulálták magukat.

A kulturális életben az utókorra a legtöbb szöveget az a versengés hagyott, amely a történetírás és az ahhoz kötődő műfajok területén bontakozott ki a bécsi, illetőleg prágai és a gyulafehérvári udvar között. Petneházi Gábor²² nem régen megjelent tanulmánya szépen megfogalmazza a versengés tárgyát: melyik tekintheti magát a hajdani királyi udvar legitim örökösének, s ki tudja meggyőzőbb erővel és a humanista

²¹ KRUPPA Tamás, „Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valáspolitikájában”, *Századok* 139 (2005): 945–968.

²² PETNEHÁZI GÁBOR, „Ellentétes narratívák fogságában: Gian Mihele Bruto és *Rerum Ungaricarum libri*”, in *Latin nyelvű udvari kultúra a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KIS FARKAS Gábor, Convivia Neolatina Hungarica 4. (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021), 167–196.

történetírás retorikai-poétikai eljárásainak alkalmazásával az európai nyilvánosság elé tárni a magyar történelem esemény-történetének őt legitimáló változatát. Mint közismert, ebben a versenyben a Magyar Királyság területén élő Istvánffy Miklós diadalmaskodott, hiszen jóllehet halála után, de az ő műve jelent meg 1622-ben Kölnben. Fontos azonban tudnunk, hogy olyan siker ez, amely nagymértékben merített az erdélyi kezdeményekből.

Az itteni folyamat első fontos mozzanata, hogy először a beszercei Martin Brenner jelentette meg Bázelen Bonfini nagy művének három dekádját, s ehhez csatlakozott aztán Heltai Gáspár kiadványa 1565-ben Kolozsvárott egy újabb dekád hozzáadásával. 1575-ben aztán Heltai az időközben megjelent teljes Bonfini-kiadás (ezt II. Miksa történetírója, Zsámboky János gondozta) felhasználásával egy magyar nyelvű átdolgozást készített. Ennek egyéni vonásait már régóta kimutatta a szakirodalom, s legújabbán a nemzetközi tudományosságban használatos terminológia átvételével egy regionális tudat nyilvánvaló jelenlétét regisztrálja. A megközelítés kezdeményezője, Tóth Zsombor²³ szerint kimutatható Heltai írásában „egy regionális tudat, egy sajátos Kolozsvár- és Erdély-centrikusság, amely meghatározza azt is, ahogyan a szerző elbeszéli a magyar történelmet.” Az arányokat felborítva hosszabban részletezi az erdélyi vármegyék leírását, kimerítően szól a székely szabadságról. Ezzel és a felekezeti elfogultsággal hozza összefüggésbe a mohácsi csata leírásának sajátosságait: Heltai ugyan átveszi a Zsámboky gondozta kiadásból Brodarics István leírását, de lerövidítve és jól kivehető távolságtartással közli a történeteket, nem részletezi a nagy beszédek, mellőzi a heroizmust, s arról sem szól, hogy a magyarok a keresztény Európa védőbástyái lennének. Tóth Zsombor ugyan nem említi, de ez a megközelítés ott van már

²³ TÓTH Zsombor, „A Heltai-galaxis. Írástudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában – Esettanulmány”, *Keresztény Magvető* 110 (2004): 407–427.

Heltai jóval korábbi művében, a *Hálóban* is, amelynek ún. *Végező beszéde* szinte örvendezik azon, hogy Miksa seregei nem indultak meg 1566-ban Szigetvár felmentésére, hiszen a zsoldosok között ott gyülekeztek az inkvizíció emberei (*a pápa pilises darabanti*) is, akik a Spanyolországban bevett módit akarták gyakorolni „mind Erdélyben, s mind Magyarországon”.²⁴

Az említett megközelítés tehát Heltai művét nyitánynak tekinti, s úgy véli, hogy a 16–17. századi magyarul és latinul alkotó erdélyi történet- és emlékirók „már egyre kevésbé vállalkoznak arra, hogy a középkori Magyarország történetét, mint saját történetüket beszéljék el, sokkal inkább rövid és aktuálisabb kortörténetet írnak, ahol Erdély világosan elkülönül Magyarországtól.”

Minthogy erre a kérdésre még visszatérünk, most azt hangsúlyoznánk, hogy a fent említett történetírói rivalizálás az 1570–80-as években Erdélyben vezetett igazán komoly eredményekhez. Báthory Istvánnak az az elképzelése, hogy elkészüljön a magyar történelemnek az a változata, amelyben a középkori Magyarország legitim folytatója a gyulafehérvári udvar lesz, megtermékenyítő erővel hatott. Ennek jegyében érkezett meg az olasz Gian Michele Bruto, akinek kéziratban maradt művéből nemrégén Kasza Péter és Petneházi Gábor újabb részleteket fedezett fel. Ezt a vállalkozást akarta szorgálni, megírt részletekkel megvilágítani a Báthory István kancellárjaként is alkalmazott erős tollú és egyéni hangvételű Forgách Ferenc. Ennek jegyében ragadott tollat Szamosközy István, aki a magyar történelem egészéről is megírt bizonyos, sajnos elveszett részleteket, s akinek az Erdély történetéről írott műve jelentős részei viszont fennmaradtak. De ennek jegyében látott munkához (egy Szamosközyétől politikai tekintetben eltérő koncepció letéteményeseként) Baranyai Decsi János, akit a korai halál megakadályozott abban, hogy

²⁴ BALÁZS Mihály, „Megjegyzések Heltai Hálójának forrásairól és eszmétörténeti háttéréről,” *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 167–196.

művét befejezze, majd a századforduló drámai fejleményei közepette Kolozsvárt elhagyni kényszerülő Somogyi Ambrus is. A felsorolt művek kéziratban maradtak, de a róluk készült másolatok legalább részben fennmaradtak, s ez az erdélyi hagyomány teljesebben ki aztán a 18. század végén, amelyről a későbbiekben szólunk. Már itt hangsúlyozni kell azonban, hogy az intenzív erdélyi szövegtermelés első hasznosítójaként lehetett Istvánffy Miklós olyan sikeres, hiszen 1598-ban egy turbulens időszak kellős közepén királyi megbízottként Erdélybe érkezve nem csupán ösztönzést kapott a történetírás művelésére, hanem nagyon sok szövegről másolatokat is készíttetett, amelyeket aztán felhasznált a Habsburg-párti nagy mű megírásakor.²⁵

A Báthory István életében született, s különösen történeti, filozófiai művekben gazdag termés részletezését persze mellőzzük, s azzal kell folytatnunk, hogy ennek a virágzásnak egy tragikus fordulat következtében hamarosan vége lett. Az okok értelmezésében egyáltalán nincs egység a történészek között. Az talán nem vitatott, hogy a hanyatlás okainak egy részéről az erdélyi szereplők nem tehetnek. Korán elhunyt maga a lenygel királlyá tett fejedelem (1586), s már előtte eltávozott a helyette uralkodó Báthory Kristóf is (1581). Az sem tagadható, hogy a lepantói nagy tengeri ütközet (1571) elvesztéséből tanuló, majd az 1580-as évek végén a perzsa háborúk terhétől is megszabaduló török birodalomban megerősödött az a szárny, amely a magyar területeket érintő szárazföldi hadjáratban látta a kibontakozást. Ezzel párhuzamosan növekedett az egymást követő római pápákban is az elszántság a keresztes hadjáratok felújítására, vagyis arra, hogy megszabadítsák a kereszténységet az oszmán veszedelemtől.

²⁵ *A magyar történet folytatója: tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. Ács Pál – Tóth Gergely, Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések Monumenta Hungariae Historica dissertationes (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018), 7–32.

Ez önmagában is nehéz helyzetet teremtett volna a török vazallus államként működő Erdély számára (amely ugyanakkor a moldvai fejedelemségtől és Havasalföldtől eltérően meg tudta őrizni belső függetlenségét). A követendő politika megválasztása hatalmas és időnként véres, felekezeti küzdelmeket is felölölő összecsapásokhoz vezetett. Az első jelek már a király életében is jelentkeztek, hiszen nem volt mindegy, hogy a kiskorú fejedelem (Báthory Zsigmond) milyen nevelést kap. A még élő lengyel király elképzelésének megfelelően a jezsuiták neveltje lett, akik elszántan képviselték azt az álláspontot, ahova a lengyel király élete utolsó éveiben eljutott. Báthory István ugyanis (egyések szerint 1578–79-ben, mások szerint 1582 tájával kezdődően) feladta azt a korábbi álláspontját, hogy a fejedelemség integritását minden körülmények között meg kell őrizni egy valamikor majd bekövetkező országegyesítés számára. Élete utolsó éveiben úgy vélte, hogy ez az idő elérkezett.²⁶ Az oroszországi sikereken felbuzdulva hatalmas terveket szőtt a török kiverésére, s a kereszténységet felszabadítani akaró pápai törekvések egyik legfőbb támogatójává vált. Ezt az örökséget akarta folytatni a jóval kisebb tehetséggel és felkészültséggel bíró Báthory Zsigmond, ám ennek nagy belső ellenzéke volt, s ezt a csoportosulást a küzdelem logikája szerint az ellenfelek „törökös” uraknak titulálták.²⁷ A pápák által kétségtelenül hatalmas összegekkel és nagy katonai erővel támogatott török elleni hadjáratok azonban nem vezettek sikerhez, s a hadszíntérre változott fejedelemség hatalmas pusztításokat szenvedett el. A népesség pusztulása olyan méretű volt, hogy általánosan elfogadott álláspont szerint ez a folyamatos

²⁶ BENDA Kálmán, „Báthori István tervei Magyarország egységének helyreállítására”, in *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*, szerk. DÁM László (Nyírbátor: Báthori Múzeum, 1986), 25–30

²⁷ E csoportosulásról klasszikus tanulmány: PIRNÁT Antal, „Arisztotelianusok és antitrinitáriusok: Gerendi János és a kolozsvári iskola”, *Helikon* XVII. (1971): 363–392.

uralomváltással járó eseménysor tekinthető az etnikai arányok erdélyi elbillenésében az első állomásnak.

Az események és a mozzatok megítélésében már nincs összhang a történészek között. A pápai támogatást és áldozatvállalást újonnan feltárt dokumentumokkal alátámasztók úgy vélik, hogy a háborúba lépésnek nem volt alternatívája.²⁸ Mások nincsenek erről meggyőződve, azt az érvet pedig, hogy a radikális antitrinitarizmus jelenléte következtében reális veszély lett volna az, hogy egy vallási szinkretizmus jegyében Erdély vallási tekintetben a muszlim világhoz közeledjen, egészen bizonyosan megalapozatlannak és az unitárius egyház vezető prédikátorai megnyilatkozásaival ellentétesnek tekinthetjük.²⁹ Elismerve ugyanakkor, hogy a török kiűzésének és az ország újraegyesítésének széles körben ható vágya kiolthatatlan volt, tagadhatatlannak látszik az is, hogy az adott időpillanatban a lehetőségek tárgyszerű mérlegelését háttérbe szorította a felekezeti vakság és dölýf is.

A drámai események utójátékának tekinthetjük Bocskai István újabban csupán felkelésnek tekintett mozgalmát, aki a fontosabb mondott események közepette többször is politikai táborot váltva, s egy másfajta hübrisz által vezérelve még tovább is ment a törököségben, mint azok a törökösnek titulált filozófus urak, akiknek kivégzésében 1594-ben szerepet játszott.³⁰ Azt, hogy az

²⁸ Legrészletesebb kifejtése: KRUPPA Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfog: kelet-közép-európai ligatervek és küzdelmek a Báthory korszakban (1578–1579)*, Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae Ser. I., Collectanea Vaticana Hungariae classic II., tombe 5. (Budapest–Róma: Pázmány Péter Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2014.)

²⁹ KRUPPA Tamás, „Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években: Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)”, *Keresztény Magvető* 118 (2012): 229–244.

³⁰ PÁLFFY Géza több tanulmányt is írt a kérdésről. A tágabb összefüggéseket is bemutató, angol nyelvre is lefordított monográfiáját idézzük: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História könyvtár: Monográfiák (Budapest: História. MTA Történettudományi Intézet, 2011).

újabb kutatások szerint a maga kérte koronával koronáztatta meg magát Magyarország fejedelmévé, sokan a fentihez hasonló hübrisznek tulajdonítják.³¹ Az egyben persze az erdélyi fejedelmi címet is elnyerő Bocskai korai halála megnehezíti a mérlegelési tétet, annyi bizonyos, hogy Erdély török uralom alá visszahelyezése s belső szuverenitásának megőrzése kikerülhetetlen lépés volt. Szempontunkból az a legfontosabb, hogy egyszerre tekintette magát két haza, Magyarország és Erdély fejedelmének, s hogy sokak számára hosszú időn keresztül kimondatlanul is követendőnek bizonyultak végrendeletének a respublikákat szép egységre intő szentenciái, amelyek közül a legfontosabb a következő volt: „Valameddig ... a magyar korona ... nálunknál erősebb nemzetségnél leszen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben tartani, mert nekik is oltalmokra, javokra leszen.”³² Ez a legendássá vált szöveg egyébként Erdélyt, illetőleg Erdélyországot több ízben édes hazájaként említi, s természetesen a hit és régi szabadság magyarországi védelmezőjeként beszél magáról, ami a történészek szerint meg is felel a valóságnak, hiszen fellépése ott van az 1608-ban elfogadott magyarországi törvények hátterében.

A Báthory-család hírnevére és a nagyhatalmú Ecsedi Báthori István birtokaira támaszkodó, s befolyását a hajdúk között érvényesíteni tudó Báthory Gábor rövid uralkodása közismerten újabb megrázkódtatásokat jelentett a fejedelemség számára. A meggondolatlan lépések sorozatából említsük meg csak azt, hogy Szében cseles elfoglalásával hosszú évszázadokra érveket szolgáltatott a magyart léha és megbízhatatlan nemzetnek látni akaró szászok számára.

³¹ PAPP Sándor, *Török szövetség- Habsburg kiegyezés: A Bocskay-felkelés történetéhez*, Károli könyvek: monográfiák (Budapest: Károli Gáspár Egyetem–L' Harmattan Kiadó, 2014).

³² TANÓC Márton, vál., szövegmond., jegyz., *Magyar gondolkodók 17. század*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1979), 14.

3. A TRAGÉDIÁVAL VÉGZŐDŐ VIRÁGKOR (1613–1660)

A török fegyverek árnyékában megválasztott Bethlen Gábor uralkodása (1613–1629) a következő legfényesebb időszak nyitányát jelenti. Nem indokolatlan ugyanakkor egységben látni a két Rákóczi György uralkodásával, hiszen a kormányzás eltérő színvonala ellenére sok tekintetben hasonló tendenciák érvényesülnek az így felvett periódusban, és sok összefoglalás úgy tekint erre, mint amely a magyar társadalmi és kulturális fejlődésnek a királyságtól eltérő alternatív lehetőségét mutatta meg.³³ Mások ezt túlzásnak tartják, de az erről folyó vitát itt nem részletezhetjük, hanem az eddig figyelemben részesített területekről vett mozzanatokkal próbáljuk meg illusztrálni, hogy mennyire érvényesült a Szekfű által emlegetett öncélúság, és a mindig kockázatokkal járó, kifelé is figyelni tudás tendenciája. Izgalmas szövegeket mellőzünk, ha a magyar történelem első nyomtatásban zajló politikai vitájától eltekintünk, de ezt kell tennünk, mert ezekben az Alvinczi Péter, Balásfi Tamás, Pázmány Péter és Esterházy Miklós részvételével zajló polémikákban döntően mégiscsak a magyarországi hadjárat indokoltságáról, és az ottani események legitimitásáról volt szó.³⁴ Csak azt említjük meg, hogy már e tekintetben is újszerű megnyilvánulás volt Milotai Nyilas Istvánnak a 20. zsoltárt magyarázó szövege, amely az Isten által kiválasztott ótestamentumi Dávid királynak feleltette meg Bethlent, akinek tetteit éppen úgy

³³ Legutóbb patetikus hangvétellel: VÁRKONYI Gábor, „Tündérkedések – a transzilvánizmus korai újkori kezdetei,” *Magyar művészet* 6, 4. sz. (2018): 131–135.

³⁴ BÁTHORY Orsoly – KÁRMÁN Gábor – ZÁSZKALICZKY Márton, szerk., *Források. A 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez, I.* (Budapest: Reciti Kiadó, 2019).

a Szentlélek sugallata vezérli, mint az Ószövetségben az alkalmatlan Sault (azaz Báthory Gábort) felváltó uralkodót.³⁵ Ez az argumentáció aztán antik és magyar mitológiai mozzanatokkal feldúsítva jelenik meg a Nagy Sándor történetét neki ajánló Hápertonni Forró Pál és a Kálvin fő művének fordítását ugyancsak neki dedikáló Szenci Molnár Albert, vagy a református egyházzal tett jótéteményeit felsoroló Redmeczi T. János,³⁶ továbbá a korban nagyon híres királytükört neki ajánló Pataki Füsüs János tollán.³⁷ Témánk szempontjából nagyon fontos, hogy ezekben a szövegekben Bethlen természetesen „a mi Scythiából kiszármazott” s Attila idejében uralmát az egész világra kiterjesztő magyar nemzetségünk hőse, aki az ismert protestáns történelemszemléletnek megfelelően a bűnei miatt bűnhődő magyarság számára utat mutat az által, hogy második Józsiásként ellene szegül mindazoknak, akik a világi hatalom eszközeivel, vagy régi és új tévedések terjesztésével próbálják megakadályozni az életet adó evangélium tiszta folyását. Ám eltérő hangsúlyokkal ugyan, de külön szólnak a „nemes Erdélyország” szolgálatában tett cselekedeteiről. Ez a szólam különösen erős Hápertonni Forró Pálnál. Ő megemlékezik arról, hogy Bethlen Gábor hasznos szerekkel begyógyította az előd, Báthory Gábor okozta sebeket, így visszaadta a „böcsületes szász nemzetnek” Szebent és a tőlük elvett további erősségeket, a Básta György alatt nagy romlást megért Gyulafehérvárt pedig olyanná tette, hogy „akik benne sétálnak, valami gyönyörűséges földi paradicsomban érzik magukat”. Az elragadottság aztán nagyon beszédes tévedésekhez is elvezeti.

³⁵ Eruditus bemutatása: HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és refomáció 21 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 155–161

³⁶ A felsoroltak modern kiadása: MAKKAI László, szerk., *Bethlen Gábor emlékezete*, Bibliotheca Historica Történelmi és művelődéstörténeti sorozat (Budapest: Magyar Helikon, 1980).

³⁷ Modern kiadása: TARNÓC, *Magyar gondolkodók 17. század*, 69–86.

Szerinte Bethlen Báthory Istvánt, Kristófot és a többi fejedelmet is követte abban, hogy az „azoktól recipiáltatott religiákat Erdélyben szentül megtartá.”³⁸

Ez viszont bennünket elvezet ahhoz, hogy felidézzük azok eredményeit, akik a nagy fejedelem valláspolitikáját a korábinál árnyaltabban láttatják. Először is emlékeztetek arra, hogy a négy bevett (recepta) és egy megtúrt vallás törvénybe iktatása a széles körben elterjedtnél csak jóval később, 1595-ben következett be, s hogy a protestáns ország rendjei Báthory Zsigmond fejedelem csapatai által körbezárva lettek hajlandók ennek kimondására. Másfelől egyre világosabban látszik, hogy ezen a ponton Bethlen nem szakított Báthory Gábor politikájával, hanem kiterjesztette azt. Egy sor tudós több adattal alá tudta támasztani, hogy Bethlen azon az Ecsedi Báthory István környezetében született és Báthory Gábor által kivételesen nem is hebehurgyán megvalósítani kezdett elképzelésen munkálkodott, hogy a partiumi református lelkészek Erdélybe vitelével formálja át a fejedelemség vallási arculatát.³⁹ Nem túlzás tehát azt mondani, hogy igyekezete a református vallás államvallássá tételére irányult. Mindez persze a törvények formális betartása mellett, de annál szívósabb és kitartóbb munkálkodással történt. A legnagyobb nyomás természetesen szerinte a fejedelemséget diszkreditáló, s az 1610-es évek második felében aztán egyenlőtlen feltételek közötti vitákra kényszerült unitáriusokra nehezedett, de világosan kijelölte a vegetálás kereteit a katolikusok számára is, s néhány gesztusa, például a hozzájárulás

³⁸ MAKKAI László, szerk., *Bethlen Gábor krónikásai* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980), 282–283.

³⁹ Ezekre is hivatkozik az új levéltári dokumentumokat is adó alapvető kiadvány: MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor I és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015).

a Káldi-féle Biblia kiadásához nyilvánvalóan ügyes propagandafogás volt. Nagy Levente⁴⁰ újabb, Kemény József 19. századi hamisításait leleplező publikációi alapján az is kijelenthető, hogy Bethlen Gábor bizonyos támogatásban részesítette ugyan a protestánssá vált román papokat, ám szóba sem jöhettek a terjesztés olyan erőszakos módszerei, mint amilyenekkel annak idején János Zsigmond próbálkozott. A valláspolitikát és ezen belül az unitáriusokról elmondottakat terhelő sok homályból és a dokumentumok tisztázatlanságából adódó bizonytalanság ellenére mindez megvilágosító erejű abban is, hogy mennyire került napirendre Erdély identitásának megőrzése. Kiindulópontunk lehet itt, hogy az 1610-es évek végére visszahelyezte Erdélyt a nemzetközi politika színterére, ám Péter Katalin találó észrevétele szerint az erdélyi rendek látható tartózkodással szemlélték a fejedelemség határait átlépő akcióit.⁴¹ Mivel újabban hozzáférhetővé vált Péchi Simonnak az a beszéde, amelyet a magyar királlyá választási ceremónián mondott el 1620. augusztus 25-én,⁴² valószínűnek tekinthető, hogy ezek a fenntartások vezérelték kancellárját, Péchi Simont is. A kancellár ugyanis ravasz módon túldicsérte Bethlent, s így céljai között ott lehetett az is, hogy tovább növelje a gyanakvást a hatalma túlnövekedését régóta ferde szemmel néző török követségben. Mindez megerősíti azt a Dán Róbert monográfiájában olvasható elképzelést, hogy Péchi valójában opponálta már ezt a messzire tekintő, a magyar királyság megszerzését is elképzelni tudó politikát, s ezért maradt le a cseh felkelők sorsát megpecsételő

⁴⁰ Összegzésük: NAGY L., *A román reformáció*, 109–125.

⁴¹ MAKKAI László – SZÁSZ Zoltán, szerk., KÖPECZI Béla, főszerk., *Erdély története Második kötet 1606-tól 1830-ig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, 1986), 680.

⁴² BÁTHORY Orsolya – KÁRMÁN Gábor – ZÁSZKALICZKY Márton, szerk., *Források. A 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez III.*, Bibliotheca Hungariae Politica, Magyar Politikai Könyvtár (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 141–154.

fehérhegy-i csatáról. Dán ugyanakkor nem hozta ezt összefüggésbe a fejedelem valláspolitikájával, mert szerinte Péchit akkor már nem foglalkoztatta szombatos vallási közösségének sorsa.⁴³ Az azóta eltelt évtizedek unitárius kutatásai azonban nyilvánvalóvá tették, hogy a híres kancellár továbbra is az unitáriusok egyik meghatározó személyisége volt, s ilyenként folyamatosan támogatásban részesítette a legradikálisabb, a szombatosságig is elmenő gondolkodókat. A felsoroltakat úgy is tekinthetjük tehát, hogy fellépett annak a regionalitásnak a védelmében, amely vallási közössége nagyobbik része számára a törvényes létezés garanciája volt. Ha tárgyilagosak akarunk lenni, persze azt is meg kell állapítanunk, hogy Bethlent politikai realitásérzéke megóvta attól, hogy a fejedelemség létét veszélyeztető nagy vállalkozásokba belekezdjen. Végül is nem koronáztatta meg magát magyar királlyá, s nem tett egész politikáját veszélyeztető lépéseket sem a cseh, sem a lengyel korona megszerzésére.

A fejedelem halála után az utód Brandenburgi Katalin alkalmatlansága következtében előállott konfliktusokat nem részletezzük. A hamarosan bekövetkező konszolidáció után úgy tűnhetett, hogy az Erdély virágkorát jelentő időszak folytatódik. A történészek és irodalomtörténészek közül sokan a kulturális virágzás szimbólumának tekintették, hogy Rákóczi György személyében olyan hatalmas magyarországi birtokokkal rendelkező nagyúr lett a fejedelem, akinek támogatásához a későreneszánsz világias szemléletű irodalmának néhány fontos alkotását köthették. Ráadásul már az ő uralkodása alatt érkezett meg Gyulafehérvárra Hernbornból az a triumvirátus is (Alsted, Bisterfeld, Piscator), amelyet a modern filozófiai irányzatok és a kálvinizmus közötti szintézis meghonosítóinak tartottak. Az utóbbi évek kutatásai azonban módosították ezt

⁴³ DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Humanizmus és reformáció 13 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Reneszánsz Kutatócsoport – Akadémiai Kiadó), 154–171.

a képet. Kiderült, hogy a Rákóczi Györgynek ajánlott, vagy az ő támogatásával megszületett művek valójában a kálvinista dogmatika alátámasztását szolgálták,⁴⁴ s a Hernbornból érkezettek szubtilis teológiája is összeegyeztethető volt az ortodox kálvinizmussal. Ennek megalapozásában nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy a kifinomultság összekapcsolódott az egyetemes protestantizmus diadalát hirdető és a politikában is alkalmazható millenarista nézetekkel. A szakirodalom tényként kezeli, hogy Alsted Erdélyt fontos kiindulópontnak tekintette ezek megvalósításában, s erről nem mondott le itteni tevékenysége során sem. Ily módon Gyulafehérvár valójában a nyugat-európai református központoknak azt az igényét jelenítette meg, hogy a fejedelemség az unitarizmus menedékhelyéből az európai reformátusság keleti bástyájává váljon.⁴⁵ Az 1630-as évek derekától egy sor intézkedés is történt ennek megvalósítására, amelynek legismertebb mozzanata az 1638-as dézsi komplanáció volt, amely nem csupán a szombatosok elítélését jelentette, hanem a még mindig sokszínű unitarizmus merészebb irányainak betiltását is. Összekapcsolódott mindez az unitarizmus centrumainak, benne főleg Kolozsvárnak nyomás alá helyezésével. 1638-ban előírták, hogy itt a városi tanács egy-negyedének reformátusnak kell lennie.

Korlátozták természetesen a maradék katolikus tevékenységét is, ám e tekintetben az 1644–45-ös magyarországi hadjárat volt a legjelentősebb akció. Az ezt indokló manifestumok roppant érdekes sajátosságának tartják a legfrissebb

⁴⁴ A legfontosabb ezek közül BENE Sándor, „Szinkretisták és szamaritanusok: Címzavak a korai újkori magyar politikai szótárból”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor – ZÁSZKALICZKY Márton (Budapest: Reciti Kiadó, 2019), 327–379.

⁴⁵ A korábbi szakirodalmat is áttekintő összefoglalás: BALÁZS Mihály, „Alsted és az erdélyi unitáriusok”, in *Eruditio, virtus et constantia, Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére II.*, IMRE Mihály – OLÁH Szabolcs – FAZAKAS Gergely Tamás – SZÁRAZ Orsolya, szerk. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 542–550.

feldolgozások, hogy a magyarországi propagandában a vallási sérelmeket rendi sérelmekként fogalmazták meg. Emellett rendre felbukkant az, hogy Isten dicsősége és a haza szabadsága védelmére indult harcba a fejedelem, amire püspöke, Geleji Katona István szerint magának a mindenhatónak az ihletésére került sor. Természetesen a korábbiaknak megfelelően itt is azt látjuk, hogy a haza egyszerre jelentette Erdélyt, a Hódoltságot és a Magyar Királyságot. Az ő esetében ezt persze különlegesen indokoltta tette, hogy ő hatalmas birtokok tulajdonosaként a Magyar Királyságban *membrum regni*-nek tekintette magát.

Jól kivehető ez a református küldetéstudat abban is, hogy az 1643-ban kiadott fejedelmi rendelet a korábbiaknál konkrétabb előírásokat szabott a görögkeleti egyházban megmaradó püspök, illetve a nekik alárendelt esperesek és papok számára, mint amilyen Bethlen Gábor idejében született. Az is igaz, hogy a mondott rendelet főleg az egyházi tisztségviselők működését szabályozta, s az egyszerű hívek hitéletének regulálásában nem ment olyan messzire, mint amennyire a babonaság elleni ádáz küzdelemben elszánt püspök, Geleji Katona István szeretne volna. Kétségtelen az is, hogy az 1648-ban megjelent Újszövetség és az 1658-as Zsoltárkönyv kiadásában a vezérmotívum az a vízió volt, hogy használóit a protestantizmushoz, s ezen belül természetesen az államváláshoz közelítse, ám bizonyosan elfogultak azok a román történészek, akik a hitterjesztés erőszakos eszközének tekintik a bibliai szövegek román nyelvű megjelentetését is. Ez a két nagy vállalkozás a regionalizmus figyelemreméltó dokumentumának tekinthető.

Ezek az egyház- és művelődéspolitikai tendenciák érvényesültek a már apja életében, 1642-ben fejedelemmé választott II. Rákóczi György időszakában is. Az identitás megteremtésében fontos szerepet kell tulajdonítanunk az *Approbatæ constitutiones regni Transsylvaniae et partium Hungariae*, vagyis az

erdélyi magyar nyelvű törvénykönyv 1653-as váradi megjelenésének, amely az állami és egyházi élet egészét szabályozta. A már Bethlen Gábor idejében megkezdett munka világi részének összeállításában a három nemzet (magyar, szász, székely) képviselői is részt vettek, s az 1595-ben rögzített módon került sor a négy bevett (katolikus, református, evangélikus, unitárius), valamint az egy megtúrt (ortodox) vallás helyzetének rögzítésére is.

Nem akadályozták meg ennek az identitás szempontjából fontos dokumentumnak a létrejöttét a református egyházon belüli viták sem, jóllehet ezek egyre hevesebbé váltak. Szélesebb körben ugyan csak az angliai puritanizmusnak az a változata érvényesült, amelynek legfőbb követelése az volt, hogy a püspöki egyházszervezetet presbiteriánus jellegű váltsa fel, az egyház vezetői és a fejedelem azonban ez ellen is keményen felléptek, s konfliktus keletkezett a fejedelmi családon belül is. Az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna környezetében Sárospatakon a gyulafehérvárral vetekedő szellemi központ alakult ki, amelynek fontos szereplője volt az egykori udvari prédikátor, Medgyesi Pál is. Közismert az is, hogy 1650–54 között itt élt és tanított az a Comenius is, aki az európai heterodoxia széles kapcsolatrendszerét is elérhetővé tette az itteniek számára. Vitatott a történészek között, hogy a cseh testvérek üldözött egyházának vezetőjeként az apokaliptikus hangoltságú laikus „prófétákat” is szívesen felkaroló nagy teológus eszméi mennyire formálták magának a fejedelemnek a politikai lépéseit.⁴⁶ Azt senki sem tagadja, hogy a végítélet közelségét hirdető víziókat kedvelő európai légkörben a fejedelem környezetére ezek a római Antikrisztus közeli bukását megjósoló látomások mindenképpen hatottak, de többek szerint a szubtilis teologizálástól idegenkedő fejedelem

⁴⁶ A legmélyebben elemző, igenlő vélemény: PÉTER Katalin, „Comenius Magyarországi elképzeléseiről: A Sermo secretus és a Gentis felicitas”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 21 (1985): 63–72.

hatalomvágya és a pápaság iránti pőre gyűlölete is elég volt ahhoz, hogy az óvatosságra intőket meg sem hallgatva csapatai élén elinduljon a lengyel trón megszerzésére.⁴⁷ Az már közismert, hogy ez nem csupán az erdélyi csapatok nagy részének elvesztését, sokak tatár fogságba kerülését okozta, hanem azt is, hogy előbb lengyel, majd tatár és török csapatok zúdultak a fejedelemségre, s ezek soha ki nem heverhető pusztulást okoztak emberben és javakban egyaránt.

Az ezt a drámát feldolgozó panasz- és jaj-irodalmat most hidegebb tekintettel arra használjuk fel, hogy tárgyunk, az önszemlélet szempontjából tegyünk néhány megfigyelést.⁴⁸ Újdonságot nem találunk itt abból a szempontból, hogy míg a királyság területén élők időnként az egyetemes haza részének tekintették Erdélyt, az itteniek továbbra is Medgyesi Pál szavával élve „két keseredett hazáról” s persze egyetlen „el is fogyott, czondorodott (elrongyolódott) magyar nemzetről beszélnek”. Ezzel együtt lesz persze a szegény nyomorult, végső romlásra ítélt Erdély a jajgatás fő tárgya, s nem túlzás egy változó intenzitású Erdély-tudat hullámzó jelenlétéről beszélnünk. Ez életművének legjobb ismerője, Luffy Katalin szerint különös intenzitással van jelen a fejedelemszöny környezetében élő Medgyesi Pál *jajjoknak* nevezett prédikációiban.⁴⁹ Ő időnként egyéni invencióval is élve használja a zsidó-magyar történelem közötti párhuzamosság közismert toposzát, másutt Georgius Richter *Axiomata politica* című műve alapján arról elmélkedik, hogy milyen fatális periódusok figyelhetők meg az egyes országok és nemzetségek történetében. Amikor

⁴⁷ KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011), 347–381.

⁴⁸ Sok új forrást megszólaltató alapos áttekintés: SZABÓ András Péter, „»De profundis«: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában”, *Századok* 146 (2012): 1085–1160.

⁴⁹ LUFFY Katalin, „Romlás építőinek fognak nevezetni”: *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Csokonai könyvtár 56 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 125–155.

aztán a magyar történelem sorsfordító eseményeiről beszél, megjelenik az erdélyi specialitás is argumentumaiban: Várna, Mohács, Nándorfehérvár és Buda elesése mellett szerepel az 1566-os, illetőleg 1594-es tatár betörés, valamint Bethlen István 1636-os kísérlete arra, hogy a török segítségével szerezze meg a fejedelmi trónt, s a sor természetesen az 1657-es nagy tragédiával zárul. Nála központi gondolat lesz tehát az, amit Oroszhegyi Mihály úgy énekelt meg, hogy

„Az ezer és hatszáz s ötvenhét esztendő
Erdély országának lőn szomorú idő.
Szegény nemzetünknek rabsággal fizető,
Sok özvegy anyáknak szíveket epesztő.”⁵⁰

4. AZ ÖNÁLLÓSÁG FOKOZATOS ELVESZTE (1661–1704)

Az újabb periódus taglalását azzal indítjuk, hogy a modern történetírás szerint II. Rákóczi György bukása törvényszerű volt, ám a következmények sok kérdésében egyáltalán nincs egységes vélemény. Kulcsár Péter például az említett lexikoncikkben úgy fogalmaz, hogy a hatalmas magyarországi Rákóczi birtokok kiiktatódása a fejedelemség gazdasági életéből, majd Várad eleste és a Partium egy részének török uralom alá kerülése hosszú távon az életképtelenség veszélyével fenyegetett. Ez persze igazolhatatlan állítás, hiszen az 1691-es Lipótféle diplomával visszavonhatatlanná váló bukást mégiscsak a török birodalom látványos meggyengülése okozta. Természetesen ennek az utolsó periódusnak

⁵⁰ VARGA Imre, sajtó alá rend., *Régi Magyar Költők Tára (17. század)*, 9. kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 124.

a tárgyalása során sem az eseménytörténetre, hanem a markáns reflexiókra koncentrálok.

Mintegy átmeneti jelenségnek tekinthető Szalárdy János 1662-ben Apafi Mihály uralkodásának első évében befejezett *Siralmas magyar krónikája*, amely a kilenc könyv végén közli Medgyesinek két prédikációját is a hangos szavú *Ötödik jaj* című kötetből. Ezek a kordokumentumként kezelt szövegek zárják tehát a művet, amely Erdély történetét a „koronától való elszakadástól fogva” 1662-ig beszéli el. A korban csak kéziratban terjedő szöveg az egykori békés éveket elsírató, 1657-et rendre emlegető hangnem folytatódik, de újdonságnak tarthatjuk, hogy a történetírás területén a transzilván tudat itt fogalmazódik meg először részletesen kimunkált módon. Mint Szakály Ferenc írja, a szerző mélységes gyanakvással szemlél „minden Magyarországról induló Erdélyt is érintő akciót, főként, ha az a fejedelemség 1541 után kialakult helyzetének megváltoztatására irányul”.⁵¹ Szalárdy tehát szegény hazájának már kizárólag Erdélyt tekinti, jóllehet nem tagadja, hogy a magyarországiak és az erdélyiek egy nemzet tagjai, ám ez a közösségtudat már csupán elméleti jellegű, s ily módon a magyarországi események és szereplők egyáltalán nem érdeklik. Új mozzanat ez még akkor is, ha az argumentáció tartalmaz régről ismert érveket is. Nem új például az a biblikus érv, hogy Júda király s Izrael példáján okulva az erdélyieknek nem szabad „az Egyiptombéli nádszálra”, azaz a Habsburgokra támaszkodniuk, hanem el kell fogadniuk a függést az adóval beérő Nabukodonozortól, azaz a töröktől. Így érvelt már az említett „törökös” urakkal tartó és Báthory Zsigmondot megállítani akaró unitárius Enyedi György is egy 1594-ben elmondott prédikációjában,⁵² a jó fél

⁵¹ SZALÁRDY János, *Siralmas magyar krónikája*, sajtó alá rend., bev. tanulmány, jegyz., SZAKÁLY Ferenc Bibliotheca Historica. Történelmi és művelődéstörténeti sorozat (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 43.

⁵² BALÁZS Mihály – KÁLDOS János, vál., BALÁZS Mihály, előszó, *Enyedi György válogatott művei* (Bukarest – Kolozsvár: Téka, 1997), 123–135.

évszázados tapasztalat Szalárdyt azonban erős túlzásokhoz vezeteti. Egyfelől szinte himnikus szavakkal beszél arról, hogy az elszenvedhető adóért cserébe milyen boldog, az egész világon csodálatot ébresztő állapotban élt és gyarapodott Erdély, másfelől azt is megkockáztatja, hogy annak idején Szapolyai János „az erdélyi szép hadakkal” tulajdonképpen könnyen elfoglalhatta volna egész Magyarországot, ha nem hallgat a kishitű nagy urak és hercegek tanácsára, s nem törekszik arra, hogy szelíden édesítse magához az alattvalókat.

Itt föltétlenül meg kell említenünk, hogy az Erdély sorsára és sajátos helyzetére vonatkozó reflexiók tárgyyszerűbben és szélesebb kitekintéssel fogalmazódtak meg ezekben az években a szász történetírók műveiben.⁵³ A legfontosabbak közül is ki kell emelnünk, hogy a segesvári jegyző, Georg Kraus (1607–1679) is elsíratja Erdély pusztulását az 1665-ben befejezett és kéziratban maradt *Siebenbürgische Chronik*ban, s nem győző aggodni „nagyon elpusztított és senki által meg nem hallgatott hazánk”⁵⁴ sorsa felől, ám másfelől a higgadtabb elemzés biztossítéka lesz már az is, hogy képes együtt szemlélni a fejedelemséget Magyarországgal, Havaselvével és Moldvával, s mint Szegegi Edit megállapította, alapvetően szász szempontú erdélyi történetet ír, viszont a szászok világában történeteket erdélyi szempontból mérlegeli. Kisebb mértékben mondható el ez Lorenz Töppelt (1640–1670) 1667-ben Lyonban megjelent *Origines et occasus Transsylvanorum* c. munkájáról, amelynek középpontjában nem a 17. századi megpróbáltatások állnak,

⁵³ A tárgykörben alapvető monográfia: Edit SZEGEDI, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Studia Transylvanica 28 (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2002). Későbbi román nyelvű változat: Edit SZEGEDI, *Tradiție și inovație în istoriografia Săescă între baroc și iluminism* (Cluj-Napoca: Casa Cartii de Stiinta, 2004).

⁵⁴ A magyar fordítást idéztük: VOGEL Sándor, ford., bev., *Georg Kraus: Erdélyi krónika 1608–1665* (Budapest: Ómagyar Baráti Társaság Kiadó Részlege, 1994), 68.

hanem az a tudós világ elé tárt tézis, hogy a gótok, a géták és a szászok lényegében ugyanaz a nép. Ennek az ún. germán kontinuitásnak a híve lesz a németül író Johann Tröster (1640–1671) *Das Alte- und Neue Dacia* (A régi és az új Dácia) Nürnbergben 1666-ben és Matthias Miles (1639–1686) *Siebenbürgischer Würg-Engel* (Erdély öldöklő angyala) Szebenben 1670-ben megjelent műve is, de főleg az előbbiben a szászság iránti kétségtelen elfogultság a fejedelemség egészét méltatni képes erdélyi öntudattal párosul. Szegedi Edit ezt joggal hozza kapcsolatba azzal, hogy Tröster készítette el az alább még említendő Bethlen János művének német fordítását.⁵⁵

Ebben a kontextusban különösen érdekes az 1672-ben latin címe (*Speculum consuetudinis et imago veritatis* – *Az erkölcs tükre és az igazság képmása*) ellenére magyar nyelven íródott verses paszkvillus, amelynek szerzője az egy ideig Apafi fejedelem kancelláriáján működő, majd oda visszahelyezett Szentpáli Ferenc volt.⁵⁶

Az eddigi szakirodalom elsősorban erős társadalomkritikai hangját méltatta, de nem kevésbé érdekes az, hogy a mű első része az első olyan megnyilatkozás, amely a fejedelemség életében szerepet játszó nemzetek és felekezetek együttesét úgy veszi számba, hogy nem csupán a politikai életben szerepet játszókat említi. Unitárius szerzőről van szó, s a nyilvánvaló elfogultság csökkenti a vallási viszonyokról elmondottak információs értékét. Érdemes viszont megállnunk a világi szférát taglaló összeállítás mellett, amelyben a magyarokhoz (*ad hungaros*), a székelekhez, a szászokhoz és a románokhoz (*ad valachos*), valamint a jövevény magyarokhoz (*ad hungaros advenas*) és a bevándorló görögökhöz is szól. Szempontunkból roppant fontos, hogy az első címzett a gőgje és kegyetlensége miatt pusztulásra ítélt egyetemes magyar nemesség, ám hangsúlyosabban mégis

⁵⁵ SZEGEDI, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität*, 316–318.

⁵⁶ Kritikai kiadása: VARGA I., *Régi Magyar Költők Tára*, (17. század), 7–50., 555–562.

a királyi Magyarországon élőket ostorozza, amit a király és a főrendek együttes szerepeltetése tesz nyilvánvalóvá. Az erdélyi magyarok közössége aztán inkább a második, egy-egy személyt megszólító részben kerül elő. Az Apafi fejedelemhez intézett sorokból az is kiderül, hogy közösségével együtt ő sem mentes az önzés bűneitől, ő is tanulhatna az Erdélyt és Pannoniát egyaránt bíró Mátyás királytól. Az utolsó strófa tanulsága szerint őt mégsem tartja teljesen reménytelennek, hiszen „országunk kegyes fejedelmének” apostrofálva biztatja a benne lakozó istenfélelem megmutatására.

A már felsorolt részek néhány konkrétuma egészen nyilvánvalóvá teszi az erdélyi szemlélet jelenlétét. Kifejezett együttérzéssel, szinte bármiféle bírálatot mellőzve beszél a szabadságukat vesztett székelyekről, valamint az adókkal mértéktelenül megterhelt szászokról. Viszonylag röviden kapják meg a magukét az ország bányáit és nemesfémjeit megszerző görögök. Az említett szász történetírókhoz hasonlóan⁵⁷ ő is a dákok leszármazottjainak tekinti a románokat, ám míg azok bizonyos részvétellel szólnak erdélyi alávetett helyzetükről, Szentpáli nem tartja vissza magát a latorságukat és vallástalanságukat lefestő toposzok átvételétől. Számunkra azonban most az a legfontosabb, hogy a legterjedelmesebben az Erdélybe Pannóniából besettenkedő jövevényeket veszi elő. Látványos már a felütés is: sajnálkozik azon, hogy annak idején a törököknek nem sikerült teljesen elvágniuk Erdélyországot Pannóniától, s így érkezhettek ide az erdélyi cipóra éhes rongyos ruházatú pannóniaiak, akik valósággal kifosztották Erdélyt, amelyet csak azért dicsértek fel égre-földre, hogy javaiból minél többet megszerezhessenek. Ennek konkrétumait persze nem listázza, az viszont jól kivehető, hogy amikor „ördög adta lelkű Lucifer fajzatjai”-nak és az Isten káromlását meghonosítani akaró

⁵⁷ Erdemes számontartanunk, hogy az érvelés során Töppelt hivatkozik KOVACSÓCZY Farkas *De administratione Transyylvaniae dialogus* című művére is. Lásd erről SZEGEDI, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität*, 359.

„ember farkasok”-nak nevezi őket, akkor a szentháromságot erőszakkal terjeszteni akaró elszántságukra gondol, vagyis a 17. századi református fejedelmeknek azt a fent említett politikáját marasztalja el, amely a Partiumból bevitt református prédikátorokkal igyekezett ellensúlyozni az unitáriusok tevékenységét.

Az újabb kutatások szerint valamelyest mérsékeltebben érvényesült ez az egyházpolitika Apafi Mihály fejedelemsége idején, bár híres udvari prédikátorából, Tófeus Mihályból nem hiányzott a más felekezetek iránti indulat. Ha a sokszínűséget szeretnénk demonstrálni, akkor célszerűbb a kortársak szerint a kor lehatároltabb prédikátorát, Nagyari Józsefet megidézni, akinek kéziratban maradt prédikációi csak nem régen jelentek meg egy színvonalas feldolgozás kíséretében. Nála azt tarthatjuk legérdekesebbnek, hogy egyfelől nagyon szemléletes megfogalmazásban ismétli meg Erdély és Magyarország egymásra utaltságának Bocskaitól eredeztethető tételét: „Akármint áradjon is ki a Tisza, de Erdélyt Magyarországtól meg nem választhatja... Erdélyország, talán az Úr isten azért adott néked ily sok esztendőül fogván való békességet, csendességet az Hatalmasnak szárnyai alatt, hogy az te nyomorult atyádfiainak, az magyar nemzetnek ilyen ínségében szolgálj! ... Azt mondja teneked Magyarország, a te atyádfia, meg se gondold, Erdély, hogy ha mi elveszünk, hogy te megmaradhatsz. Soha, mert az miként az Izrael romlása maga után voná s hozá az Judának is romlását, úgy Magyarországnak is romlása maga után vonsza Erdélynek is romlását, kit Isten távoztasson.” A prédikáció befejező részében ugyanakkor Erdély egyetemes jelentőségre tesz szert, mert „nincs még az ég alatt nemzetség, hely, az kiben nagyobb bátorsággal lakhassék az igaz religió, mint ebben a kicsiny országban, mert az miképpen a Paradicsom kertébe az életnek fáját plántálta... úgy ezt a kicsiny hazát Isten hegyekkel minden felül környülvette, más szomszéd országoktól megválasztotta, az igaz vallást ebben mint az életnek fáját beplántálta, az fejedelmeknek, hogy azt megőrizték,

megparancsolta”.⁵⁸ A bibliai helyekkel roppant invenciózusan gazdálkodó igehirdető egy későbbi prédikációja olyan híres lett, hogy Cserei Mihály lényegében kivonatolta az alábbiakban még említendő Erdély történetében. A kivonat szerint ebben Nagyari 1686-ban már politikailag bizony anakronisztikusan idézi fel (talán Szalárdytól nem is függetlenül) azt az először Enyedi György által felhasznált jeremiási intelmet, hogy nem szabad Egyiptomhoz, azaz Bécshez csatlakozni.⁵⁹

Visszafogottabb érveléssel igyekszik alátámasztani ezt a fel fogást a kancellári hivatalt is betöltő Bethlen János *Erdély történetében*, amely Bethlen Gábor uralkodásának kezdetétől Apafi Mihály uralomra lépéséig tárgyalja az eseményeket. A latinul írt négy könyv nyomtatásban is megjelent 1663-ban Szebenben, sőt – mint már említettük – Johann Tröster jóvoltából 1666-ban német fordítása is napvilágot látott. A mű mindkét nyelven tartalmazza az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratának azokat a legfontosabb részleteit is, amelyekből egyébként már Szalárdy János is merített. Bethlen János naplószerű feljegyzéseket tartalmazó másik, ugyancsak latin nyelvű műve csak jóval később, 1782-ben látta meg a napvilágot. A mindkét műben jelenlévő visszafogottságot részben az magyarázza, hogy programosan a nemzetközi közvéleményhez szólnak, amelyet a szerző meg akar győzni arról, hogy Erdély épsége különösen a környező országok szempontjából fontos. Ezzel az Erdélyben folyamatosan jelenlévő küldetéstudattal magyarázza, hogy a két nagyhatalom között szinte kikerülhetetlen volt a patronátusok változtatása. Az adott pillanatban ugyanakkor elkerülhetetlen, hogy a hajdan egységes „Magyarország tartományainak koronája”, az „édes hazájának”

⁵⁸ GYÖRI L. János, *Nagyari József tábori prédikációi*, Csokonai Könyvtár, Források, Régi Kortársaink (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002), 114–115.

⁵⁹ BÁNKÚTI Imre, sajtó alá rend., jegyz., bev., *Cserei Mihály Erdély históriája (1661–1711)*, Bibliotheca Historica Történelmi és művelődéstörténeti sorozat (Budapest: Európa Kiadó, 1983), 190–191.

nevezett Erdély fogadja el függését a töröktől, s a nagy pusztulást szerinte egyértelműen az okozta, hogy II. Rákóczi György nem volt képes ennek belátására, s „hazánk és nemzetünk erejét meghaladó események foglalták le elméjét”.⁶⁰

Még tárgyyszerűbb és higgadtabb képet kapott volna a nemzetközi közvélemény Bethlen János unokaöccse, Bethlen Farkas munkájából.⁶¹ A Jánost a kancellári hivatalban is követő történetíró az erdélyi történelem egészének eruditus feldolgozására vállalkozott, de műve végül is csak az 1526 és 1609 közötti periódusra korlátozódott. Ezeket az éveket ugyanakkor a genezishez visszanyúlva alaposan dokumentálva igyekezett bemutatni, s elsősorban az Istvánffynál és másoknál is figyelmen kívül hagyott források megszólaltatása teszi erdélyivé vállalkozását. Nem csupán forrásként használja azonban a nagy 16. századi történetírókat (Gian Michele Bruto, Baranyai Decsi János, Szamosközy István, Somogyi Ambrus, Kovacsóczy Farkas munkáit), hanem sokszor szembesíti egymással megállapításaikat. Különösen fontos hangsúlyoznunk, hogy ez nem publicisztikus politikai fogásokkal élő röpiratban valósult meg, hanem a forráskritika módszereit alkalmazó, higgadtan érvelő történeti munkában, amely jónéhány esetben az említett nagy történetírókat is kiegészítő, s ma már többnyire sajnos ismeretlen dokumentumok feltárását is felölelte. A pártosságot programosan kerülni akaró szemléletében ugyanakkor nincs helye sem a török vazallusság, sem a protestáns küldetéstudat apoteózisának. Ezt nem titkolják el az Apafi fejedelemhez és az olvasóhoz intézett ajánlásai sem. Az olvasóhoz intézett sorok egyenesen arról szólnak, hogy a Keletről elődübörgő veszedelem a keresztények gyászos és végleges elpusztításával járhat,

⁶⁰ BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. VÁSÁRHELYI Judit, JANKOVICS József, utószó, jegyz., NYERGES Judit, mut. összeáll. (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 591.

⁶¹ Az alábbiak nagymértékben támaszkodnak KASZA Péter, *Egy felesleges Erdély-történet? Bethlen Farkas históriájának jelentőségéről* című, megjelenés előtt álló tanulmányára.

másutt pedig nem rejti véka alá, hogy a vallás képes a legerőszakosabb és leghatásosabb cselekvések ösztönzőjévé és fedezőjévé válni.⁶² Ez azt jelenti, hogy a Habsburg-ház uralkodásának legitimitását igazolni akaró Istvánffy Miklós művével egy modernebb szemléletű, s történetíró reflexiókban is gazdagabb nagy vállalkozást állított szembe, amelyet nem túlzás a korai újkori magyar történelem alternatív, erdélyi szemléletű változatának tekintenünk. A vállalkozást sajnos már nem ő, hanem testvére, Bethlen Elek rendezte sajtó alá, ám az 1684-ben megkezdett nyomtatás Thököly Imre erdélyi betörésekor még nem volt kész, s a kuruc vezér a kéziratokat, és nyomdai levonatokat is magával vitte. Néhány példány azonban megmenekült, s ezek a kötetek száz évvel később, 1782 és 1793 között jelentek meg az ismert kéziratgyűjtő polihisztor, Benkő József jóvoltából, aki az ötödik és hatodik kötetet már nem is a nyomtatványból adta ki, hanem maga állította össze különféle kéziratokból. Az utóbbi évek nagy hézagpótló vállalkozása volt, hogy a kiemelkedő fontosságú történeti mű Bodor András készítette magyar fordítását egy Jankovics József által létrehozott, s Kasza Péter irányításával működő munkaközösség magyarul is közvelte. (Eddig öt kötet jelent meg, s Jankovics József elvesztése ellenére bizonyosan napvilágot lát majd a hatodik is.)

A nem csupán nagy íróként, de a hanyatló Erdély legoskolázottabb politikusaként is számon tartott, s mint láttuk, az erdélyi lelkiség kialakulásában Szekfű által kulcsszereplőnek tartott Bethlen Miklós részletes bemutatása nem látszik szükségesnek. Még azt sem hangsúlyoznánk, hogy pályája utolsó szakaszának áttekintése kikerülhetetlenül arra a következtetésre juttatja az elemzőt, hogy nagy formátumú személyiségéhez méltóan nagyok voltak politikai tévedései is. Ezt a korábbinál is nyilvánvalóbbá tette Jankovics József és Szörényi

⁶² BETHLEN Farkas, *Erdély története I.: A mohácsi csatától a váradi békekötésig* (1526–1538), ford. BODOR András, PÁLFFY Géza, jegyz., JANKOVICS József, szerk., utószó (Budapest: Enciklopédia Kiadó, 2000), 13–14.

László legfrissebb publikációja, amely amellest érvel, hogy a II. Rákóczi Ferenc fellépésének jogosságáig is eljutó *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus* (A már-már a lelkét ki-lehelő Erdély halálsikolya) c. kurucos szemléletű kiáltvány szerzőjének is őt kell tartanunk.⁶³

Tóth Zsombornak egy roppant fontos tanulmánya⁶⁴ az 1704-es *Columba Noe* című röpiratot a középpontba állítva kimutathatónak vélte, hogy Bethlen Miklós számára a haza már kizárólag Erdélyt jelöli, és a regionális Erdély-tudat argumentumának tekinthető az is, hogy a röpiratban nem használja sem az védőfal (*antemurus*), sem a bástya (*propugnaculum*) szavakat, hanem Erdélyt kizárólag a két birodalom közé épített toronyként (*turris*) definiálja. A kálvinista mártírtudat és Grotiustól átvett semlegesség-tan szimbiózisa tehát szerinte egy roppant figyelemre méltó sajátos patriotizmust eredményezett. Az argumentáció még erőteljesebb lesz, ha figyelembe vesszük, hogy imádságos könyvének bevezetőjében a zsidó-magyar párhuzamnak nem a megszokott változatával él. Nem a zsidóság Egyiptomból, illetőleg a magyarság Scythiából való kimenetéről beszél, hanem a kiindulópontja az lesz „mikor ... régenten Ábrahámot Kaldeából kivezette az Isten”. Korábban⁶⁵ részletebben kifejtettem, hogy ez a megoldás a legradikálisabbak közé tartozó antitrinitárius gondolkodó, Jacobus Palaeologus

⁶³ JANKOVICS József – SZÖRÉNYI László, „Bethlen Miklós politikai pályafutása a reformpolitikustól a nyílt lázadóig”, in *Reformer vagy lázadó: Bethlen Miklós és kora*, szerk. HORN Ildikó – LACZHÁZI Gyula, Humaniórák (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2020), 11–61.

⁶⁴ TÓTH Zsombor, „Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa”, in *Nyelv, lelkiség, regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla – KORONDI Ágnes – LUFFY Katalin – TÓTH Zsombor – BALOGH F. András, A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványai (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013), 365–383.

⁶⁵ BALÁZS Mihály, „Bethlen Miklós és Jacobus Palaeologus”, in HORN – LACZHÁZI, *Reformer vagy lázadó...*, 231–239.

teológiájából kiindulva az erdélyi unitáriusok között honosított meg, s a már fentebb is említett Enyedi György prédikációin keresztül került be Somogyi Ambrus történeti művébe, amely – mint mondtuk – fontos forrása volt Bethlen Farkas szövegének, s amelyet, mint Jankovics Józseftől tudjuk, Bethlen Miklós is ismert. A nagy író ugyanis egyik levelében Bethlen Farkas fiát, Lászlót arra biztatta, hogy alaposan tanulmányozza apja művét, hiszen a 70 esztendővel korábbi dolgokat ő írta meg legjobban.⁶⁶ Másfelől ugyan nagyon helyesen állapítja meg Tóth Zsombor, hogy az imádságos könyvében „az édes hazám Erdély” világosan elkülönül a közös magyar hazától, ám figyelemre méltó, hogy a hazáról a jelzők választékos megválasztásával tud beszélni, s ennek során az elkülönítés mellett az összetartozás is érzékelhetővé válik: Erdély *kicsiny és belső* haza, Magyarország pedig *külső nagy magyar* haza lesz, majd a közös megpróbáltatásokról szólva, az egész nemzetben vagy nemzet-ségben és *mindenik hazában* megtörtént dolgokról beszél.

Szinte részleteznünk sem kell, hogy amikor Erdély immár guberniumként újra Habsburg fennhatóság alá került, változás következett be a történeti szerepéről és küldetéséről megszületett reflexiókban is. Mivel Bécsben azt tartották célravezetőnek, ha a visszaszerzett országrészt Magyarországtól független tartományként kezelik, a magyarok körében lassan aktualitását veszítette az önálló entitás hangsúlyozása, hogy aztán jóval később az unió megvalósítása jelenjen meg politikai programként. A 18. század elején azonban még észlelhetők a régi felfogás utórezgései. A leghangosabban bizonyosan annak a Cserei Mihálynak a műveiben, aki 1709 és 1712 között Erdély kéziratban maradt történetét is megírta, sőt ezzel szinte egy időben egy történetfilozófiai értekezést is megfogalmazott (*Compendium teologicum politicum*). Tóth Zsombor ennek felfogását joggal

⁶⁶ JANKOVICS József, „A bethleni Bethlenek szerepe Erdély íráshasználatában”, in GÁBOR – KORONDI – LUFFY – TÓTH – BALOGH F., *Nyelv, lelkiség, regionalitás...*, 384–391.

rokonítja Bethlen Miklóssával, s talán az a megfogalmazás is helyénvaló, hogy „hasznos mentális és szellemi horizontokról” értékelték tapasztalataikat. Az *édes erdélyi haza* számára is mindezek előtt áll, s ezt bőségesen lehet igazolni mindkét művével. Míg azonban Bethlennél a sokoldalú bölcseleti tájékozódás mérsékli a kálvinista felekezeti indulatot és elfogultságot, Csereinél hiába keresnénk bármiféle mérséklő tényezőt, ő egyforma indulattal osztorozza a katolikusokat, s köztük főleg a jezsuitákat, az unitáriusokat és a magyarországiakat. Történeti-teológiai fejtegetései nélkülöznek bármiféle tárgyilagosságot, s a Mohácsnál vízbefúlt Lajos királyt illető megjegyzését („*Igyál Ludovice, mert igen lobog vala benned az Isten szentjei ellen való dühösségnek lángja!*”)⁶⁷ különösen az utóbbi évek kutatásai tették végképp anakronisztikussá, hiszen kiderült, hogy az elhunyt uralkodónak nem voltak megégetett protestáns áldozatai. Nagyon eltávolodik tehát Bethlentől, amikor Erdély minden romlását és pusztulását Magyarországból származtatja, sőt a klímaelméletet is meglebegtetve hosszan képes ecsetelni, hogy az erdélyi ember minden tekintetben felülmúlja a magyarországit. A konfesszionális hajtóerő ilyen jelenléte talán nem kivételes, de azzá teszi, hogy mindez rendíthetetlen császárhűséggel párosul, s azzal, hogy az új világ egyik legnagyobb, katolikus méltóságának, Apor Istvánnak szolgálatában tölt el jó néhány esztendőt. Az is igaz, hogy mindez még a kemény katolizáló program kibontakozása előtt történik. Másfelől Tóth Zsombortól azt is tudjuk, hogy ez a jelentékeny írásművészettel megáldott, bonyolult személyiség arra is képes volt, hogy az önmagához is könyörtelen puritán gyökerű szigorból eredeztethető és a kétségbeesésig elmenő nagy drámáját megrázóan jelenítse meg.⁶⁸

⁶⁷ SZÁDECZKY Lajos, „Cserei Mihály történetbölcseleti műve”, *Történelmi Tár* VII (1906): 445–480, 475.

⁶⁸ Tóth Zsombor, *A korai újkori könyv antropológiája: kéziratok nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1735) írás- és szöveghasználatában* Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017).

Ezután olvasva kedélyes nosztalgizásnak tűnhet az, amit a Csereit támogató nagy Apor unokaöccsénél, Apor Péter híres *Metamorphosis Transylvaniae*-jában olvasunk arról a világról, amelyben három felekezet harmonikusan élt együtt, s amelyben még a házastársak között sem volt „a religióból semmi visszavonás”. Az ezt fejtegető hatodik fejezetben a szerző még odáig is eljut, hogy „személyiben” nem tekinti ellenségének azt, aki nem katolikus. Az idilli képet aztán ellensúlyozza a „katolika religióról” írott 13. fejezet, amely a korábbiakat folytató felvezetés után mégiscsak átmegy a kolozsmonostori pápista iskola és az ottani katolikus mester di-csőítésébe, akinél a kálvinista nemesek is szívesen taníttatták fiaikat, majd a felekezeti viszálykodást Erdélybe behozó kálvinista prédikátorok (fentebb már találkozhattunk ilyen érveléssel) elmarasztalása következik, hogy aztán szemléletesen részletezze azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket „az üldözött időkben” a most már az apostoli szent magyar korona alá visszakerült szent hitű szegény katolikusok annak idején Erdélyben elszenvedtek.⁶⁹

Igazán könnyed, a modernebb világot előlegező tréfás és önironikus sorokat aztán Mikesnél olvashatunk, akinél közismerten a megszépítő messzeségben ragyog fel Tündérország, s akinél ezt a felragyogást alkalmasint a magyarországi sötét háttér biztosítja. „Ha magyarországi volna kéd, tartanék valamitől, de erdélyi lévén, ott a nemes asszonyoknak a szava olyan állandó, valamint a brassai havas” – írja az egyik levélben (32.), s így aztán természetesen azt kéri a címzettől is, hogy erdélyi asszony feleséget kommandáljon neki, „mert nem tudok olyan országot, ahol az asszonyok oly érdemesen viseljék a feleség nevet, mint ami Tündérországunkban.” (59.) Valami aztán kijut a fejedelem kíséretéből lévő erdélyi férfiaknak is, mert

⁶⁹ APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, előszó, jegyz. KÓCZIÁNY László, a szöveg. gond., LÓRINCZY Réka, Téka (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978), 74, 146–170.

hát „az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem becsületért, ha egy kis hálátlansággal fizetnek is, azt nem tekinti.” (34.)⁷⁰

* * *

Szigorúan a szakterületemre vonatkozó észrevételeim általánosabb tanulságait szívesen bíznám az olvasóra. Annyi azonban talán elfogultság nélkül elmondható, hogy jó néhány túlzás (az erdélyi népek közös karakterének misztifikálása és visszavetítése a minél távolabbi múltra, a „fanatizmusra képtelen magyarság” időnkénti idealizálása) ellenére Kós Károly nem tévedett akkor, amikor a transzilvanizmust nem volt hajlandó egyszerűen a sérelmeket rekompenzáló modern csinálmánynak tekinteni. Nyilvánvalóan nem volt egyformán jártas a könyvében tárgyalt ezer esztendő minden korszakában és minden részterületén, de azt sem merném állítani, hogy csak a Szekfű által is magasra értékelt építészettörténeti fejtegetései voltak tárgyyszerűek. Lehet, hogy sok területen laikusnak számított, de említett könyvének 18–19. századi fejezetei ékes bizonyságok arra, hogy a szaktörténészek közül csak a kivételes nagyságokhoz hasonlíthatóan ragaszkodott e foglalkozás morális követelményeihez. Az összegzés előtti utolsó, az 1848. évi májusi országgyűlést és az 1918-as gyulafehérvári román nemzetgyűlést velős kommentár kíséretében párhuzamba állító fejezete ma is mindenkit meggyőzhet erről.

⁷⁰ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek...*, (Szombathely, 1794); Hasonmás kiadás (Eger: Líceum Kiadó, 2009), 65, 70, 149.

K. LENGYEL ZSOLT

SZABÁLYTALAN PÁRHUZAMOK

KÓS KÁROLY ÉS REMÉNYIK SÁNDOR ERDÉLYISÉGE

(1911–1941)

A két férfiú a címben jelzett három évtizedből kettőben volt egyidejűleg transzilvanista. A hét évvel idősebb még valóságában védelmezte a nagymagyar államiságot, amelyet a fiatalabb már összeomlásában siratott. Mindketten meg- és átérték koruk magyar nacionalizmusát, amelytől Kós Károly (1883–1977) 1920-ban, Reményik Sándor (1890–1941) néhány évvel később kezdett eltávolodni. Erdélyiségükkel a trianoni magyar békeszerződés és a második bécsi döntés közötti években annak a nemzetközi jogi döntésnek a következményét dolgozták fel, amely az erdélyi magyarok megkérdése nélkül született meg. Miután Erdélyt Nagy-Romániához csatolták, erdélyi szülőföldtudatukat hol magyar hazatudatuk mellé, hol fölé rendelték. Transzilvanizmusuk így folyamatos belső feszültségben szembesítette az elveszett Magyarországot és a helyébe kínálkozó, önálló magyar, eszményi esetben magyar–román–német szövetségben önkormányzati Erdélyt. Kós Trianon után a régiót hármasságú kis országgént, Reményik pedig széles tájként képzelte el, amely magyar jellegében az államjogi változás után sem szűnik meg tudatosítani a feldarabolt nemzet legalább érzelmi egységét. E két felfogás eredeti ellentétét Reményik a maga részéről úgy oldotta fel, hogy lépésről lépésre befogadta az egész Erdély elképzelését, amelyhez viszont Kós mindvégig úgy ragaszkodott, hogy nyomatékosította

benne az összmagyar szerepet. Így az egyéni pályákon haladó két erdélyiség az 1930-as évekre összesimult, anélkül, hogy eggyé vált volna. Párhuzamok esetén rendhagyó fordulat ez, amelyhez hozzájárultak a két főszereplő világlátásának olyan eleve közös vagy idővel rokon elemei, mint protestáns hitük, az Erdélyben maradás erkölcsi kötelezettsége és Ady Endre tisztelete is. Politikai eszmeiségüket közrefogta és átívelte szabadelvű valóságérzékük, amellyel a magyar kisebbség értelmiségi közösségeiben Erdély-szerte az összhangot keresték. Annál több ürmön gyűlt örömükbe 1940 őszén, amikor a bécsi döntőbíráskodás kettéosztotta Erdélyt.

„Az erdélyi magyar irodalom hőskorának aligha volt alkati-lag különbözőbb két személyisége, mint Kós Károly és Reményik Sándor.”¹ E szavak helyezték el huszonkét évvel ezelőtt az eszmétörténet-írás hiányjegyzékében a transzilvanizmus két meghatározó alakjának összehasonlító pályaelemzését. Az adósság törlesztésének most következő kísérlete idézze a figyelemfelkeltő dolgozat szerzőjének, Kántor Lajosnak (1937–2017) emlékét.

1.

BIRODALMI ÓTRANSZILVANIZMUS

„Mennyien szorongatnak, Uram, / mennyien fordulnak ellenem!”
(Zsoltárok könyve, Dávid zsoltára. 3. zsoltár, 2. vers)²

Az ótranszilvanizmusban a nagymagyar politikai nemzetkép erdélyi vonzáskörben csapódott le. E művelet végrehajtói a 20. század elején egybehangzóan állították, hogy a „magyar nemzeti

¹ KÁNTOR Lajos, „Malomkövek között – álmok szőnyegén. Az ismert és az ismeretlen Reményik”, *Kortárs* 44, 12. sz. (2000): 77–84, 83.

² Régi, illetve korszerű fordításban: Kós Károly, „Levél a balázsfalvi gyűlésről”, *Budapesti Hírlap*, 1911. szeptember 6., 5; *Biblia: Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, ford. GÁL Ferenc (Budapest: Szent István Társulat, Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1976), 619.

kultúra vezetése” megkérdőjelezhetetlen, és nyomatékkal felszólították a „transsylvania natio»-ban az együttélő” nem magyar lakosságot, hogy törekedjék az „egységes szabad nemzet kifejlődésére”.³ Ez az erdélyiség a polgáriasított *hungarus*-eszme egyik utolsó koncepcionális lenyomataként súlyos önellentmondásba keveredett.

Az 1912 januárjától márciusáig megjelent *Kalotaszeg* című sztahanai hetilap, a transzilvanizmus legkorábbi sajtóterméke, kifejező példasorokkal tűnik ki azon megnyilvánulások sorából, amelyek a rendszerbírálatot nemzetvédelemként fogalmazták meg. Eközben a „külön erdélyiség” tudatát éltető fenyegetettség két fő okát egyrészt a „magyarországi és különösen a pesti közvélemény” Erdéllyel szemben tanúsított érzéketlenségében és érdektelenségében jelölték meg.⁴ Kós Károly építészmérnök, író, grafikus, a *Kalotaszeg* alapító tulajdonosa, szerkesztő-kiadója és javarészt szerzője meg illusztrátora,⁵ akár hasznosíthatta is a tőle egyébként korban és

³ DÓZSA Endre, „Transsylvanizmus. Elnöki megnyitó”, *Erdélyi Lapok* 3, 2. sz. (1910): 32–33; 4. sz. (1910): 89–91, 89.

⁴ [Kós Károly] SK, „Erdély és a pesti közvélemény: I–III. cikkely”, *Kalotaszeg*, 1912. január 14., 1–5; január 21., 1–5; január 28., 1–5, itt I, 4. Az SK szignó mögött meghúzó szerző azonosítása: VÁJK Ilona, összeáll., bev., Kós Károly válogatott bibliográfia (Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár, 1994), 44.

⁵ Kós korai művészeti és politikai publicisztikájára, valamint a *Kalotaszeg* szerepére az ótranszilvanizmus kialakulásában: BENKŐ Samu, „Utószó”, in Kós Károly, *Életrajz*, közléteszi BENKŐ Samu, 233–252 (Budapest–Bukarest: Szépirodalmi Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, 1991), 233–246; K. LENGYEL Zsolt, *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsylvanizmus 1918–1928* (München: Verlag Ungarisches Institut, 1993), 33–47; K. LENGYEL Zsolt, „Kós Károly és a Kalotaszeg 1912: A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez”, in K. LENGYEL Zsolt, *A kompromisszum keresése: Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2007), 33–71. – Az ebben a tanulmányban külön nem jegyzetelt életrajzi adatokra lásd: K. LENGYEL, *Auf der Suche*; K. LENGYEL, *A kompromisszum keresése; Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés I–II.*, főszerk. BALOGH Edgár (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981, 1991);

szemléletben távol álló Dózsa Endre imént idézett cikke alap-gondolatát, amely rosszalotta, hogy „ma még Erdély közszelleme a budapesti élet lehullatott morzsáival táplálkozik, pedig a gyorsan fejlett fiatal főváros közélete nem hű tükre a nemzet gondolatvilágának”.⁶ A Budapest-bírálok veszélyérzetét másrészt az erdélyi nemzetiségek, főleg a románok növekvő társadalmi és gazdasági ereje keltette, amellyel szemben a *Kalotaszeg* egy másik szerzője „a helyes telepítés és parcellázás” ügyét „elsőrendű nemzeti kérdés”-nek nevezte.⁷ Hasonlóképpen rangsorolt Dózsa Endre. „A mi irányunkkal összefér”, tekintett ki Kolozs vármegye alispánja közelebbi környezetére, „ha erdélyi szász, vagy román íróársaink elismerve a magyar nyelvnek ezen hazában a kultúrában is vezető jogosultságát, szép-irodalmi vagy tudományos munkáikat anyanyelvükről magyarra átfordítva felolvasó üléseinken, sőt lapunkban is előadják vagy ismertetik.”⁸ Tehát ha szellemi értékrendjükkel is beolvadnak a magyar államnemzetbe.

Ekképp az ótranszilvanizmus által megcélzott regionális közösségben a román félnek feltételes, sőt, többnyire inkább kétséges szerep jutott. Ezt a magyar eredetű bizalmatlanságot Erdély legszámosabb nemzetisége maga is fűtötte. Anyaország, a Román Királyság közvetlen szomszédságában irredata tervezgetésre szerkezetileg alkalmas nemzetiségnek látszott, amely erőteljes saját különfejlődését nem ama *erdélyi közszellem*, s még kevésbé a magyar államiság szolgálatába állította, hanem több-kevesebb nyíltsággal és őszinteséggel

III-V/1-2., főszerk. DÁVID Gyula (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1994), majd (Kolozsvár-Bukarest: Erdélyi Múzeum-Egyesület-Kriterion Könyvkiadó, 2002, 2010) [a továbbiakban: *RMIL*].

⁶ DÓZSA, „Transsylvanismus...”, 89.

⁷ [S. NAGY László] „Transsilvanus: Erdély, a telepítés és az oláhok [I-II]”, *Kalotaszeg*, 1912. február 11., 1-5.; 1912. február 18., 1-3, itt I, 5. Az álnéven közlő szerzőt azonosította: SALIGA Irén, „A Kalotaszeg c. folyóirat repertórium”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 26 (1990): 217-240, 234-235.

⁸ DÓZSA, „Transsylvanismus...”, 91.

a nagyromán egyesülés távlatosabb célzatával látta el.⁹ Erre a kortárs magyar politikai, társadalmi és kulturális nyilvánosságban, ha még nem is közismert, de már terjedő látleletre kétfajta alapválasz született: az 1867-es szabadelvűek zöme a román nemzetiséget a magyar nemzeteszmével megbarátkoztatni óhajtotta, az 1848/1849-es függetlenségek többsége viszont további erősödésében megakadályozni szándékozta.¹⁰ Ezt a súlypontoszási különbséget tükrözi Kós Károly politikai publicisztikájának legkorábbi darabja,¹¹ amely a kormányzó szabadelvű Nemzeti Munkapárthoz közeli *Budapesti Hírlap*-ban látott napvilágot. Az erdélyi világnézetét megalapozó ifjú építész 1911. szeptember elején, néhány hónappal a *Kalotaszeg* beindítása előtt ugyanis a következő szavakkal osztotta meg az Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (ASTRA) egyik balázsfalvi gyűlésén látottakból és hallottakból leszűrt felismerését: „Ez az oláh társadalom annyira *természetes ellenségünk*, hogy ezt sem szép szóval, sem erőszakkal a magunk részére nyerni nem tudhatjuk. Amit állam és társadalom erre a célra áldoz,

⁹ Keith HITCHINS, „Idea românească de autonomie în Transilvania 1867–1906”, in Keith HITCHINS, *Conștiința națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1868–1918*, introducere și îngrijirea ediției de Pompiliu TEODOR, Traducere de Sever TRIFU și Codruța TRIFU (Cluj: Dacia, 1992), 117–139; Stelian MÂNDRUȚ, *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905–1910* (Oradea: Fundația Culturală Cele Trei Crișuri, 1995), 129–137.

¹⁰ ILLÉS Gábor, „Tisza István politikai koncepciója a nemzetiégi kérdést illetően a világháború előestéjén”, in MARUZA Zoltán és PALLAI László, szerk., *Tisza István és emlékezete: Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára*, 139–150 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2011), 139–150. További szakirodalom: K. LENGYEL Zsolt, „Niedergang, Wiederherstellung, Neugestaltung, Zusammenbruch. Ungarische Reform- und Zukunftsentwürfe für Siebenbürgen am Vorabend und während des Ersten Weltkriegs”, in Harald HEPPNER, Hg., *Umbruch mit Schlachtenlärm: Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*, 53–112 (Köln: Böhlau – Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, 2017), 56–62.

¹¹ Vö. VAJK, *Kós Károly válogatott bibliográfia*, 39–42.

az teljesen haszontalan munka és erőpocsékolás. Az erdélyi oláh a maga jószántából magyarrá nem lesz soha.”¹² A szerkesztőség – Kós emlékezete szerint – „azzal a megjegyzéssel” közölte olvasói levelét, „hogya az írás szerzőjének rossz a szeme, mikor sötétnek látja a valóságot, bajt lát ott, ahol minden a legnagyobb rendben van”.¹³ A *Budapesti Hírlap* valóban elégedetten és derűlátóan tudósított éppen azokban a napokban az erdélyi helyzetről, közelebbről az „erdélyi magyarság vezérszerepét” betöltő E. M. K. E. negyedszázados évfordulójáról. E kolozsvári esemény során „a következő évtizedek nagy földadata” tudatosult a fővárosi cikkíróban: „*Erdély visszahódítása a magyarság számára*”.¹⁴ Kós mintegy megelőlegezte ezt a túlméretezett önbizalmat. Tárcáját keserű ingerültséggel zárta: „Hát tessék Kolozsvárra jönni Emkegyülésre. De nekünk hiába beszélnek. Kezdünk nem hinni semmiben, ami Pestről jön; kezdünk nem hinni miniszteri nagy nemzetmentő terveknek.”¹⁵ Ezt a gunyoros iróniába hajló fogalmazásmódot a fenyegetettség tudata táplálta, amelyet a korabeli hírlapszöveget bevezető – és e fejezet élén olvasható – ószövetségi zsoltárrész fejez ki.

Kós közírói tevékenységének a legelejétől ápolta szűkebb – választott – hazájából, Kalotaszegből építkező önazonosságát. 1910-ben telket vásárolt a Kolozsvártól 57 kilométerre észak-nyugatra fekvő Sztánán, ahol felépítette családi otthonát, a *Varjúvárat*.¹⁶ Kalotaszegiségét a demográfiai és néprajzi alapjellegnek megfelelően tárta fel a *Régi Kalotaszeg* című történelmi, művészeti, építészeti és néprajzi esszéjében, amely az 1911. évi *Magyar Iparművészet* májusi számában

¹² Kós, „Levél...” [Kiemelés az eredetiben.]

¹³ Kós Károly, „Életrajz” [1950], in Kós, *Életrajz*, 5–190, 117.

¹⁴ „Az E. M. K. E. ünnepe”, *Budapesti Hírlap*, 1911. szeptember 7., 1–2, 2. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁵ Kós, „Levél...”

¹⁶ Kós Károly, „Erdei lak: Egy kalotaszegi képsorozat elé”, *Erdélyi Helikon* 13 (1940): 375–382, 377–378.

a következő ajánlással jelent meg kézírásos és nyomdabetűs változatban: „Ajánlom ezt az írást azoknak, akik magyarok, és a szépet is magyarul szeretik.”¹⁷ Regionális öntudatát alig egy évvel később tágitani kezdte. Tájhazájának nevét viselő képes hetilapjában az erdélyi magyar gazdaság- és társadalompolitikai önszerveződés mellett a modern magyar irodalmat, főként Ady Endrét pártolta. A költő tiszteletéből derült arra fény, hogy Kós a maga világnézeti önbetájolásával voltaképpen területpolitikai, emezekkel pedig nemzeti célokat követett. Megvédte Adyt mind a hivatalos irodalomkritikával, mind a balos kisajátítókkal szemben ahhoz, hogy az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* esszé hullámhosszán fölfedje: az erdélyi önállóságot jómaga is a magyar történelem értékes és hasznos termékének tekinti, olyan jelenségnek, amely fogódzókat kínálhat a magyar társadalom megújításához. Már ekkor a keresés kihívását élte át a történeti Kalotaszegből a Magyar Királyság eljövendő reformjai felé igyekvő, kalotaszegiségét az egész – de még csak a magyar – Erdélyről alkotott képébe, saját *erdélyiségébe* illesztő Kós. „Ezt olvastam ezen a télen”,¹⁸ utalt a mintaszövegre, amikor a *Kalotaszeg* 8. és 9. számában hosszan idézett belőle az *Erdélyben keressük!* című kétrészes esszéjében, így az itt fennebb olvasható, a történeti Erdély államiságáról szóló bekezdést követően a „próbáljuk Erdélyt folytatni, hátha lehet” sort, majd Ady felhívását is: „És keressünk. Valahol. Akárhol. Erdélyben? Erdélyben!”¹⁹

¹⁷ Kós Károly, „Régi Kalotaszeg”, *Magyar Iparművészet* 14, 5. sz. (1911): 157–215, 158 (fakszimile: 1–57).

¹⁸ Kós Károly, „Erdélyben keressük! I: Nemzeti kultúra. II: Nemzeti művészet”, *Kalotaszeg*, 1912. február 25., 1–4; 1912. március 3., 1–4, itt I, 3.

¹⁹ Uo., 2–3. Vö. ADY Endre, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” [1905], in ADY Endre, *A világosság lobogója alatt*, vál., szerk., valamint a jegyzeteket VEZÉR Erzsébet munkájának felhasználásával összeállította FERENCZ Győző, 119–126 (Budapest: Nap Kiadó, 2012), 125–126.

A kereséssel egyenrangú másodcselekmény, a *folytatás* sem hagy kétséget afelől, hogy a sztánai vállalkozás nem a magyar nemzetről való leválásra, hanem – ellenkezőleg – a magyar nemzeten belül felemelkedésre törekedett. Azért olvadt be 12 szám után a gróf Bánffy Miklós főszerkesztette *Erdélyi Lapok*ba, hogy „közös erővel hamarabb elérjük mindnyájunk célját: a magyar, művelt Erdélyt, azt az Erdélyt, mely méltó folytatása néhai való nemzeti fejedelmeink boldog és magyar országainak”.²⁰ A lap mindenese azelőtt meg is vallotta Ady-elemzésének a végén: „És én már évek hosszú sora óta keresek. Itt, Erdélyben! És találtam: Kultúrát és művészetet! De csak a régit, de csak romokat, de csak rongyokat. Fényes, szép, *magyar* rongyokat.”²¹ Kós a különállóan is országos magyar érdekekért cselekvő fejedelmi Erdély mintáját élesztgette, és az 1848–1849-es forradalom értelmezőjeként a megbukott polgári-köztársasági szabadságeszmenyt időszerrűsítette. A magyar egység meg szabadság függetlenségi és polgári radikális irányzatában baloldali ótranszilvanizmus képviselőjeként nem a nagymagyar állameszmével fordult szembe, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia magyar társbirodalmának központosító rendszerét, ezzel a dualizmus korszakában néhány éves megszakítással kormányzó Szabadelvű Párt politikáját bírálta. Az 1910-ben ismét ellenzékbe szorult Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt híveként úgy vélte, hogy a magyar–magyar „antagonizmus”,²² a belpolitikai ellentétek feloldásához Erdélyt nem a budapesti államközpont *alá*, hanem *mellé* illene rendelni.

Kós világháború előtti románságképét a nemzetiség gazdasági-társadalmi terjeszkedése fölött érzett, a függetlenségpártiakra jellemző veszélytudat határozta meg. Az

²⁰ A szerkesztőség [Kós Károly], „Olvasóinkhoz”, *Kalotaszeg*, 1912. március 26., 1–3, 3.

²¹ Kós, „Erdélyben keressük!”, I, 3. [Kiemelés az eredetiben.]

²² Kós, „Erdély és a pesti közvélemény, I. cikkely”, 2–4.

1918-as Őszirozsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság idején még abban bízott, hogy Erdélyt nem csatolják el Magyarországtól. 1919. június–július táján otthoni kézi nyomdájában²³ bojár- és Órománia-ellenes, aláíratlan rölapokat nyomtatott a szabad Magyarország egységének az érdekében.²⁴ Az 1919 márciusában egy kolozsvári belvárosi könyvesboltban²⁵ újraindult *Erdélyi Szemle* olvasóit virágnyelven biztatta szebb idők óhajtására a május 18-i számban olvasható *Vizekről, emberekről és virágos, vidám temetőkről. Írás a Kalotaszegről* című cikkében, amely ezekkel a szavakkal végződik: „A mi temetőinkbe nem halni mennek az emberek, csak stációt tartanak, csak várják nagy csöndesen az eljövendő Jézust ...”²⁶ 1920 januárjában és februárjában, amikor Párizsban már javában ütköztek a háborús győztesek és vesztesek érdekei Magyarország feldarabolásának az ügyében, és Erdélyben a Paál Árpád irányította *Szellemi Front* környezetében többnyire földalatti munka folyt a román megszállás véglegesítése ellen,²⁷ *Nemzeti művészetünk* sorozatcímen többrészes értekezést közölt ugyanazon lapban.²⁸

²³ Ehhez lásd Sas Péter, *Kós Károly, a hűség embere: Életművázlat* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2008), 81–90.

²⁴ Paál Árpád hagyatékában, saját kézírásos keltezéssel és utalással a Kós-nyomdára: *Vasutasok!* [Sztána, 1919. június/július]. *Erdélyi magyarok!* [Sztána, 1919. június/július]. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely. Paál Árpád hagyatéka [a továbbiakban: HRM PÁh]. Ms. VI. 7651/687/1, 687/2.

²⁵ SZAKÁL Anna, „A Szentegyház utcai könyvesbolt és az Erdélyi Szemle”, *Kis Könyves Éj*, 2019. április 26.,

https://kiskonyves.blog.hu/2016/04/14/a_szentegyhaz_utcai_konyvesbolt_es_az_erdelyi_szemle (utolsó hozzáférés: 2022. 07. 25.)

²⁶ Kós Károly, „Vizekről, emberekről és virágos, vidám temetőkről: Írás a Kalotaszegről”, *Erdélyi Szemle*, 1919. május 18., 187–188, 188.

²⁷ K. LENGYEL Zsolt, „Az elnapolt alternatíva: Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919–1920”, in K. LENGYEL, *A kompromisszum keresése*, 97–107.

²⁸ [Kós] Koós [!] Károly, „Nemzeti művészetünk. I: Civilizáció és kultúra” *Erdélyi Szemle*, 1920. január 4., 9–10; „II: Internacionálé és nemzeti eszmé”, 1920. január 11., 28–29; „III: Modern művészeti törekvések”, 1920. január

Ebben ismét megszólaltatta transzilvanizmusának első fő ihletőjét, Ady Endrét. Négy évtized múltán erdélyi pályafutásának legkorábbi olvasmányélményeként emlegette a költő-újságíró *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjét, amelyet ő már 1912-ben, Adynak egy évvel azelőtt, 1911-ben Budapesten megjelent *Vallomások és tanulmányok* című prózai írásokat közreadó kötetében olvasott²⁹ – és szemlézett, mint fennebb láttuk, már sztánai hetilapjában.

E cikk eredetileg a *Nyugat* előfutára, a *Figyelő* 1905-ös évfolyamában látott napvilágot két részben. Az irodalomtörténet-írás főképpen a benne előforduló *kompország* hasonlat okán szokta méltatni.³⁰ Rendszerint hangsúlyozza, hogy „a magyar modernizáció megtörésének, sőt a »visszarendeződésnek« diagnózisa”, amely ugyanakkor rámutatott a magyar önfejlesztés megtorpanásának mintaszerű ellenszerére – Erdélyre.³¹ Kós második, *Panaszkodás és hit* című részéből³² átemelte saját 1920 eleji

25., 53–55; „IV: Művészetünk múltja és jelene”, 1920. február 1., 75–76; „V: Erdélyben keressünk [1.]”, 1920. február 8., 91–92; „VI: Erdélyben keressünk [2.]”, 1920. február 15., 106–107.

²⁹ „Kós – Kubinszky Mihály. Kolozsvár, 1964. május 10.”, in *Kós Károly levelezése*, sajtó alá rendezte, szerk., bev., jegyz. SAS Péter (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó Kft., 2003), 583–587, 587 [a továbbiakban: *KKlev*]. Vö. ADY Endre, *Vallomások és tanulmányok* (Budapest: Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt., 1911).

³⁰ „Komp-ország, Komp-ország, Komp-ország: legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.” ADY, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára”, 120. Vö. CSAPODY Tamás, „Kompország politikusai: Koppányok és Szent Istvánok: A kompország és a Koppány-politikai metafora elemzése”, *Politikatudományi Szemle* 15, 1. sz. (2006): 179–200; LENGYEL András, „A »viharágyú« szava. Ady Endre: A világosság lobogója alatt”, *Holmi* 25 (2013) 1: 105–115; TESLÁR Ákos, „A Komp-ország és a hazaszeretet alakzatai”, in BENE Sándor és DOBOS István, szerk., *Válság és kultúra: A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai: Budapest 2013. augusztus 22–23.* (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2015), 129–139.

³¹ LENGYEL, „A »viharágyú« szava”, 111.

³² A legújabb kiadásban: ADY, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára”, 122–126.

nagyesszéjének két befejező darabjába az „Erdélyben keressünk” feladatra bátorító felhívást. A városban már terjeszkedő román hatóság – a kinyomtatott szövegben látható kifehéritett bekezdések tanúsága szerint – épp a döntő hatásúként befogadott mondatokat törölte ott, ahol Kós eredetileg Adyt idézte. Így csak a cenzúra által érintetlenül hagyott parafrázisok³³ emlékeztették az értő olvasókat a jó egy évvel korábban elhunyt költő véleményére, miszerint a kora újkori „Nagy-Magyarország talán sohasem is volt, csak Erdély volt mindig”. Igaz, hagyta rá korábban Ady, „Erdély is janicsári életet élt, de” a fejedelmi „Erdély állam volt, az önmagáé volt ez időben. Miért? Szent véletlen jóvoltából? Nem, de mert csak az erdélyi Magyarorszában maradhatott meg az, amit keresünk, s amit talán, óh ott sem bizonyos, hogy megtalálunk”.³⁴ És most, négy hónappal Trianon előtt, Kós a következő mondattal zárta a nemzetpolitikai üzenetbe átlényegülő művészettörténeti elmélkedését: „Erdélyben keressük a jövőendő nemzeti művészetünk fundamentumához a holt anyagot és az élő lelket...”³⁵ A halál után itt is, mint idézett 1919-es cikkében, folytatódott az élet.

2.

KIÁLTÓ SZAVAK

A trianoni magyar békeszerződés nem 1920. június 4-i aláírásával, hanem későbbi ratifikációival lépett érvénybe. Az illető magyar törvényjavaslat 1920. október 26-án került a budapesti nemzetgyűlés elé, amely azt nem egészen három hét múlva, november 15-én harmadszori olvasásban is elfogadta. A békeszerződést e határozat értelmében azután cikelyezték be a magyar törvénytárba, hogy az aláíró felek

³³ Kós, „Nemzeti művészetünk”, 91–92, 106–107.

³⁴ ADY, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára”, 123–124.

³⁵ Kós, „Nemzeti művészetünk”, 107.

Párizsban, a francia külügyminisztériumban kicserélték ratifikációs okmányaikat. Ezen a napon, 1921. július 26-án, a XX-XIII. magyar törvénycikkkel vált érvényessé a trianoni döntés az aláíró és ratifikáló nemzetközi főhatalmak és hatalmak, valamint Magyarország között; öt nappal később, 1921. július 31-én a budapesti országgyűlés beiktatta a békeszerződést a magyar törvénytárba, amely így törvényerőre emelkedett.³⁶

E folyamat kezdetén, 1920 novemberében érett meg az idő az első világháború után új fejlődésszakaszába lépő transzilvanizmus talán legismertebb, mindenesetre bizonyára leggyakrabban emlegetett programszövege, a *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere* című röpirat megírására. A szakmai köztudat rendszerint az első rész szerzője, Kós Károly nevével fémjelezi, jóllehet az építész-író-grafikus mondanivalója csak a másik két szerzőével együtt világosodik meg a szükséges mértékben. Kós szépirodalmi kisesszét írt öt oldalon, Zágoni István és Paál Árpád jogász-újságírók viszont külön-külön is jóval terjedelmesebb politikai értekezést közöltek. Kós fegyelmezett szenvedélyességű *Kiáltó szó*-ját, valamint Paál meg Zágoni politika- és jogelméleti fejtegetéseit a Nagy-Romániához csatolt erdélyi magyarság különfejlődésének fölvázolása kapcsolta össze. A hangulatébresztő stíluseszközökkel megtűzdelt röpiratnyitó szöveg nevezte meg kellő érzéketlenséggel a politikai aktivitásra buzdító felhívás tárgyát – a transzilvanizmus koncepcionális magját, az erdélyi autonómiát –, amelyet a memorandum második és harmadik fejezete a területi alakzat államelméleti távlatában, korabeli

³⁶ GALÁNTAI József, *A trianoni békekötés 1920: A párizsi meghívástól a ratifikálásig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1990), 192–193; VIZI László Tamás, „A »kegyetlenül szomorú kötelesség«: A trianoni békediktátum becikkelyezése 1: 1920. június – 1920. október; 2: 1920. október 26. – 1920. november 12.; 3: A ratifikációs vita a nemzetgyűlésben, 1920. november 13.», *Közép-Európai Közlemények* 9 (2016): 4/35, 191–209; 11 (2018): 4/43, 227–251; 12 (2019): 4/47, 231–254.

szakmai nyelvezetben taglalt.³⁷ A hármas röpirat annak az időközben beigazolódott felismerésnek a következményeire kereste a gyógyírt, amelyet Kós kilenc évvel korábban a *Budapesti Hírlap*ban fogalmazott meg. Lapjait áthatotta az Erdélyben keresés és Erdély folytatásának az elhivatottsága.

1918 januárjában még az 1912-es *Kalotaszeg* Erdély-képével indult szintén csak néhány hónapos útjára az eszmétárs Szentimrei Jenő alapította és szerkesztette *Új Erdély*, az Ady-esszé második részét beköszöntőként közölve. A kolozsvári heti szemle államszervezési reformigényét támasztotta alá az erdélyi súlypont *keresésének* a kidomborításával – Nagy-Magyarország fennmaradásának a távlatában.³⁸ Ha Ady Trianon „előrejelzője”³⁹ is volt – mivel 1912-ben megírta az *És ha Erdélyt elveszik* című borúlátó prózáját⁴⁰ –, akkor magyar közírók Erdély világháború végi fővárosában a teljes vereség elhárítását reménylően kerültek hatása alá. Néhány hónappal Trianon után Erdély *folytatásáért*, nem átalakításáért fog Várady Aurél jogász-hírlapíró Mátyás király késői írnokára hivatkozni az *Erdélyi Szemle* 1920. december 6-i kolozsvári irodalmi estélyén elhangzott beszédében.⁴¹

Kós keresni is, folytatni is akart. Az összeomlásban már a délkelet felől előrenyomuló román katonai és polgári

³⁷ Kós Károly, PAÁL Árpád és ZÁGONI István, *Kiáltó szó: A magyarság útja: A politikai aktivitás rendszere* (Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó és Nyomdai Műintézet, [h. n., 1921]) [a továbbiakban: Ksz].

³⁸ ADY Endre, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára (Panaszkodás és hit)”, *Új Erdély*, 1918. január 19., 1–4. Az *Új Erdély* programjához lásd: K. LENGYEL Zsolt, „Hanyatlástól összeomlásig: A nagymagyar nemzet tudat válsága az ótranzilvanizmus idején”, in DÁNÉ Veronka, LUPESCUNÉ MAKÓ Mária és SIPOS Gábor, szerk., *Testimonio litterarum: Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*, 211–232 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 217–220.

³⁹ LENGYEL, „A »viharágyú« szava”, 112.

⁴⁰ ADY Endre, „S ha Erdélyt elveszik?” *Huszedik Század* 26, 13. sz. (1912): 737–738.

⁴¹ VÁRADY Aurél, „Folytassuk Erdélyt”, *Erdélyi Szemle*, 1920. december 12., 599–600.

szervek egyre sötétebb árnyékában népszerűsítette Ady Erdélyt őrző, védelmező, felmagasztaló tanait az *Erdélyi Szemle* hasábjairól fennebb idézett két cikkében: az 1919. májusi első – címével együtt – szó szerint az 1911-es *Régi Kalotaszeg* öt bekezdéséből vette át,⁴² a másodikat 1920. január–februárjában az 1912-es *Kalotaszegben* napvilágot látott *Erdélyben keressük!* című dolgozatának *Nemzeti kultúra és Nemzeti művészet* fejezeteiből állította össze legnagyobb részben változatlan szöveggel, illetve írta tovább a cenzúra szorításában.⁴³ Trianonnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy hozzálasson erdélyi világának kiszélesítéséhez.

Kós a magyarközpontú, de Kalotaszegen már túlmutató *Kiáltó* szó oldalain „Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyarja”-hoz fordult.⁴⁴ Mivel az addigi főhatalom, vagyis Budapest helyére Bukarest került, azt az Erdély-fogalmat kezdte használni, amellyel a világháború győztesei a *történeti* Erdélyhez hozzágondolták Kelet-Magyarország többi elcsatolt – partiumi, bánsági – altérsegeit is. Bukarest erre a *politikai* Erdélyre összpontosította háborús céljait 1916-os hadba lépésétől, majd második, immár végzetes katonai támadásának 1918. októberi kezdetétől.⁴⁵ Kós, Paál és Zágoni tudomásul vette a történelmi Magyarország bukását – de nem azelőtt, hogy a magyar törvényhozás ezt aényt kimondta volna, tehát a Kolozsvárról nézve is egyedül mérvadó legfelső tényező döntése alapján. A „megcsonkított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk”, figyelmeztetett az első írás, „nem tehetek mást, elfogadom az

⁴² Az eredeti: Kós, „Régi Kalotaszeg”, 7 (nyomdabetűs változatban). A másodközlés: Kós, „Vizekről...”.

⁴³ Az 1912-es teljes szöveg: Kós, „Erdélyben keressük”. Az 1920-ban cenzúrázott változat: Kós, „Nemzeti művészetünk”, 91–92, 106–107.

⁴⁴ Kós Károly, „Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék [!] és Máramaros magyarságához!”, in *Ksz* 1–5, 2.

⁴⁵ ROMSICS Ignác, *Erdély elvesztése 1918–1947* (Budapest: Helikon, 2018), 85–306.

ítéletét, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastatott, kihirdettetett és végrehajtatott: *Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólam, lemondok.*⁴⁶ Az Ausztriáról levált Magyarország egységét addig eltökélt politikai tétlenségben remélő Kóst a trianoni szerződés 1920. november 15-én történt budapesti parlamenti ratifikálása mozdította ki a kivárás állapotából.

A közjogiság ilyen értelmezése az erdélyi magyarokat egyrészt az államhatár fölött a magyar aláíró fél oldalára vonta. Másrészt felruházta őket a szabad határozathozatal illetékességével. Így elviselhetőbbé tette az idegen szerzőségű s érdekelttségű nemzetközi jogi döntés alá vetettségüket, vagyis a nemzeti önrendelkezési jogtól való megfosztottságukat. A Woodrow Wilson amerikai elnök békeprogramjából való kirekesztettség ekkortól – a röpirat szerzőhármának kiáltó szavai nyomán – vált az erdélyi magyar politikai-kulturális-jogi gondolkodásmód és érvrendszer kulcselemévé:

Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyar népe: minket kiszakítottak, kidobtak abból a műhelyből, amely a mi izadságos munkánk segedelmével épült fel egykoron. Nem kérdezték: akarjuk-e? Mi pedig mai napig nem akartuk elhinni, hogy ez megtörtént, hogy ez megtörténhetett. És két esztendeje, hogy nem dolgoztunk. De vártunk. Vártuk reménykedve, hívó hittel, hogy felkeljen számunkra a nap: [cenzúrázott rész] *napnyugaton!* Két esztendeig álmodtunk és nem akartunk tudni az Életről, aki körülöttünk tusakodva robogott. Nem akartunk látni és hallani, nem akartunk érezni és élni, csak hinni akartunk és bízni és álmodni és csodákat várni, amik majd felébresztenek. Mert megszoktuk a régit, szerettük, amit egykor megalkottunk.⁴⁷

⁴⁶ Kós, *Ksz*, 2. [Kiemelés az eredetiben.]

⁴⁷ Uo. [Kiemelés az eredetiben.]

3.

MAGYAR HAZÁBÓL ERDÉLYI SZÜLŐFÖLDRE

„Mi sok függ hát ettől az ocsmány és embertelen világháborútól?! Én nem érzek most sem valami sok közösséget semmilyen állami közösséggel, és nagyon nehezemre esik osztrák-magyar hazafinak lenni.”⁴⁸ Reményik Sándor panaszkodott így az első világháború kezdetén Olosz Lajos költőbarátjának. Amikor aztán az osztrák-magyar államközösség felbomlott, a történeti Magyarország határain kívül rekedt – és magyar hazafivá változott. De már *transzilvánizmus*nak kezdte nevezni az eszmeáramlatot, amelyen évodott eleget, amíg hazájában is, szülőföldjén is azonosult vele.

Reményik az első világháborúra következő békeidő első évében – még Trianon előtt – kolozsvári, nagyváradi és marosvásárhelyi lapok, így a kolozsvári *Erdélyi Szemle* állandó munkatársaként „hivatásszerűen”⁴⁹ művelte az irodalmat. Ezt azonban nem szokványos módon tette: egyszerre volt a földalatti politikai ellenállás lírikusa – és az istenes meg természetélmények költője. Két művészi énje a meghasonlás határán ellentmondott egymásnak. Költői indulása 1916-ban egybeesett Erdély román megtámadásával és megszállásával.⁵⁰ Két évvel később, még a Nagy-Magyarország összeomlása előtt, közölni kezdett a kolozsvári *Új Erdélyben*⁵¹ és

⁴⁸ „Reményik – Olosz. Kolozsvár, 1914. szeptember 21.”, in KIS OLOSZ Klára, sajtó alá rendezte, *Félig élt élet: Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése 1912–1940*, 70–72 (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2003), 71.

⁴⁹ „Reményik – Olosz. Kolozsvár, 1919. december 17.”, in KIS OLOSZ, *Félig élt élet...*, 131–132, 131.

⁵⁰ KÁNTOR Lajos, „Történelmi vakság ellen (Reményik Sándor lírája, közelről)”, in REMÉNYIK Sándor, *Az építész fia. Versek (1916–1941)*, vál., bev. KÁNTOR Lajos, 5–45 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1983), 17–28; EÖRDÖGH István, *Erdély román megszállása (1916–1920): Olosz és vatikáni levéltári források alapján* (Szeged: Lazi Bt., 2000).

⁵¹ Lásd a lap repertóriumában: MÓZES Huba, *Sajtó, kritika, irodalom. (Kísérlet.)* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1983), 32, 34.

megjelentette első verseskötetét, amelyben pontosan körülírta ellenségét, például az 1916. augusztus 29-én kelt *Erdély határán* című versében: „Most a *mi* kertünk rózsáit tépik / S száz átokba szakad a csendünk szét, / Most sisakot öltön a halk bánat, / S kiki fogja a maga fegyverét. / Hadd tudja meg, orvul ki tör reánk, / Hadd érezze meg, akármily kevély, / Hogy vasban kísért itt most minden álom / És minden lélek egy-egy szuronyél.”⁵² Katonai betörésre született ez a költői válasz. Ezt az érzést felfokozottan hordozta magában *Végvári* Reményik, amikor 1918 végétől álnév mögé bújva Erdély megszállói ellen ágaskodott, akik már nemcsak fegyveres erővel, hanem nemzetközi diplomáciai hátszéllel, egyre fenyegetőbben törtek előre.

Egyik akkori éneke, *Végvári* 1918 és 1921 között írta Erdélyben és belső Magyarországon hol nyomtatva, hol kéziratosan terjesztett verseit.⁵³ A történelmi Magyarország felbomlásának keserű élményét énekelte meg – a panasz és csüggedtség, az önfeladás és belenyugvás, nemegyszer azonban az önbiztatás és erőszakos támadókedv, mi több, bosszúvágy hangján. E három összetett hangulatvilágon végigvonult a dacos keserűség, amelyet az Erdélyből elmenekülők látványa ébresztett benne. 1918. december 20-án kelt *Eredj, ha tudsz* című, e tartalmi csoportban legismertebb verse: ebben a Kolozsvárról repatriáló magyarokat búcsúztatva – egyben üzenve is nekik – megfogadta, hogy márpedig ő marad, és „örlő szű” lesz az „idegen fában”:

⁵² REMÉNYIK Sándor, *Fagyöngyök. Versek.* (Kolozsvár: Dobsina és Vidéke Könyvnyomda, 1918), 65. [Kiemelés az eredetiben.]

⁵³ VÉGVÁRI [REMÉNYIK Sándor], *Segítsetek! Hangok a végekről 1918–1919* (Budapest: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, 1919); REMÉNYIK Sándor, *Végvári versek: Hangok a végekről 1918–1921* (Budapest: Kertész József könyvnyomdája, 1921). Irodalomtörténeti betájolásul: LÁNG Gusztáv, „Szerepek és identitások”, in LÁNG Gusztáv, *Kérdezz másképp... Tanulmányok*, 5–70, ([Budapest]: Parnasszus Könyvek, 2015), 41–70; POMOGÁTS Béla, „Végvári versek”, *Tiszatáj* 59, 2. sz. (2005): 80–89.

Leszek az alj a felhajtott kupában,
Az idegen vérben leszek a méreg,
Miaztma, láz, lappangó rút féreg,
De itthon maradok!⁵⁴

A *Végvári*-versgyűjtemény egyik 1920. februári keltezésű, néhány hónappal később *Új szövetség* címen folyóiratban is megjelent darabjában a talpon maradtak országukkal hazájukat látják felszámolódni: „Ország nincs már, a haza elveszett, / De egymást átölelő lelkek vannak, / És egymás felé kinyújtott kezek.” Védekezésül így nyugtatta magát az azonos szövegű első és utolsó versszakban: „Fájdalmam szörnyű kiáltó szavát / Az éjnek adom át, a hangtalannak: / Ország nincs már...! / De magyarok még vannak.”⁵⁵ Szerepcserét hajtottak végre a közösséget fenyegetettségéből fenyegető készenlétbe lendítő, 1919. január 17-én papírra vetett sorok: „Mindent felírunk: mindent, ami érték: / Gazdag aranyát és szegény fillérjét. / Egy jó szót tőlük megtanulunk végre, / S majd: »Cine mintye« – megfizetünk érte!”⁵⁶ Ha pedig, írta *Végvári* már 1918 októberében, ellentámadásra nem telne, akkor azok, akik „nyomunkba jönek, / Hordják szívökben idők tengerén / Fullánkját tört erőnknek.”⁵⁷ Négy hónap múlva, 1919. március 22-én az óvatos buzdítás alaphangulata áradt a költeményből: „Ki marad az úr itt, / Elválík, elválík, / Bár sors verte népünk / Mi élünk, nem félünk, / Mert a mi kezünkben / Még a koldusbot is kivirágzik!”⁵⁸

⁵⁴ REMÉNYIK Sándor, „Eredj, ha tudsz!”, in REMÉNYIK, *Végvári versek*, 20–22, 21.

⁵⁵ VÉGVÁRI [REMÉNYIK], „Új szövetség”, in „Végvári új verseiből”, *Új Magyar Szemle* 2, 3. sz. (1920): 360–363, 366. Megjelent a második korabeli *Végvári*-gyűjteményben is: REMÉNYIK, *Végvári versek*, 96–97. [Kiemelés K. L. Zs.]

⁵⁶ REMÉNYIK Sándor, „Mindent felírunk!”, in REMÉNYIK, *Végvári versek*, 27.

⁵⁷ REMÉNYIK Sándor, „Átok”, in REMÉNYIK, *Végvári versek*, 9–10, 10.

⁵⁸ REMÉNYIK Sándor, „Pünkösdi királyok”, in REMÉNYIK, *Végvári versek*, 48–49, 49.

Végvári hagyta másik lírikusi énjét is szóhoz jutni. Ekkor a zárkózottság és harciasság között egyenetlen érzéstömeg mentesült bármelyik kilengéstől. Szép példa erre az 1919. március 31-én megírt *Hullócsillagok*:

Először a Dicsőség hullott le,
Aztán a Hatalom,
Aztán a Korona,
A kettős-kereszt s a Hármas-halom;
Aztán a Szabadság,
Azután a Hit,
Aztán a Remény, –
Nyomán a lefutott csillagzatoknak
Maradt a Csend,
S a Sötétség az égbolt peremén.⁵⁹

Mindennek ellenére: költői egyénisége nem bomlott fel, mivel két énje között mindvégig s mindkét irányban ép maradt az átjárás hídja, amelyen vallási és természetlírája megismertette őt szélesebb olvasóközönségével.⁶⁰ Ám a felszínen aligha látszott, hogy nyilvános énje mikor engedte műhelyébe a rejtőzködő énjét. Csak látó szemek vehették észre Végvári alakját Reményik *Sziklák* című versében, amely a nagyváradi *Magyar Szó* egyik 1919. szeptemberi számában jelent meg: „A kemény szót most megtanulom én is, / De szívem bánja, mit kimond a szám, / Ajkamon éles az ige, mint a kard, / De belül egy hang kérdez: »Igazán?«”⁶¹

⁵⁹ REMÉNYIK Sándor, „Hullócsillagok”, in REMÉNYIK, *Végvári versek*, 50.

⁶⁰ Természetlírájához és vallásos verseihez: DÁVID Gyula, „Közelítések a Reményik-életműhöz”, in DÁVID Gyula, *Elődök nyomában, kortársak közelében: Előadások, emlékezések, tanulmányok*, 7–95 (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2018), 20–39.

⁶¹ REMÉNYIK Sándor, „Sziklák” [Magyar Szó, 1919. szeptember 14.], in KOVÁCS János, össz., jegyz., bev., *Magyar Szó. Tavaszi. 1919–1920. Antológia* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1971), 155. Korabeli kötetben: REMÉNYIK Sándor, *Csak így... Versek 1918–20.* ([Kolozsvár]: Stief Jenő és Társa, 1920), 22.

Fél év múlva, 1920 februárjában az *Erdélyi Szemle* szintén Reményik tollából közölt verseket, bennük a bujdosó ellenálló, amint ellentámadna, bár vesztét érzi: *Ez most már így megy...*

És most már így megy, ez már férfi sors:
A harc hevében maró sebet kapni,
És nyugodt, erős szívvel elviselni,
És nyugodt, kemény kézzel visszaadni.

Ez most már így megy, ez már férfi sors:
Egy gondolatra tenni mindent fel,
S használni pajzsként, amíg tart az élet,
És ravatalként, ha veszni kell.⁶²

Az önmagával és a külvilággal viaskodó Reményik – meg *Végvári* – az államjogi átalakulásra adandó választ a nemzeti, nem a regionális szinten kereste. Ez a szemszöge annál inkább figyelemre méltó, mivel ugyanakkor nemzedéke neves képviselőjeként az elcsatolt országrészben való helyben maradásért szurkolt. Nemcsak *Végvári*-verseiben, hanem 1918 és 1921 között keletkezett és valódi nevén megjelent vagy hagyatékából kiadott költeményeinek egy jelentékeny részében is feldolgozta a számos repatriálás láttán érzett csalódását.⁶³ Különösen értelmiségi pálya- és íróársak távozását fájlalta az *Erdélyi Szemle* állandó munkatársaként.⁶⁴ A későbbiekben is aggódva figyelte, hogy ismerősei közül ki települ át Magyarországra.⁶⁵

⁶² „Reményik Sándor verseiből”, *Erdélyi Szemle*, 1920. február 8., 84.

⁶³ Költészetéről a legteljesebb képet a következő kötetek nyújtják: REMÉNYIK Sándor, *Egészen: Hátrahagyott versek* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1942); DÁVID Gyula, sajtó alá rendezte, *Reményik Sándor összes verse I–II.* (Budapest–Kolozsvár: Kálvin–Luther–Polis, 2019) [a továbbiakban: RSÖV].

⁶⁴ „Reményik – Olosz Lajos. Kolozsvár, 1920. szeptember 20., 1921. július 30.”, in KIS OLOSZ, *Félig élt élet*, 142–144, 142; 160–161, 160.

⁶⁵ „Reményik Sándor – Judik Józsefné Imre Ilona. Kolozsvár, 1921. május 22.”, in *Erdélyi március. Válogatott versek / Álmodsz-e róla? Kiadatlan versek és levélszemelvények*, IMRE László – IMRE Mária – SÖVÉNYHÁZYNÉ SÁNDOR Judit, összeáll., gond. (Budapest: Orpheusz Könyvek, 1990), 524.

4.

A SZEMLÉLETBŐVÜLÉS

„Ezért megkérdezték tőle: »Hát akkor? Talán Illés vagy?«

»Nem vagyok« – felelte.

»A proféta vagy?« – Erre is nemmel válaszolt.

Így tovább faggatták: »Akkor ki vagy? Választ kell vinnünk azoknak, akik küldtek minket.

Mit mondasz magadról?« Ezt felelte: »A pusztában kiáltó szó vagyok:

Egyengessétek az Úr útját, amint Izajás proféta mondta.»

(János evangéliuma, 1. rész, 21–23. vers)⁶⁶

Kós 1920 végén nagymagyar eszmeiségével egyfajta útelágazáshoz érkezett. Döntenie kellett: továbbra is *passzívan* ellemezze Nagy-Románia létrejöttét, avagy *aktívan* próbáljon az új államjogi helyzet kényszeréből magyar nemzeti hasznot csíholni. A második utat választotta. Ezt be is jelentette a *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere* röpirat elkészültekor, a trianoni év karácsonyán új lendülettel folytatva politikai publicisztikáját.⁶⁷

A röpiratban ugyan átemelte temetőjelmépét az 1919-es bizakodás hangulatából az országsiratás lelkiállapotába: A „rég Magyarországnak nincsen többé. Nem akkor halt meg, amikor Párizsban temetését rendezték”, hanem „akkor, amikor ő maga is bejelentette, hogy igenis: *nem vagyok már a régi*.”⁶⁸ És néhány bekezdés után sérelemérzet párosult a gyászhoz amiatt, hogy a temetőbe igenis *halni mennek az emberek*:

⁶⁶ Régi, illetve korszerű fordításban: Kós, *Ksz*, 1; *Biblia*, ford. GÁL Ferenc, 1205.

⁶⁷ Kós Károly, „Magyar képzőművészet Erdélyben”, *Napkelet*, 1920. december 25., 390–400.

⁶⁸ Kós, *Ksz*, 1. [Kiemelés az eredetiben.]

„Hát eltemették a régi Magyarországot. [...] Minket még a temetésre se hívtak meg...” De Kós, mintegy pályakezdői önmagát folytatva, ugyanazon lélegzetvételben már új életre keltette magát s közösségét: „Belenyugszunk, mert bele kell nyugodnunk ebbe is és – hiszünk örök életünkben.”⁶⁹ E cselekvésvágy a történelmi Magyarország felbomlása ellen még elzárkózóan tiltakozó transzilvánizmust ellenpontosította, elsősorban Reményik Sándor költő erdélyiségét, aki *Végvári* fedőnéven a menekültáradat láttán helyben maradásra ösztökélt, ugyanakkor a hódító hatalomra szitkot, átkot szórt. Az *Erdély magyarjaihoz. 1918 őszén* első versszaka így hangolt panaszra és csüggedtségre, önfeladásra és belenyugvásra, az 1920-ig terjedő, helyenként bosszúvágytól hajtott, végváriasan dacos keserűségre: „Hadd jöjjön hát, minek jönni kell, / Idők lavináját ernyedt karok / Ha többé fel nem tartják! / De mi símuljunk össze, magyarok! / *Kiáltó szó* ha nem lehetünk már: / Egy titkos társaság legyünk! / Kivándorolni, elbujdosni? Nem! / Mi innen nem megyünk!”⁷⁰ A másfél év múlva keletkezett, már idézett *Új szövetség* című versében pedig kétszer is megismételte a *kiáltó szó* fordulatot, amelynek híre az 1920. októberi budapesti folyóiratközlés révén eljuthatott Kolozsvárra is.⁷¹

Kós szemléleti fejlődését jelzi a röpiratfejezetének élére biggyesztett újszövetségi jelmondata, amely tartalmilag meghaladta az 1911-es *Budapesti Hírlap*ban kinyomtatott szövetségi mottóját. Kifelé János evangéliumának verséből eredeztette írásának a címét. A *kiáltó szó* kifejezést azonban belső tartalmi üzenethordozóként Reményik éppen bemutatótt *Végvári*-verseiből kölcsönözte. Így érzékeltette, hogy a költőétől eltérő magatartásformát: a *nyilvános cselekvés* szükségességét akarja megfogalmazni. Ezt a megfigyelt

⁶⁹ Uo., 3.

⁷⁰ [REMÉNYIK], *Végvári versek*, 7–8, 7. [Kiemelés K. L. Zs.]

⁷¹ Lásd az 55. jegyzetnél.

igazolják azon mondatai, amelyekben nagyjából szó szerint – és jelöletlenül – idézte, ám a lényeges mondandóban átírta az 1911-es *Régi Kalotaszeg* 1919-ben közölt részletének a gondolatmenetét. A *távozás* és a *viasszatérés* motívumából eredetileg, majd a nyolc évvel későbbi *Erdélyi Szemle* hasábjain is egy képzeletbeli jelenetsor bomlott ki: „A mi emberek olyanok, mint a vizeink: örökké elvágódnak. Szeretnek leszállani a hegyekről abba a ragyogó, csupa csillogás világba, amilyenek ritka nyárvégi napokon a Vlegyászáról látszik a föld. [...] A hegyi ember lefelé tartja a szemét és örökké a völgyeket ügyeli. De régen, akik leszállottak a magas hegyekről, mind, mind visszajöttek egyszer.”⁷² A módosított szövegváltozat, az 1920-as hármass röpirat első darabja, már az új valóság kínálta gyakorlati tapasztalatokat dolgozta fel. Kós, aki több éves magyarországi, illetve külföldi tartózkodás után 1918 karácsonyán költözött vissza Erdélybe,⁷³ az egyidejűleg beindult repatriálásokat, a közelgő román ellenség elől való elmenekülést éppúgy ellenezte, mint Reményik. Szövegét ezért módosította így:

Két esztendeje, hogy [...] a legtöbben a vizeket néztük, a mi vizeinket, akik harsogva sietnek hegyeinkből lefelé, ki az Alföldre. Sokan néztük a vizeket, és közülünk sokan el is indultak a vizek mentén le a hegyekből, ki, arra napnyugat felé. Hogy onnan soha vissza ne jöjjenek. De az imádkozás ideje eltelt. És el az átkozódás ideje is. Az álmodozásnak is vége, és vége a sírásnak is. Aki pedig elindult a vizek mentén, az többé ide nem jöhet vissza, aki közülünk elmegy, az ne is kívánczozék közénk vissza valaha; annak itt helye nem lesz soha, és jussa sem lesz annak.⁷⁴

⁷² Kós, „Régi Kalotaszeg”, 7 (nyomdabetűs változatban); Kós, „Vizekről...”, 187.

⁷³ SAS, Kós..., 53–60.

⁷⁴ Kós, Ksz, 3.

Kós a színpalak mögött a *sírva átkozódó* költővel, *Végvárival* perlekedett, miközben Reményiket anélkül, hogy *Végvárival* azonosította volna, jobb belátásra igyekezett téríteni. Maga is a helyben maradást hirdette – de azzal a lényeges toldással, hogy ez a kötelezettség csak életszerű tevőlegességben nyeri el igazi és mély értelmét. Erre a felfogásra serkentette a röpiratban meg nem nevezett író- és sorstársát is: „Senkit ne sirassunk, aki elmegy innen. Senkit ne tartsunk vissza. De biztassuk azt is, aki habozik; az ingadozóknak sincsen helye itt most. Kiáltó szó vagyok: *ezt kiáltom!*”⁷⁵

Kós a budapesti parlamenti döntéssel megindokolt erdélyi magyar politikai aktivizmus mellett fölvázolt még egy – számára is új – feladatcsomagot. Az együttműködés szándékával kitekintett az Erdélyt immár nem csak fegyverekkel elfoglaló új többségi államnemzetre, a korábbi *természetes ellenségre*. E szemléletbővülését *Beszélnek Erdély kövei is* című esszéjével, a kolozsvári *Napkelet* 1920. október 15-i számában alapozta meg, mégpedig azzal az inkább beleérző, mint hiteles történetfilozófiai tétellel, miszerint a régió népcsoportjai a köztük feszülő ellentétek régmúlt időktől sikeres enyhítésével létrehozták volna az *erdélyi szellemet*. Nem kevesebbet állított, mint azt, hogy az erdélyi magyarok, románok és szászok a kezdetektől egyazon közösséget alkottak:

Ezért van, hogy e csodálatosan egyéni föld minden kultúrprodukciónak, de magának az erdélyi embernek is két jellemző tulajdonsága van: az egyik, hogy az magyar, román, avagy szász, de a másik, hogy egyúttal erdélyi. Ez az a fából vaskariká, ami

⁷⁵ Uo., 3. [Kiemelés az eredetiben.] Kós akkor még nem tudta, hogy *Végvári* mögött ki rejtőzött. Hogy ki írta az *Eredj, ha tudsz* című verset, „én sem sejtettem”, közölte a szerzővel egy levélben hat év múlva. „Kós – Reményik. [Sztána], 1924. január 14.” in *KKlev*, 154–155, 154.

minden Erdélyen kívül élő ember számára érthetatlenné teszi Erdélyt.⁷⁶

Reményik akkori publicisztikájában a magyar nemzeten belüli elkülönülés elvtelen szándékával vádolta ezt a megszülető transzilvánista irányzatot. Jóformán postafordultával, az *Erdélyi Szemle* 1920. december 12-i számában *Transzylvanizmus* című programcikkében – neve említése nélkül is – nyilvánvalóan a Kóshoz kötött erdélyiség neki akkor öncélúságot, az összmagyar nemzettudat fellazítását, a kismagyar út örök elfogadását sejtető jellegén háborgott. „Az erdélyi magyarság egynemely hangadó orgánuma” – kezdte fejtegetését –, „mind gyakrabban ejti ki és egyre erősebben hangsúlyozza ezt a szót.” A „transzylvanizmus hangoztatása” – folytatta –, „addig nem kifogásolható, amíg a fogalom „erdélyiséget, speciális erdélyi kultúrát, az erdélyi értékek öntudatos ápolását” jelenti. „A sajnálatos azonban az” – részletezte bírálatát –, „hogy akik ma ezt a szót kiejtik, többnyire bizonyos sajátságos éllel ejtik ki”, amely „a többi magyarság, a magyarság egyeteme ellen irányul”. Ennek a belső magyar szembenállásnak a szenvedélyes nehezményezése kultúrpolitikai állásfoglalássá bővült, amelylyel Reményik nem egyes szerzők, hanem két eszmei irányzat ideológiai mozgásterét jelölte ki: „Mi politikailag leszakadtunk a magyar állam testéről, de senki sem akadályozhat [meg] abban, hogy kulturális tekintetben ma is a magyarság egyeteméhez tartozónak valljuk magunkat. Ezt véssé jól eszébe mindenki, aki a transzylvanizmusról prédikál! Mert az nem jelenthet kulturális szeparatizmust a magyarság egyetemétől, csak egy árnyalatot jelenthet a magyar lélek csodálatos színgazdagságában. És” – került terítékre a magyar–román–szász kapcsolatok szempontja –, „semmiféle mesterkedés nem hitetheti el velünk azt, hogy az itt lakó, tőlünk idegen népek

⁷⁶ Kós Károly, „Beszélnek Erdély kövei is”, *Napkelet*, 1920. október 15., 135–141, 139.

akármelyike közelebb áll hozzánk kulturális tekintetben, mint az alföldön, vagy a felvidéken, vagy akárhol másutt lakó magyarság. Speciális erdélyi nemzetközi kultúra: nincs, mert nem is lehet, és ezért nincs és nem is lehet ilyen kozmopolita értelemben vett transzszylvanizmus sem.”⁷⁷

Kós erre az értetlenkedésre feltételhez kötötte a tüntetően lázongó vagy némán tétlen szembeszegülés feladását. Pontosította, hogy a románsággal kialakítandó kapcsolatokat az erdélyi magyaroknak a rájuk erőltetett sorsban is bizonyos alku során kell rendezniük. „Nyíltan és őszintén” vallotta: „inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek. De [...] azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezeresztendős múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk.”⁷⁹ A saját igények döntő mértékű megnyirbálását tanúsító *minimumot*, valamint a megkövetelt ellenszolgáltatást a következő bekezdések egyike részletezte: „Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megannyagobbodott Romániában: *mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*”⁸⁰

A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy a két transzszylvanista közötti kimondatlan feszültséget Reményik elhamarkodott és túlfűtött értékelése okozta. Kettejük viszonyának rendezéséhez Kós 1924 elején megírta – mai ismereteink

⁷⁷ REMÉNYIK Sándor, „Transzszylvanizmus”, *Erdélyi Szemle*, 1920. december 12., 609.

⁷⁸ Ebben a cenzúra által kihéberített részben eredetileg a „csak” szó állhatott.

⁷⁹ Kós, *Ksz*, 4.

⁸⁰ Uo., 5. [Kiemelés az eredetiben.] Kós a *faj* fogalmat – éppúgy, mint Reményik – nem vérségi, hanem kulturális jelentéssel használta. Lásd a 149. jegyzetnél.

szerint – első, még magázódó levelét⁸¹ Reményiknek. Utalt benne címzettjének *Végvári*-korszakára, valamint arra, hogy jómaga a Trianonra következő hónapokban miért éppen a földalatti ellenzékiiséget árasztó versciklus hatására alakította ki a *Kiáltó* szó hangnemt:

Azután 1920 végétől új világ kezdődött, és én úgy láttam, hogy Reményik Sándor, az erdélyi ember, nem látja, nem érzi, hogy neki ott kellene lennie, ahol mi kevesen, néhányan megmarkoltuk a dolgot: belülről, alulról felépíteni – Erdélyt.

Arra az esetre, ha a költőben addig nem tudatosult volna, Kós hozzáfűzte, hogy a röpirat szerzői annak idején a kisebbségpolitikai építőmunka ajtóit nyitogatták az igazságtalan, ám jogszerű valóságtól elforduló költő előtt: „Reményik Sándorra lett volna szükségünk, hogy a munka gyorsabban haladhasson, mert a mi számunk kicsi, a mi erőink fogyatékosak voltak. És az ún. erdélyi magyarok között sok van, aki nem játszott nyílt kártyával, sőt, voltak és vannak hamis kártyások is.” E levél korai állomása volt annak az eszmei közeledésnek, amely Reményik és Kós erdélyiségét az 1930-as évek közepéig egymásba fogja *simítani*. Kós 1924-ben nem titkolta, hogy a kapcsolatfelvétellel ezt a végeredményt kívánta elősegíteni: „És érzem, hogy a közeljövőben sokkal közelebb leszünk, és együtt egy utat fogunk törni az Erdélyi rengetegben.”⁸²

Azt az egyezséget, amelyre Reményik 1920/1921 körül még nem volt hajlandó, Kós, Paál és Zágoni a magyar politikai gondolkodásban eladdig elképzelhetetlen, így el is mulasztott eszmei fordulat nyomán ajánlották fel a felelős román közegnek: a nagymagyar önrendelkezés helyébe a kismagyar, ebben az esetben az erdélyi magyar önrendelkezést helyezték, amelyhez

⁸¹ „Kós – Reményik [Sztána], 1924. január 14.”, in *KKlev*, 154–155.

⁸² Uo.

középtávon elméletileg hozzátársították a nemzeti autonómiákra tagolódó egész Erdély területi önkormányzatát. Így az ótranszilvanizmusból átvett regionális önállósulás programját új értelemmel töltötték fel, miközben mozgalmukat a tengelyén mindinkább délkelet felé fordították. Éppen ezért nem mondtak le arról a jogról, amelyet Párizsban megvontak tőlük, hanem eszmei átértelmezésével visszakanyarodtak hozzá: az *önkormányzatot az önrendelkezés* egyik alakjaként, vagy legalább első lépcsőjeként célozták meg, beleértve a magyar egysegről és szabadságról meghozandó döntés lehetőségének a valamikori visszatértét is.⁸³

5.

A VIRRASZTÓ MAGYAR PÁSZTOR

Az *Erdélyi Szemle*, Kós és Reményik Trianon előtti fő közlési fóruma, 1921-től új címmel jelent meg Kolozsvárott. Az előző, hatodik évfolyam utolsó számában szerzői név nélkül publikált közlemény szerint új kiadója, a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság megbízásából Reményik vette át a főszerkesztését. Ekkor törölték címéből a területi – az erdélyi – vonzatot: „A szerkesztőség minden erejével és igyekezetével azon lesz, hogy a lapot, mint az egyetemes magyar kultúra egyik harcosát a magyar irodalom hagyományaihoz híven vezesse és fejlessze. Ennek a szándékának kifejezéséül választotta meg a lap új címét is, a Toldy [!] előszavából vett ötlet alapján. »Pásztortűz« lesz a lap címe, kifejezéséül annak, hogy a magyar hagyományokat, a magyar

⁸³ K. LENGYEL Zsolt, „Elméleti önmentés, öntevékeny ellenállás, kényszerű beilleszkedés. Az erdélyi hatalomváltás magyar politikai esztétörténetéből 1918–1923”, in KOVÁCS KISS Gyöngy, szerk., *Impériumváltás Erdélyben 1918–1920*, 246–306 (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó, 2020), 287–296.

irodalmat, a magyar kultúrát kívánja szolgálni és mindig ezekre támaszkodva kívánja az irodalom szükségszerű előhaladását is előmozdítani, sőt irányítani.”⁸⁴

Az 1921-es évfolyam első, átszellemült kétoldalas közleményét intézmény sem, személy sem jegyezte. Bizonyos azonban, hogy Reményik fogalmazta meg úgy, hogy a *pásztor* helyébe a *költőt*: önmagát képzelte. Ehhez merített is Arany János elbeszélő költeményének a szókészletéből: „Tenger pusztaságon, őszi éjszaka titokzatos homályába bevilágító pásztortűz mellett magyar pásztor virraszt.” Aki néhány sorral később „nem álmodozik”, hanem: „Virraszt. Öröklik. Őrzi a gondjaira adott nyáját. És ha idegen, ha orzó fenyegeti, – felkél és elzavarja azt. Tenger pusztaságon, emelkedett helyen áll a költő. Szemléli az őszi éjszaka titokzatos homályába messziről belobogó pásztortüzet.”⁸⁵ A megalkuvás kísértését elűző, harcra kész önvédelem a kéretlenül érkezetteket idegennek tekintette, ezért – idegenkedett tőlük nemzeti alapon. Így jutott a maga szerepéhez az irodalmi mintaalak: „Csordultig megtelt lelkében megmozdul a magyar faj évezredes mesemondó képessége és öröklött ősi tehetséggel, tudatos művészettel csendül meg ajkán a dal. A magyar dal. Toldi dala. Az ízig-vérig magyar Toldié. Azé a Toldié, aki, mikor sora úgy fordult, diadalmas harcot vívott nemzetéért »a cseh Mikolával«.” Az időben-térben távoli példázat aztán képiességéből kivetkőzve a lapszerkesztő mindennapjaiban mutatott irányt: „Tenger pusztaság ma az élet. Forr, zúg, zajong a világ. Régi eszmék omladoznak, újak alakulnak. Mi vezessen, mi irányítson minket ebben a zűrzavarban, ha nem a magyar érzés, a magyar gondolat, a magyar tudás és mindezek betetőzője: a magyar költészet?” Reményikből itt még *Végvári* is beszélt, aki „az újat nem

⁸⁴ „Pásztortűz szerkesztősége / Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság: Olvasóinkhoz”, *Erdélyi Szemle*, 1920. december 25., 623.

⁸⁵ [REMÉNYIK Sándor], „Pásztortűz”, *Pásztortűz*, 1921. január 9., 1–2, 1.

utánozza szolgálja módjára vakon, hanem a maga hagyományai szerint átformálja a maga hasonlatosságára és kidobja magából, ha torznak, ha idegennek érzi”. A beköszöntőt befejező bekezdés a valósággal szembenező, de azzal éppen ezért összetűző költő elszántságára vallott: „Ezek a gondolatok vezettek lapunk új címének kiválasztásánál. Azt akaruk, hogy ez a cím már magában kész program legyen. Szabatos kifejezője célunknak. Célunk – talán fölösleges is már külön megemlíteni – a magyar hagyományok megőrzése, továbbfejlesztése a magyar érzésnek, a magyar gondolatnak, a magyar tudásnak, a magyar hagyományok alapján, és harc, ha kell, minden olyan érzés, minden oly gondolat ellen, amely ezektől idegen.”⁸⁶ A végvárias elszántsággal megismélt *idegen* – főnévként és melléknévként – ekkor a román mellett még azt az erdélyi magyar közeget is jelölte, amelynek világnézete különbözött Reményikétől.

Az új főszerkesztő, akinek egyik későbbi visszaemlékezésének félreértéséből téves adat került a szakirodalomba a *Pásztortűz* indulásáról,⁸⁷ az átkeresztelt folyóirat fennállásának második évét a fenti gondolatot továbbpörgető kiadatlan beszéddel köszöntötte, amelynek aláíratlan s keltezetlen, de az autográf alapján kétségtelenül Reményiknek tulajdonítható kézírata a kolozsvári *Erdélyi Szemle*, majd *Pásztortűz* belső szerkesztői köréhez tartozó költő, szerkesztő Walter Gyula mindmáig kiaknázatlan hagyatékában

⁸⁶ Uo., 2.

⁸⁷ PALOTAI Mária azt állítja – *Pásztortűz (1921–1944): Egy erdélyi irodalmi folyóirat története* (Budapest: Argumentum, 2008), 111. –, hogy az imént idézett programadó cikket Grandpierre Emil fogalmazta. Bizonyítékként utal Reményik egyik 1934-es budapesti nyilatkozatára, amely azonban csak arról szól, hogy az erdélyi magyar konzervatív politikus, korábbi kolozsvári törvényszéki bíró „ötlete volt a Toldi-motívum felhasználása a címben, az őszi éjszakában messziről lobogó Pásztortűz” („Reményik Sándor a Pásztortűz múltjáról és jövő terveiről”, *Láthatár* 2, 5. sz. [1934]: 10–12, 11. [Kiemelés K. L. Zs.]). A lap átnevezésének itt vázolt folyamata, valamint a gondolatiság és a stílusjegyek Reményik szerzőségére utalnak.

található.⁸⁸ Címe – *A mi programunk* – nem ígért többet annál, amit szerzője talán előben el is mondott egy kolozsvári összejövetelen – és amely mondanivalójának több eleme az életműben már akkor, részben azonban csak később ragadható meg.

Reményik így szólt – vagy kívánt szólni – 1922-ben a „Mélyen Tisztelt Közönség”-hez: „Két éve múlt annak, hogy Kolozsvárt, a régi, nemes kultúrhagyományok városában, tél közepén, szomorúság és szárnysezegettség évadján, nagy sötétben, meggyújtottunk egy kis tüzet. Pásztortűznek neveztük, nem nevezhattuk másnak. Nagy harcok lobogása után, nagy tűzvész pusztítása után e csöndes láng köré akartunk ülni, mi megmaradt magyar pásztorok, oda akartuk gyűjteni a nyájat, éleszeni akartuk a tüzet, belebámulni a lángba, mesét mondani magunknak és másnak, elaltatni a fájdalmat, ébrentartani a hitet, örülni annak, hogy nem veszett el számunkra végleg a *meleg* és a *világosság*.”⁸⁹ A trianoni kényszerhelyzet bevillantásából nem az állandósult tétlenség, hanem az értelmes kiút rajzolódott ki: „Idegen világban, megváltozott viszonyok között, ápolni akarjuk a magyar hagyományt; irodalmi és művészeti múltunk ősi és örök gyökereiből táplálkozva, akarjuk ezt a hagyományt *továbbfejleszteni*.”⁹⁰ Reményik meglazította a múlttal összekötő szálakat, azt mondván, hogy „nem akarjuk a múltat a maga egészében rákényszeríteni a jelenre, sem a jelent minden egyes alkalommal pusztán a múlthoz viszonyítva megítélni.”⁹¹ Ehelyett annál határozottabban kijelentette: „Ám a mi fejlődésünk

⁸⁸ REMÉNYIK Sándor, *A mi programunk* [Aláíratlan, keltezetlen autográf, 1922]. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Walter Gyula hagyatéka [a továbbiakban: OSZK WGYh]. Fond 256, 1–10. Az irodalomtörténeti kutatás nem ismeri ezt az állagot. Vö. KÖTŐ József, „Walter Gyula”, in *RMIL* V/2, 1206–1207.

⁸⁹ Uo., 1–2. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

⁹⁰ Uo., 2. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

⁹¹ Uo., 2–3.

iránya meg van határozva mégis; mi *valamiből* fejlődünk ki és *valami felé* fejlődünk; a magyar hagyományból – a magyar szellem teljessége felé; mi nem vagyunk gyökértelenek, talaj-talanok, hontalanok –, ha néha bujdosóknak is érezzük magunkat.”⁹² Miután tisztázta, hogy a magyar nyelvet tartotta a legértékesebb megőrzendő kincsnek, megkockáztatta az első összefoglalót:

*Magyarok vagyunk tehát. És keresztények vagyunk. Mert a keresztény eszmények tisztaságát akarjuk az irodalomban, művészetben szolgálni. Nem felekezeti kereszténység ez. Ez az érzület tisztaságának, a lélek emelkedettségének kereszténysége. Ez azt jelenti, hogy mi az irodalmat szent dolognak tartjuk, amely nem a tömegek érzékiségének a függvénye, hanem a lelki szabadság teljessége, éppen ezért isteni nevelő-eszköz. Az irodalom az élet teljességébe markoljon bele, de mindig az élet fölött álljon, soha sem vele egy szinten.*⁹³

Az irodalom fölé- és az élet alárendeltségét valló Reményik hallgatóságát ekképp mintegy előkészítette beszédének legfontosabb értékítéletére, amellyel magát az irodalmat is szolgáló szerepbe osztotta be: „Mutassa meg [az irodalom]⁹⁴ az élet szörnyűsége, förtelmes vonásait, ha kell, de mutassa meg az isteni vonásait is, mert azok is vannak; és békítsen ki, emeljen föl, mert ez a hivatása; nem kicsinyes, nyomorult pepecselést részletkérdéseknél, hanem nagy stílust akarunk mi az irodalomba.”⁹⁵ A művész előadó innen az esztétikai érték mellé visszacsempészte a mégiscsak életszerűen megragadott közjót: „Hiszünk az *egyéniesség műalkotó hatalmában*; de tudjuk, hogy az eredetiség *önmagában* véve nem

⁹² Uo., 3. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

⁹³ Uo., 3–4. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

⁹⁴ Kiegészítés K. L. Zs.

⁹⁵ Uo., 4–5.

érték; az egyéniségnek meg kell hogy legyenek a szükség-szerű összefüggései az egyetemes emberi lélekkel, hogy a műalkotásban *mások*, egyének és egész nemzetek *önmagukra ismerhessenek*.”⁹⁶ Magyarázatul saját írói pályájára célzott Reményik: „Hiszünk abban, hogy a *forma* teszi a szó szoros értelmében művészetté a költői alkotást; mégsem es-küszünk a forma egyedül üdvözítő voltára; valljuk, hogy a kifejezett hangulat, érzés, gondolat *milyenése, kvalitása nem közömbös* valami.”⁹⁷

Ennyi irodalomesztétikai fejtegetés után következett a beszéd azon része, amely az erdélyi magyar sajtóélet világnézeti csatározásait vette szemügyre – saját ügyben is. Helyenként visszhangzott még *Végvári* össznemzeti alaphangja: „Hisszük egyszerűen, hogy a művészet és irodalom problémája nemcsak esztétikai, hanem *világnézeti* kérdés is. A művész mögött az egész ember áll; a műélvező vagy műbíráló mögött is az egész ember. Nincs külön esztétikai »én«. A mi művészetünkkel lelki életünk összes ideáljai elválaszthatatlanul összeforrtak: a magyarságunk, a keresztény voltunk, a szeméremérzésünk, a póztól és affektáltságtól való irtózásunk. Íme mélyen Tisztelt Közönség, ez a mi programunk. A Pásztortűz lángja ezt a programot világítja meg.”⁹⁸

A művész Reményik beszédének berekesztésül kiléptette *Végvári* alakjából egy újabb politizáló énjét, azt, akit az 1922. év Kolozsvárján nyilvánosan is vállalhatott, mivel nem közvetlenül Nagy-Magyarország összeomlása miatt duzzogott. Szellemi csatáját a helyi progresszív táborral vívta: „Ezért mondanak bennünket *reakciósnak* és sötétség fiúinak azok, akik az irodalmat önmagából fejlődőnek és nem eszmények után igazodónak képzelik. Hogy mit értenek ma »önmagából fejlődés« alatt, azt csak ők maguk tudják; zavart, zagyvaságot és

⁹⁶ Uo., 5–6. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

⁹⁷ Uo., 6. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

⁹⁸ Uo., 6–7. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

anarchiát. – Ha ideálokhoz ragaszkodni annyi, mint reakciósnak lenni, ha komoly kiválasztást gyakorolni, határozott, egyenes úton menni, szertelenséget és hóbotort kerülni reakciót jelent, akkor mi igenis büszkén valljuk magunkat reakciósoknak; sőt szívesebben nevezzük magunkat így, mintsem hogy felöltsük a »progresszivitás« súlyosan kompromittált, agyonviselt és sokszor besározott köpönyegét.”⁹⁹

Reményik minden határozottsága ellenére igyekezett az ideológiai választóvonal fölött is tájékozódni. Már 1920 januárjában, amikor még sem a folyóirat új nevérol, sem a történeti Magyarország feldarabolásáról nem született végleges döntés, toborozni kezdett erdélyi magyar szerzőket a világnézeti baloldalon is. A *Pásztortűz* repertórium a lap szorgos szerzői között tartja nyilván például Molter Károlyt.¹⁰⁰ A leendő költő-főszerkesztő a marosvásárhelyi író, kritikust, irodalomtörténészt, tanárt kereken egy évvel korábban az *Erdélyi Szemle* várhatóan eredményes átszervezéséről tájékoztatta, pontosabban arról, hogy 1921. január 1-től vezetésével „esetleg címe is” megváltozik a lapnak. És már az első számba írást kért tőle a *Pásztortűz* programját ecsetelő szavakkal: „Ami a lap irányát illeti, talán fölösleges kiemelni, hogy lapunkkal az egyetemes magyar művelődésbe belekapcsolódva, annak hagyományaira támaszkodva s azt a szükségszerű fejlődés útjain előrevive, teljes erővel a magyar érzést, magyar gondolatot akarjuk ápolni.”¹⁰¹

⁹⁹ Uo., 7–9. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

¹⁰⁰ BOKOR Gizella – BOKOR-KISS Anna, *Pásztortűz repertórium 1921–1944*, hozzáférés: <https://pasztortuz.adatbank.ro/> (utolsó letöltés: 2020.07.28.)

¹⁰¹ „Reményik – Molter Károly. Kolozsvár, 1920. január 14.,” in MAROSI Il-dikó, sajtó alá rendezte, jegyz., *Molter Károly levelezése. I. 1914–1926* (Budapest–Kolozsvár: Argumentum–Polis, 1995), 13. Szó szerint ugyanígy ajánlotta a lapot a történész Márki Sándor figyelmébe, aki egy évvel később települt át Szegedre: „Reményik – Márki Sándor. Kolozsvár, 1920. december 14.,” in KOVÁCH Géza, közli, „Reményik Sándor levelei Márki Sándorhoz”, *Helikon*, 1992. január 3., 11.

Reményiket ez a mindenekelőtt önmagára szabott hivatás kötötte Erdélyhez, az „erdélyi magyar íróknak kötelessége a magyar kultúra iránt”, amelyet bemutatott beszédében kiterjesztett a közönségre is.¹⁰² 1921 tavaszán költészetének első méltatásaira utalva meglegedetten közölte Olosz Lajos: „Mi itt és most találtuk meg igazán önmagunkat, értékeinket és kötelességeinket. És azért vagyok én ma inkább, mint bármikor, az *ittmaradás fanatikusa*. – Számomra ez nem kérdés többé.”¹⁰³ Aztán átmenetileg mégis megkérdőjeleződött az elszántsága, amint a Walter Gyulával 1922 második felében folytatott levelezése sejteti. Októberben elhagyta Kolozsvárt. Kétnapos budapesti tartózkodás után a felvidéki Dobsinára utazott, ahol „családi házeladási ügyekkel meglehetősen” el volt foglalva.¹⁰⁴ Novembertől ismét Budapesten, Imre Kálmánné Reményik Sarolta húgánál és sógoránál lakott.¹⁰⁵ Ezekben a hetekben sűrűn levelezett Walter Gyulával főleg a *Pásztortűz* ügyeiről, amelyeket Budapestről is irányított. De beszámolóiban egy ideig legalábbis aggályosnak tűnik visszatérése szülővárosába. A szakirodalom mindmáig úgy tudta, írásos dokumentummal azonban nem bizonyította, hogy abban az évben *Végvári*-versei miatt román hatósági megtorlástól tartott.¹⁰⁶ Több levélrészlet közvetett bizonyíték arra, hogy valóban: Reményik meggyőző bátorításban bízott, mert haza akart térni. Csakhogy miután Dobsináról visszaérkezett Budapestre, „igen rossz otthoni hírek vártak” rá. „Hazautazásom időpontja ezáltal igen problematikusá

¹⁰² REMÉNYIK, *A mi programunk*, 9–10.

¹⁰³ „Reményik – Olosz Lajos. Kolozsvár, 1921. március 22.”, in KIS OLOSZ, *Félig élt élet*, 151–153, 152. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁰⁴ „Reményik – Walter Gyula. Dobsina, 1922. október 29.”, OSZK WGYh., Fond 256.

¹⁰⁵ „Reményik – Walter Gyula. Bp., 1922. december 1.”, OSZK WGYh., Fond 256.

¹⁰⁶ DÁVID, „Közelítések a Reményik-életműhöz”, 47.

vált”, tájékoztatta Walter Gyulát november első felében.¹⁰⁷ Három hét múlva a változatlan bizonytalanságból így próbált kimozdulni: „Hazulról még mindig nem kapok elég megnyugtató híreket, ennél fogva úgy határoztam, hogy dec. 1–15-ig még itt maradok. Karácsonyra mindenáron otthon szeretnék lenni. Ezért örülök, hogy nov. és decz. hónapról elmaradtak tervezett erdélyi estélyeink. Ilyenformán a később tartandóban személyesen is részt vehetek.”¹⁰⁸ Végül december 15-én bejelentette december 19-i hazautazását, jóllehet ekkor sem volt teljesen biztos abban, hogy nem sodorja-e magát veszélybe, ha visszatér Kolozsvárra: „Mire ez a levelem megérkezik, talán már én is otthon leszek, ha *másutt* (!) nem leszek.”¹⁰⁹ Tehát hazatérési szándéka erősebb volt, mint félelme a román rendőrségi meghurcoltatástól. Már december 1-jén arra kérte Walter Gyulát, hogy igyekezzék „erélyesen megcáfolni” minden „olyan híresztelést (ha volna!), hogy én bizonyos körülmények folytán itt künn akarnék *állandóan* maradni. Én, még ha ott bizonyos kellemetlenségek várnának is, okvetlenül hazamegyek, hiszen otthon a helyem”¹¹⁰

6.

A MAGYAR NEMZETI ESZME ERDÉLYI IRODALOMPOLITIKÁJA

Az erdélyi magyar politikai és kulturális vezetőrétegben Kós Károlyt is az 1918/1919-es forradalmak óta foglalkoztatta az „internacionálé” és a „nemzeti eszme” összebékítése, illetve

¹⁰⁷ „Reményik – Walter Gyula. Bp., 1922. november 12.”, OSZK WGYh., Fond 256.

¹⁰⁸ „Reményik – Walter Gyula. Bp., 1922. december 1.”, OSZK WGYh., Fond 256.

¹⁰⁹ „Reményik – Walter Gyula. Bp., 1922. december 15.”, OSZK WGYh., Fond 256. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

¹¹⁰ „Reményik – Walter Gyula. Bp., 1922. december 1.”, OSZK WGYh., Fond 256. [Kiemelés (aláhúzás) az eredetiben.]

ennek lehetetlensége.¹¹¹ Reményik pedig azok közé tartozott, akik eleinte az utóbbival számoltak. Az *Erdélyi Szemle* elődlap munkatársaként 1920 januárjában, a magyarországi tanácskormány uralmának tapasztalatait megszívlevélve rugalmas, de határozott irodalompolitikát követelt: határozottat annak „favorizálása” révén, „ami az én világnézetemhez, erkölcsi, politikai elveimhez, hangulati dispoziciómhöz közelebb áll”. És rugalmasat azért, hogy minél „tisztultabb és megalapozottabb” módon nyilvánuljon meg világnézete. „Ám ez a liberalizmus”, hangsúlyozta saját, legmélyebb *végváris* nemzeti szabadelvűségét, „nem terjedhet odáig, hogy nehéz küzdelemmel megszerzett, egész lelkemmel vallott és szívem vérével táplált eszményeimet büntetlenül megbántani engedjem”. Reményik óva intette az erdélyi magyar közéletet attól, hogy lemondjon egy ilyen irodalompolitikáról, mert akkor az irodalom elsatnyulna, „a bolsevizmus melegágya” lenne. Az „eszményekre tekintő, öntudatos, szenvedéseiben megújuló” irodalompolitikáját művelte hat hónappal a trianoni békeszerződés aláírása előtt.¹¹² Közvetlenül Trianon után pedig a bolsevizmust, illetve azt, amit abból a baloldal egyes áramlataiban felfedezni vélt, már az erdélyi magyar kulturális és politikai élet kezdeti útkereséseinek szűkebb összefüggésében értelmezte. Így kezdte felmérni annak a veszélyét, hogy a magyarországi forradalmak Erdélybe menekült résztvevői az államjogilag leszakadt keleti országrészt egyrészt Horthy-Magyarország ellen hangolva, másrészt a Nagy-Románián belüli magyar-román politikai és irodalmi kapcsolatokat előtérbe helyezve kulturálisan is külön útra térítsék. A háttérben a Károlyi-kormány nemzetiségügyi miniszterét látta feltűnni eszmei mintaképként és politikai tanácsadóként. Reményik látószögében „Jászi

¹¹¹ Kós, „Nemzeti művészetünk, II”. Ugyanúgy: PAÁL Árpád, „Az emberiségi fejlődés tényezői”, *Erdélyi Szemle* 5 (1919): 663–664.

¹¹² REMÉNYIK Sándor, „Van-e szükség irodalompolitikára?” *Erdélyi Szemle*, 1920. január 18., 45–46.

Oszkár és a tajtékos szájú bécsi magyarok [...] ujjonganak és gúnyolódni egy nemzet tragédiáján, mert nekik a *nemzet*, a magasabb egység semmi, ismeretlen fogalom”.¹¹³

A proletárdiktatúra kitörése után, 1919 áprilisában Bécsbe távozott Jászi Oszkár *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai* című, 1920-ban a Bécsi Magyar Kiadónál megjelent kötetével publicisztikai harcot indított a „fehér ellenforradalom”, vagyis a „Horthy-diktatúra” és „revanche”-politikája ellen. Ezzel a „demokrácia” magyar jövőjét állította szembe, saját értelmezése szerint a szocializmusét, mivel azt gondolta, hogy a „szocializmus útja vezethet ki bennünket a »keresztény-nemzeti« pokolból”.¹¹⁴ Jászi itt tehát mind a keresztény, mind a nemzeti ideológiát ellenfelének nézte. Az osztrák fővárosban 1919-ben megalapított *Bécsi Magyar Újság* 1921. június 15-én az ő főszerkesztői és vezércikkírói irányítása alá került s maradt a lap 1923. decemberi megszűnéséig. Októbrista szellemiségben boncolgatott fő magyar vonatkozású témaköréhez tartozott elsősorban a Horthy-rendszer, másodsorban a nemzeti-nemzetiségi kérdés és a magyar emigráció.¹¹⁵ Az e rangsor szerinti főhangsúlyt tükrözte a *Bécsi Magyar Újság* 1922-es szalagcímes önértékelése: „Siettetni Horthy bukását, ha előfizet a Bécsi Magyarra!”¹¹⁶

Ez a hangzatos szólam azon cikk alatt volt olvasható, amelyet Jászi egyik mértékadó erdélyi híve közölt Bécsben:

¹¹³ R.[EMÉNYIK] S.[ándor]: „Önmaga mértékével”, *Pásztortűz*, 1921. november 15., 635–636, 635. [Kiemelés az eredetiben.]

¹¹⁴ JÁSZI Oszkár, *Magyar kálvária – magyar föltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai* (Bécs: Bécsi Magyar Kiadó, 1920), 143, 149, 161, 163.

¹¹⁵ Jászi emigrációjának első éveire és a *Bécsi Magyar Újsághoz* lásd: GYURGYÁK János, „Jászi Oszkár és a Bécsi Magyar Újság: Bibliográfia és válogatás”, *Századvég* 1 (1985): 125–201; LITVÁN György, *Jászi Oszkár* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 189–212.

¹¹⁶ KÁDÁR Imre, „Az erdélyi magyarság »egységének« értelme”, *Bécsi Magyar Újság*, 1922. augusztus 5., 7–8, 7.

Kádár Imre író, újságíró, műfordító, 1918-ban az őszirózsás forradalom résztvevője. A Tanácsköztársaság bukását követően, 1920-ban Kolozsvárt telepedett le, ahol csatlakozott az 1920 szeptemberétől 1922 szeptemberéig megjelent *Napkelet* szerkesztőségéhez és a *Keleti Újság* vezető szerzőihez.¹¹⁷ A *Bécsi Magyar Újság* irányítói Kádárban a „szabadgondolkodó és radikális politikai mozgalmaknak egyik legjobban felkészült és lelelkesebb” hívét méltatták.¹¹⁸ Kádár már a *Napkelet* első számainak egyikében bejelentette a *Politika ellen* című új rovatot, amellyel a lap valójában csak bizonyos politika *ellen*, illetve *mellett* nyilvánult meg. A *politikai aktivitás problémájához* írott esszéjében baloldali világnézetre bátorította a kisebbségi magyarságot, abból kiindulva, hogy „őszinte és érdektelen védelmét csak egy olyan párttól remélheti”, amely „a munkájából élő kisemberre, gazdálkodóra, iparosra, kereskedőre s a szellemi munkások széles rétegzett táborára támaszkodik”.¹¹⁹ Kádár két éven át azonnali párt- és belpolitikai aktivitást szorgalmazott a baloldali vívmányként kezelt demokratizmus jegyében. 1921/1922-ben a forradalmi hagyomány ápolásába – Jászi nyomán – beleértette a román politika haladó szárnyával, a „demokratikus érzelmű néptöbbség”-gel való együttműködést is.¹²⁰ Ligeti Ernő író, költő, szerkesztőtársa a *Napkelet*-nél, ugyanazon eszmei példaképpel zárkozott el 1921-ben Horthy-Magyarországtól. Ő viszont szélesebb jelenkortörténeti összefüggésben, a balra tájolt függetlenségi

¹¹⁷ KÖTŐ József, „Kádár Imre”, in *RMIL* II, 576–577; MÓZES Huba, vál., előszó, függ., *Napkelet 1920–1922. Antológia* (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2004).

¹¹⁸ Aláíratlan szerkesztőségi bevezető a következő cikkhez: KÁDÁR Imre, „Az erdélyi magyar politika válaszüton”, *Bécsi Magyar Újság*, 1922. július 27., 7.

¹¹⁹ KÁDÁR Imre, „A politikai aktivitás problémájához”, *Napkelet*, 1920. december 1., 370–372, 371. [Kiemelés az eredetiben.]

¹²⁰ KÁDÁR Imre, „Az erdélyi magyar demokrácia válsága”, *Napkelet*, 1922. április 1., 321–324, 323.

decentralizáció irodalmi hagyományvonalán, áthallásos módon nyilvánította ki politikai-ideológiai ellenszenvét. Azt kívánta, hogy az erdélyi magyar kultúra ne legyen „függeléke a külső részek mentalitásának”, hanem azt az „erdélyi gondolatot” ápolja, amely „nem vár kívülről semmit és minden erőforrását a demokratikus népben látja”.¹²¹

Az ellenprogram is a politikaellenesség látszatát akarta kelteni, de valójában éppúgy politizáló volt, csak éppen a másik világnézet szemszögéből. Reményik a *Pásztortűz* főszerkesztőjeként fogalmazta meg 1921-ben, amikor Kádár fenti cikére adott közvetett válaszában olyan erdélyi magyar kulturális tevékenységet javallott, amely nem az „»aktivitás«, hanem a szépség felé” halad.¹²² Az esztétikumban itt a valóság tudomásulvétele, de el nem fogadása ment végbe azon elgondolásból, hogy a „művészet lényege nem az »életrevalóság«, hanem a szépség”.¹²³ Reményik az erdélyi magyarokra zúdult tények átszellemiesítéséért Diogenésszel is példálózott, az ókori görög filozófussal, aki a napfényben heverve odébb intette a fedelmet meg árnyékát, és így volt a „világ legszabadabb embere” – igaz, csak „lélek szerint”. Ezt üzenté a transzilván parabola: „Keressétek először a lelki függetlenség országát – és a többi mind megadatik néktek.”¹²⁴ A többi Reményiknél éppenséggel szintén politikában sűrűsödött össze, még ha olyanban is, amely nem „napi politikáról, pártpolitikáról” szólt. 1920-ban vázolt irodalompolitikáját 1922-ben így pontosította: „A célok által világosan meghatározott szellemi tevékenység már politikai tevékenység.”¹²⁵ Ez pedig olyan irodalom, amely

¹²¹ LIGETI Ernő, „Levél az erdélyi visszavonásról”, *Napkelet*, 1921. december 25., 1528–1529, 1529. [Kiemelés az eredetiben.]

¹²² REMÉNYIK Sándor, „Aktivitás”, *Pásztortűz*, 1921. április 10., 383–384, 384.

¹²³ Uo., 383.

¹²⁴ REMÉNYIK Sándor, „Szabadság”, *Pásztortűz*, 1921. július 1., 53–54, 54. [Kiemelés az eredetiben.]

¹²⁵ REMÉNYIK Sándor, „Politika és irodalompolitika”, *Pásztortűz*, 1922. május 27., 565–566, 565. [Kiemelés az eredetiben.]

„a nemzeti, tehát politikai gondolattól” kölcsönzi mélyebb értelmét, a „nemzet írói” közreműködésével.¹²⁶

Reményik saját irodalompolitikáját a transzilvanizmus értelmezéséből bontotta ki. Történt ugyanis, hogy az *Erdélyi Szemle* mások mellett S. Nagy László főszerkesztője és Ligeti Ernő révén 1918 végétől erőteljes hírverésbe kezdett a századelőtől zajló irodalmi decentralizáció erdélyi kibontakozásáért. A lap akkor még októbrista alapállásból köztársasági függetlenségi modorban búcsúztatta el „a Habsburg uralom ötszázéves zsarnokságát”.¹²⁷ Ugyanakkor azonban szembefordult a „pesti irodalmi klikkrendszer”-rel is, amely már nem akadályozhatja meg az „irodalmi decentralizációt”, miután „az események egy új” és „tartós”, mert az „együtt átélt múltban” gyökerező közösséget kovácsoltak össze.¹²⁸ Kolozsvár 1919/1920-ban aztán Nagyvárral versengve kivívta magának azt a virtuális jogot, hogy az irodalmi Erdélyt szükség esetén akár Budapest hatáskörén kívül is megérdemelt útjára vezesse.¹²⁹ Így hát Ligeti már az *Erdélyi Szemle* 1919-es évfolyamában felszólította íróitársait, hogy a „kényszerű irodalmi decentralizáltság mellé tessék most már irodalmi politikát folytatni”.¹³⁰

Reményik akkor látott alaposabban ehhez a munkához, amikor Trianon után, de időnként még gyakorló Végvári korszakában¹³¹ fokozatosan átvette az *Erdélyi Szemle* eszmei

¹²⁶ Uo., 566.

¹²⁷ S. NAGY László, „Október 30. a forradalom napja”, *Erdélyi Szemle* 4 (1918): 83.

¹²⁸ LIGETI Ernő, „Gyónókönyv”, *Erdélyi Szemle* 5 (1919): 467.

¹²⁹ K. LENGYEL Zsolt, „»Keleti Svájc« és Erdély 1918–1919: A nagyromán államesszme magyar alternatíváinak történetéhez”, in K. LENGYEL, *A kompromisszum keresése*, 73–96, 90–91.

¹³⁰ LIGETI, „Gyónókönyv”.

¹³¹ Második korabeli Végvári-kötetében a Trianon utáni időszakból összesen nyolc vers olvasható, ebből hét 1920. június 7. és „Karácsony” közötti keltezéssel, az utolsó pedig *Nyugatmagyarország népe* címmel „1921. szeptember” jelzéssel. REMÉNYIK, *Végvári versek*, 116.

irányítását, és a lap egyik 1920. évi decemberi számában valódi nevén közölte fennebb idézett programcikkét, amelyben vitába szállt Kós összerdélyi távlatra nyitó erdélyiségével. Korai irodalompolitikájának össznemzeti töltetű soraival beírta a nevét az erdélyiség alapszövegeinek a gyűjteményébe, mégpedig az ótranszilvanista idősakra 1920 körül következő transzilvanizmus kezdeti konzervatív vonulatának a fejezetében. Az elsőkhöz tartozott az erdélyi magyar esszéirodalom és politikai publicisztika neves művelői sorában, akik az 1920-as évek elejétől eltökélt rendszerességgel fejtegették az erdélyi öntudat témáját, ehhez azonban a nemzeti öntudatot a regionális identitás fölé rendelték. Reményik ezzel a magyar kormányzattal való világnézeti azonosulást fejezte ki, egyúttal elhatárolódott a Budapestet egy ideig októbrista szellemben bíráló erdélyi magyar progresszívektől. A Trianonra következő évtized legelején ő volt a viszonyulási mód egyik fő képviselője. Ebben a minőségében játszotta a maga háttérszerepét a kisebbségi magyar pártosodás folyamatában.

7.

NEMZET ÉS RÉGIÓ PÁRHARCA AZ ERDÉLYI MAGYAR PÁRTOSODÁSBAN

A trianoni békeszerződés 1921. nyári magyar törvényerőre való emelkedésével párhuzamosan öltött első ízben szervezeti alakot az erdélyi magyar kisebbségi politika mind progresszív, mind konzervatív oldalon. Akkor teljesedett ki mindkét világnézeti tábor számára az 1920 novemberében kialakult kényszerhelyzet, amelyben – Zágoni István szavaival – a „trianoni békeszerződésből magyar törvény lett”.¹³² Kós még jó ideig emlegette politizálásának kezdeteként azokat a napokat, „amikor a magyar ratifikálás minden magyar álmod, minden

¹³² ZÁGONI István, „A magyarság útja”, in *Ksz* 6–35, 7.

reménységet eltemetni látszott itt Erdélyben”.¹³³ Az 1920-as években rendszerint hozzáfűzte, hogy az erdélyi magyarok elfogadták a nagyhatalmi döntést, bár nem vehettek részt a meghozatalában. „De abba nem nyugodtunk bele és nem is fogunk belenyugodni soha”, talált kárpótló vigaszra a belső autonómia, az önszerveződés politikai erkölcsében, „hogya magunk belső életét ne mi magunk irányítsuk.”¹³⁴

Az év elejétől zajló párhuzamos előkészítési munkálatok nyomán aztán 1921. június 5-én Bánffyhunyon megalakult a Magyar Néppárt, 1921. július 6-án Kolozsvárt pedig a Magyar Szövetség.¹³⁵ A két intézményesülés nem pusztán időben esett egybe, hanem tartalmilag egyezkedésre, nem egymás elleni szervezkedésre ösztönözte a két világnézeti irányzatot. Közös elvi nevezőjük a *passzív rezisztencia* azonos értelmezéséből fakadt. Mind Zágoni, mind például Balogh Arthur jogtudós szakíró „az egyedül szóba jöhető passzív rezisztencia lényegét nem a passzivitásban, hanem az ellenállásban” látta.¹³⁶ A Szövetség idézett mérvadó szakértője 1921 tavaszán a „végcéljául az erdélyi magyar autonómiát valló” bukaresti „parlamenti aktivitást” ajánlotta a romániai magyar kisebbségnek.¹³⁷ Ez a tevőleges magatartásminta követelt új megnyilvánulási módozatot.

¹³³ „Kós – Áprily Lajos. Kolozsvár, 1921. október 5.”, in *KKlev*, 113–114, 113.

¹³⁴ Kós Károly, „Zászlót bontott Kolozsvár”, *Vasárnap*, 1922. január 22., 2–3.; Kiadva: Kós Károly, *Publicisztikája*, kiad., szerk., előszó Sas Péter, 123–125 (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2014), 125 [a továbbiakban: *KKpubl*].

¹³⁵ SÜLYÖK István, „Kronológia. 1918. X. 31. – 1929. XII. 31.”, in SÜLYÖK István és FRITZ László szerk., *Erdélyi magyar évkönyv. I.*, 235–262 (Kolozsvár: „Juventus” kiadás, 1930), 242–244; „Zászlóbontás Kalotaszegen”, *Keleti Újság*, 1921. június 7., 1.

¹³⁶ BALOGH ARTHUR, „Magyar Szövetség”, *Pásztortűz*, 1921. január 15., 56–60, 58. Vö. ZÁGONI, *A magyarság útja*, in *Ksz* 6–35.

¹³⁷ BALOGH ARTHUR, „A magyar szervezkedés”, *Pásztortűz* 7, I/14. sz. (1921): 479–482, 482.

A szükséges stratégiaváltás egyezségét Kós személyes szerepvállalásával is bizonyította: „Összeállottunk hát”, írta a *Kiáltó szó* szerzője 1921 októberében Áprily Lajosnak, „nem számolgattuk egymást és nem akartunk megijedni az előttünk álló úttól; de mozgatni kezdtük ezt a világba kidobott erdélyi magyar – és nem magyar, de erdélyi – glóbuszt. Nem egészen eredménytelenül! Mert megszületett a »Magyar Szövetség« és megszületett a magyar akarás és bátorság”.¹³⁸ Kós titkára volt mind a Magyar Néppártnak, mind a Magyar Szövetségnek.¹³⁹ Az erdélyi magyar kisebbségi pártalapítás *progresszív és konzervatív* előfutarában¹⁴⁰ a Magyar Néppárt a progresszív, a Magyar Szövetség a konzervatív ótranszilvánizmusból nőtt ki. Következésképpen felszínre sodródtak önmeghatározásuknak ideológiai szempontjai. Az újonnan alapított kolozsvári *Keleti Újság*, *Napkelet* és *Vasárnap* hasábjain az 1848–1849-es és 1918-as forradalmak hagyományába foglalták a demokratikus szellemiségű román–magyar közeledés gondolatát éppúgy, mint a kisebbségjogi küzdelem korparancsát. A világnézeti és a nemzeti szempontok egybemosódtak a magyar modernizációs eszmény addig is nagyra becsült megtestesítőjének folyamatos méltatásában, az 1919-ben elhunyt Ady Endréében, akinek egykori perlekedése a félf feudális Magyarországgal a Budapesttel szemben való idegenkedés hajlamát táplálta, miként a költő halálának évében bécsi emigrációba vonult Jászi Oszkár közéleti megmozdulásai a kártékonynak ítélte csonkaországi nemzeti-keresztény kurzus ellen. E példaképek mindkét minőségükben: a magyar önbírálat és a magyar megújulás szószólóiként egyengették a korai transzilvánizmus útját azon alakba, amely az államjogi elcsatolás

¹³⁸ „Kós – Áprily Lajos. Kolozsvár, 1921. október 5.”, in *KKlev*, 113–114, 114.

¹³⁹ MIKÓ Imre, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig* (Budapest: Studium, 1941), 23–24.

¹⁴⁰ A puszta betájoló melléknévként értendő két segédfogalom korabeli használatához: K. LENGYEL Zsolt, „A korai transzilvánizmus Románia-képéről”, in K. LENGYEL, *A kompromisszum keresése*, 109–138, 115–116.

kényszerében a világháború előtt is mérlegelt regionális önállósulás lehetőségeit kereste.¹⁴¹

A Budapesttől elforduló erdélyi decentralizációs mozgalom tehát önmagát folytatva kezdődött újra – miközben egy ideig a kettészakadás veszélye fenyegette. A másik tábor, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés magyar nemzedékének nemzeti liberális konzervatívjai történeti példaképeikkel az erdélyi fejedelemség korába helyezték világnézetük regionális gyökereit. Erdély 16. században keletkezett történelmi alkotmányából és magyar fejedelmeinek, főleg Bethlen Gábor haszonelvű különutasságából azt a tanulságot vonták le, hogy az erdélyi magyar önállósulás a nemzeti öfenntartás eszköze.¹⁴² A világháborút túlélő *Erdélyi Szemle* és utódlapja, a *Pásztortűz* köre elhatárolta magát a nemzet államjogi feldaraboltságával látszólag megbékülő októberista vonulattól, amelynek kolozsvári és bécsi képviselői 1921/1922-ben szorosan együttműködtek egymással.¹⁴³ Reményik éppen e két esztendőben volt első ízben a *Pásztortűz* meghatározó szerkesztője és szerzője, és vált mindkét feladatkörében a bécsi és kolozsvári emigránsok kemény hangú bírálójává. Folyóirata egy – feladatlan – betűjellel jegyzett glosszája 1921 második félévében így kelt ki az *Emigránsok* ellen: „A ma emigránsainak nem fáj a feje volt hazájuk bújá-bajáért, csak az okoz nekik fájdalmat, ha azt nem tudják még feketébbre festeni a külföld előtt, ha nem tudnak még ripőkebbek lenni elvetemült gyalázásában mindennek, ami magyar.”¹⁴⁴ A toldás a tájékozatlanokat is felvilágosította, hogy az ismeretlen szerző – nyilván Reményik egyetértésével –

¹⁴¹ K. LENGYEL Zsolt, „A megíúsult kompromisszum: A transzszilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években”, in K. LENGYEL, *A kompromisszum keresése*, 217–263, 227–232.

¹⁴² K. LENGYEL, „A megíúsult kompromisszum...”, 230–231.

¹⁴³ Vö. LITVÁN György, „Jászi Oszkár és a »jászizmus« Erdélyben”, in FÖLDES György és GÁLFALVI Zsolt, szerk., *Nemzetiség – felelősség: Írások Gáll Ernő emlékére*, 139–160 (Budapest: Napvilág Kiadó, 2005), 139–160.

¹⁴⁴ (a.): „Emigránsok”, *Pásztortűz*, 1921. július 1., 56–57, 56.

pontosabban kikre gondolt: „A gyászos társaság szemenszedettjét a bécsi emigránsok képezik.”¹⁴⁵

A két tábor viszonya a kolozsvári *Napkelet* 1920. szeptember 15-i megjelenésével kezdett elmérgesedni. Az első számba Szentimrei Jenő segédszerkesztő lekezelő hangvételű cikket közölt „a feletudós művész s a feleművész tudós”¹⁴⁶ Cholnoky Jenő geográfus – 1920-ban az *Erdélyi Szemle* egyik főmunkatársa és szerzője,¹⁴⁷ egyidejűleg a párizsi béketárgyalásokat előkészítő magyar bizottság földrajzi szakértője, a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája tagja – munkásságáról, amelyet az *Erdélyi Szemle* azonnali nyílt levéllel „tapintatlan támadás”-ként visszautasított.¹⁴⁸ Utóbbi szerzője, Reményik aztán két éven át szellemi párbaft folytatott a *Napkelet* és háttérszövetségesének, a *Bécsi Magyar Újságnak* körével, elsősorban a kolozsvári lap szerkesztőségének tagjával, Kádár Imrével. Kettejük elhúzódo sajtóvitája 1921-ben és 1922-ben az *osztályöntudat* és a *nemzeti öntudat* egymáshoz fűződő viszonyát, végső soron az *osztályharcos*, avagy a *nemzeti* közelítés helyességét firtatta. Reményik a maga összetett gondolat- és érzésvilágában értelemszerűen a Trianon utáni évekhez igazított, 19. századi hungarus-programra hagyatkozott. Tehát nem vérséggel – nem *fajjiséggel*¹⁴⁹ – érvelt, amikor

¹⁴⁵ Uo., 57.

¹⁴⁶ SZENTIMREI Jenő, „Pánturáni tudós professzor Cholnoky”, *Napkelet*, 1920. szeptember 15., 60–61, 60.

¹⁴⁷ Lásd pl. *Erdélyi Szemle*, 1920. február 15., címlap; CHOLNOKY Jenő, „A jéghegyekről”, *Erdélyi Szemle*, 1920. augusztus 21., 1–2.

¹⁴⁸ REMÉNYIK Sándor, „Nyílt levél a Napkeletnek”, *Erdélyi Szemle*, 1920. szeptember 25., 1. A Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája volt egyik Végvári-kötetének a kiadója 1919-ben (REMÉNYIK, *Segítetek*).

¹⁴⁹ Reményik a *faj* szót saját közösségelvű poétikai nézetrendszerében nem *rasszista* jelentésben, hanem *etnikum* értelemben, a magyar nyelvi és kulturális hagyományok megőrzésének és fejlesztésének a kifejezésére használta. Vö. DÁVID Gyula, „Értékek és mértékek: Reményik Sándor írókról, irodalomról”, in REMÉNYIK SÁNDOR, *Kézsorítás: Írók, művek, viták 1918–1941*, sajtó alá rendezte, bev. DÁVID Gyula, 5–36 (Kolozsvár–Budapest: Polis–Luther,

a bécsi magyar emigránsokat, egyúttal kolozsvári eszmetársait felszólította: „*vegyék tudomásul*: a magyarság nemcsak vérségi kötelék, nemcsak faj, nem is csak nyelv; a magyarság mindezeknél több: lélek, élet, titokzatos és gyönyörűségecs tör-ténelmi közösség, múlt, tradíció, világnézet, mentalitás”.¹⁵⁰ Re-ményik a vélt vagy tényleges etnikai alapú kiközösítésekkel szemben, a „fajmagyarság”¹⁵¹ elméletét visszautasítva, Ravasz Lászlóra hivatkozva népszerűsítette a *feladatmagyarság* elkép-zelését: „Magyarnak lenni se nem szégyen, se nem dicsőség, hanem feladat.”¹⁵² A vitát lezárva azonban belátta – és ez szel-lemi fejlődéstörténetéhez mindmáig feldolgozatlan adalék –, hogy a nemzeti öntudatnak saját értelmezésében „van bizo-nyos harcias, harcrakész jellege”.¹⁵³ A csoport – a nemzet –, de az egyén is, ha a nemzet részének érzi magát, méltán kérdez-heti – viaskodott Reményik –, hogy „miért én, miért mi le-gyünk a legyőzöttek?”¹⁵⁴ Majd leírt néhány vallomásszerű mondatot, amelyekből kiolvasható, hogy amint már 1920-ban, úgy most, 1922-ben is kereste saját nemzeti túlfűtöttségére az erdélyi feladatainak is megfelelő gyógyírt:

Az én felfogásom itt az elmondottak alapján talán ridegnek tűn-hetik fel. Csak bizonyos tekintetben és inkább látszólagosan az. Minden szeretetem, ragaszkodásom és féltésem azoké, akik közel és legközelebb állanak hozzám. Ez kárpótol engem a más irányban való kényszerű agresszivitásért. Vallom, hogy ez az

2007), 7–20. Ez a szokása nem változott meg a harmincas években sem (lásd a 300–302. jegyzeteknél).

¹⁵⁰ REMÉNYIK Sándor, „Fajmagyarság”, *Pásztortűz*, 1922. január 22., 86–87, 87. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² REMÉNYIK Sándor, „»Biológiai« tény?”, *Pásztortűz*, 1922. február 26., 225–227, 226.

¹⁵³ REMÉNYIK Sándor, „A nemzeti öntudat jellege”, *Pásztortűz*, 1922. március 4., 278–279, 278.

¹⁵⁴ Uo., 279.

agresszivitás éppen olyan emberi vonás, mint a szeretet. Nincs mit szégyellni rajta. A szeretet pedig mélyebb így: amit széles-ségben vesz, azt nyeri mélységben.¹⁵⁵

Az individualista és a kollektivista szemlélet, illetve az osztály-öntudat és a nemzeti öntudat vitájában a kíváncsóról és a valóságosról vallott nézetek közeledése kölcsönös engedményeket követelt meg. A kihívás különlegessége abban rejlett, hogy a kezdeti transzilvanista önszerveződésben két ellentétpár feszült egymásnak: egyrészt az ideológiai bal- és jobboldal, másrészt a regionális és a régió feletti mérce. Végül egyik sem osztotta meg a nemzeti öntudatra épülő érdeket. A konzervatívok szem- szögéből a progresszíveknek mérlegelniük kellett, hogy Kádár Imre kultúrnemzeti művelődési aktivizmusa, amellyel a *Napke- let a Politika ellen* című rovatában valójában a merev világnézeti elhatárolódás politikáját űzte,¹⁵⁶ nem pusztán egy szűk kör tár- sadalmi felhatalmazás nélkül kiagyalt, de már elcsépe- lt közhelye-e, mint Reményik gondolta egyik Walter Gyulának írott levele tanúsága szerint.¹⁵⁷ Kádár pedig látván, hogy a Ma- gyar Szövetség 1922 tavaszán egy szervezetbe kezdte tömöríteni a néppárti és a nemzeti irányzatot, felismerte dilemmáját: irány- zata törekedjék-e a kisebbségi vezetés egységére a pártpolitikai megoszlás kárára, avagy áldozza-e fel a kisebbségi vezetés egy- ségét a világnézetek intézményesített egymásmellettisége ja- vára? Befolyás nélkül sikertelen a kisebbségpolitika, egység nél- küül pedig nincs esélye befolyásra szert tenni – hangzott tömörítve az önkritikus válasz az erdélyi magyar baloldalon.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Vö. KÁDÁR Imre, „A harmadik út”, *Napkelet*, 1920. október 1., 65–70.

¹⁵⁷ „Reményik – Walter Gyula. Budapest, 1922. november 12.”, OSZK WGYh, Fond 256.

¹⁵⁸ KÁDÁR, „Az erdélyi magyar demokrácia válsága”; KÁDÁR Imre, „Károlyi Mihályék Erdélyben”, *Napkelet*, 1922. március 1., 193–196; WEISS Sándor, „Petőfi, a Magyar Szövetség – és a románság: Két hét politika”, *Napkelet*, 1922. június 15., 8.

Közvetlen következményként gyengülni kezdett az osztályön-tudat hangsúlyozása a *Napkelet* köreiben. Ligeti Ernő, Kádár szerkesztőtársa a lapnál, 1922-ben így nyújtotta ki a kezét egyezsége: „De az egység: nép. A kordon, amely elkerít: a nyelv. Az eresz, amely alá behúzódunk: az érzés. Ez a magyar egység, a bontatlan erőforrás, az integráns egymáshoz tartozás.”¹⁵⁹ A döntő engedményre maga Kádár hajlott a *Bécsi Magyar Újság* utolsó évfolyamában, amikor belátta, hogy táborának a „világforradalom” és „világreakció” között¹⁶⁰ a közéletet kell keresnie – ami az erdélyi viszonyokban a jobboddallal való többé-kevésbé szoros együttműködést jelentette. 1922 augusztusában bizonyára Jászinak is üzent: „Ma már biztos, hogy az erdélyi magyarság sem a jobboldali, sem a baloldali szélsőségeket nem tekinti alkalmas útnak a maga tisztas életének biztosítására.”¹⁶¹

A másik oldalon azt a feltételezést kellett megcáfolniuk a konzervatívoknak, hogy szépségeszményükből irodalmiasított passzivitásukban valamilyen újjárendeződésre és ennek folytán a magyar politikai nemzet órájának visszatérére várának – mint feltételezte Kádár a sajtócsörte egy bécsi darabjában is, vélhetően az általa ismert *Végvári*-versek hatására is.¹⁶² A meggyanúsított kolozsvári költő a politikai logika

¹⁵⁹ LIGETI Ernő, *Erdély vallatása* (Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó Rt., 1922), IV–V. Ligeti pályaképéről lásd: FILEP TAMÁS Gusztáv, *Ligeti Ernő. Egy urbánus transzszilvanista* (Budapest: MMA Kiadó, 2019).

¹⁶⁰ KÁDÁR, „Az erdélyi magyar politika...”

¹⁶¹ KÁDÁR, „Az erdélyi magyarság »egységének« értelme”, 8.

¹⁶² KÁDÁR, „Az erdélyi magyar politika...”. Vö. ugyanúgy: KÁDÁR Imre, „Szociális érzék és csoportöntudatok”, *Napkelet*, 1922. március 1., 242–244, 243–244. Kádár két évtized múlva így emlékezett vissza első találkozásaira a *Végvári*-jelenséggel: „1920 derekán, Sztánán, Kós Károly bagolyvárában került kezembe először a híres vers: *Eredj, ha tudsz!* Bibliából vette elő a házigazda a feltéte őrzött papírlapot, amelynek üzenete kézzől-kézre járta be az erdélyi tétőket, lassanként parancsá súlyosodva. A költő álma így vált »egyetlen tetté« abban a hősies időben, amikor éppen az ő gyenge tettet, érzékeny idegrendszerét ragadta meg és hajtotta igájába a nemzetek

józságságával cáfolt, illetve pontosított: „Itt Erdélyben pedig a magyarság öntudata lehet-e ma más, mint *defenzív*, védekezés? Még a legszélsőbb ún. sovinizmus is csak a jogos önvédelem korlátai közt mozoghat. Mi nem várunk és nem készülünk »politikai konvulziók«-ra – ám szellemileg leszerelni sem akarunk.”¹⁶³ Reményik már 1921 végén tudatta a nyilvánossággal, hogy hajlandó a másik világnézeti táborral való meg egyezésre, ha nem kell elveit teljesen feladnia.¹⁶⁴

8.

AZ EGYSÉGGONDOLAT

Az erdélyi magyar passzivitás elgondolása az őszirózsás forradalomban nemzetiségügyi miniszter, az avatag konzervatívizmussal nem vádolható Jászi Oszkár 1918 novemberében előterjesztett *provizórium*javaslatát¹⁶⁵ ültette át erdélyi módzatba azáltal, hogy a párizsi békekonferenciát tekintette a területpolitikai döntések végső tényezőjének. Kós, Paál és Zágoni röpirata csak meghosszabbította ezt az elvi követelményt a budapesti törvényhozás határozatáig, amely előírta Trianon magyar becikkelyezését és hatályba lépését. Az erdélyi magyar baloldal eddig, 1921 nyaráig, éppúgy ellenezte Nagy-Románia létrejöttét, mint a jobboldal. Kós a belső

sorsát formáló Lélek, hogy általa emberfeletti műveket hozzon létre. »Mert az ő ereje erőtlenség által végeztetik el.« (KÁDÁR Imre, »Találkozások Reményik Sándorral«, *Erdélyi Helikon* 14 [1941]: 782–789, 782.). Reményik tudott arról, hogy Kós »annak idején« a Bibliájában hordta ezt a versét („Reményik Sándor – Judik Józsefné Imre Ilona. Nagyvárad, 1935. május 7.», in *Erdélyi március*, 550.).

¹⁶³ REMÉNYIK, „A nemzeti öntudat jellege”, 279. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁶⁴ REMÉNYIK Sándor, „Egység”, *Páosztortúzt*, 1921. május 22., 659–660.

¹⁶⁵ „Tárgyalás a románokkal [I.]. A románok 26 vármegyében követelik a kormányzó hatalom átadását”, *Népszava*, 1918. november 14., 5–6; „Tárgyalás a románokkal [II.]. A román nemzeti tanács nem fogadja el a magyar kormány ajánlatait”, *Népszava*, 1918. november 15., 7–8.

önszerveződés hónapjaiban, a világnézeti szélsőségeket kizáró és a régió egészére kitekintő erdélyi magyar összefogást szorgalmazott, olyant, amely „nem csinál irredentát, de nem áll az emigránsok mellé, viszont együtt akar dolgozni az erdélyi nemzetekkel Erdélyért”,¹⁶⁶ amelynek sajtója „független legyen a fehér, avagy vörös mételetől”, vagyis „nem volna sem radikális, sem feudális”, és így kiérdemelné a Magyar Szövetség jóindulatát.¹⁶⁷

A két világnézeti csoportosulásban végül megérlelődött a közös pártosodásnak kedvező egységgondolat, amelyet a román kormány akaratlanul is erősített. Bukarest megpróbált éket verni közéjük, majd mindkettejük mozgásterét korlátozta azután is, hogy a Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség a parlamentáris aktivitás mellett döntött. 1922 tavaszán együtt harcolták végig az általános parlamenti választásokat, amelyek azonban nem juttatták őket arányos képviselőhöz a bukaresti felső- és alsóházban. E balsiker után, egyéb – főleg a Magyar Szövetséget sújtó – hatósági gáncsoskodást megelőzve, azon év december 28-án Országos Magyar Párttá egyesültek.¹⁶⁸

Grandpierre Emil és Paál Árpád három héttel azelőtt levelet írt Reményiknek Budapestre, amelyben közölték „az egységes politikai párt megalkotása után az egységes irodalmi blokk kész tervét”. A két irányzatot képviselő feladó

¹⁶⁶ „Kós – Benedek Elek. [Cluj-Kolozsvár], 1922. április 30.”, in *KKlev*, 124–126, 125–126.

¹⁶⁷ „Kós – Csutak Vilmos. Kolozsvár, 1921. szeptember 26.”, in *KKlev*, 112–113. Vö. ugyanúgy: „Kós – Benedek Elek. Cluj-Kolozsvár, 1922. január 7. [Cluj-Kolozsvár], 1922. április 30.”, in *KKlev*, 118–120, 124–126.

¹⁶⁸ Báró Jósika Samu, volt budapesti főrendiházi tag elnöklétével, és az 1918 végéig magas rangú magyar állami tisztségeket betöltő, majd a Magyar Szövetség vezérkarában Jósika és Ugron István dualizmus kori diplomata mellett helyet foglaló Grandpierre Emil befolyásos ügyvezetésével. GyÖRGY Béla, *A romániai Országos Magyar Párt története 1922–1938* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2017), 27–32; K. LENGYEL, *Auf der Suche*, 157–191, 273–328.

együttal arra kérte őt – folytatódik Reményik a címzettnek, Walter Gyulának Kolozsvárra küldött összefoglalója –, hogy „a magyar egység dokumentálása érdekében tegyem félre bizonyos elvi és személyi kifogásaimat”. Végül így is történt. „Ez a közös levél” – értékelte Reményik a már létrejött pártpolitikai egyezséget jelző megkeresést –, „nagy események lezajlásáról tesz bizonyosságot. Nekem ugyan, mint azt Paál Árpádnak megírtam, nem sok bizalmam van most sem az ellentétes irányok erőszakos egy táborba terelése iránt; azonban miután ennek mélyebb és komolyabb oka kell, hogy legyen magyar szempontból, bejelentettem csatlakozásomat”.¹⁶⁹

Reményik mintha belefáradt volna közéleti pengeváltásaiba. Vagy inkább arról volt-e szó, hogy a még talán teljesen el nem simított politikai természetű ügyei miatt ajánlatosnak érezte saját maga hátrébb vonását a nyilvánosság első vonalából? Mindenesetre még vissza sem tért Budapestről Kolozsvárra, amikor közölte Walter Gyulával, hogy „különösebb szerepet nem óhajtok játszani az erdélyi irodalmi életben”.¹⁷⁰ Egy hónappal később már a *Pásztortűz* olvasóit köszöntötte az 1923-as év alkalmából:

A porondon egyedül maradtunk. Nem dicsekvésképpen mondjuk ezt, nem is kárörömmel a másik »tábor« felé. Nincsenek többé »táborok«. Politikai és irodalmi téren egy tömör táborban akar állani az egész erdélyi magyarság. A lét és nemlét árnyékában nem marad idő villongásokra.¹⁷¹

A Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség kölcsönös közeledése, majd egyesülése nem ütközött leküzdhetetlen akadályba,

¹⁶⁹ „Reményik – Walter Gyula. Budapest, 1922. december 7.”, OSZK WGYh, Fond 256. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ REMÉNYIK Sándor, „Újévi köszöntő”, *Pásztortűz*, 1923. január 7., 1–2, 2.

mivel ideológiai és szociális természetű ellentéteiket Trianon óta döntően ellensúlyozta a nemzeti önrendelkezésből való kirekesztettség tudata. A Magyar Néppárt kezdeteitől az „épülő” Magyar Szövetség „helyi tagozata” önmegjelöléssel lépett a nyilvánosság elé.¹⁷² Az 1921 júniusában Bánffyhunyadon tartott alakuló gyűlésén bejelentette: „A mostanig tartó hallgatás és passzív magatartás nemzeti becsületünk szent kötelessége volt. A Magyarország iránti köteles hűség alól mi magunkat föl nem oldhattuk. Várnunk kellett Magyarország döntéséig. A döntés megtörtént s a trianoni békeszerződés, mely Erdélyt Romániához csatolja – ratifikáltatott. Nekünk, erdélyi magyaroknak el kell helyezkednünk az új állam keretei között.”¹⁷³ A Magyar Szövetség pedig egy hónappal később szintén nyilvánosan tisztázta, hogy nem „párt” lesz, hanem „a napi politika kicsinyességein” túllépő „összefonódása, összeölekezése minden érzésnek, minden gondolatnak, minden akarásnak, hogy óvjon, védjen, fedezzen minden nemes érzést, minden igaz gondolatot, minden szent akarást egyesült ereje, mesteri szövetsége által”.¹⁷⁴

A két ideológiai-politikai tábor a belső vitákat nem magáról a közéleti megmozdulás szükségességéről, hanem taktikai eszközöiről és világnézeti-belpolitikai irányáról folytatta. A ketjük közötti felfogásbeli különbségek legmélyén intézményszerűsítésük adott helyzetében az a kérdés húzódott meg, hogy a román államhatalom kisebbségellenes tevékenységével szembeni ellenállásuk aktív legyen-e, avagy passzív? Az erdélyi magyar baloldal és jobboldal viszonyulását az ifjú Nagy-Romániához végül nem az *elutasító* passzivitás *helyeslő* aktivitással való ellentétozása jellemezte, hanem az, hogy

¹⁷² „Zászlóbontás Kalotaszegen”.

¹⁷³ BOKOR Márton református lelkész megnyitó beszédéből: „Az alakuló nagygyűlés”, *Keleti Újság*, 1921. június 7., 1.

¹⁷⁴ GRANDPIERRE Emil, „Magyar Szövetség”, *Pásztortűz*, 1921. július 1., 49–50, 49.

mindkét tábor ellenezte a Bukarestből vezényelt egységesítő központosítást. Amint 1918/1919 fordulóján a kolozsvári Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosságon,¹⁷⁵ most is *aktív ellenállás* alakult ki – azzal a lényeges különbséggel, hogy ezúttal nem maga a román állam, hanem ennek politikai berendezkedése ellen. Ezért vált az évtized kezdetén az autonómia jellege és kiterjedése az erdélyi magyar közéleti eszmecserék vissza-visszatérő témájává.¹⁷⁶

9.

AZ ÖSSZERDÉLYI VEZÉRFONAL

A Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere szerzői – és eszmetársaik az ideológiai határvonalon innen s túl – Nagy-Románia létrejöttét a trianoni magyar békeszerződés – 1920. őszi budapesti és 1921. nyári nemzetközi – ratifikációján túl is azon az áron fogadták el, hogy Bukarest messzemenő területi önkormányzatot engedélyez Erdélynek és – külön-külön – három meghatározó népcsoportjának. A Nagy-Románián belüli *feltételes magyar integráció* első felajánlója már a pártosodás lezárulta előtt olyan erdélyi szövetségre törekedtek, amelynek alkotórészei nemcsak demokratikusan, hanem a pluralista politika- és társadalomszervezési alapelv jegyében jogi biztosítékok védelmében egymás mellett egyenrangúan működtek volna. Ez a *föderalisztikus transzilvanizmus* a Magyar Néppárt köreiben a Paál Árpád által 1921/1922-ben leleményesen „népkisebbségi nemzet”-nek¹⁷⁷ nevezett képződményt kívánta

¹⁷⁵ K. LENGYEL, „Elméleti önmentés...”, 275–283.

¹⁷⁶ Vö. K. LENGYEL, *Auf der Suche*, 118–125, 193–238, 287–298; K. LENGYEL, „A meghiúsult kompromisszum...”, 227–232.

¹⁷⁷ PAÁL ÁRPÁD, [A népkisebbségi eszméről. 1922 körül]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/103, 1.

a belpolitikai viták előterébe tolni. Az eladdig ismeretlen alakulat – a kisebbségiként is *nemzet* –, a saját kolozsvári magyar nemzetgyűlésből felügyelt közigazgatási, jogi, gazdasági, művelődési és közrendészeti intézményeiben testesült volna meg, és az Óromániától valamennyire függetlenített föderáció tagjaként – a vágyalom publicisztikájában szintén nem részletezett módon – csatlakozott volna egy magyar részvételű kelet-közép-európai konföderációhoz.¹⁷⁸

A Magyar Néppártból felívelő és a Magyar Szövetség környezetében is befogadott politikai erélyiség 1921/1922-ben érte el csúcspontját, amikor még azt remélte, hogy a bukaresti alkotmányozó parlament végül lemond a központosított egységállam tételéről, és az ország erdélyi részében berendezi a „minél tágabb körű autonómiát”.¹⁷⁹ A mozgalom sajtóbeli hírverésében felhasználta azt a hangzatos jelszót, amelyet a világháború utolsó évében az erdélyi magyar szellemi élet Budapesttel szemben és saját öntudatosodásának a kidomborítására „Erdély Erdélyért”¹⁸⁰ formában vetett volt be. Ugyanez a mottó a Trianon utáni Erdély közéletének mind magyar, mind román térfelén terjedt – ezúttal Bukarest ellen, románul „Ardealul al ardelenilor” vagy „Ardealul pentru ardeleni” („Erdély az erdélyieké” vagy „Erdélyt az erdélyieknek”) alakba fordítva.¹⁸¹ Magyar olvasata szerint az *erdélyi, román, ellenzéki és baloldali Nemzeti Párt* a kisebbségi magyar politika szövetségesévé szegődhetett. A *Vasárnap* című kolozsvári képes újság, amelyet Kós, Paál és

¹⁷⁸ K. LENGYEL, „A meghíúsult kompromisszum...”, 232–239.

¹⁷⁹ N. P.: „Erdélyi Svájc”, *Ellenzék*, 1922. május 6., 1.

¹⁸⁰ MÓZES Károly, „Az erdélyi városok jövője”, *Új Erdély*, 1918. április 13., 193–196, 194.

¹⁸¹ Például „Ardealul pentru ardeleni”, *Patria*, 1921. január 14., 1; „D. Alexandru Vaida vorbește despre »unificare«. Ardealul al ardelenilor”, *Patria*, 1921. január 7., 1; „D. Alexandru Vaida...”, *Patria*, 1921. január 7., 1; G. ȘORBAN: „Ardealul pentru Ardeleni”, *Patria*, 1921. november 11., 1; „Presa și declarațiile dlui Vaida”, *Patria*, 1921. január 29., 2.

Zágoni, a *Kiáltó* szó szerzőhármasa Szentimrei Jenő, a *Keleti Újságnál* és *Napkeletnél* is íróársuk közreműködésével hente adott ki, illetve szerkesztett 1921 novemberétől 1923 májusáig, szorgosan terjesztette az illető szalagcímes jelszót, rendszerint pontosítva, hogy *erdélyieken az erdélyi nemzetek* értendők.¹⁸² A progresszív és a konzervatív erdélyi magyar politikai irányzat pártegyesülését megelőzően a világnézeti baloldalra hárult a Magyar Szövetséggel összehangolt kampányfeladat. A Magyar Néppárt a maga „Erdély az erdélyi népeké”,¹⁸³ „Erdély legyen az erdélyieké”¹⁸⁴ felhívásaival koalícióba hívta a szintén szociális beállítottságú és az erdélyi szavazókat azonos jelszóval mozgósító Román Nemzeti Pártot, a nagytőke védelmében és az óromániai államszervezési szabvány jegyében kormányzó Nemzeti Liberális Párt legesélyesebb többségnemzeti ellenzékét.¹⁸⁵ Kós 1922-ben magáncsatornákon azt terjesztette, hogy „az erdélyi románsággal ma egy táborban vagyunk”.¹⁸⁶ A román nemzeti liberálisok 1922-es elsöprő parlamenti választási győzelmét követően még erősödött a remény, hogy a Román Nemzeti Párt visszatér a területi autonómia elvére is nyitott, ám időközben hivatatosan megkurtított Gyulafehérvári Határozatok alapjára. Az 1918-as egyesülési nyilatkozat ugyanis 1919/1920 fordulóján csak a Román Királyság területi megnagyobbodásáról

¹⁸² „Emlékezzünk Gyulafehérvárra”, *Vasárnap*, 1921. december 4., 2–3; „Erdély az erdélyi nemzeteké”, *Vasárnap*, 1922. február 26., 2–3; MAKKAY Domokos, *Erdélyi káté: Gondolkozó emberek számára* (Gheorgheni–Gyergyószentmiklós: Sándory Mihály Könyvnyomdája, 1922), 11–15; „Megalakult a Magyar Néppárt”, *Vasárnap*, 1922. január 22., 9; [Napkelet]: „Mit kell tennünk erdélyieknek, 1922-ben?”, *Napkelet*, 1921. december 25., 1462–1488, ZÁGONI István hozzászólása: 1471–1472.

¹⁸³ „Zászlóbontás Kalotaszegen”.

¹⁸⁴ „Egy esztendővel ezelőtt”, *Vasárnap*, 1922. június 11., 2–3, 3.

¹⁸⁵ Vö. Ioan CIUPERCĂ, *Opoziție și putere în România anilor 1922–1928* (Iași: Editura Universității Al. I. CUZA, 1994).

¹⁸⁶ Pl. „Kós – Benedek Elek. Kolozsvár, 1922. március 5.”, in *KKlev*, 120–122, 120.

szóló cikkelyével került a román törvénytárba.¹⁸⁷ A magyar kezdeményezők a leendő szövetségbe így belegendoltak – az *erdélyi, román, ellenzéki és baloldali* mellett – egy ötödik lételemet, nevezetesen a gyulafehérvári határozatok időszerűsítésében bizonyos fokig jelentkező *kisromán szemléletet*, az óromániai résztől elkülönülő „erdélyi román *nemzet*”-et.¹⁸⁸ A föderalisztikus transzilvanizmus tulajdonképpen kettős engedményhez kötötte a regionális politikai egység létrejöttét azáltal, hogy a magyar kompromisszum, tehát a kismagyar út mellé elképzelt egy kisrománt is. Ez akkor jött volna létre, ha a többségi oldalon nemcsak nem élnek vissza a számszerű túlsúly tényével, hanem lemondanak arról is, hogy *kizárólag* a demokratikus többségelvet alkalmazzák.

A magyar–román–német föderáció elmélete a magyar függetlenségi hagyomány rendi és köztársasági változatának keveredésével vált ki Nagy-Románia megalakulásának első és legjelentősebb ellenjavaslatából, az egészében magyar fennhatóságú „Keleti Svájc” 1918-as tervzetéből.¹⁸⁹ Megalkotói a kantonális rendszert 1918-tól változtatlanul nagyra értékelve, 1922 első felében az „autonóm magyarság” szervezésére buzdítottak az „autonóm Erdély keretein belül”.¹⁹⁰ A leendő „Erdélyi Svájc”¹⁹¹ fogadatlan prókátoraiként fogalmazták meg állampolitikai igényeiket, egy olyan regionális föderáció önjelölt híveiként, amely a hatalom Bukaresttel való megosztása révén önmagukból kialakított és egyenjogúan egybetartozó nemzeti

¹⁸⁷ A forrás és kiadásainak adatai: K. LENGYEL, *Auf der Suche*, 72, 77.

¹⁸⁸ [Kós Károly], „Erdély magyar népe választott”, *Vasárnap*, 1922. március 5., 2–3, 3. [Kiemelés K. L. Zs.] A névtelenül megjelent cikk szerzőjét azonosította: SZABÓ Zsolt, vál., bev., jegyz., *A kolozsvári Vasárnap és Vasárnapi Újság 1921–1925. Antológia* (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2006), 406.

¹⁸⁹ K. LENGYEL, „Elméleti önmentés...”, 265–275.

¹⁹⁰ „Játék az életünkkel”, *Vasárnap*, 1922. július 16., 2–3, 2.

¹⁹¹ „A békekéség útja Erdélyben”, *Ellenzék*, 1922. május 9., 1; N. P., „Erdélyi Svájc”. Vö. „A svájci kantonrendszer a kölcsönös megértés feltétele Erdélyben”, *Székely Nép*, 1922. június 18., 1.

autonómiákra épült volna. Ennek az ábrándozásnak Nagy-Románia első, mindenféle belső hatalommegosztást és önkormányzatot kizáró 1923-as alkotmányának a kibocsátása vetett véget. Addigra beigazolódott az erdélyi magyar–román politikai együttműködés elutasítása a Román Nemzeti Párt részéről is, amely ugyan az alkotmány ellen szavazott, de már hozzáfogott saját regionalizmusának mérsékléséhez és összállami értelmű átalakításához. Az erdélyi autonómia népszerűsítésének e belpolitikai veresége is hozzájárult az erdélyiség típusváltásához, amelynek következtében az Országos Magyar Párt a *decentralisztikus transzilvanizmus* jegyében a területi autonómia helyett a kulturális-közigazgatási önkormányzat célját helyezte a magyar kisebbségi politika homlokterébe.¹⁹²

A korábban fel nem ismert, most pedig elkésve élesztgetett eshetőség kudarcával ért végéhez az erdélyi hatalmváltás magyar politikai eszmetörténete. A kisebbségi pártosodás betetőzte a rövid, de mélyreható eszmei újratájkózódással terhelt politikai önszerveződést, amelynek szereplői megkísérelték bepótolni azt, amit a magyar nemzetpolitika 1918 őszén és telén nem végzett el. Ám a lépéshátrány, amely Gyárfás Elemér 1919-es Erdély-tervezetét esélytelenségre ítélte,¹⁹³ nemcsak nem szűnt meg, hanem 1920 és 1922 között a következő fokon teljesedett ki. Az erdélyi magyar politikai publicisztika igyekezett ellene hatni: a közélet figyelmét visszairányítani 1918 decemberére. Nyilvános emlékezetbe idézte a gyulafehérvári román nemzetgyűlés „Erdély minden nemzete és minden valása számára önkormányzati szabadságot” is ígérő határozatait,

¹⁹² A *föderalisztikus* és a *decentralisztikus* transzilvanizmusra lásd részletesen K. LENGYEL, *Auf der Suche*, 157–338; K. LENGYEL, „A meghíúsult kompromisszum...”, 232–238, 242–251.

¹⁹³ K. LENGYEL Zsolt, „Az Erdélyi Szövetségtől a Magyar Szövetségig. Gyárfás Elemér és az impériumváltás (1918–1922)”, in HOLLÓ László, szerk., *Gyárfás Elemér, a „civil püspök”: A Gyárfás Elemér halálának 70. évfordulója alkalmából tartott emlékkonferencia előadásai* (Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat – Verbum, 2016), 81–109, 90–95.

amelyek a *Keleti Újság* egyik 1921 nyarán megjelent vezércikke szerint „föltételei voltak az új államalakulathoz való csatlakozásnak”.¹⁹⁴ Csakhogy a kisromán erdélyiség 1920 után már annyira sem volt megszólítható, mint 1918 végén. Az *Erdély az erdélyieké* jelszót román terjesztői és értelmezői nem az egész országrészre, hanem saját Erdélyükre vonatkoztatták. És megtoldották az *erdélyiek szolidaritása* ügyszintén merőben önérdékű követelményével, amelynek kizárólag a régió román politikai erőit kellett csatasorba állítania a regáti pártok ellen.¹⁹⁵ A transzilvanista mozgalom ilyen körülmények között ismét elkésett: éppen akkor rajzolta meg az *Erdélyi Svájc* jövőképét, amikor a román politika társutasságra kiszemelt szárnya már elhagyta önmeghatározásának erdélyi talaját, hogy növelje hatalomátvételi esélyét a központosított egységállamban.

10.

ERDÉLY, AZ ELKÜLÖNÜLŐ MAGYAR EGYSÉG

Az 1920-as évek elején Kós fogalmazta meg mind nyilvánosan, mind személyes környezetében a legtömörebben az erdélyi magyar politika célkitűzését: „Ez a cél az autonóm nemzetek által alkotott autonóm Erdély!”¹⁹⁶ Azonban e merész terv sorsából okulva már nem csak összerdélyi távlatban szemlélődött.

¹⁹⁴ „Zászlóbontás Kalotaszegen”. Lásd és vö. pl. BERNÁDY György, *Emlékirat: Írta és 1920. május hó 25-én Sepsiszentgyörgyön Alexandru Averescu miniszterelnök úrnak átnyújtotta* (Marosvásárhely: Kosmos Grafikai Műintézet, 1920), 14; „Emlékezzünk Gyulafehérvárra”; N. P.: „Erdélyi Svájc”.

¹⁹⁵ Vö. pl. „Solidarismul politic”, *Patria*, 1923. június 8., 1; „Solidaritatea Ardelenilor”, *Patria*, 1921. december 23., 1; „Solidarizarea Ardealului cu acțiunea opoziției”, *Patria*, 1923. április 1., 3; 1923. április 5., 3; 1923. április 26., 3.

¹⁹⁶ Kós Károly, „Erdélyi politika”, *Vasárnap*, 1922. június 11., 10. Kiadva: *KKpubl* 159–160, 160. Részben szó szerint ugyanígy pl.: „Kós – Áprily Lajos. Kolozsvár, 1921. október 5.”, in *KKlev*, 113–114.

Trianon óta és miatt újra meg újra felelevenítette a „rombadöntött, kirabolt otthon” magára ébredésének történelmi pillanatát.¹⁹⁷ A saját kiáltó szavát tartalmazó hármas röpirat megjelenésére következő két évtizedben többször elpanaszolta nyilvánosan a trianoni határon keletre sodort magyarok nemzeti önrendelkezési jogának megsértését, azt, hogy a „Romániában szakadt magyarságtól megtagadtatott nemzeti életünk önálló berendezkedésének a szabadsága”. Ám rendszerint legalább értelemszerűen hozzáfűzte, hogy „megmaradt minden természetes és mesterséges korlátozás ellenére annak a lehetősége, hogy kultúrában fejzezhessük ki és fejleszthessük a magunk nemzeti egyéniségét”.¹⁹⁸ E kényszerönállósulás parancsát, az erdélyi magyar „önálló, külön való kultúréletnek”¹⁹⁹ a követelményét, az 1910-es évek sztánai lapszerkesztő műhelyének alapeszméjéből vezette le úgy, hogy a központosító politika bírálatainak élet most Bukarest felé fordította, időnként a kisebbségi önszerveződés időszerű nehézségeinek *egyik* magyarázataként felelve az egykori Budapest régiópolitikai balfogásait is. Így arra is célzott, hogy elhatárolódik napjainak hivatalos Magyarországától. 1923-ban egy *Pásztortűz*-beli művészetpolitikai esszéjében mintegy visszamenőleg rosszalotta a dualista magyar kormányzat központosító politikáját, amely „megakadályozta, hogy Erdély önállóan fejleszthesse a maga kultúréletét”.²⁰⁰ Erdély magyarsága felépült ebből a hátrányból, igyekezett olvasóival elhitetni, és „önálló független”, látható

¹⁹⁷ Kós Károly, „Tíz linóummetszet margójára”, *Keleti Újság*, 1923. július 8., 2–3, 2. Vö. pl. Kós Károly, *Erdély: Kultúrtörténeti vázlat* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1929), 88; Kós Károly, *Varju-nemzetség* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934), 3.

¹⁹⁸ Kós Károly, „Művészetünk útja. I: Az összeomlás. II: A múlt tanulságai. III: Magyar művészet és erdélyi magyarság”, *Pásztortűz*, 1923. szeptember 8., 5–7; 1923. szeptember 25., 34–37; 1923. október 10., 59–61, itt 61.

¹⁹⁹ Kós, „Művészetünk útja”, 60.

²⁰⁰ Uo., 59.

fegyelemmel „tudatosan egyéni életét kezdi élni”, ami azt bizonyítja, hogy:

nem elszakított tag ma már, nem alárendelten függő része valaminek, de maga is egész, annak minden öntudatával, akarásával, fejlődőképességével. Egy még kiépítetlen, kialakulatlan, de önálló egység. Nem gyökér már csupán, de növény, melyből lehet fa is.²⁰¹

Kós az 1920-as évek második felétől már nem elsősorban a nagyromániai politikai élet rezgéseit, vélt vagy valódi kínálatait észrevételezte. Hanem mindinkább az erdélyi régió múltjára összpontosított. A fiatal kortárs Mikó Imre szerint „legkedvesebb, legjellemzőbb”²⁰² könyve, az először 1925-ben megjelent szépirodalmi *Varju-nemzetség*, a kalotaszegi Pojánán élt család négy nemzedékét felölelő 17. századi krónikája a térség – magyarokkal, románokkal – egységben való megőrzésével fejezte ki az 1920 őszétől főleg publicisztikájában terjesztett gondolatát, azt, hogy Erdély belső tagozódások – és a Bethlen Gábor korára következő cselekményekben elbeszélthanyatlás – ellenére egybetartozik. Így a nagy fejedelem uralkodásának a nemzeti liberális konzervatívoknál is szokványos mintaszerűséget tulajdonította.²⁰³ Külön, de mégis magyar világ tárult ki 1929-ben és 1932-ben *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*, illetve *Kalotaszeg* című műveiből is.²⁰⁴ Az összerdélyi vonzatot ismételten kiegészítette az összmagyarral, sőt, esetenként emezt hangsúlyozta. Erdélyi politizálásának a sikertelenségét az Erdélyi Szépmíves Céh és a helikoni íróközösség

²⁰¹ Uo., 61.

²⁰² Mikó Imre, „A Varju nemzetség”, in Kós Károly, *Varju nemzetség. Krónika*, előszó, függ. Mikó Imre (Kolozsvár–Napoca: Dacia Kiadó, 1977), 5–28, 5.

²⁰³ Kós, *Varju-nemzetség*. Vö. a 142. jegyzetnél.

²⁰⁴ Kós, *Erdély: Kultúrtörténeti vázlat*; Kós Károly, *Kalotaszeg* (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1932).

törzstagjaként a „magyar írásművészet egységét”²⁰⁵ hirdetve dolgozta fel. Az államhatár feletti magyar kulturális összefonódással nem csökkentette, hanem szélesítette az elképzelt erdélyi önkormányzatiság hatósugarát. Helyes olvasat már a régebbi szakirodalomban, hogy *Varju-nemzetsége* a történeti Magyarország török kori feldaraboltságára nem elfogadásával, hanem áthidalásával ébreszt rá.²⁰⁶

Amikor Kós az összmagyar hangsúlytöbblet értelmezésére betekintett a kulturális és politikai eszmetörténetbe, akkor ennek magyarországi és erdélyi vonulatát egymástól el is különítette. A magyar egységet eszmeileg meg is bontotta, de úgy, hogy „Erdély különvaló és önálló képzőművészeti fejlődése” nem torkollott a magyartól eltérő közegbe.²⁰⁷ Ezzel nem elsősorban vagy nem csak a regionális magyar–román–német együttműködés kívánalmára, hanem inkább ennek egyik alapfeltételére utalt: a magyar fél erdélyi rátermettségére, amely egyúttal nemzeti egységképességre vallott. Az így is, úgy is érthető szándékát aztán nem egyszer magyaráznia kellett. Jelenősebb ilyen megszólalásainak egyike az Ifjúsági Keresztény Egyesület kolozsvári protestáns diákegyesület *Ifjú Erdély* folyóiratának 1930. évi egyik számában olvasható. „Erdély állam volt”, idézte hosszan körkérdésre beküldött válaszában újból Ady Endre 1905-ös, *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjét: „És keressünk. Valahol. Akárhon. Erdélyben? Erdélyben!” Majd befordult saját hétköznapijaiba: „A sors rettentő fordulása azután arra kényszerített minket, akik az ő akaratából ma már csak erdélyiek vagyunk, hogy vállaljuk új sorsunkban magyarságunkat”. Innen, a *csak erdélyiek* szemszögéből kezdte

²⁰⁵ Kós Károly, „Énekes madár: Tamási Áron mesejátéka és az erdélyi magyar dráma”, *Erdélyi Helikon*, 9 (1936): 209–215, 209. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁰⁶ Vö. POMOGÁTS Béla, „Az erdélyi történelmi regény: Kós Károly: *Varju nemzetsége*”, *Hungarológiai közlemények* 14, 4. sz. (1982): 439–445, 442.

²⁰⁷ Kós Károly, „Magyar művészettörténelem és Erdély művészete”, *Erdélyi Helikon* 4 (1931): 709–715, 714.

megválaszolni a szerkesztőség kérdését: „És most talán meg kellene felelnünk arra, hogy hát mi is az erdélyi gondolat?” A következő mondattól azonban ekképp tompította az olvasói várakozást: „De erre én *egyenesen* nem tudok válaszolni. Ha csak ezt nem mondom, amit érzek: hogy ez nem más, mint az a *másíthatatlan* valóság, mely Erdélyt zárt földrajzi egységgé tette”, az „ezeresztendő történet, mely külön való és más volt, mint az Erdélyen kívüli népek és területek története, amely a maga különvalóságával örök időkre és kitörölhetetlenül véste bele magát minden erdélyi ember lelkébe”.²⁰⁸ Nem meglepő, hogy az 1930-as években Kós többször szembesült azon – részben maga gerjesztette – kihívással, hogy bizonygassa: „nem valami ködös transzilvánizmusra” gondolt.²⁰⁹ E pontosításaival sem árult el többet annál, amit politikai esszéiben közölhetőnek vélt. Ebből az derülhetett ki, hogy nem mondott le Erdély legalább eszmei birtoklásáról: „S az igazság az”, jelentette ki 1937-ben a *Jelszó és mithosz*-vitában, hogy:

az erdélyi írók öreg generációja számára a »transzilvánizmus« bizony nem *előre kitalált jelszó*, hanem tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett szilárd, megingathatatlan – hit. Hite annak, hogy a mi hazánk – Erdély.²¹⁰

Kós az erdélyi politikai szövetség 1922-es megüszülése után áthangszerelte korábbi regionális célkitűzéseit. Az erdélyi román törekvéseket 1918 előtt kivédeni, 1918 után bevonni igyekezett. Így politikai erdélyiségének a sikere mindkét szakaszban a román tényezőtől függött. Ezért bukott meg a trianoni élmény megédesítésére szánt erdélyi föderáció alakjában

²⁰⁸ Kós Károly, „Erdélyi gondolat”, *Ifjú Erdély* 8, 9. sz. (1930): 193–194. Kiadva: *Kkpubl*, 258–259. [Kiemelés K. L. Zs.]

²⁰⁹ Kós, „Énekes madár...”, 209.

²¹⁰ Kós Károly, „Jelszó és mithosz”, *Erdélyi Helikon* 10 (1937): 766–770, 770. [Kiemelés az eredetiben.]

is. Az, hogy története mégis folytatódott, de kulturális jellegűvé módosult, a valamikori új magyar esélyek el nem múltó reményével magyarázható. „Hogy ez a célkitűzés nem jelent elszakadást”, kerekítette le 1923-as művészetpolitikai esszéjének mondanivalóját, „nem jelenti az egységes magyar kultúreszmének feladását, nem jelent hűtlen árulást, azt talán nem kell bővebben magyaráznom ma már (bár ki tudja). De ha megvalósul, akkor feltétlenül gazdagodását, izmosodását jelenti a magyar kultúrának, *többletet* jelent, alapok erősödését, erőgyarapodást, nagyobb biztonságot a jövőre bármely változása esetén.”²¹¹ Az esetleges politikai gyanú eloszlatásáért a későbbiekben is együtt ostromozta a Trianon utáni bukaresti központosítást a korábbi budapestivel.²¹²

11.

BELSŐ MEGMÉRÉTTETÉSEK

1923. augusztus 1-től Nyirő József vette át a *Pásztortűz* főszerkesztését Reményik Sándortól.²¹³ A lap röviddel azelőtt kezdte szerzői közé fogadni a népi baloldali képviselőit, így Kóst is.²¹⁴ Első főszerkesztője ideiglenes visszavonultságából 1927-től fog ismét a lap meghatározó személyiségévé válni, és

²¹¹ Kós, „Művészetünk útja”, 60. [Kiemelés az eredetiben.]

²¹² Kós Károly, „Erdély képzőművészetének problémája”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 161–163.

²¹³ REMÉNYIK Sándor, „Búcsúszó”, *Pásztortűz*, 1923. július 27., 956. Reményiket már főszerkesztőségének elejétől foglalkoztatta a visszavonulás gondolata; ebben közrejátszottak rendszerint lelki és fizikai egészségügyi okok is (DÁVID, „Értékek és mértékek...”, 22–29). Alkatilag sem felelt meg maradéktalanul közéleti szerepvállalásainak. 1922 végén, mielőtt Budapestről visszatért Kolozsvárra, elmélyült szellemi munkára vágyott: „Reményik – Walter Gyula. Budapest, 1922. december 7.”, OSZK W Gyh, Fond 256.

²¹⁴ Kós, „Művészetünk útja”; PAÁL Árpád, „Az ember és sorsa”, *Pásztortűz*, 1923. október 10., 49–54; TAMÁSI Áron, „Az erdélyi magyar irodalom körül”, *Pásztortűz*, 1923. május 26., 641–642.

közben az erdélyi gondolat Magyarországról begyűrűztetett közéleti vitáiban mértékadóan felszólalni. Addig bebizonyosodott, hogy a historizálás protestáns válfajának a híve. Evangélikus költőként két református főmértóság, Makkai Sándor és Ravasz László gondolkörével rokonszenvezett, amelyben a sajátosan erdélyi vonások csak magyar jellegükben, ezzel mindig az egész nemzet viszonylatában váltak létjogosulttá.

Reményik a *Pásztortűz* főszerkesztőjeként élen járt a Makkai-szemléletű korai erdélyiség társalakítói között. Ez azt is jelentette, hogy kitekintett a nyugati határon túlra is: összefoglalta az anyaország kulturális eseményeit, ismertette budapesti művészek kolozsvári vendégszereplését, kinyomtatta munkatársainak magyarországi úti beszámolóit.²¹⁵ Ugyanakkor rendszeresen szóhoz juttatott magyarországi személyiségeket is, akik az erdélyi magyar irodalmat legfeljebb intézményi értelemben, „külsőleg” engedték külön útra, mivel úgy gondolták, hogy ebben az önállósulásban a „lélek [...] egy és ugyanaz marad”.²¹⁶ Ezen 1922–1923 folyamán megjelent arckép- s beszélgetéssorozat az erdélyi magyar önállóság értelmezése körüli mérvadó belsőmagyar befolyást tükrözött. Rendhagyóra sikerült a Ravasz Lászlóval készített beszélgetés. A kolozsvári teológia tanára a világháború befejeztével a kisebbségből építkező erdélyiség protestáns-történeti, illetve irodalomesztétikai megalapozására ösztökélte Makkait és

²¹⁵ BERDE Mária, „Néhány szó pesti utamról”, *Pásztortűz*, 1921. december 1., 700–702; BERDE Mária, „Erdély nyomában”, *Pásztortűz*, 1922. szeptember 2., 257–260; ILYÉS János Jenő, „Budapesti folyóiratok”, *Pásztortűz*, 1922. július 30., 126–127; TÖVISI Géza, „Budapesti művészek Kolozsvárt”, *Pásztortűz*, 1922. július 8., 30.

²¹⁶ ILYÉS János Jenő, „A nyolcvanéves Rákosi Jenő”, *Pásztortűz*, 1922. december 17., 732–735, 734. Vö. ebben az értelemben ILYÉS János Jenő, „Gárdonyi Gézánál Egerben”, *Pásztortűz*, 1922. október 22., 481–485; ILYÉS János Jenő, „Kosztolányi Dezsőről: Látogatás a költőnél”, *Pásztortűz*, 1922. november 26., 622–624. A sorozat további darabjai: ILYÉS János Jenő, „Babits Mihálynál”, *Pásztortűz* 9, I/5. sz. (1923): 129–132; ILYÉS János Jenő, „Herczeg Ferenc”, *Pásztortűz* 9, I/16. sz. (1923): 489–491.

Reményiket.²¹⁷ 1921-es repatriálása és a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé való megválasztása után pedig a *Pásztortűz* kínálta alkalmat arra használta fel, hogy az államhatáron átnyúló összmagyar integrációban jelölje meg az erdélyi magyar kulturális tevékenységek legfőbb célját.²¹⁸

Akkoriban lépett újabb fejlődésszakaszába a politikai erdélyiség. Alkotóelemeinek egyike, az általános önszerveződés igénye kiterjedt a kulturális és irodalmi életre is, amely az összeomlás éveiben éppúgy jelentős rokonszenvvel viseltetett Ady Endre és Szabó Dezső iránt, mint a *Tizenegyek* zászlóbonthatáskor. E két író méltatása és fogadtatása például Kós Károly, Ligeti Ernő és Szentimrei Jenő publicisztikájában²¹⁹ a magyar függetlenségi hagyomány erdélyi vonulatában Trianon előtt és után a magyar nemzettudat polgári radikális, illetve népi válfajába illeszkedett, amelynek ellentétpárját az osztrák–magyar kiegyezés nemzedékének polgári és nemesi konzervativizmusa táplálta.²²⁰ A különböző pártalakulási kísérletek meghíúsulása folytán végül nemzeti alapon megszervezett kisebbségi politikának ki kellett állnia a belső legitimáció próbáját az önmegkülönböztetés szellemi áramlataival szemben is – legfőképpen akkor, amikor magyar egyetemesség és magyar vidékiesség vélt vagy valódi ellentétét kellett feloldani. Egy ilyen kihívásos helyzetet idéztek elő röviddel az Országos Magyar Párt megalakulását követően a *Tizenegyek*, a világháború utáni

²¹⁷ K. LENGYEL Zsolt, „A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról”, in K. LENGYEL, *A kompromisszum keresése*, 193–216, 193–198.

²¹⁸ WALTER Gyula, „Beszélgetés Ravasz Lászlóval”, *Pásztortűz*, 1922. július 30., 105–109.

²¹⁹ Kós, „Nemzeti művészetünk, V., VI.”; LIGETI Ernő, „Szabó Dezső útja”, *Napkelet*, 1920. november 15., 257–262; SZENTIMREI Jenő, „Az »Erdélyimádó« Ady Endre”, *Erdélyi Szemle*, 1919. március 23–30., 51–53; SZENTIMREI Jenő, „Az elsodort falu: Szabó Dezső könyve”, *Erdélyi Szemle*, 1919. november 2., 586; SZENTIMREI Jenő, „Futó tekintet – hátra”, *Napkelet*, 1920. szeptember 15., 53–54.

²²⁰ K. LENGYEL, „»Keleti Svájc« és Erdély”, 93–96.

első új, székely írócsoporttá összeverődő tagjai. A kisebbség politikai képviseletét a kiegyezési nemzedék hagyományvilágában nevelkedett felső réteg irányította a magyar egység gondolat jegyében. Ebben a hivatásában tevékenyen támogatták a konzervatív erdélyiség kulturális képviselői, akik a román határon belüli magyar csoportképződések kérdésének külön figyelmet szenteltek. Egyikük, Reményik Sándor, a fiatal irodalmi nemzedék 1923-as antológiájának²²¹ méltató-bíráló ismertetésében megjegyezte, hogy Balázs Ferenc „esztétikusuk” a „székelység megállapítására” törekedve „túlságos jelentőséget tulajdonít az egynyelvű nemzeti lelken és irodalmon belül a *faji partikulárizmusnak*”. Mert a „cél”, kerekedett általános figyelmeztetéssé a korabeli recenzióknak az egész antológiára vonatkozó véleménye, „nem a faj, még kevésbé a fajnak egy meghatározott része, hanem: a *nyelvileg, lelkileg, tradicionálisan és történelmien egységes nemzet*. [...] Ha igaz az, amit ma sokan ösztönösen éreznek itt, hogy az erdélyi és különösen a székely-magyar pszichének [sic!] egy még soha nem látott nagy irodalmi megnyilatkozása előtt állunk, akkor ennek a partikuláris megnyilatkozásnak nemzeti szempontból akkor lesz igazán nagy jelentősége, ha egyetemesen magyar formákba ömlik bele.”²²² Reményik itt sem *faji* alapról emelkedett szóra, hanem az eszmei kötőelem jelentőségére emlékeztetett.

A *Pásztortűz* ebben az 1923-as évfolyamában azonos tartalommal fordult az összmagyar irodalom – Erdély, illetve a Székelyföld felől nézve – nyugati irányába. A kisebbségi és a magyarországi írók kapcsolattartási lehetőségeit mérlegelve erősítette meg, hogy az erdélyiek eszmeileg korántsem szakadtak ki

²²¹ *Versek – elbeszélések – tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól erdélyi művészek rajzaival: Erdélyi fiatal írók antológiája* (Cluj-Kolozsvár: Minerva Részvénytársaság, 1923). Hasonmás kiadása: CSEKE Péter, közléstesi, *A Tizenegyek: Egy antológia elő- és utóélete 1923–2003.*, I–II. (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2003).

²²² REMÉNYIK Sándor, „Tizenegy fiatal erdélyi magyar író antológiája”, *Pásztortűz*, 1923. július 27., 850–853, 850–851. [Kiemelés az eredetiben.]

a határok feletti közösség egészéből, mivel nem akarnak „szűkkeblű transzylvánizmust űzni”.²²³ Figyelemre méltó itt a kulcsfogalomhoz csatolt *szűkkeblű* melléknév. Reményik nem eleve a transzylvánizmust, hanem a művészilag értéktelen és a nemzet számára haszontalan, vidékies válfaját utasította el akkor is, amikor Tompa László első verseskötete, az 1921-es *Erdély hegyei közt* méltatását azzal zárta, hogy továbbra is csak az „értékes erdélyi magyar irodalomban” hajlandó hinni.²²⁴

Áprily Lajos, Reményik Sándor és Tompa László helikoni költőtriásznak nevezett hármasságának²²⁵ sorban harmadik tagja abban az évben nyilvánosan kétszer is foglalkozott a *Tizenegyek* antológiájával. De csak a második alkalommal szólt hozzá úgy, ahogy Reményik. Előbb a székelyudvarhelyi *Székely Közélet* egyik 1923. évi nyári számában csak a kötet hol meggyőző, hol gyengébb esztétikumáról cikkezett.²²⁶ Majd a kolozsvári *Ellenzék* egyik szeptemberi vasárnapi mellékletének vezércikkében szélesebb összefüggésbe helyezte az új írói kezdeményezést.²²⁷ Utóbbi alkalomból felmérte a Nagy-Romániába való magyar szellemi berendezkedés lehetőségeit. Erdélyi magyar irodalom volt már 1920 előtt is, írta, Trianon óta azonban többletjelentéssel bír, amelyet nem pusztán a politikai változás külső tényezője biztosít neki. Ugyanis már

²²³ REMÉNYIK Sándor, „Szlovenszkói magyar írók”, *Pásztortűz*, 1923. február 25., 245–246, 245.

²²⁴ REMÉNYIK Sándor, „Tompa László versei”, *Pásztortűz*, 1922. január 8., 1–3, 3.

²²⁵ DÁVID, „Közelítések a Reményik-életműhöz”, 21.

²²⁶ [TOMPA László], „Tizenegy: Erdélyi fiatal írók antológiája”, *Székely Közélet*, 1923. július 22., 2. Az „Irodalom” rovatba iktatott közlésben nem szerepel szerzői név. A cikket a *Tizenegyek* antológia 2003-as hasonmás kiadása az ő neve alatt közli, vélhetően azért, mert Tompa a lapot felelős szerkesztőként jegyezte (*A Tizenegyek* II., 30–32.). Neki tulajdonítja az írás szerzőségét életrajza is: KICSÍ Antal, „Tompa László irodalmi munkássága”, in KICSÍ Antal, *Tompa László: Monográfia* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978), 259–310, 289.

²²⁷ TOMPA László, „Az új erdélyi irodalom”, *Ellenzék*, 1923. szeptember 30., 9–10.

a korszakváltás előtt megkezdődött Ady Endre hatására eltávolodása a hagyományos művészi formáktól, amely folyamatban legújabbán a szociális-világnézeti indítékú önmeghatározások is észlelhetők, utalt Tompa a Kádár–Reményik vitára. A „külön székely mitológia irodalmi megteremtése”, osztotta Reményik véleményét, alapvetően helyes elhatározás, a benne rejlő „túlságos elzárkózóan speciális” vonás azonban a szerzők többségénél természetellenesként hat: „A legtöbb feladatot ugyanis többféleképpen lehet megoldani, és sok szépséggel szegényítenők meg a munkát, ha előre kimondanók, hogy a cél – az erdélyi közlélek művészi kiművelése – csak egyetlen úton érhető el”. Vagyis Erdély földjén a „föltétlen tiszteletet érdemlő hagyomány” jegyében a „politikai” és az „irodalmi liberalizmus” közösen látja meg „az ellenkező nézetben is” a „becsületes szándékot”.²²⁸ A székelyudvarhelyi költő itt megelőlegezte Kuncz Aladár 1928-ban és 1929-ben a budapesti *Nyugatban* és a kolozsvári *Erdélyi Helikonban* kifejtett programját²²⁹ a hagyományból továbbélő folytonosságról, benne magyarság, erdélyiség és európaiság új szövetségéről: „S múlt, jelen és jövő e felfogás medrében, meg nem szűnő folytonosságban hömpölyög el előttünk. E felfogásban találkozunk az egyetemes magyarság irodalmának újabbkori irányai Erdély legszebb hagyományaival. E felvilágosult hagyománynak s e hagyományos felvilágosultságnak köszönhető, hogy Erdély leghívebb és legderekabb fiai itt a múltban is az európai kultúra legbuzgóbb közvetítőivé válhattak. *Erdélyiek, magyarok tudtak lenni s egyben európaiak.*”²³⁰ Ha ez a hármas hitvallás

²²⁸ Uo., 9.

²²⁹ KUNCZ Aladár, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában [1928]”, in KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék, tanulmányok. I. 1909–1923. II. 1923–1931*, szerk., gond. FILEP Tamás Gusztáv és JUHÁSZ Andrea (Kolozsvár–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–OSZK, 2019), II: 282–293; KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám: Csendes beszélgetés Áprily Lajossal [1929]”, in uo., II: 305–313.

²³⁰ TOMPA, „Az új erdélyi irodalom”, 9. [Kiemelés K. L. Zs.]

összhangba hozható, akkor – idézte Tompa az amerikai író-filozófust – „Emerson szavai szerint – »császár lesz, akinek nincs szüksége birodalomra!«”.²³¹ A Walter Gyula hagyatékában őrzött levelezésből fény derül arra, hogy például Benedek Elek, a székely írók szellemi példaképe az „erdélyi irodalom” melletti kardoskodásban,²³² és Tamási Áron, a csoport már akkor is legelismertebb tagja az „Erdélyben Erdélyért” fegyelmezett „elhivatással s művészi erővel”²³³ végzett munkában az *erdélyi* ismertetőjelet a színvonal mérésére, a mindenkori alkotás sajátos színeinek fölerősítésére szánták. A tartalmi minőség szempontja nem csak a magyar birodalomból való kivettség érzését tehetta elviselhetővé. Egyúttal az eltúlzott területi kötöttségtől is óvhatott. Erre Kuncz Aladár és Reményik Sándor is ösztönözhatték őket, hiszen Kuncz a regionális irodalmi önmeghatározás e típusát Reményik nyomán, majd vele kölcsönhatásban dolgozta ki.

Kuncz 1923 tavaszán telepedett vissza Budapestről Kolozsvárra. Röviddel azelőtt *Erdélyi irodalom* címmel esszéjét közölte a budapesti *Napkelet*-ben, amelynek főszerkesztője, Tormay Cécile 1922 végén többször is fogadta Reményiket, aki akkor a magyar fővárosban tartózkodott, és Kuncz Aladárt is készült felkeresni.²³⁴ Reményik budapesti találkozásai során szembe-sülhetett azzal a problémával, amelyet Kuncz az író- és műfordítónő folyóiratának első számában az olvasóközönség elé tárt, kifejtve, hogy az erdélyi irodalom – saját megítélésében – egy magyarországi és egy erdélyi színezetűre tagolódott.²³⁵ Kuncz

²³¹ Uo., 10.

²³² „Benedek – Walter Gyula. Kisbacon, 1923. február 6. és 20.”, OSZK WGYh, Fond 256.

²³³ „Tamási – Walter Gyula. Welch, West Virginia, 1925. március 15.”, OSZK WGYh, Fond 256.

²³⁴ „Reményik – Walter Gyula. Bp., 1922. november 12.”, OSZK WGYh, Fond 256.

²³⁵ KUNCZ Aladár, „Erdélyi irodalom”, *Napkelet* [Budapest] 1, 1. sz. (1923): 92–94.

e kettéhasadás veszélyére és elhárításának szükségességére ugyanott még egyszer felhívta a figyelmet, mégpedig átköltözésével jóformán egyidejűleg, a *Pásztortűz* szemlájében arra a véleményre ragadtatva el magát, hogy a kolozsvári lap „az elválaszthatatlanul egységes magyar irodalmi szellem mellett inkább állást foglal, mint megvalósítja”.²³⁶

Reményik még abban az évben egy magyarországi újságíró, az 1922-es *Pásztortűz* szerzőjének nekrológiájában válaszolt Kuncz finom kritikájára, anélkül hogy tételesen hivatkozott volna rá. A fiatalon elhunyt pályatárssal közösen dédelgetett gondolat jegyében foglalt elvi szinten állást a magyar irodalom államhatárok fölött óhajtott egységének az ügyében. A *Pásztortűz* köre – írta –, arra törekszik, hogy a „Trianon óta »sub pondere« felnövekedett fiatal erdélyi magyar irodalmat” összekösse a „Csonkamagyarországon maradt irodalommal, hogy am azokat idehozzuk erősítőkné, vigasztalókné, s magunkat megismertessük az ottani írókkal. Hogy a *szellemi integritást* ne hagyjuk megcsorbítani”.²³⁷ Jól felfogott saját érdekből, az irreidentizmus vádját elkerülendő, madárnyelven fedte fel véleményét az 1918–1920-as összeomlásról, az új történelmi helyzet kényszerű elfogadására emlékeztetve: „Ilyés János Jenőnek a *Pásztortűz*ben megjelent írásai is tanúskodhatnak amellett, hogy a mi *Trianon utáni irodalmunk* mennyire nem készült *Trianoni irodalomnak*.”²³⁸ Annál igazságtalanabbnak érezte és egyenes határozottsággal utasította vissza a Magyarországról éppen Kuncz közvetítésével áthallatszott értelemszerű szemrehányást, miszerint az erdélyi magyar írók mintha megszokták volna ezt a kényszert, és erdélyiségükkel a magyar irodalom egységének a megbontását idéznék elő: „Mennyire alaptalan”

²³⁶ KUNCZ Aladár, „Erdélyi irodalmi dolgok”, *Napkelet* [Budapest] 1, 4. sz. (1923): 385–387, 386.

²³⁷ REMÉNYIK Sándor, „Ilyés János Jenő”, *Pásztortűz*, 1923. október 25., 95–96, 95. [Kiemelés az eredetiben.]

²³⁸ Uo., 95–96. [Kiemelés az eredetiben.]

– fakadt ki –, „ez az ellenünk újabban hangzó vád”.²³⁹ Itt fogalmazta meg Reményik az erdélyi gondolat azon alakját, amely összmagyar viszonylatban saját szerepkört alakított ki magának, ebből azonban még nem lépett át az összerdélyi keretbe. Önigazolásul pedig szükségesnek érezte megerősíteni saját és az övéi összmagyar hűségét: „Milyen hódoló tisztelettel hajtottuk meg a mi irodalmunk lobogóját minden igazi magyar nagyság előtt. Nem tagadva emellett soha, hogy igenis elsősorban *erdélyi magyar* írók vagyunk, mert érezzük egy ilyen partialis szellemi élet szükségét a földünkben, múltunkban és lelkünkben rejlő sajátos erők parancsa gyanánt.” Az önbetajolás következő mondatában sem maradt el a döntő keretfeltétel. Felcsillant ugyanis az alkalmazkodás esélye: „Amihez természetes tényezőként járult az elszakítottságból reánk háramló új feladatok vállalása, az ebből sarjadzó szomorúság, de büszkeség tudata is.”²⁴⁰

Mérsékelt életerőt sugározhatott ki ez a közlemény azoknak, akik eredetileg nem kívánták, de most vállalták – örök érvényűen vagy átmenetileg – az erdélyi magyar különállást. A következő fél évtizedben Makkai, Ravasz és Reményik protestáns hálózata ebben az irányban tevékenykedett; Kuncz pedig csatlakozott hozzájuk. Az 1926-tól *erdélyi* püspök 1927-ben megjelent Ady-könyvének²⁴¹ sajtóvitája, majd, rá egy évre a *magyarországi* püspök elindította *schisma-pör*²⁴² egyszerre két – egymással összefonódó – vizzályról szólt, egy világnézetiről és egy nemzetpolitikairól: egyfelől irodalmi

²³⁹ Uo., 96.

²⁴⁰ Uo., 96. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁴¹ MAKKAI Sándor, *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete* (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Szépműves Céh, 1927).

²⁴² Részletesebben: DÁVID Gyula, „Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről: A »Schisma-pör« 1928-ban”, in DÁVID Gyula, *Erdélyi irodalom – világ-irodalom: Tanulmányok, cikkek, jegyzetek* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2000), 105–121; POMOGÁTS Béla, „Reményik Sándor és a »skizma-pör«”, *Látó* 15, 10. sz. (2004): 79–85.

modernséget és konzervativizmust, másfelől erdélyi és össz-magyar öntudatot ütköztetett. A magyar irodalom kettészakadásának a veszélyét az Erdélyben erőteljes és Makkai által nagyra értékelt Ady-hatás látszott jelezni, miközben Magyarországon a *Nyugat* és a Kisfaludy Társaság versengett az új és a régi hagyományok létjogosultságaért és helyes rangsorolásáért.²⁴³ Reményik mindkét konfliktusszinten megszólalt. Azt gondolta, hogy a magyarországi megosztottság áterjedése döntő romlást idézne elő a kisebbség szellemi életének mind világnézeti, mind nemzetpolitikai légkörében. Véleményét az 1918–1920 körüli kritikáiban elutasított Ady jelentőségének újraértelmezésével csiszolta egyben saját erdélyiségének újabb fokára, amihez Makkai könyve döntő lökést adott neki.²⁴⁴ Ezúttal saját ideológiai szemléletbővülése figyelhető meg a *Pesti Napló* 1927-es évfolyamában megjelent két cikkében. Az elsőt a szerkesztőség – esetleges kétségeket kizáróan – „Reményik Sándor (Végvári)” néven közölte. Reményik ebben megvédte Makkait, „a mi irodalmi és szellemi vezérünk”-et, és Adyt, „a huszadik századi magyar líra” képviselőjét a züllesztő baloldaliság vádjával szemben.²⁴⁵ Érveléséből kiderül korábbi álláspontjainak meghaladása, mégpedig azon részekből, amelyekben a liberalizmus szövetséget köt a transzilvanizmussal. Reményik, aki 1920-ban nemzeti sértődöttségébe zárkozva határolta körül saját szabadelvűségét,²⁴⁶ most „legnemesebb értelemben vett liberalizmust” képviselt, amely „nem

²⁴³ DÁVID, „Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről”, 109–110.

²⁴⁴ Mint maga írja nyolc évvel későbbi visszaemlékezésében: REMÉNYIK Sándor, „Ady”, in *Erdélyi csillagok: Arcok Erdély szellemi múltjából* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, [1935]), 219–225, 223. Reményik Ady-képéhez vö. DÁVID, „Közelítések a Reményik-életműhöz”, 54, 64–75, 89; POMOGÁTS Béla, „Reményik Sándor és Ady Endre”, *Kortárs* 55, 7–8. sz. (2011): 140–150.

²⁴⁵ REMÉNYIK Sándor (Végvári) [!], „A »Magyar fa sorsa« és az erdélyi gondolat: Válasz Szász Károly cikkére”, *Pesti Napló*, 1927. július 2., 12.

²⁴⁶ Lásd a 112. jegyzetnél.

bomlasztó, hanem tiszta keresztyén gondolat. Ez az a bizonyos »humánus«, amely ellen tájézkzik Szász Károly,²⁴⁷ amelytől »nem idegen semmi emberi«, amely jellemezte az erdélyi fejedelemséget már keletkezésének pillanatában, s amely mindig előbbre vitte az egész magyarságot akármilyen szűkkeblű zárkózottságnál”. Az erdélyi gondolat pedig a „szellemi egység, a lelki unió” jegyében nem más, mint „keresztyén gondolat, amely magyar realitássá Erdély földjén válik csak igazán és minden vonatkozásban”.²⁴⁸ Reményik második cikkében részletezte, hogy mit tartott ő a „még mindig végletekben vergődő magyarországi politikai terminológia”²⁴⁹ üdvös ellenpéldájának: a szélsőségek egymáshoz közelítését. Majd tisztázta, hogy e kiegyenlítéseknek a „transzilván öntudat túlzó kilengéseire” is vonatkozniok kellett ahhoz, hogy a liberalizmus és a transzilvanizmus szövetsége – a szabadelvű erdélyiség – megfelelhessen önnön mélyebb távlatának: az „örök magyar gondolatot mint végső célt, mint minden törekvésünk óriási folyamdeltáját” áramoltató elképzelésnek.²⁵⁰ Az 1928-as *schisma-pör* során aztán éppen az Ady-kultusz sáncai mögül utasította vissza a nemzetietlenül vörös szakadárság feltételezését, kijelentve, hogy az új irodalom nemcsak Magyarországon, mint időközben a repatriált Ravasz püspök is vélte,²⁵¹ hanem Erdélyben is az évszázados közös magyar hagyományvonalon próbál „élni és virágozni” a „történelem óriási árnyékában”. Szakadárság lenne ez a magyar világon belül? Az „Ady-generáció” erdélyi tagjai, hangzott a döntő ellenérv, az

²⁴⁷ SZÁSZ Károly, „Magyar fa sorsa”: Makkai püspök Ady-könyvének bírálata (Budapest, 1927).

²⁴⁸ REMÉNYIK, „A »Magyar fa sorsa« és az erdélyi gondolat...” [Kiemelés az eredetiben.]

²⁴⁹ Uo.

²⁵⁰ REMÉNYIK Sándor, „Végző az »erdélyi gondolat« vitájában”, *Pesti Napló*, 1927. július 23., 12.

²⁵¹ RAVASZ László, „Irodalmi skizma”, *Könyvbarátok Lapja* 1, 2. sz. (1928): 105–107, 107.

irodalmi modernségen túl még egy szellemi forrásból táplálkoznak, abból, amely a két kútfő közül „a mélyebb”, mert – kért szót a költő ismét irodalompolitikusként – „saját életünk”, amely „részben az ősi erdélyi múlt, részben mai viszonyaink különössége”. Reményik befejezésül a régió magyar alapú különutassága mellett döntött:

Ha ez szakadárság, akkor schizma és lázadás volt a magyar nemzeti szellemmel szemben Erdély egész történelme, önálló politikai múltja. De nem volt az a múlt, és nem az a jelen sem.²⁵²

A szintér, amelyen ez a kijelentés megjelent – az *Erdélyi Helikon* 1928-as körkérdése a magyar irodalom egységéről –, már szembeötlően közelítette egymáshoz Reményik és Kós felfogását. Ehhez előbbi a régió történeti önállóságát, utóbbi annak eltérő kulturális jellegét ruházta fel magyar szerepkörrel. Kós itt is célzott a Trianon óta reálpolitikailag, nem saját meggyőződésből vállalandó helyzetre:

Ha tehát ma az erdélyi magyarságnak a szépirodalomban kifejezett, nem is egészen egy évtizedes termelése kétségtelenül megkülönböztethetően más színű és más ízű, mint a magyarországi irodalmi termelés, akkor ennek oka nem az, hogy erre a különbözörségre szükség van, hanem az, hogy ez másképpen nem lehetséges.²⁵³

Kuncz és Reményik szellemi fejlődésében fontos párhuzam, hogy az erdélyiséget eredetileg egyikük sem nyitotta meg az egész Erdély felé. Mindketten az összmagyar és – főleg Kuncz – az európai kapcsolatokat hangsúlyozták. Elképzelésüket

²⁵² „Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről [I–II.]”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 55–58, 146–151. REMÉNYIK hozzászólása: 147–148. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁵³ Uo., Kós Károly hozzászólása: 56–57, 57.

nagyjából párhuzamosan alakították a *magyarság, erdélyiség és európaiság* hármas eszmeeggyüttesévé. Kettejük közül először Reményik szilárdította meg a magyar irodalmi egység gondolat erdélyi alkotóelemét, amelyet Kuncz az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjeként már maradéktalanul a magáénak vallott. A törzsszágukkal 1926-tól kötetlenül működő Helikon írói közösség többszínű szabadelvűsége és szövetkezési munkagyakorlata kedvező feltételt biztosított egy további párhuzamhoz, ahhoz, hogy az évtized végére mindketten szélesítsék szemléletüket: egyikük területileg, másikuk világnézetileg. Kuncz az 1928-ban elindult helikoni folyóirat első számában az 1923-as budapesti *Napkelet*-ben aggódó korábbi önmagát helyesbítve immár nem észlelt „szakadárságot” az erdélyi magyar irodalomban, amelyről annál határozottabban állította, hogy „az egyetemesség széles látókörében [...] veheti fel az érintkezést többségi népe irodalmával és műveltségével, s végül csak így tudja biztosítani, hogy anyaországa szellemi életétől el ne szakadjon”.²⁵⁴ Ilyen távlatokban, de költőibb szemléletességgel, ugyancsak kimondatlanul távolodott tovább 1920–1922-es felfogásától Reményik az egy esztendővel korábbi Ady-pörben, Makкаи Sándor védelmében: „Íme, ez a szellemi fogékonyság és rugalmasság, ez a testvéri megértés, ez az igazi liberalizmus, ez a homálytalan, napbanéző látás, ez az örök modernség, – ez Erdély: Soli Deo Gloria.”²⁵⁵

A filológiai forrásokból kiolvasható enyhe időeltolódásoknál lényegesebb tanulság, hogy Kuncz és Reményik akkor szembesültek először az erdélyi, összmagyar és európai hármas célkitűzéssel járó kiegyensúlyozási kihívással, amikor *megérkeztek* Erdélybe: 1923-ban, amikor Kuncz áttelepült, és amikor Reményik kezdte meghaladni *Végvári* korszakának eszmeiségét. Az erdélyi valóság évek során egyre tartósabb feltételrendszerre vált számukra. De náluk nem a térbeli

²⁵⁴ KUNCZ Aladár, „Tíz év”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928) 2–5, 4–5.

²⁵⁵ REMÉNYIK, „A »Magyar fa sorsa« és az erdélyi gondolat...”.

beszűkülés merevségét eredményezte. Bennük a kiegyenlítő alkalmazkodóképesség értelmiségi és erkölcsi igényét ébresztette a magyar nemzeti liberalizmus erdélyi válfajában.

12.

A KULCSKÉRDÉS

Az 1927. és 1928. évi Ady- és a schisma-pör idején Reményik és Makkai az erdélyiség azonos hullámhosszán mozogtak. Mélyreható változás akkor következett be viszonyukban, amikor a püspök 1936-ban lemondott tisztről és áttelepült Magyarországra. Ebből az eseményből alakult ki a szakirodalomban „*Nem lehet*” – „*Lehet, mert kell*” gyűjtőcímen vizsgált korabeli vita.²⁵⁶ Az, hogy Makkai ebben megrökönyödtetett, elbizonytalanított, felháborított, elszomorított, és mindezt meglepetésszerűen tette, elsősorban azzal függött össze, hogy egy lényeges ponton – erdélyi eszmetársaival való egyeztetés nélkül – megváltoztatta korábbi véleményét: mégpedig a maga módján értelmezett transzilvanizmus megvalósítási módzatait illetően. A vita a nyilvánosság előtt arról szólt, hogy a kisebbségi lét „erkölcsi lehetetlenség”-e, amint Makkai – korábbi tanait cáfolva – állította immár egy 1937-es magyarországi cikkében,²⁵⁷ vagy – Reményik kolozsvári megállapítása szerint – olyan, mint maga az élet, amely „nem pusztá valóság, hanem megvalósítandó minőség, nemcsak lehetőség, hanem követelmény, nemcsak adottság, hanem kategorikus imperatívusz”; amiért is „mi ma is nőni vagyunk

²⁵⁶ Első és máig legteljesebb feldolgozás, forrásgyűjteménnyel: *Nem lehet: A kisebbségi sors vitája*, vál. CSEKE Péter és MOLNÁR Gusztáv, előszó CSEKE Péter, utószó, jegyz. MOLNÁR Gusztáv (Budapest: Héttorony, 1989). Vö. HORVÁTH SZ. Ferenc, „A *Nem lehet* vita háttere és ideológiai összefüggései”, *Látó* 18, 3. sz. (2007): 77–92; K. LENGYEL, „A regionális öntudatosságtól...”, 198–201.

²⁵⁷ MAKKAJ Sándor, „Nem lehet”, *Láthatár* 5, 2. sz. (1937) 49–53, 53.

képesek, mint ama bizonyos *pálma a súly s kő alatt*.²⁵⁸ Levelezésüket forgatva megbizonyosodhatunk afelől, hogy ideológiai pengeváltásuk mélyebb rétegében ott kellett rejlenie a területi problémának is, pontosabban annak a kérdésnek, hogy az erdélyiség hathat-e integráló tényezőként kisebbségi és többségi magyarok között, ha nem törekszik egyben a nagymagyar államiság teljes vagy részleges visszaállítására is? És ha nem hathat, akkor megelégedhet-e a revízió békés változtatásával?

Egy példát e kulcskérdés megválaszolására Reményiknél találunk, aki egy magánlevelében így kísérelte megfejtetni addig egyivású küzdőtársnak vélt barátjának valódi indokait: „Bizonyos, hogy a mai, valóban emberhez és magyarhoz egyformán méltatlan helyzet megváltoztatására kell törekednie békés úton mindenkinek. De ha Te nem ismersz el kisebbségi kategóriát – viszont nem akarod a kétségtelenül háborúra vezető revíziót sem –, akkor mit kívánsz? Becsületes, emberhez, magyarhoz méltó rendezését az itteni magyarság életének a mai államkeretek között? Gondolom, erre célzol, s ebben egyek voltunk és vagyunk.”²⁵⁹ A „transsylván csillagok” alatti költő²⁶⁰ tehát elméletileg csak a fegyveres revíziót utasította el, de a békésítést is csak az egyik megoldási lehetőségnek hitte. Mivel nem látott olyan tényezőt a nemzetközi politikában, amelynek támogatásával Magyarország háború nélkül válthatta volna valóra területpolitikai igényeinek bármelyikét, változatlanul a kivárás stratégiáját követte. Ezért keserítette el a kíváncsult püspök esetleg tömeges követést

²⁵⁸ REMÉNYIK Sándor, „Lehet, mert kell”, *Ellenzék*, 1937. február 17., 1. [Kiemelés K. L. Zs.] *Súly alatt a pálma* lett Ligeti Ernő négy évvel később megjelent kisebbségtörténeti monográfiájának a címe: LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma: Egy nemzedék szellemi élete: 22 esztendő kisebbségi sorsban* (Kolozsvár: Fraternitas, [1941]).

²⁵⁹ „Reményik – Makkai. Kolozsvár, 1937. február 26.,” in *Nem lehet...*, 148–152, 149. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁶⁰ REMÉNYIK, „Lehet, mert kell”.

előidéző példája, és hajtogatta megújult daccal a helyben maradás szükségességét.²⁶¹ Útja elméletileg is elvált Makkaiétól, mivel emez *Nem lehet* című programcikkében²⁶² – helyes értelmezése szerint – „nemzeti életet” már „csak saját szuverén nemzeti államban” vázolt elképzelhetőnek, túlhaladva „a mi egész transzilvanizmusunk” azon általa viszont továbbra is vállalt „sarktételén”, miszerint: „állam és nemzet *nem* szükségképpen egy, *sőt* a nemzet államtalán formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztyénibb, etikaibb lehet, mint az állami, tehát politikai formája. Nem ezt hirdette vajon minden gondolatod és minden csepp véred, amíg közöttünk voltál?”²⁶³ Reményik – itt idézett szavaiból kitetszően – abban sem lehetett egészen biztos, hogy levelének címzettje valóban elutasítja a tárgyalásos határmódosítást. Nézeteltérésük megmerevedéséhez ilyenformán még erősebben járult hozzá az a körülmény, hogy Makkai ekkor már egy olyan ideológia büvköréből szemlélte elhagyott szülőföldjét – *szűkebb hazáját* –, amelynek eszköztárából nem hiányoztak az erőszak módszerei sem.²⁶⁴ Reményik csalódását csak mélyítette az a körülmény, hogy Makkaihoz – amint annak Ady-könyvét védelmezve 1927-ben írta – „a személyes barátság évtizedekre visszanyúló kötelékei” fűzték.²⁶⁵ Az erdélyi püspököt az 1920-as évektől az „erdélyi magyar sors egyik leghűbb” vállalójának hitte.²⁶⁶

²⁶¹ „Reményik – Makkai. Kolozsvár, 1937. február 26.”, in *Nem lehet...*, 149–150.

²⁶² Vö. MAKKAJ, „Nem lehet”.

²⁶³ „Reményik – Makkai. Kolozsvár, 1937. február 26.”, in *Nem lehet...*, 149. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁶⁴ Vö. K. LENGYEL, „A regionális öntudatosságtól...”, 201.

²⁶⁵ Lásd REMÉNYIK, „A »Magyar fa sorsa« és az erdélyi gondolat...”.

²⁶⁶ REMÉNYIK Sándor, „Makkai Sándor: »Írd meg, amiket láttál«”, *Pásztortűz*, 1923. január 14., 33–35, 35.

13.

HAZA ÉS SZÜLŐFÖLD ÖSSZESIMULÁSA

Reményik életművének egyik értelmezése szerint élete végéig ragaszkodott 1920-as *Transsylvaniaizmus* című programcikkéből kiolvasható felfogásához, és Erdély igazságtalannak érzett elcsatolásáért jóvátételt várt, amelynek megtörténte előtt indokolatlannak érzett mindenféle hídverést a többségi nemzet felé.²⁶⁷ Ezt a véleményt a korai 1940-es évek magyar politikai viszonyaiban vetették papírra. Tény viszont, hogy Reményik 1937-ben a „Nem lehet” – „Lehet, mert kell”-vitában igenis kinyilvánította óhaját a többségi nemzettel való viszony rendezésére, abban a reményben, hogy „egyszer majd nyilvánvalóan is *otthonra* találunk a minket körülvevő népek között”.²⁶⁸ Immár szinte szószerint úgy fogalmazott, mint Kós, aki másfél évtizeddel azelőtt egy levelében „rendíthetetlenül” hitt „abban, hogy megérem még azt az Erdélyt, amelyben *otthon* érezzük magunkat mindnyájan népek és nemzetek, akiket a sors iderendelt”.²⁶⁹ Mindketten otthonukat keresték korábbi hazájuk erdélyi földjén. Kós a második bécsi döntés évében, de még előtte, beleszövi majd sztánai családtörténetébe a gyermekei számára „valóban” otthonná nemesülő szülőföld gondolati-lelki mintáját.²⁷⁰

Az 1970-es évek elején tétován újra beinduló Reményik-kutatás körültekintő forráskezeléssel hívta fel arra a figyelmet, hogy Reményiket még *Végvári*-korszakában súlyosan megterhelte kettős hivatása egyrészt Nagy-Románia

²⁶⁷ JANCÓS Elemér, *Reményik Sándor élete és költészete* (Kolozsvár, 1942). Újraközlve in KISGYÖRGY Réka, összegyűjt., gond., *Reményik Sándor emlékkönyv* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1998), 77–120, 104.

²⁶⁸ REMÉNYIK, „Lehet, mert kell”. [Kiemelés K. L. Zs.]

²⁶⁹ „Kós – Benedek Elek. [Cluj-Kolozsvár], 1922. április 30.”, in *KKlev*, 124–126, 126. [Kiemelés K. L. Zs.]

²⁷⁰ Kós, „Erdei lak...”, 378.

létrejöttét álneven szidalmazó politikai ellenállóként, másrészt Istent és saját természetélményeit megverselő művészként.²⁷¹ A kérdésre, amelyet a fennebb 1919-ből idézett *Szikk-lák* című versébe önmaga keménységében kétkedően beleszólt, maga a költő válaszolt: a következő évtizedben fokozatosan eltávolodott álneves verseinek világától.²⁷² Ennek az önvizsgálatnak egyik mindmáig ismeretlen szakaszában, 1922 novemberében és decemberében javában folytak annak a budapesti folyóiratnak a szervezési előkészületei, amely 1923 januárjától kezdett megjelenni a *Nyugat* – és eredetileg bizonyára az időközben megszűnt kolozsvári *Napkelet* – ellensúlyozására. Reményik többször találkozott az „új Napkelet” leendő főszerkesztőjével, mielőtt Budapestről visszatért Kolozsvárra.²⁷³ Örömmel újságolta Walter Gyulának, hogy Tormay Cécile „ismeri és szereti” a *Pásztor-tűzet*, és megígérte, hogy rendszeresen fog íratni lapjában az erdélyi magyar irodalomról.²⁷⁴ Tormay felkérte Reményiket, legyen amolyan erdélyi megbízottja, gyűjtse össze „esetről-esetre az erdélyi irodalom reprezentánsabb dolgait” a budapesti *Napkelet*nek. Reményik ezt a feladatot azonban csak „elvbén” vállalta el. Érdekes, hogy a kereszténynemzeti Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége megalapítójának megkeresésére nem örömteljes igenléssel, hanem tartózkodóan válaszolt. Walter Gyulának erről írott sorai sejtetik, miért: „Én általában legszívesebben mindentől

²⁷¹ IMRE László, „Reményik Sándor utolsó korszaka: Fejezet a magyar humanista, antifasiszta költészet történetéből”, *Irodalomtörténet*, Új folyam 62, 12. sz. (1980): 339–352; KÁNTOR, „Történelmi vakság ellen...”, 28–33, 38–45; KOVÁCS János, „A hőskorszak kezdetén”, in *Magyar Szó: Tavasz*, 5–91, 402–418, 57–58.

²⁷² Vö. KÁNTOR, „Történelmi vakság ellen...”, 28–38. Lásd a 61. jegyzetnél.

²⁷³ „Reményik – Walter Gyula. Budapest, 1922. november 12., december 1., 3. és 15.”, OSZK WGYh, Fond 256.

²⁷⁴ „Reményik – Walter Gyula. Budapest, 1922. december 1.”, OSZK WGYh, Fond 256.

visszavonulnék, legalább egy évre, hogy eszméim, belső világom tisztázódjék, és egészségem valahogy helyreálljon.”²⁷⁵ Belső eszmei világának tisztulása legkésőbb jó egy évtized múltán hozta meg első nyilvánosan is látható érett gyümölcsét. 1933 márciusában kelt és 1935-ben jelent meg először válasza a „Miért hallgatott el Végvári?” kérdésre, benne ezek a sorok:

Elhallgatott, – mert visszás valami:
Daltalan szívvel tovább dallani.
Elhallgatott, mert új parancsok jöttek,
Új rendelése az otthoni rögnek.

[...] A sors kiáltott: válasszatok hát:
A szülőföldet-e, vagy a hazát?²⁷⁶

Reményik e versét a *Romon virág* kötetének azon ciklusába illesztette, amelynek címe – *Ahogy lehet* – a két évvel későbbi *Nem lehet*-vitában Makkai Sándort arra indította, hogy ellenprogramjának a tagadó alakú vezércímet adja. A költő nem itt fogalmazta meg első ízben a *szülőföld* és a *haza* kényszerű ketősségét. Idézett *Végvári*-versében, az *Új szövetség* címűben, már 1920-ban leírta, hogy a *haza elveszett*.²⁷⁷ Aztán megkét-szerezte a motívumot, hogy az egyik részeleme pótolja az elveszett másikat. A *szülőföld* hívta az erdélyi realizmus útjára, amelyet az *Ahogy lehet* ciklus címadó versében a „Karsztok szirt-sivatagában” jelölt ki, lelki szemeivel „liliputi termőfölkedek” látogatva, ahol „a Karsztok boldogtalan magvetője”, a „földmívelés madárijesztője”, a „kis humuszt mégis szereti”

²⁷⁵ „Reményik – Walter Gyula. Budapest, 1922. december 15.,” OSZK WGYh, Fond 256.

²⁷⁶ REMÉNYIK Sándor, »Miért hallgatott el Végvári?« Levélben kérdezték. 1933. március”, in REMÉNYIK Sándor, *Romon virág: Versek 1930–1935* (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, [1935]), 207–208, 207.

²⁷⁷ Lásd az 55. jegyzetnél.

és ezért „kőkerítéssel keríti”,²⁷⁸ ahol a magyar kisebbség „Fogcsikorgató türelemmel, / Összeszorított szájjal” nézi s éli át, amint „Hordozzuk, testvéreim, ezt a hordhatatlan, / Kínszenvedést virágzó életet, / Ahogy lehet...”²⁷⁹

Reményik ennek az alkalmazkodási követelménynek a felismerésekor, 1930-ban azon kortárs mű mélyebb megismertetésére használta a két motívumot, amelynek megalkotóját – Kós Károlyt – ő akkoriban helyezte el a „lokálpatriotizmus legtisztább evangélistája” emelvényén.²⁸⁰ A korai 1920-as évek-től leveleztek egymással, illetve egymásról.²⁸¹ Kós 1925-ben is még „Kedves jó Uram”-nak szólítva hívta Reményiket az erdélyi küzdelembe.²⁸² Legkésőbb 1928-tól tegeződtek s kerültek egyre személyesebb kapcsolatba, találkoztak például 1932 szeptemberében Sztánán is a varjúvári gazda meghívására.²⁸³

Reményikben 1926 körül a *Varju-nemzetség* indította el Kós megértésének a folyamatát. A szerző – érezte a krónika mondandóját a budapesti, Tormay-féle *Napkeletben* – „vastagnyakú transsylvanusokat” szerepeltet, „akiknek Rákóczi még mindig csak »magyarországi« jöttment”; a szerző „*még túlzásig* kihegyezett transsylvan öntudatukban is” kedveli őket.²⁸⁴

²⁷⁸ REMÉNYIK Sándor, „Ahogy lehet [1935. április 11.]”, in REMÉNYIK, *Romon virág*, 219–221, 220.

²⁷⁹ Uo., 219.

²⁸⁰ REMÉNYIK Sándor, „Kalotaszeg: Kós Károly könyve”, *Erdélyi Helikon* 5 (1932): 388–392, 389.

²⁸¹ Vö. pl. KIS OLOSZ, *Félig élt élet*; *KKlev*.

²⁸² „Kós – Reményik. [Sztána], 1925. szeptember 16.”, in *KKlev*, 159–161.

²⁸³ „Kós – Reményik. Cluj-Kolozsvár, 1928. szeptember 18.; [Cluj-Kolozsvár], 1932. február 7.; Kolozsvár, 1932. február 18.; Kolozsvár, 1932. szeptember 2.; Sztána, 1936. július 9.”, in *KKlev*, 216; 282–283; 283–285; 300; 337–338. A sztánai látogatásra: „Kós – Reményik. Sztána, 1932. szeptember 16.”, in *KKlev*, 301–302; „Reményik – Áprily Lajos. Kolozsvár, 1932. szeptember 14.”, in LIKTOR Katalin, sajtó alá rendezte, jegyz., *Rokon álmok álmodója: Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése 1920–1941* (Kolozsvár–Budapest, Polis–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 258–259, 259.

²⁸⁴ REMÉNYIK Sándor, „Kalotaszeg lelke”, *Napkelet* [Budapest] 7 (1926): 1, 89–91, 90. [Kiemelés K. L. Zs.]

Az „eseményeknek *történelemalatti*”, kisemberi, valamint „történelemfeletti, időfeletti, örök” sodra keveredik, a „*lokalpatriotizmus*, a szülőföld szerelme” nyilvánul meg benne, „Kalotaszeg lelke”.²⁸⁵ Négy évvel később az *Erdély. Kultúrtörténeti vázlatja* első kiadásának²⁸⁶ a margóján még mindig majd-hogynem hitetlenkedve jegyezte meg Reményik, hogy az „egyetemes magyar történelmi gondolat mindenestre háttérbe szorul” a kósi „históriaszemléletben”. Amit 1923-ban, a *Tizenegyek* jelentkezésekor meghaladhatatlan és ki nem váltható eszménynek minősített – a magyar egyetemességet –, azt a beleérző társgondolkodó Reményik most újra szemügyre vette. Így megnyílt azon távlat felé, amelyet egy évtizeddel azelőtt, a Trianon közvetlen árnyékában publikált *Transsylvania* című programcikkében oly határozottan elutasított. Immár elfogadta, hogy „Erdély *egyedül* a tengely, mely körül érdemes forognia a magyar világnak”, azaz hogy „a magyar nemzeti eszme öncélúsága helyett Erdély” a „történelmi *öncélúság*” – az a tétel, amire „nem tanítottak bennünket az iskolában s talán nem is fognak tanítani soha...” De még így sem végleges bizonyossággal, hanem még kételkedően értékelté Kós szemléletét, amelynek „*logikai* igazságával lehet vitatkozni, a művészi igazságát” azonban „nem lehet letagadni”. Reményik esszéjének különleges erénye, hogy rámutatott az erdélyi magyar–román–német egyezség egyik kulcsfeltételére: a Trianon óta megingott belső magyar összhangra. Egyenesen „szörnyű párba”-nak nevezte 1930-ban a „haza” és a „szülőföld”, az „állam és az otthon”, a „tágabb és a szűkebb közösség” 1919. évi vívódását nemzedékének a „lelkében” – a sajátjában is. „Mi akarsz lenni: magyar, vagy erdélyi?” E kérdése, írta, tíz évvel korábban egymást kizáró eshetőségeket fogadott magába. Most viszont a magyar és az erdélyi öntudat egységbe

²⁸⁵ Uo., 89–91. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁸⁶ Kós, *Erdély: Kultúrtörténeti vázlat*.

foglalásának a lehetőségét vetette fel.²⁸⁷ Reményik ezt a *Varjú-nemzetség*, majd a *Gálok* olvasásakor ismerte fel, amint ezt az utóbbi novelláskötet méltatásában megvallotta:

A Pojána, a misztikus és mégis annyira reális Pojána, Kós erdélyi történeteinek középpontja, a Varjú-nemzetség egykori tanyája, már szimbólum. Mag, amelyből valamikor kinőtt és kiteribélyesedett a haza, mag, amelybe visszavonul a nemzeti génusz. A nemzeti génusz a lokálpatriotizmus misztikus ősmagvába burkolva túléli az elvesztett hazát.²⁸⁸

A cikkben sűrűn használt *lokálpatriotizmus* fogalom képzeletbeli egységbe vonta az erdélyit és a nemzetit.

Reményik az 1930-as évtized elején erdélyiséget nem adógi magyar főirányának elmélyítésével, hanem egész Erdélyre való óvatos kiterjesztésével fejlesztette tovább. Új közéleti viszonyulásmódját éppen Kós Károly méltatásaival jelezte. 1932-ig, vagyis a pályatárs *Kalotaszeg* című művének ismertetéséig eljutott odáig, hogy egyetértően leírja:

Erdély históriájában két jelentős gondolatnak zászlótartója volt: a lelkiismereti szabadságnak és az önálló Erdély politikai eszméjének. A körülötte élő román néppel keveredés nélkül is testvéri viszonyban élt, mikor Erdélyen kívüli tényezők ezt a harmóniát meg nem zavarták.²⁸⁹

Kiemelendő, hogy Reményik Kós-képe nemcsak saját erdélyiségének bővülését, hanem egyszersmind erkölcsiségét is szemlélteti. Politikai természetű felszólalásaiban nem engedett

²⁸⁷ REMÉNYIK Sándor, „Kós Károly erdélyisége: A szerzőnek a »Minerva« kiadásában megjelent »Gálok« című novelláskötete alkalmából, *Erdélyi Heli-kon* 3 (1930): 240–242, 240–241. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁸⁸ Uo., 241.

²⁸⁹ REMÉNYIK, „Kalotaszeg: Kós Károly könyve”, 391.

a nemzetiszocializmus hamis vonzerejének. A sztánai író és építészmérnökkel e magatartásért is példálózott. 1934-ben Kós korabeli barátok által tréfásnak szánt *hun germán* jellemzését komoly szavakba fordította: „Talán kuruc magyarságának következménye az is, hogy mindnyájunk közül legerősebben és legélesebben állította fel az autonóm Erdély lelki követelményét, a három nemzet megmásíthatatlan történeti összefüggéseiből vezetve le azt. [...] Ez Kós, a *magyar lármafa*.” Ezután a „másik” Kósról, a „szívós, józan, hűvös, a számok és a tények” emberéről ezt írta: „Lobogó magyar temperamentuma mellett ezek [a vonások], az ő transzilvanizmusának másik alkat-eleme.” Az író-politikus „hun” és az építészmérnök „germán”²⁹⁰ tulajdonságai közül pedig az előzőeket „történelem szerinti örök magyar vonás”-nak minősítette, amely „vajmi nehezen képzelhető el Hitler birodalmában”.²⁹¹ A német birodalmi kancellár hatalomátvetele után Kós szinte egyidejűleg maga is pálcát tört az *Erdélyi Helikon*ban a „hitlerizmus” fölött.²⁹²

A kósi transzilvanizmus évek során erősödő és eltérő külpolitikai helyzetmegítéléssel sem gátolt befogadásával Reményik megkísérelte összesimítani vagy legalább összeilleszteni a *tájtranszilvanizmust* és az *országtranszilvanizmust*. E két alirányzatot döntően az egységgondolat fő iránya különböztette meg egymástól a kortárs szépíró-filológus Szabédi László 1937. évi mélyenszántó elemzése szerint: a *tájtranszilvanizmus össz-magyar*, az *országtranszilvanizmus összerdélyi* képletben tükröződött.²⁹³ És a költőt abban az évben egy újabb történeti

²⁹⁰ REMÉNYIK Sándor, „Kós Károly”, *Páosztortűz*, 1934. január 31., 32–33, 33. [Kiemelés az eredetiben.]

²⁹¹ Uo., 32.

²⁹² Kós Károly, „A szászok és mi: Válasz Dr. E. Jekeliusnak a »Klingsor« augusztusi számában megjelent »Ungarisch-Sächsische Literaturbeziehungen in Siebenbürgen« c. cikkére”, *Erdélyi Helikon* 8 (1935): 617–619, 618.

²⁹³ Szabédi az 1937-es *Jelszó és mithosz*-vita egyik résztvevőjeként a két transzilvanista irányzat mögöttes szándékait is igyekezett felfejteni a vita kezdeményezőjének, Szemlér Ferencnek írott, több változatban fennmaradt, de nyomtatásban

tárgyú munka tovább közelítette a próza- és – ezúttal – drámaíró regionális szemléletéhez. „Kós Károly drámája”, dicsérte az 1437-es erdélyi parasztfelkelés ötszázadik évfordulóján, 1937 januárjában Budapesten bemutatott *Budai Nagy Antal* színjátékot, „az első igazi, nagy, nevét megérdemlő transzilván dráma megindult diadalútján”. Ez „az a humánus”, zárta a darab ismertetését a leírtnál többet sejtetően, „amely már *több* mint humánus”.²⁹⁴ Kós harmincnégy évvel később meg fogja említeni egyik levelében „szegény Reményik Sándornak a »Budai Nagy Antal« 1937-es bemutatójakor megjelent” esszéjét, amely neki egykor „szívmélyből fakadt megbecsülést” adott, olyant, amilyent azelőtt s azután egyszer sem kapott.²⁹⁵

14. A BORÚS ÖRÖM

A kutatás régebbi kérdése, hogy a transzilvánisták Erdély autonómiáját a régió későbbi teljes függetlenítésének első lépéseként, netán a Magyarországgal való újraegyesítés közbülső szakaszként, avagy tényleg Nagy-Románián belüli végállomásként képzelték-e el. Mit gondolhatott erről Reményik Sándor, aki 1927-ben, az Ady-pör során az „örök magyar gondolatot” nevezte meg „mint végső célt”?²⁹⁶ És aki a *Nem lehet*-vitában

egyelőre csak egy variánsban hozzáférhető levelében: „Szabédi – Szemlér [1937]”, in POMOGÁTS Béla, „Szabédi László a transzszilvanizmusról”, *Új Erdélyi Múzeum* 1 (1990): 56–70, 60–70. Részletes elemzés a Szabédi-hagyaték felhasználásával: K. LENGYEL Zsolt: „Az ország és a táj. Szabédi László transzilvánizmusértelmezése az eszme fejlődéstörténetében”, *Korunk* 33, 12. sz. (2022): 68–85.

²⁹⁴ REMÉNYIK Sándor, „Ami igazság... Kós Károly: Budai Nagy Antal”, *Pásztorújság*, 1937. január 31., 27–28. [Kiemelés az eredetiben.] A darabot 1937 márciusában és májusában színre vitték még Kolozsvárott, Nagyváradon és Brassóban. Kós Károly, *Budai Nagy Antal: Színjáték* (Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1958), 4.

²⁹⁵ „Kós – Féja Géza. Kolozsvár, 1971. június 28.,” in *KKlev.*, 708–709, 708.

²⁹⁶ REMÉNYIK, „Végszó az »erdélyi gondolat« vitájában”.

kereste a magyarok helyét a „körülvevő népek között”?²⁹⁷ Ezzel nem a revíziót utasította el, hanem a románsággal való együttélést fogadta el – de melyik hazában? Végére melyik s milyen módon megszervezett főhatalmat kívánta Reményik Erdélybe? És hogyan viszonyult a második bécsi döntés nyomán Erdély fölött megkészserezett hatalom tényéhez?

Az újabb szakirodalom a húszas évek kezdeti transzilvanizmusának *első*, harmincas évekbeli utóéletében azonos hatásokra állítja a magyar regionális és a magyar nemzeti öntudatot. A magyar autonómia célkitűzéseiből az önálló társadalom- és kultúrafejllesztés mellett – részben helyett – kiemeli a nemzeti elszigetelődést.²⁹⁸ Ez az értékelés helyénvaló, de éppenséggel fordítva is érvényes. Az egyik jelentékeny ellenpélda épp Reményik, aki az ellenkező irányban, a nemzeti radikalizmustól a regionális humanizmusig haladt. Ez az irányultsága fiatal korától élete végéig megingathatatlan maradt. Rendszerint líra-elméletének alaptételében öltött alakot, amely a szépség és az erkölcs egységét feltételezte.²⁹⁹ A nemzeti kultúra életrevalóságának az érdekében, vagyis éppen magyar konzervativizmusában utasította el a vérségi jegyekkel való bármilyen érvelést, például a *Pásztorúti* egyik 1934. januári számában olvasható Kós-esszéjének következő két mondatában: „Az utolsó szó a léleké. – Minden faj-elmélet ezen dől meg.”³⁰⁰ A harmincas évek második felében költészetével és publicisztikájával a hitleri német birodalom ellen foglalt állást.³⁰¹ Aligha meglepő, hogy ellenezte a nemzeti eszme eltorzítását és erőszakos fölfűtését, ha bepillantunk az 1916 körül kezdődő költői pályafutását

²⁹⁷ REMÉNYIK, „Lehet, mert kell...”.

²⁹⁸ HORVÁTH SZ. FERENC, *Elutasítás és alkalmazkodás között: A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái 1931–1940* (Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 2007), 275–286.

²⁹⁹ Vö. DÁVID, „Értékek és mértékek...”, 8–11.

³⁰⁰ REMÉNYIK, „Kós Károly”, 32.

³⁰¹ Vö. válogatott példákkal: IMRE, „Reményik Sándor utolsó korszaka...”; KÁNTOR, „Történelmi vakság ellen...”, 41–45.

megelőző rövid, de eszméltető prózavers- és rövidprózaírói korszakába, amelyre a világháború taszító élményei nyomták rá bélyegüket.³⁰² Csakhogy ugyanaz a világháború állította a Végvári-pályára is. Utóbbi, valamint a kisebbségi élet kezdetén tanúsított szellemi-világnézeti magatartásának ismeretében kiemelt figyelmet érdemel viszonyulása a két bécsi döntéshez, főként a másodikhoz.

Ha a repatriálás közvetlenül Trianon után „tagadás”-t jelentett,³⁰³ akkor Reményik 1920-ban az ellenkezőjével, az Erdélyben maradással tagadott. Húsz év múltán, időközben a maradásban megállapodván, tagadásának tartalmán módosított. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntésre következően is az erdélyi szülőföldet választotta – ezúttal azonban egykori saját és a mostani, Észak- meg Kelet-Erdélyre, a Székelyföldre kiterjeszkedő magyar államhatalom harciassága nélkül. 1941 májusában, öt hónappal elhunytá előtt *Korszerűtlen verseket* vetett papírra, amelyek életében nem jelentek meg, hanem „kézről-kézre” jártak³⁰⁴ posztumusz megjelenésükig. Az életmű egyik legavatottabb mai értelmezője méltán nevezi ezt a ciklust a „tiltakozás nagy versei”-nek.³⁰⁵ Abban az évben, még életében napvilágot látott Budapesten „összes verseinek” első kiadása – a Végvári-versek nélkül, amelyeknek szóhasználatát és hangvételtét szerzőjük új versciklusával összeegyeztethetetlennek tartotta, ezért nem járult hozzá kiadásukhoz.³⁰⁶ Reményik a világháború – és nem utolsósorban az Erdélybe

³⁰² Újabb áttekintés és könyvészeti adatok Reményik legkorábbi írói korszakáról: DÁVID, „Közelítések a Reményik-életműhöz”, 12–20, 64–65, 539.

³⁰³ Uo., 53.

³⁰⁴ ASZTALOS István, „Költő és igaz ember”, *Erdélyi Helikon* 14 (1941): 813.

³⁰⁵ DÁVID, „Közelítések a Reményik-életműhöz”, 62.

³⁰⁶ DÁVID Gyula, „A kiadásról”, in *RSÖV* II., 459–461, 459. Kortárs méltatójának is feltűnt, hogy a Végvári-versek kimaradtak: MOLTER Károly, „A jellem költője”, *Erdélyi Helikon* 14 (1941): 790–794, 791. A *Korszerűtlen versek* posztumusz kiadása korábbi kötetben: REMÉNYIK, *Egészen...*, 138–157. Teljes új kiadásuk: *RSÖV* II., 152–164.

bevonuló magyar hadsereg – észlelése nyomán kifejlődött humanista eszményével változatlanul megkülönböztette az államot a nemzettől, vagyis a hazát a szülőföldtől. A hagyatékából az *Erdélyi Helikon* 1943-as évfolyamában publikált egyik *korszerűtlen* versét, a *Mi a magyar?* címűt e sorokkal kezdte:

Magyarok voltak Magyarország nélkül,
Magyarok vannak Magyarország nélkül,
Magyarok lesznek Magyarország nélkül.
Mert az országnál mélyebb a magyarság,
Mert test az ország és lélek a nép –
Keret az ország, s az ország-keretben
A magyarság a fejedelmi Kép...³⁰⁷

Az *Egymás mellett soha?* címűben a háromnegyed évvel azelőtt bekövetkezett új impériumváltásra célozva keserű szájizzal ezt kérdezte:

Hát így kell mindig lennie:
Fölül az egyik, s a másik alul?
Hatalmi kérdés az emberek között,
S a hatalomban egyik elvadul?³⁰⁸

A *Nagy áron*-ban pedig „korszerűtlen s ma rossz magyar”-nak nevezte magát, aki már csak csodálkozik: „Ki érti ezt ma, jaj, ki értheti? / Az »éljen«-ek különösek, / Idegenek – / Az is fáj, ami beteljesedett.”³⁰⁹

Vajon Reményik e versszakokkal a területpolitikai és államjogi revíziót, annak módját s árát kritizálta – vagy inkább Erdély kettészakítását, *visszatérésének* részlegességét kívánta elpanaszolni? A *Mi a magyar* mindkét olvasatban beszédes,

³⁰⁷ REMÉNYIK, „Mi a magyar?”, [1941. május 15.], in RSÖV II., 162–163, 162.

³⁰⁸ REMÉNYIK Sándor, „Egymás mellett soha?”, [1941. május 15.], in RSÖV II., 161–162, 161.

³⁰⁹ REMÉNYIK Sándor, „Nagy áron” [1941. május 13.], in RSÖV II., 152–153, 153.

vagyis a döntőbíráskodás mind magyar, mind román szempontból, legfőképpen azonban az egész Erdély szemszögéből tökéletlen eredményének a bírálatát is tartalmazta:

Két évtizedes idegen keretben
Mi megláttuk az örök lényegét –
Országokat lehet szétdarabolni:
Nem lehet legyilkolni lelkeket!³¹⁰

Mindenesetre a költő a felizzott nagymagyar közbeszédben kritikusan – és önkritikusan – szólalt meg befelé, például a *Ki kezdte?* című versében:

S ki önmagával s nemzetével
Vágya számvetést kezdeni,
Azt mint gyöngét s honárulót
A sokszáz »igaz« kiveti.³¹¹

A költő komorságának a súlyát jelzi, hogy kifelé is gondterhelten nyilatkozott a bécsi döntésekről. Iménti versének keletkezése előtt három hónappal *Fiatal kritikusok szívéhez* fordult a *Pásztortűz*ben. Cikkének egyik tartalmi gerincét az „ítélő és megértő, látó és értékelő, szigorú és tapintatos, magyar és ember, ész és szív”, a tíz éve halott Kuncz Aladár méltatása adta. A másikat pedig ez a vallomás: „A bécsi döntés után, 1940. augusztus 30-a után azt hittem, hogy én soha többé a magyarsághoz, különösen az erdélyi magyarsághoz meg nem találom a hangot és az utat. Olyan chaoszt teremtett ez a döntés, a költő lelkében különösen. Tehát, kedves fiatal barátaim, egy kis türelmet kérünk, egy kis lélekzétvételnyi időt, miután húszegynéhány esztendőn keresztül szünetlenül

³¹⁰ REMÉNYIK, „Mi a magyar?”, 163.

³¹¹ REMÉNYIK Sándor, „Ki kezdte?” [1941. május 13.], in *RSÖV* II., 156–157, 157.

égtünk és szünetlenül próbáltuk kifejezni a magyarság problémáit. És ha megbocsátunk a »renegátoknak« – *nekünk* talán még *ahhoz* is van jogunk. Pedig nem a renegátoknak bocsátunk meg, hanem néha-néha fölibe helyezzük az emberi szempontot még a nemzeti szempontnak is. Ehhez is súlyos áron szereztük meg a címet. Húsz esztendei szakadatlan kiállítás és egyszerű, polgári küzdelem címén – a magyarságért. Erdélyben és a Felvidéken.»³¹² E sorainak életszerű hitelességét, valamint az Erdély feldarabolása miatti csalódottságát bizonyítja – további versei mellett – a nem egészen egy évvel a bécsi döntés előtt keletkezett és akkor kéziratban maradt *Magunkba le*, amelyet aztán a honvédség erdélyi bevonulása után, az *Erdélyi Helikon*nak az esemény napjait megörökítő 1940. novemberi számában a következő jegyzettel közölt: „A román uralom utolsó évében, 1939. nov. 4-én kelt vers. Ajánlom most, soha el nem fogyó szeretettel azoknak a testvéreimnek, *akik ott maradtak*.”³¹³ Pályatársai közül gróf Bánffy Miklós úgy tudta, hogy halálának évében készült Dél-Erdélybe költözni.³¹⁴

A hitleri döntőbíráskodás 1940-ben kettévágta s így megkétszerezte Erdélyt, ekképp a fölé helyezett hatalmat is. Ezáltal meghosszabbította a kezdeti transzilvanizmus utóéletét. Ha Trianonra következően a magyar területi identitás az etnikai fölé erősödött, majd fokozatosan hozzáidomult, akkor a második bécsi döntéssel beteljesült a regionális öntudat veresége az etnikaival szemben – talán így tömöríthető, nem alaptalannul, de kiegészíthetően a transzilvanizmus *második*, 1945-ig tartó utóéletébe átnyúló elemzés egyik előfeltevése.³¹⁵ A fontos

³¹² REMÉNYIK Sándor, „Fiatal kritikusok szívéhez”, *Pásztortűz* 27, 2. sz. (1941): 111. [Kiemelés az eredetiben.]

³¹³ REMÉNYIK Sándor, „Magunkba le” [1939. november 4.], *Erdélyi Helikon* 13 (1940): 626–627, 626. [Kiemelés az eredetiben.]

³¹⁴ BÁNFFY Miklós, „Reményik Sándor”, *Erdélyi Helikon* 14 (1941): 687–688, 688.

³¹⁵ Vö. a régebbi nemzetközi kutatást illető okos megjegyzésével: François BOCHOLIER, „Elitele transilvane, între identitatea regională și expansiunea sentimentelor naționale”, *Altera* 10, 25. sz. (2005): 118–139, 132.

toldalék összefügg a magyar nemzetállam újraegyesítésének a részlegességével, amely az egész régiót átfogó erdélyi gondolatot fellazíthatta, de tovább is éltethette. A szakirodalomnak mindkét esetet illik számba vennie.

Kós Károly szemszögéből a magyar államiságba való részleges visszatérés lehetősége 1940 őszén döntő próbára tette az önkormányzatiság alapelvét. Hiszen Erdély autonómiája magyar irányban is bizonyos elkülönülést feltételezett már az 1920-as évek első felében, amikor a transzilvanizmus a Nagy-Románián belül megcélzott regionális föderációért indított társkereső sajtóhírverést. 1918 végén még a nagymagyar „Keleti Svájc”, 1922-ben már a csak kismagyar „Erdélyi Svájc” elmélete bukott meg. Ezután a politikai erdélyiség megszilárdulhatott egyfajta harmadikutas közteesség jegyében, amelyet Kós Károly, az erdélyi szövetség 1922. évi megálmodója 1943-ban is az *erdélyiség* és a *magyarság* összeillesztésével vallott. A két világháború között mindvégig a „magyarországitól különböző erdélyi szellem sajátosságával” magyarázta eszmei vonalvezetését. Két évvel a második bécsi döntés előtt is az „erdélyi szellem valósága és kultúraépítő ereje”, az 1929-es *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat* című munkájának központi tétele mellett tört lándzsát.³¹⁶ 1940 őszétől sem nyilatkozott más képp. A kolozsvári *Termés* 1943. nyári, a kor író és tudós tanúit szerepeltető *Elvek, gondolatok* ankétján tőle kérdezte a szerkesztőség, hogy a „három nép és három kultúra [...] különváló egyéniségét, de amellet közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő” természetét valló gondolat időszerű-e még a „nemzeti elkülönülések idején”. És Kós most sem tagított tőle: az „erdélyi ember erdélyiségét”, és „Erdély külön egység”-ét egyáltalában nem idejétmúltnak és a „magyarság”-tól elütőnek, hanem csak éppen érvényesíthetetlennek minősítette, megjegyezvén, hogy Magyarország „ezt

³¹⁶ Kós Károly, „Képzőművészetünk szelleme”, *Erdélyi Helikon* 11 (1938): 253–260, 254, 260. [Kiemelés az eredetiben.]

a csonka fél-Erdélyt sem kaphatta volna vissza”, ha az erdélyiek erdélyiségükkel megtagadták volna magyarságukat.³¹⁷

Ez az erdélyi gondolat a magyar érdek fölerősödésével a realizációhoz is hasonlítható, amely a harmincas évek elejétől Erdély autonómiáját a megnagyobbodott Nagy-Magyarországon belül vagy egy független kisállam alakjában képzelte el.³¹⁸ A közélet nézet egyik felfogástól sem idegenkedett. Kós 1940 őszén, a megnagyobbodott Magyarország fővárosában tartott előadásában kijelentette, hogy az erdélyi magyar műemlékek szakszerű megóvása „visszacsatoltatásunk lehetőségének egyik leghatásosabb fegyvere”³¹⁹ – vélhetően ezt gondolta 1940 előtt is. A részleges újraegyesítés mégsem térítette el alapgondolatától. 1941-ben gróf Teleki Pált mint földrajztudóst idézte az 1940-ben kiadott *Erdély* című kötetből, a néhány héttel később elhunyt miniszterelnök Erdélyről, az „öntudatos kis világ”-ról szóló soraival, a régió jellemzésével, amely „partikuláris”: különlegű volt s maradt, „akár független fejedelemség, akár része egy nagyobb országnak”.³²⁰ Ez a fajta területi kötődés szélesebb körben is megnyilvánult, mégpedig mindenekelőtt az egész régióhoz való ragaszkodásként, 1941-ben éppúgy, mint 1920-ban. Jellemző, hogy az erdélyi magyar értelmiségi

³¹⁷ Kós Károly, „Kedves fiatal Barátaim!”, in „Elvek, gondolatok”, *Termés* 2, nyár (1943): 87–122, 95–98.

³¹⁸ Pl. BALOG Artúr (!), „Erdélyre vonatkozó anyag [1939]”, in BÁRDI Nándor és ZAHORÁN Csaba, összeáll., bev., *A szupremácia és az önrendelkezés igénye: Magyar javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére 1918–1940* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2014), 483–496; ABLONCZY Balázs, szerk., bev., jegyz., „Teleki Pál ismeretlen memorandumja az erdélyi kérdéstről, 1940”, ford. LÖFFLER Anna in *Pro Minoritate*, ősz–tél (2004): 64–85. Vö. ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál* (Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2005), 456–477; ROMSICS, *Erdély elvesztése*, 324–340.

³¹⁹ Kós Károly, „Erdélyi műemlékeink védelme”, *Építészet* 1 (1941): 1. Kiadva: *KKpubl* 453–454, 453.

³²⁰ Kós Károly, „Erdély művészete”, *Erdélyi Helikon* 14 (1941): 98–114, 100. Így hivatkozott Teleki Pál földrajztudósra a *Termés* 1943-as ankétján is. Vö. Kós, „Kedves fiatal Barátaim”, 96–97.

közvéleményben mindkét korváltáskor Kós mintaképével, Ady Endrével terjedt a „Folytassuk Erdélyt” jelszó.³²¹

Ám erre teljes földrajzi kiterjedésben 1940 őszétől sem nyílt mód. Ezért áradt a második bécsi döntés másodnapján *kettészelt* öröm az *Erdélyi Helikon* 1940. szeptember 1-i közleményéből, a folyóirat névtelen – de nyilván a felelős szerkesztő Kós közérzetét is közvetítő – köszöntőjéből:

De arcunk, mint a mesebeli királyé, különös játékot játszik: egyik szemünk sír, amikor a másik nevet. Az Erdély gyönyörű földjén végigfutó új határvonal sok-sok drága magyar szívet választ tőlünk el, s míg a mi örömmünnepeink tart, új fájdalommal rázza meg őket.³²²

Feltűnő, hogy a kolozsvári folyóirat 1940-es évfolyamának 8., de már az augusztus 30.-i második bécsi döntés után megjelent számában újraközölte Kós először 1928-ban kinyomtatott *Ezerkilencszáztizenkilenc* című elbeszélését, amely az első impériumváltás megpróbáltatásai közül Erdély magyar megőrzésének az erkölcsi zálogát, az otthonmaradást is ábrázolja.³²³ A 9–10. számban pedig Kós *Ezerkilencszáznegyven (Kolozsvár, IX. 10–11.)* című novellája a román kivonulást és a magyar bevonulást nyomasztó jelenetekben láttatta. A „huszonkétesztendő múlt” terhet levetve fellélegző „erdélyi emberek”, akik 1918-tól „Erdély magyar” útját járták, most meglepődve észlelték a körükben ismeretlen és tájékozatlan, az erdélyiek tanácsára szoruló emberek tolongását.³²⁴

³²¹ SÜTŐ-NAGY László, „Építsük Erdélyt!”, *Erdélyi Szemle*, 1941. november 1., 13; Vö. 1920-ból: VÁRADY, „Folytassuk Erdélyt”.

³²² „Az Erdélyi Helikon szerkesztősége: Az olvasóhoz! Kolozsvár, 1940. szeptember 1.”, *Erdélyi Helikon* 13, 7. sz. (1940): I–II, I.

³²³ Kós Károly, „Ezerkilencszáztizenkilenc”, *Erdélyi Helikon* 13 (1940): 526–537. Első közlés: *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 170–179.

³²⁴ Kós Károly, „Ezerkilencszáznegyven”, *Erdélyi Helikon* 13 (1940): 615–625, 618–619, 624–625.

Az 1941 októberében 51 évesen elhunyt Reményik Sándornak nem adatott meg, hogy tusakodásait a magyar hazával és az erdélyi szülőfölddel a visszatért országrészben megnövekedett érvényesülési lehetőségeivel, de új kétségeinek nehezékével is folytassa, és – amit bizonyára remélt – lezárja.³²⁵

15. A MÚLT JÖVŐ IDEJE

Sorsa mintha igazolta volna Reményiket élete végén magába fojtott, de az együttérző olvasóknak ki is tárt szorongásos aggodalmaiban. A kortárs utókorban voltak, akik nemzeti konzervativizmusának korai éveit idézték fel azáltal is, hogy *Végvári Reményik* alakjáról emlékeztek meg írott gyászbeszédben, búcsúkölteményben, emlékestben.³²⁶ 1942-es posztumusz

³²⁵ Az eszmetörténeti kutatás éppen ezért nem állhat meg személyes példájánál, legyen ez pusztá önmagában mégoly jelentékeny. A mindmáig politika-, had-, társadalom-, gazdaság- és közigazgatás-történeti súlypontozással vizsgált *kis magyar világ* négy-öt évére vonatkozóan az irodalmi életre is kiterjedő filológiai aprómunkával fel kell még tártani – ha voltak – a Reményik- és Kós-minták egyéni és intézményi kifejeződéseit, hogy aztán ezek az erdélyi tépelődések egyazon összképbe kerülhessenek a második világháborús Magyarország látszólag magabiztos nemzeti újjáépítésének történeti nyomaival. Vö. pl. HORVÁTH, *Elutasítás és alkalmazkodás*, 266–272; MURÁDIN János Kristóf, *„Mindent Erdélyért!” Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között* (Kolozsvár, Scientia, 2019); SÁRÁNDI Tamás, összeáll., *Levezényelt visszacsatolás: A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940* (Csíkszereda: Pro-Print, 2016); SÁRÁNDI Tamás, „Az Erdélyi Párt krónikája”, *Regio* 27, 4. sz. (2019): 202–211. Kutatási útmutatóként hasznos elemzés és szöveggyűjtemény: DÁVID Gyula, „Az Erdélyi Helikon a negyvenes években”, *Korunk* 23, 12. sz. (2012): 86–93; POMOGÁTS Béla, vál., szerk., *Üdvözlégy, szabadság! Magyar írók Észak-Erdély és a Székelyföld 1940-es visszatéréséről* (Budapest: Kráter Műhely Egyesület, 2008).

³²⁶ VOJNOVICH Géza, „Végvári Reményik Sándor emlékezete”, *Pásztortűz*, 1941. november 15., 584–585; BARTALIS János, „Reményik Sándor ravatalánál”, *Erdélyi Helikon* 14 (1941): 756–758, benne a „Végvár–Kolozsvár most alél fel” sorral (758). Walter Gyula, *Az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára, és elnöke, báró Kemény János* 1941. december elején, néhány héttel Reményik

kolozsvári versgyűjteményének kapcsán az *Erdélyi Helikon* szerkesztője a trianoni költő két énjét ekképp próbálta művészi mintává egyesíteni:

Végvári az egész magyarságé volt. Reményik Sándor az erdélyi magyarság költője lett. Ma természetesen jól látszik az egész életműben a tökéletes egység. S nemcsak ellentétet nem érzünk a »két költő« között, de szinte azt látjuk, hogy Végvári előtt viláan föl annak a küldetésnek és sorsnak képe, amelyet Reményik vállal, s a megszállás hosszú évtizedei alatt olyan töretlen hűséggel teljesít.³²⁷

Összes verseinek második, 1943-as budapesti kiadásába hűga hozzájárulásával bekerültek a *Végvári*-versek.³²⁸ De voltak olyanok is, akik mindenekelőtt művészi és irodalompolitikusi öncsiszolásainak a mértékét és mélységét méltányolták – a búcsúzóik között egykori vetélytársak is a többszínű helikoni közösségből.³²⁹ Ebből a sorból kimagaslott a *Pásztortűz* egyik régi szerzője, Molter Károly. *Végvári* élt még Reményikben, amikor 1920-ban már leveleztek egymással.³³⁰ Eltérő világnézetük fölé emelkedve írta a marosvásárhelyi íróbarát az *Erdélyi Helikon* 1941 végi emlékszámában, hogy az „egykori irredenta Végvári, míg nemzeti reményünk egy része megvalósult, az »Ahogy lehet«

1941. október 24-én bekövetkezett elhunytá után saját kezűleg aláírt kérvénnyel kérte a Magyar Királyi Államrendőrség kolozsvári kirendeltségének engedélyét ahhoz, hogy Kolozsvárt 1941. december 17-én a „ref. teológia dísztermében (Hitler tér 1.) a nagynevű erdélyi költő és Társaságunk alelnöke: Végvári – Reményik Sándor emlékezetére Végvári – Reményik emlékestet” rendezhessen: „Erdélyi Irodalmi Társaság / báró Kemény János – Walter Gyula: M. Kir. Államrendőrség. Kolozsvár, 1941. december 4.” OSZK WGYh, Fond 256.

³²⁷ Kovács László, „Egészen”, *Erdélyi Helikon* 16 (1943): 1–7, 1.

³²⁸ DÁVID, „A kiadásról”, in *RSÖV* II., 459–461, 459.

³²⁹ KÁDÁR, „Találkozások Reményik Sándorral”; SZENTIMREI Jenő, „Búcsúbeszéd helyett”, *Pásztortűz*, 1941. november 15., 597–598.

³³⁰ Molter Károly levelezése...

költőjévé lett, egy egyetemes emberi és magyar vallomástevő”.³³¹ Talán nem függetlenül a korhangulattól mondott le Molter arról, hogy *erdélyi* vallomástevőnek is nevezze. A *Pásztortűz*ben közzölt másik búcsúszövege ugyanabból a belső nézetből kelt, és szintűgy felvillantotta Erdély korabeli megosztottságát: „S ha a jövőben lesz Magyarországon és Európában irredenta, Reményikhez járhat iskolába *minden vissza nem vett néptörédék*, amelynek szótára és kifejezőkészlete, szárnyasígetára a világon senkinél sem található bővebben és szebben, mint költőnk-nél.”³³² Mégis – szolt az elhunyt eszmei örökségét közbeszédbe átültető üzenet –, nem erőszakos egyeduralkodással, hanem a békés kiegyezés keresésével, a jobbító megértés szándékával lehet és kell nemzetet és társadalmat fenyegető vagy már sa nyargató visszásságokkal szembesülni:

Öt élhet csak ilyen költő, ahol szükség van a prófétákra. S Reményik, mint minden próféta, fölfokozott ember, biblikus túlzás, melynek külön erdélyi szépsége, hogy népünk méltóságos szenvedésében nem lett Übermensch, hanem emberibb ember.³³³

Kós pedig erdélyibb erdélyi volt s maradt, amióta Erdélyt országnak képzelte el. Trianon hatására állhatatosan képviselte a három nemzeti csoport összefogására hivatott erdélyiséget akkor is, amikor román, magyar vagy mindkét ellenvetéssel számolhatott. Külső kényszerből ugyan, de aztán következetesen leszámolt fiataalkori múltjával, amelyben az erdélyi románok még az ő számára is az ellenség szerepét töltötték be. A második világháború után a nyilvánosságban alig láthatóan hajtogatva tovább azt, amit hosszú élete során 1945 előtt

³³¹ MOLTER, „A jellem költője”, 790. [Kiemelés K. L. Zs.]

³³² MOLTER Károly, „Egy magatartás története”, *Pásztortűz*, 1941. november 15., 550–552, 550. [Kiemelés K. L. Zs.]

³³³ Uo., 552.

gyakorta, azután inkább csak rejtjelesen mondhatott el. De a kommunista rendszerben sem vonta vissza vagy írta át régi s immár örök alapeszméjét, amelyet újrakiadott egykori műveinek előszavaiban, beszélgetéseiben és levelezésében körvonalazott.³³⁴ A jól irányzott utalásaival gazdagított szöveggörnyezetekben érthetően, még ha valószínűleg nem is mindig közérthetően jelezte, hogy változatlanul azonosul Erdély különvalóságának a tételével. A két világháború közötti munkásságának örökségéből ismételten azt a gondolatot emelte ki, amelyet pályafutásának elejétől a történeti múltban gyökereztetett, de – éppen folyamatos kudarcai miatt – a mindenkori jövőnek szánt 1945 előtt és után is.

³³⁴ Pl. Kós Károly, [„Előszó”], in Kós Károly, *Budai Nagy Antal históriája: Varju-nemzetség: Krónika* (Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1955), 5–7; Kós Károly – Huszár Sándor, „Nem spekuláltam, éltem: Interjú” [1968], in Huszár Sándor, *Az író asztalánál: Beszélgetés kortárs írókkal* (Bukarest: Irodalmi Kiadó, 1969), 217–226; „Kós – Féja Géza. Kolozsvár, 1971. június 28.,” in *KKlev*, 708–709.

BOKA LÁSZLÓ

ERDÉLYISÉG-KONCEPCIÓK MINT HÍDSZEREPEK ÉS SZELLEMI AUTONÓMIAFORMÁK

KUNCZ ALADÁR
„ÉLETE ESSZENCIÁJA”

Erdély két világégés közötti irodalmi életének egyik legfőbb napszámosa. Talán e jelzős szerkezettel jellemezhető hitelesen és leginkább az a széles látókörű, olvasott és több nyelven beszélő, ugyanakkor alázatos irodalomszervező, szépíró, szerkesztő és műfordító, éles szemű kritikus és elkötelezett pedagógus, aki élete utolsó évtizedében a kisebbségi körülmények közé szorult erdélyi irodalmi élet egyik figyelemmel kísérője, 1923 után pedig annak legfőbb szervezője, teoretikusa és szószólója is lett. Kuncz Aladár a magyar irodalmi- és kultúregységen belüli erdélyi „kolorit” természetességének a híve volt, a napi pártpolitikán felülemelkedni kívánó transzilván gondolatkörnek és a helikoni egységfrontnak a hirdetője, mindemellett pedig az összmagyar széppróza kétségkívül egyik korabeli jelese is. Róla erdélyiség, magyarság és európaiság szétválaszthatatlan értékeinek a hirdetőjeként kell mindenekelőtt beszélni, többszörös hídemberként, aki összekötő-szerepekben élt és alkotott. Nézetek, platformok, pártállások és eltérő irodalomszemléletek, sőt országok között közvetített, akinek munkássága egészéhez kérlelhetetlen minőségek kötődtek, aki – irodalomban vagy a szellemi élet egyéb területein – a rangot adó kritikai nivó programszerű hirdetőjének számított.

Tragikusan korai halála 1931-ben (negyvenhat esztendősen) némiképp határpontnak, jelképes fordulópontnak is tekinthető az Erdélyben 1926-tól megalakult Helikon-kör életében és annak belső egysége történeti folyamataiban, szerzőinek magyarországi kritikái fogadtatásában, és persze a transzilvanizmus-eszmét érő későbbi, főként elvi-generációs kihívások, kritikák felől szemlélve. E korai halál előrevetítője lett baljóslatú folyamatoknak Erdélyen belül és kívül, mely az addig kivívott, látványos szépirodalmi eredmények részleges megtöretését is prognosztizálta már. Előrebocsátható, hogy Kuncz utolsó hét-nyolc esztendejében, tehát Erdélybe történő visszaköltözésétől kritikusai, szerkesztői, fordítói s egyéb gyakorlatában egyáltalán nem csak erdélyi ügyekkel foglalkozott.¹ Mégis, írásai s legfőképp irodalomszervező munkássága révén, tekintélye és kiterjedt kapcsolati hálója révén elsődlegesen ő lett az, aki a formálódó, kényszerűen különváló erdélyi literatúraszegmens irányait, céljait a korábbi belső erdélyi viták és ankétok sora után a húszas évek derekától kidolgozta, létjogosultságát s annak transzilván hangsúlyait közvetíteni, elfogadtatni is tudta budapesti irodalmi körökben is.

„Az erdélyiségben a bergsoni »élan vital« kibontakozását látja, filozófiai magaslatra próbálja emelni a transzilván gondolatot.”² E sorokkal jellemezte Kuncz 1920-as évekbeli munkásságát a fiatal Pomogáts Béla, mondván, hogy Kuncz korábbi nemes liberalizmusa és szintén korábbi, első világháború előtti

¹ FILEP Tamás Gusztáv helyesen állapította meg, hogy a húszas években Kuncz kritikái munkásságának „aránytalanul kisebbik hányada” csupán az, ami konkrétan erről az irodalomszegmensről szól, ahogyan tudatosítani szükséges, hogy ezen belül is „távrolról sem írt az első évtizedben megszülető minden értékes erdélyi magyar munkáról”. Vö. FILEP Tamás Gusztáv, „A Nyugattól a »világfigyelő tetőig«, in KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék, tanulmányok I. 1909–1923*, KUNCZ Aladár, Összegyűjtött Munkái V. szerk., szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv és JUHÁSZ Andrea (Kolozsvár–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–OSZK, 2019), 5–23, 17. [a továbbiakban KAÖM V.].

² POMOGÁTS Béla, *Kuncz Aladár*, Irodalomtörténeti füzetek 61 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 122.

nyugatos, leginkább művészi öncélúságot hirdető kritikai igényessége új kötőanyagot keresett a megváltozott időknek (s leginkább a megváltozott helyzetnek) megfelelően. Ez pedig egy új lendülettel megtöltött *erdélyi gondolat* volt, amely új cselekvési programként, aktív irodalmi szolgálatként és részben közösségi vigaszideológiaként is jellemezhető. Kuncz mindazonáltal sohasem egy állandó, stabil kötőanyagról, valamiféle féltve őrizendő hagyományról, mintsem inkább egy újrafelfedezésre váró, sőt létrehozandó, tehát aktív irányról beszélt, ennek mindenkor termékeny szemléletét igyekezett tudatosítani: „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása”. Ez az – tette hozzá – amit a történelemben mindenkoron erdélyiségnek mondunk. Ezen kétséget kizáróan összetett, kollektív identitáskereső években az erdélyi magyar értelmiségiek új, többletértéket kapó transzilvanizmusának szülőföldeszménye többes feszültségi térben szembesítette az egykori hazát, a jelen csonka-Magyarországgal és az impériumváltás ellenére az eszményi esetben magyar–román–német szövetségben önkormányozni remélt Erdéllyel. Az alábbiakban ezen eszten-dőkre eső, kiterjedt és sokrétű irodalomszervezői tevékenységről igyekszem szólni elsődlegesen.

1.

ELŐZMÉNYEK, KORÁBBI ÉLETÚT

Az édesanyját nagyon korán elveszítő Kuncz Aladár kisgyermekkorát Aradon és Nagyváradon, ifjúkorát már Kolozsváron töltötte, ahol a sokgyermekes édesapa Kuncz Elek tankerületi főigazgatóként dolgozott. Itt, a helyi piarista gimnázium tanulójaként kötött életre szóló barátságot Laczkó Gézával, akivel érettségi után Budapestre kerültek. Kuncz 1903 és 1907 között a budapesti egyetem magyar–latin–görög szakos hallgatója

lett, ezzel párhuzamosan léphetett be az Eötvös Collegiumba, ahol olyan tanároktól tanulhatott, mint Bartoniek Géza, Horváth János, Gombocz Zoltán vagy Alexander Bernát. Nagyrabecsült tanára, egyúttal mintaképe viszont Riedl Frigyes volt, az ő szellemében írta pályadíjat nyert egyetemi majd doktori dolgozatát *Toldy Ferenc*ről 1907-ben, mindössze huszonnégy évesen. Riedl hatása – s közvetetten általa Hyppolite Taine irodalomszemlélete és történelemfilozófiája, miliő-elmélete – a későbbiekben is erőteljesen meghatározta értekezői munkásságát. Az egyetem elvégzését követően magyar–latin–görög szakos tanárként az Erzsébetvárosi Állami Főgimnáziumban kapott állást. E tevékenységével párhuzamosan alakult egy ideig irodalomtörténeti s szépírói munkássága is. Már pályája legelején is megnyerő, „elegáns, halk jelenség” volt, „vonzó társasági ember”, akin „jó gyermekszoba érzett” – emlékezett rá Schöpflin Aladár.³ A fiatal tehetségre az induló *Nyugat* korán felfigyelt, a folyóiratnak már 1909-től munkatársa lett, Osvát Ernő számos recenziót, műelemzést s néhány elbeszélést is közölt tőle. Nyarai többségét ekkor már Párizsban töltötte. A franciaországi vakációk egyúttal tanulmányutaknak is bizonyultak a tájékozódás és eszmélés kettős örömeivel. A francia kultúra és irodalom híveként Kuncz valósággal beleszeretett a világ akkori kulturális fővárosába, akárcsak a szintén nyarakat Párizsban töltő Benedek Marcell vagy a jóbarát Laczkó, s persze generációjukat megelőzően már Ady Endre is.

Igen fiatalon már egy országos iskolai reform szószólójává is vált, egyik vezéregyénisége volt annak a tanárgenerációnak, amelynek tagjai a tízes évektől elodázhatatlan reformokat, minőségi és élményalapú iskolai oktatást sürgettek az ország szellemi felemelkedése érdekében. A pedagógia és az irodalomtörténet mellett a zene, az államügyek, valamint a szociológia kérdései is

³ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században* (Budapest: Nyugat kiadása, 1937), 206.

foglalkoztatták az ambiciózus fiataalt, de a színház sem marad látókörén kívül. Kuncz első írásait a *Nyugat* mellett az *Auróra* és a *Népszava* is közölte, 1913-ban előadásokat tartott a Társadalomtudományi Társaság szabadiskolájában, formálisan részt vett a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párt 1914-es megalakításában is. 1911-től a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagja lett, de egyetemen, illetve akadémiai területen nem sikerült elhelyezkednie, miután akadémiai pályamunkáját Beöthy Zsolt szigorúan bírálta.

Franciaország kies vidékein töltött nyarai után az 1914-es nyaralása, mint ismeretes, tragikusan végződött: a Nagy Háború kitörésének híre egy faluban érte, s bár még megkísérelt hazatérni, csak Párizsig jutott, ott mint ellenséges ország állampolgárát internálták. Huszonnyolc esztendő volt ekkor. Közel öt évig Noirmoutier-ban, majd Yeu-szigetén töltötte fogságát, ezen keserű rabsági évek sokrétű, testet-lelket próbáló tapasztalatait írta meg remek arányérzékkel és epikai hittel a későbbi autofikciós remekművében, a *Fekete kolostorban*.

Hazatérve egy kaotikus világban találta magát. A háború vége, az éhínség és a forradalmak, majd a békediktátum borzalommal töltötte el, a csonka-magyarországi világban nem találta helyét, az új rendszer ügybuzgó káderei őt, a korábbi foglyot is vizsgálgatni kezdték. Egy ideig ismét taníthatott Budapesten, a *Nyugatban* is újra közölt írásokat, elvhűségét és minőségérzékét mutatja, hogy 1920 után is kitartott a folyóirat eredeti, osváti elvei, vagyis kritikai rangja és hangsúlyos esztétizmusa mellett, miközben a lapot többes irányból, politikai fórumokon is támadták ekkor. Az irodalomszemléletben ugyanakkor a modernség úgynevezett szintetizáló, vagyis a haladó irányok mellett a klasszikus vagy népi értékeket is becsben tartó és azokat mozgósítani tudó változatát képviselte, az értékek és művészetszemléletek mindenkori aktualizálását, a modernség korszerűségét tartotta elsődlegesnek. Főként a ba-bitsi eszmevilág állt közel hozzá, az új történelmi helyzetben

a szellemében egységes hazát s ebben az értelmiség felelősségét hirdette. Bár a fogságból történő hazatérése és Erdélybe való visszaköltözése között is a *Nyugat* maradt a fő fóruma, irodalmi szerkesztője lett az *Új Magyar Szemle* és az *Auróra* című folyóiratoknak, erdélyi irodalmi tematikákban azonban az 1923-ban megindított fővárosi *Napkelet*ben is fontos írásokat közölt már annak a legelső lapszámaitól.

2. ERDÉLYI SZELLEMI EGYSÉGFRONT

Budapesten mindazonáltal egyre kevésbé találta helyét, legkevésbé életcélját. 1923 tavaszán, harmincöt esztendősen döntött végleg a Kolozsvárra (akkor már a királyi Romániába) történő visszatelepüléséről. Ifjúkora helyszínén úgynevezett „toborzóleveleivel” a legjobb tollú írókat vonzotta maga köré, miközben a helyi *Ellenzék* című naplap irodalmi rovatának szerkesztőjeként kezdett hozzá a kisebbségi magyarság szellemi életének a holtpontról való elmozdításához. Az *Ellenzék*ben közölt *Magyar fejek* című sorozatában egyszerre méltatta a korábbi idők szellemi nagyjait, ám mindvégig figyelemmel kísérte összmagyar viszonylatokban a kortárs alkotókat is. Kritikusi énje méltatott és népszerűsített, közvetített Budapest és Kolozsvár között, miközben komolyan bírált is, a terméketlen, epigon vagy dilettáns írók műveivel nem bánt kesztyűs kézzel. Komoly kritikákkal, tanulmányokkal és esszéekkel, szövegkiadásokhoz írt tanulmányértékű előszavakkal szemlélte az erdélyi, a „kis-magyar” és persze a világirodalmat, külön hangsúllyal a francia, német, olasz és az orosz irodalmakra, később persze a románra is. Az elsők között ismertette a francia lélektani regény jellemzőit és hívta fel a figyelmet Marcel Proust vagy Jules Romains s mások munkásságára. Meggyőződéssel vallotta,

hogyan az erdélyi értelmiség és közönsége számára a megmaradás záloga csak a minőségelvben, a műveltségben és a kritikai igényességben, az európai humanista értékeket megújítani képes, jó értelemben vett tiszta regionalitásban keresendő. Irodalomszerkesztői gyakorlatában elsődlegesen a *Nyugat* esztétikáját képviselte, illetve honosította meg helyi folyóiratokban, 1929-től az *Erdélyi Helikon*ban is. Esményei a nemzeti liberalizmus, a politika zajától távoltartott tiszta irodalom és az európai művészi színvonal voltak, mellettük azonban mindenkor kiemelt szerep jutott a Kuncz-féle hangsúlyos, de esztétikai ábrázolásmódját tekintve szordínós erdélyiségnek, mely nem tüntető jegyként, nem is kényszerűen megkülönböztető vagy elválasztó sajátosságként, hanem egy összmagyar irodalom- és kultúraegységben elgondolt színként, hangsúlyosan minőségi és egyedi jellegként jelentkezett. Esztétikai értékein túl olyan értékörző regionalitásként, amelyből az összetört, megcsúfult egykori európai értékek cserépdarabjai is hosszabb távon újra összeilleszthetők válhatnak, nemzeti, legfőképpen nacionalista elvek nélkül, országhatárok felett is. A „helyi” nagy ellenfél, az 1920-as évek derekától a Kunczcal több ízben saját világnézeti lapjában vitázó Gaál Gábor, a *Korunk* baloldali szerkesztője is kénytelen volt elismerni, hogy ez a nem egészen egy évtized, amíg halála előtt Kuncz Kolozsváron tevékenykedett, ez volt „élete esszenciája”.⁴

Kulcsszerepet játszott az 1920 után Romániához csatolt (területileg tehát megnövelt, „kiterjesztett”) Erdély szépíróinak egy platformon történő összefogásában. Hangsúlyos

⁴ Lásd GAÁL Gábor nekrológiát: „Kuncz Aladár”, *Korunk*, 7. sz. (1931): 583–585. illetve ué. in POMOGÁTS Béla, sajtó alá rend., *Kuncz Aladár emlékezete* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2013), 89–91. Gaál egyébként az értekező Kuncz számos teljesítményét elismerte. „Kuncz Aladárnak vannak tanulmányai, melyek a legkritikább magyar esszék közé tartoznak [...] *Petőfi zsenije* című esszéje például egészen páratlan – eredményeiben.” Vö. GAÁL Gábor, „Az Erdélyi Helikon antológiája”, *Korunk*, 4. sz. (1927): 313.

szerepe volt a helikoni gondolat kiteljesítésében, az irodalmi transzszilvanizmus minőségelvű kidolgozásában, az új, erdélyi magyar irodalomszegmens gyakorlati eredményeinek (a művek mellett intézményeik) életre hívásában is. Kiváló diplomata, a politikai és irodalmi oldalakat is egybebekíteni tudó egyén volt, igazi „literary gentleman”, ahogyan kortársai emlegették, akinek szerepköre ezen években – erudíciója, kapcsolati hálója és lényeglátó elemző készsége okán is – a jó helyzetfelismerő réalpolitikustól a tudatos irodalmi kanonizátorig terjedt. Áprily Lajos, Tompa László, Olosz Lajos, Bartalis János, Dsida Jenő s sok egyéb erdélyi szerző felfedezője vagy útjának, pályájának egyengetője lett, Jékely Zoltán egyik példaképe és atyai mentora is.⁵ Az ifjú tehetségek módszeres felfedezésében és publikáláshoz-segítésében Kuncz éppúgy jeleskedett, mint ahogyan vitacikkekben és vezércikkekben igyekezett a Helikon írócsoportosulásnak és szellemi holdudvarának névjegyét és küldetését az irodalmi életben karakteresen megfogalmazni, e szabad írótársulás és fóruma önértelmezését a külső és belső vádakkal szemben megvédeni. Javarészt az ő nevéhez fűződik az öntudatos erdélyiség-hagyományokat ekkoriban előkereső, azokra

⁵ Táborok közti diplomatikusságával, nyugatias erudíciójával sokak útra indítójaként is sikeressé tudott válni. Elegendő csupán Áprily felkarolására, vagy a fiatalok, Dsida, Jékely támogatására gondolni, de ugyanígy Bartalis János költészetének fogadtatására, recepciótörténetére is. Bartalist ugyan már a tízes években Kosztolányi is közölte s dicsérte a *Nyugat*ban, ám a „Kosályi bukolikák” szerzője tulajdonképpen már Kuncz-találmány. Ő volt ugyanis az, aki a verseskötettel csak megkésve jelentkező költőt, annak minden expresszionista, avantgárd jegye ellenére megkonstruálta, „felépítette”, s erdélyi tájhoz kötött, tiszta és igaz humánus költőjeként, a világtól távolkerülő, elzárkózó, afféle újklasszicista pásztorénekek szerzőjeként mutatta be, aki a háborúval, az új kor értékrendjével és a háború végén történekekkel egyaránt kritikus, környezetét ostromozó, vívódó, de autonóm erdélyi alkotó. Lásd ezzel kapcsolatosan többek között BALÁZS Imre József kísérőtanulmányát a válogatott verseskötethez: „A Bartalis-kép paradoxonjai”, in BARTALIS JÁNOS, *Ujjaimból lilimok nőnek* (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2004).

építő transzilvanizmus-eszme szépirodalmi vetületeinek a kidolgozása.

Kuncz fájoán érezte a babitsi *térkép szerinti* és a *lélek szerinti* ország különbségeit.⁶ Erdélyisége köztes utat jelentett a leginkább Áprily Lajos költészetével és a helikoni triász másik két lírikusi teljesítményével (Reményik Sándorral és Tompa Lászlóval) fémjelezhető „táj-transzszilvanizmus” és a Kós Károlyhoz közelebb álló „ország-transzszilvanizmus” között.⁷ Kuncz inkább ez előbbit, a magyar egységen belüli természetes koloritot, eltérést, színezetet vallotta sajátjának. Erdélyiségét ugyanakkor nem önmagában hangoztatandó üres frázisnak, hanem az idők szavának megfelelő, aktualizált értéktartalommal megtöltendő komoly keretnek gondolta. A prózában kiemelt fontosságúnak mondta az akkor jelentkező új erdélyi prózaszerzőket, köztük a székely írókat, Nyirőt és Tamásit, de hasonlóan az „urbánus” transzilvanistákat is, Molter Károlyt, Karácsony Benőt, Ligeti Ernőt, Hunyady Sándort többek között, akik a teljes magyar nyelvterületnek is megújult prózapoétikai sajátosságokkal szolgálhattak. Kidolgozott transzszilván szemléletében ez az erdélyiség valós történeti értékekkel és eltörölhetetlen múlttapasztalattal rendelkezett, amibe kapaszkodni lehetett, de megnyugodni nem: az üres szópuffogatások és romantikus nagyotmondások helyén Erdély lakosaira, magyar közösségére – a közeljövőt tekintve ugyanis – minden korábbinál nagyobb kihívások vártak. Kuncz ebben vállalt mérhetetlenül fontos szerepet a két világégés közt: az irodalmi közönség közösséggé kovácsolásában.

⁶ Lásd erről BABITS Mihály: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*, illetve *Hazám!* című verseit.

⁷ Bár e kategóriák majd csak az 1930-as években, Kuncz halála után jelentek, fogalmazódtak meg Szabédi László révén, aki az 1937-es *Jelszó és mithosz*-vita egyik résztvevőjeként két transzilvanista irányzatot igyekezett megkülönböztetni azok szándékai, irányzékei szerint. Lásd minderről többek között: KÁNTOR Lajos, *Konglomerát: Erdély* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2014), 43–45.

Mindezért sokszor saját szépírói ambícióit is háttérbe szorította, ha kellett, a pálya eleje óta benne élő prózáíró is sokáig zárójelmezte. Talán ezért gondolhatták úgy kortársai közül többen is, hogy íróként „inkább a tervek és az álmok embere, mint az alkotó munkáé”⁸ Amikor aztán a közel öt-évnyi fogság emlékeit feldolgozó *Fekete kolostor* megjelent, egycsapásra megértette közvetlen környezete is, hogy magában kellett cipelnie és érlelnie e nehéz terhet, amíg megtalálta a végső formát annak önmagából való kiírásához. Mindazonáltal ebben a húszas években során több ember számára is elégséges összetett feladatkörei is nagymértékben akadályozták. Az egykor könnyed és elegáns, jovialis és bohém világi Kolozsvárra visszatérve nem hordott patetikus, netán drámai szemüveget, ekkor sem. Az új főhatalom alá került erdélyi közállapotokról nehéz volt optimistán szólnia, az Erdélyben töltött gyümölcsöző évei, „a csöndes vezérkedés” a hivatásvállalás zsúfolt éveinek bizonyultak. Az erdélyi irodalmi élet irányítása nagy áldozatokat követelt, mely mind Budapesttől (ahol egyik testvérbátyja is sikeres jogász volt) és a magyar főváros nyújtotta szereplésektől, mind a szépirodalmi alkotómunkától sokáig távol tartotta. Erdélyben „szerepe a figyelés, válogatás, tanácsadás, irányítás lett.”⁹ Babits korán, már 1923-ban, egy rövidke levele egyik sorában azt írta a kolozsvári *Ellenzék*hez elszegődő Kuncznak: „örülök, hogy ezt az ügyet átvette! Fontos dolgot kitűnően fogsz csinálni.”¹⁰

⁸ SCHÖPFLIN Aladár, „A fekete kolostor”, *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. jún. 7., 8.

⁹ Uo.

¹⁰ Lásd „Babits Mihály és felesége levelét Kuncz Aladárnak”, in KUNCZ Aladár, *Levelek 1907–1931*, sajtó alá rend., JANCsó ELEMÉRNÉ MÁTHÉ-SZABÓ Magda (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982).

3.

A KÍVÜLRŐL FIGYELEMMEL KÍSÉRT,
ALAKULÓ LITERATÚRA

Kuncz persze már Budapestről is figyelemmel kísérte az alakuló, akaratán kívül mostoha körülmények közé szorult, így aztán nem egy gyermekbetegséggel küzdő erdélyi irodalmi életet. Az említett helyi színek, sajátosságok, regionális jegyek, amiket később tételesen kidolgozott egy-egy írásában, s mint lehetőséget kiterjesztett az erdélyi irodalom legjobb alkotásainak olvasataira, kezdeti értekező munkái elméleti alapjaira támaszkodtak. Riedl, Kuncz legfőbb tanára még a francia pozitivisták, Taine és Gervinus nyomán elsődlegesen a kor, a miliő és a személyiség hármas szempontrendszerét érvényesítve közelített az irodalmi jelenségekhez. Kuncz értekezőként ezt a szemléletet vitte tovább, alkalmazta s alakította, elsődlegesen Taine miliőtana ragadta meg, amit már korai disszertációjában és nagyobb lélegzetű (ámbár életében kinyomtatásra nem került) összegző munkájában is kamatoztatott,¹¹ ehhez társult az európai modernség alapvető tapasztalata, korai esztétizmusa, majd a l'art pour l'art húszas évek elején érzékelt általános kimerülése.

Még 1921-ben, egyik Laczkó Géza novellisztikájáról és addigi életpályájáról szóló, *Nyugatban* közölt írásában (miután bensőségesen felsorolta mindazon életút-stációkat, amik a szerző életében az elemzés közléséig kijelölhetőek voltak, s amiket Kuncz valóban közelről, kisgyermekkortól származtatott barátságuk révén is ismert) így fogalmazott: „Ez lenne

¹¹ Lásd erről részletesen BOKA László, „A szintézisíró, ifjú Kuncz Aladár”, in KUNCZ Aladár, *Monográfiák*, szöveget gond., jegyz., névmagy. összeáll. BOKA László és RÓZSAFALVI Zsuzsanna, KUNCZ Aladár, *Összegyűjtött Munkái IV.* (Kolozsvár–Bp: Kriterion Könyvkiadó–OSZK, 2018), 5–34. [a továbbiakban KAÖM IV.]

csupán az élet? Ez lenne csupán Laczkó Géza?” Majd a feltett kérdésekre önmaga válaszolt:

Sokkal erősebb és termékenyebb a művésznak képzelete, sem hogy a millió lehetőség között egyetlennek éppen azt az életformát ismerje el, amelyet végzete szerint megélnie adatott. Mindenekelőtt tehát egyéni életéből bontakozik ki, s ezt állítja a tárgyilagosság távlatára, mint a szobrász, ki felgyúrt agyagát műterme szögletéből veszi szemügyre. De az élettől való elidegenülés csak út a művészi termeléshez, ennek alapja azonban nem lehet. Az alkotónak nemcsak arra van szüksége, hogy az élet jelenségszerűségét fölismerje, hanem keresnie is kell e jelenségszerűség és az eszmevilág közötti kapcsolatot, egy bizonyos áthidalást, amely minden művészi ábrázolásnak elengedhetetlen alapföltétele.¹²

A jelentős alkotó feladata Kuncz olvasatában tehát az adott-ságtól, az alaptól, az egyéni körülményektől és kondicionált-ságtól az általánosig, az univerzálisig jutni, de mindeközben nem elfeledni az indulást, a determináló erőket sem: „Megállapítani a minden időkben egyforma emberi ösztönöknek, szenvedélyeknek és törekvéseknek egy bizonyos időben és helyen való jellemző megnyilvánulását, művészi alkotásaiban ezt tűzte ki Laczkó Géza célul maga elé. »Helyi színezet«-et adni, de nem csupán külsőségekben és nagy vonalakban, és nem is mai célzatosság történeti díszleteként, hanem szívós képzelőerővel végigvive minden egyes részletben, a külső és belső élet mindennemű megnyilatkozásában.” Gondolatmenetét természetesen később számos erdélyi alkotóra s önmagára is alkalmazta.

1923-ban, hazatelepülése évében a *Nyugat*-ba éppúgy írt, mint a fővárosi *Napkelet*-be s az Erdélyben ekkor még egyedül

¹² KUNCZ Aladár, „Laczkó Géza”, *Nyugat*, 15. sz. (1921): 1129–1133; illetve, KAÖM V., 199–205.

„magasabb irodalmi célokért küzdő” lapba, a *Pásztortűz*be. A *Napkelet* első évfolyamában három fontos írást is jegyzett 1923-ban. (*Erdélyi irodalom, Erdélyi irodalmi dolgok, Erdélyi irodalmi krónika*). A legelsőben, mely egyszerre tisztázó és tájékoztató jellegű, azt írta: „Tisztán irodalmi szempontból erdélyi irodalomról nem beszélhetünk”, majd – miután kifejtette, hogy a „magyar egységes irodalmi öntudat már réges-régen magába szívta azokat a külső és belső sajátosságokat, amelyek Heltai Gáspárnál, Apor Péternél, Kemény Jánosnál és Bethlen Miklósnál föltűnően megvannak, viszont Jósikánál és Kemény Zsigmondnál már alig érezhetők” – így folytatta:

És mégis kell erdélyi irodalomról beszélnünk. Erdély ma nemcsak a magyar államéleti, hanem a szellemi és irodalmi egységből is elszakítva, rövid idő alatt saját műveltségnek alapjait volt kénytelen lerakni. Ebben segítségére voltak múltjának hagyományai is.

Kuncz itt mondta ki először, hogy az elszakadásnak „az irodalmi életet teremtő erdélyi lélekre is” kihatása van.¹³ Budapestről is tisztán látja – nyilván a beavatott, de egyelőre a kívülálló, aggódó szemszögéből –, hogy az Erdélyből származó műveknek a húszas évek elején, a kor politikai hangulata miatt is legalább kétféle olvasata alakult ki, melyben az *itteni* és *ot-tani*, a *nekünk* és *nekik* szempontjai eltérhetnek.

Két erdélyi irodalom van éppúgy, mint két Erdély: az egyik az önnön testrészétől elszakított anyaország Erdélye, a fájó emlékekből fölépített Álomország, amelyet a ráncszakadt barbár nemzetközi állapotok oly messzire toltak tőlünk, hogy képzeletünk szárnyain is alig érhetjük el: a másik a sorsukat vállaló magyar testvéreink tragikus Erdélye, olyan valóság, amely

¹³ KUNCZ Aladár, „Erdélyi irodalom”, *Napkelet*, 1. sz. (1923): 92–94; illetve, KAÖM V., 290–296.

számukra mindennapi, képzeletükbe és lelki életükbe ezer gyökérrel belefogódzó élmény. Az egyik irodalomnak legfőbb határozó jegye az emlék, a távolság s a vágyakozás szivárványútja – egyetlen híd a két világ között. Amelyre a képzelet szívesen lép. Erdély létkérdése ebben az irodalomban is fölmerül, de csak úgy, mint kedves halottainké, akiknek egyéniségét, jelentőségét, igazi szépségeit valójában csak elvesztésük után értékeljük.¹⁴

Kuncz a „kétféle irodalom” alatt nem a későbbi schizma-viták alapját előlegezi meg, nem a csonka-országi magyar és az erdélyi magyar irodalomszegmensekről szól! Ő a recepciós viszonyokban megképződő *kétféle Erdély-olvasatról* beszél, ahogyan eleve kétféle Erdélyt is emleget cikkében: egy romantikus, múltba révedőt, olykor patetikus, s egy szükségszerűen tragikus felhangút, de ugyanakkor dinamikusabbat, kívárot, valamelyest önálló jövőbe tekinteni kényszerülőt. „A másik irodalomnak – folytatja –, az erdélyiek irodalmának anyaga ilyen szivárványos ábrándkép nem lehet. Itt súlyos földrétegek alá rejtett gejzirként kell az irodalmi megnyilvánulásoknak előtörniük olyan talajból, amelyet vak ösztönök és kérlelhetetlen életerők szövedéke alkot. *Nekünk* Erdély a messzeség távlatán föltűnő kép, amelyet az emlékezés könnyen összhangba rendez, *nekik* kialakulásra váró életsors, egyéni életüknek történeti hivatássá való kiszélesedése, amely felett még mindig éberén virrasztanak a vérengző Európától föltámasztott rémlátomások: a világháború, a rabszolgabéke, a szétzúzott emberiségszmény sötét foszlányai. E csodálatos szépségű ország-rész körül, amely világnézeti, vallásfelekezeti és nemzetiségi kérdéseknek mindenkor bölcs egyensúlyozója volt, most magasra nőttek a bércek.”¹⁵ Az alakuló literatúra egyes műveinek hangjain ezért remeg át gyakorta a „zord végzetszerűség”.

¹⁴ Uo., 292.

¹⁵ Uo., 293. [Kiemelés tőlem – B. L.]

„A sorskérdés annyira beleömlik a néplélek legrejtettebb redőibe is, hogy úgyszólván nincs irodalmi megnyilvánulás, amely súlyos gondok nehezékeit ne hordaná magával. Ez a légkör legkedvezőbb a költészetre”.¹⁶ A kezdeti évek Erdélyből származó műveiben kétségkívül ez volt ez egyik legjellemzőbb tulajdonság.

Tragikus jellegük nem is önmagukban, hanem a mögéjük feszülő sötét háttérben van. Minden jelentőssé válik ebben a világban: egy erdőn keresztülmenő lovas favágó alakja; látogatás egy falusi temetőben; találkozás egy vándorral, aki kifelé megy... [...] Minden szó, minden tett, a szemnek legkisebb rebbenése fölszakíthatja a behegedni nem tudó sebet, s fölveti az örökké settenkedő nagy kérdést: mi lesz velünk? Olyan ez a költészet, mint halottas ház, amelyben mindennek, még egy félig telt pohár víznek megpillantása is könnyet fakaszthat, mert a nagy halottra emlékeztet.¹⁷

Nem lehet nem észrevenni (a kedves halottaink emléke, a halottas ház képe, az elvesztett Erdély kapcsán) a párhuzamot, amit pár évvel korábban Kosztolányi fogalmazott meg Reményik Sándor álneven közölt, óriási népszerűségnek örvendő Végvári-versei kapcsán még 1920-ban. „Erdéllyel nem nehéz bennünket megrikatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön... Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csendesen – reá mutat.”¹⁸ Kuncz

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, „Végvári versei”, *Nyugat*, 5–6. sz. (1920): 323–324.

azonban Reményikről ugyanitt, 1923-ban már nem pusztán az új határok okozta teljes elzárttságot és hírzárlatot, vagyis a főváros felőli drámai olvasatot hangsúlyozza, hanem a lábra kapó erdélyi költészet jegyeit, értékeit vizsgálja. A „sűrű fájdalomfellegben egyszer majd áttörő napfény várásának legmelegebb hangú megszólaltatója a lírában Reményik Sándor. Lehet, hogy vannak Erdélyben áldottabb tehetségű költők, de egy sincs, aki nála mélyebben és átfogóbban kifejezné korának lelkét. [...] Nem politikát űz, és nem népszerűséget keres. Erdély neki is, mint mindegyik költőtársának, önnön élete benső kérdése.”¹⁹

A *Napkelet*ben közölt első cikkét követően Kuncz eleve folytatásokban gondolkodott, hiszen mint maga írta: nehéz lenne egyetlen írásban „arról a határozottan gazdag költői termésről csak halvány képet is adni, amely a meginduló erdélyi irodalomnak kétségtelenül legfigyelemreméltóbb ágát alkotja. E folyóirat alkalmat nyújt majd arra, hogy behatóbb méltatások révén a magyarországi olvasóközönség az erdélyi líra minden jelentékenyebb képviselőjével megismerkedjék.” A *Napkelet* olvasóit éppúgy, ahogyan a *Nyugat*t is, hitelesen tájékoztatni kívánta az erdélyi viszonyokról. Ebben az első évek áldatlan műveltségi viszonyait az intézmények hiányában jelölte meg,²⁰ s bár úgy tűnt, sok Unió előtti erdélyi intézmény a kényszer szülte decentralizációs folyamatban lábra kaphat, „ezeknek a kultúrszerveknek eredményes működéséhez azonban az adott viszonyok közt egyelőre vérmes reményeket alig

¹⁹ KUNCZ, „Erdélyi irodalom”, 92–94; illetve KAÖM V., 293–294.

²⁰ „A prózai műfajokon leginkább éreztetik hatásukat azok az áldatlan műveltségi viszonyok, amelyek ma egész Európában megvannak, de sehol sem oly nagy mértékben, mint Erdélyben, ahol a műveltség folytonosságához szükséges áldásos légkör oly igen hiányzik. Az újságírás még tudja foglalkoztatni a publicisztikát és kritikát [...], de nem nyújthat teret a tudományok bensőséges művelésére. Hová tűnt az a békebeli álom, amelyet Kolozsvárról mint a magyar Heidelbergről szőttünk? Mivé lett Apáthy nagyszerű tudományos intézete, mivé lettek a kolozsvári klinikák? Előlről kell kezdeni mindent.” (KUNCZ, „Erdélyi irodalom”, 92–94; illetve KAÖM V., 295.)

fűzhetünk.”²¹ Vagyis valóban előlről kellett kezdeni (szinte) mindent. Kuncz e súlyos látélet után mondta ki óhaját még Budapestről, mindazt, amit egy évvel később már Kolozsvárra visszatérve is hirdetni kezdett íróársai körében:

Reméljük, az erdélyi románság is rá fog egyszer arra jönni, hogy volt valaha egy mindenekfölött álló erkölcsi eszmény: az erdélyiség, az erdélyi öntudat, amelynek legerősebb támasza éppen a nemzetiségek szabadsága és a tudományos műveltség voltak.²²

Első összegző írását a témában ezért azzal zárta, hogy: „Ez a belátás ha egyszer elkövetkezik, akkor semmi sem állja útját annak, hogy a mesterségesen szétdarabolt magyar szellemi élet újra eggyé forrjon. Addig az erdélyi írók szava olyan, mint végvárak őreie, amelyet a szél szeszélye csak foszlányokban hoz el hozzánk.” Kuncz Erdélyt eleve a liberalizmus ősi földjének, a türelem, az egymást megbecsülés szűkebb hazájának tekintette (később ezt tételesen többször is leírta), s azt remélte ez kölcsönössé válhat a társnemzetek szellemi vezetői részéről is. Kóshoz hasonlóan beszélt a három nemzet Erdélyéről, de ebben legalább ilyen hangsúllyal jelent meg azok európai műveltséghez kötöttsége: „Erdély mind a három nemzete a nyugati műveltség alapelveire esküdött fel” – írta évekkel később is a *Nyugat*ban is közzétett programcikkében.²³

Még szintén Budapesten, 1923-ban írott cikkében²⁴ a *Pásztor*tűz lapszámait lapozgatva állapította meg érdekes tényként,

²¹ Uo., 292.

²² Uo., 296.

²³ KUNCZ Aladár, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, *Nyugat* 20 (1928): II, 20, 501–508; KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék, tanulmányok II. 1923–1931*, KUNCZ Aladár, Összegyűjtött Munkái VI., szerk., szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv és JUHÁSZ Andrea (Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár–Kriterion Könyvkiadó, 2019), 283–293. [a továbbiakban KAÖM VI.]

²⁴ KUNCZ Aladár, „Erdélyi irodalmi dolgok”, *Napkelet*, 4. sz. (1923 385–387; illetve, KAÖM V., 313–316.

hogy az új irodalmi élet „Erdélynek nemcsak nagyobb városaiban, hanem úgyszólván minden magyarlakta vidékén élénkebb hullámokat ver. Mintha az erdélyi közelet új lelki egység megteremtésén fáradoznék. Az egész székelység, a régi Partium, a városok, amelyek háború előtt gazdasági és műveltségi erejüknek legjavát Budapest felé irányították, most visszatérnek sajátos jellegzetességükhöz, helyi rendeltetésükhöz, s elsősorban életük egyéni kifejező formáján dolgoznak. De ugyanakkor megindul már a folyamat, amely a helyi életszemléleteknek kicserélésével magasabb egységet: az erdélyi lélek egységét teremti meg.”²⁵ Az új, kibővült Erdélyen (mint a Romániához csatolt területek összességén) belüli kisebb történelmi tájegységek összeadódásából, akárcsak Kós Károlyék híres röpirata (a *Kiáltó szó*)²⁶ értelmében, egy megteremtendő nagyobb egységet vizionált, amiképp természetes lelki egységnek gondolta továbbra is az összmagyar kultúra és művelődés mögött meghúzódót is. Ehhez pedig az út egyértelműen az „utódállamok” irodalmi termésének színvonalbeli emelésén keresztül vezetett. Ezt a gondolatot nevesítette *Erdélyi irodalmi krónika* című cikkében is,²⁷ melyben örömmel állapította meg, hogy „a fejlődő erdélyi irodalomnak programja mind öntudatosabbá és mind szélesebbé válik. Öntudatosabba válik azáltal, hogy az erdélyiségnek es az irodalmi színvonalnak a kérdését maguk az erdélyi írók is fölvetik (Tamási Áron: Az erdélyi magyar irodalom körül; Walter Gyula: Irodalmi dilettantizmus), s olyan elméleti vitát idéznek föl, amely az erdélyi irodalom alapföltételeinek kérdéseit üdvösen tisztázza.”²⁸

²⁵ Uo., 314.

²⁶ *Kiáltó szó: A magyarság útja: A politikai aktivitás rendszere* [Írták Kós Károly – PAÁL Árpád – ZÁGONI István] (Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó és Nyomdai Műintézet, [1921]).

²⁷ KUNCZ Aladár, *Erdélyi irodalmi krónika, Napkelet*, 7. sz. (1923): 686–688; illetve, KAÖM VI., 34–37.

²⁸ Uo.

4.

HAZATELEPÜLÉS, ELSŐ LÉPÉSEK ÉS HANGSÚLYOS APOLITIKUSSÁG

1923-as hazatelepülése tehát már részben a helyi első tisztázó, kollektív identitás- és önazonosságkereső ankétokat követően történt. Mindez egy ideológiailag egyre inkább kettéosztott csonka-Magyarországról egy olyan szívének kedves helyre, ahol a nehézségek ellenére örömmel üdvözölte s már Budapestről is szerencsés tünetnek mondta, „hogy az eddig világnézetileg kettéválasztott erdélyi magyarság most közös életprogramban összeolvadt.”²⁹ Ezt a legkevésbé sem homogenként elképzelendő szellemi egységet, ezt az összeolvadást maga is segítette minden lehetséges módon a későbbekben, egy nagyon is heterogén, mégis egyetlen platform alá hozható, sokszínűségében is egy célért küzdő íróársadalmat képviselve. E cél az újfajta erdélyiség-eszme volt.

Kuncz persze korán ráébredt, hogy az erdélyi irodalom pusztán erdélyi hangsúlyok szerinti kialakítása nem válhat öncéllá, az előbb-utóbb megtorpanást, sőt minőségi megfeneklést hozna. Egyszerre vállalt hidszerepeket és a különböző szemléleti szélsőségeket kiegyenlítő mérleg szerepet (egyaránt távolságot tartott az osztályszempontú marxista és a túlzottan nacionalista irodalomkoncepcióktól, mert vallott minőségesszemenyére veszélyesnek mondta azokat), miközben kimondatlanul is követendő mintát akart kínálni más elcsatolt területek magyar irodalmi szervezkedéseire és szellemi egységéhez is.

Már az erdélyi Helikon megalakulása és kötetlen működési formája előtti években is óvott a túlzott regionalizmus provincializmus-veszélyétől, az erdélyi öntudat öncélú hirdetéséről azt tartotta, az végső soron nem irodalmi kategória. A napi társadalmi gondoknak, az irodalomban is tükrözendő

²⁹ KUNCZ, „Erdélyi irodalom”; illetve, KAÖM V., 292.

feladatelveknek a tisztábban esztétikai értékekhez történő óvatos illesztését szorgalmazta ezért már Budapestről is. Később, Erdélybe költözve is sikeresen össze tudta hangolni, békíteni a kései *l'art pour l'art* esztétizmust és a közéleti feladatokat helyben szükségszerűen hangsúlyosabban felvállalni kényszerülő irodalomelvet. Reményik költészetét ezért nem csupán irodalmi, hanem közéleti hangsúlyaiban is elismerte, Áprily írásművészetét viszont épp azért dicsérte, mert az minőségeiben nem vált soha „puszta közéleti megnyilatkozássá.”³⁰ A későbbi jóbarátot maga mellé vette szerkesztőtársnak is az *Ellenzék*hez, költészetét pedig példának állította a regionális értékeket és az irodalmi modernitás vívmányait sikeresen ötvözni kívánó törekvések elé. Az irodalmi életben többedmagával tudatos transzilván programot hirdetett, a szépirodalomban az erdélyiséget azonban elsődlegesen mint megéneklendő minőségi életjelenséget, alapvető gyúanyagot, s nem mint dilettáns vagy populista szólamot akart vizionálni. E téren egyáltalán nem egy explicit erdélyiséget, hanem egy nagyon is áttételes, művésziileg megformált, halk és minőségi erdélyiséget vallott, amelyben az alkotók elsődlegesen „művészi, légkörérzékítő eszköznek” tekintik mindazt, amit versbe írnak, de úgy, hogy közben forrásaiknak, környezetüknek, hagyományaiknak, szülőföldjüknek determináló erővel éppúgy számot vetnek, mint ahogyan tudomással bírnak az olvasóközönségük számára hagyományképző, új kollektív olvasati lehetőségekkel is.

Már az egyik említett 1923-as (immáron Kolozsvárról írt, de a budapesti *Napkelet*-ben közölt) cikkében is azt írta Áprily *Március* című verséről, hogy az „a valóságos, hóolvasós erdélyi tavaszt hozza elénk anélkül, hogy szántszándékkal keresné az erdélyiséget.”³¹ Áprily s szinte mindenki más, akit Kuncz szakmailag is támogatott vagy akire ösztönző hatással bírt, igencsak meghallgatta mindezt, elegendő itt az *Erdélyi*

³⁰ Uo., 294.

³¹ KUNCZ, „Erdélyi irodalmi krónika”; illetve, KAÖM VI., 36.

Helikon legelső lapszámában az Áprily jegyezte rövid szerkesztői beharangozóra, s abban a Stefan George verscsokor-hasonlatra gondolnunk.³² Az öncélú és felszínes, netán a túlzott, divatszerű vagy elvárás-jellegű, valós esztétikai teljesítmény nélküli múltba révedő „erdélyezés” veszélyeitől óvott, amely a politikán túl a napisajtóban is gyors sikerre vágyó fűzfapoéták és önkéntes szónokok egész seregét hívta elő a korban mindkét országban. E „drága szó” így vagy úgy történő elkoptatása az évtizedfordulón a nála fiatalabbaknál, tanítványainak is mondható szerzőknél, Jékelynél s Dsida Jenőnél is verstéma lett később.³³

Kós Károly az 1920-as évek elejétől a politikai szélsőségektől óvta az erdélyi gondolatot, s középen állást szorgalmazott.³⁴ Ez a „sem radikális, sem feudális” középút Kuncznál inkább mindenfajta ideológiától és befolyástól való semlegességet jelentett. Ő nem jobbra vagy balra, hanem felfelé tekintett, amihez 1926-tól Bánffy Miklós hazatérésével komoly támogatást kapott, Makkai Sándor ugyanekkor történő református püspöki kinevezésével úgyszintén, hiszen az ő erkölcsi téziseik, a kisebbségi

³² Áprily azt írta, a lap néhol „még tisztáz és vitatkozik” saját jelzőjével – bár az nem sujtás és nem rikító megkülönböztetés – azért, hogy önnön rendeltetését védje, ám „arra is megvan az ereje, hogy visszavonuljon a tartalmi szépségek mélyebb vonalára”, s az ősz lelkét úgy tudja megidézni borzongató művészzel, hogy egyszer sem mondja ki a lírai értékében megfakult szót: ősz.” Vö. ÁPRILY Lajos, „Beköszöntő”, *Erdélyi Helikon*, 1. sz. (1928): 3.

³³ A *Kerülöm a nevedet* (Erdély) sorai szerint abban: „önhitt szónokok dagasztják / nagygyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörű kő / és már-nál semmit sem jelent.”

³⁴ Kós már 1921 körül a világnézeti szélsőségeket lehetőleg kizáró, a Romániához csatolt magyarlakta területek egészére kiterjedő összefogást sürgetett, amely „nem csinál irredentát, de nem áll az emigránsok mellé, viszont együtt akar dolgozni az erdélyi nemzetekkel Erdélyért, olyan mozgalmat, melynek sajtója „független legyen a fehér, avagy vörös mételeytől”. Lásd „Kós Károly – Benedek Elek. [Cluj-Kolozsvár], 1922. április 30”. in *Kós Károly levelezése*, sajtó alá rend., kíséző tanulmány, jegyz., Sas Péter (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003), 124–126.

léthelyzetben felismerhető egyetemes humanizmus remélt távlati céljai is gyúanyagot szolgáltatottak mindehhez. Velük együtt Kuncz a kezdetektől a pártokon, az érdekviszonyokon, függőségeken való felülemelkedést tudatosította, hitet téve a szellem, az erkölcs magasabb és egyetemes érdekeinek szolgálata mellett, s ezt az újfajta humanista hitvallást majd a *Helikon* nevében is szembeszegezte az alacsonyrendű törekvéseket szóhoz engedő zűrzavaros világ több irányból érkező nacionalista fenyegetéseivel. Határozott, apolitikus álláspontját korán, már Kolozsvárra érkezése után rögtön kifejtette egy újságcikkben, mely a későbbi helikoni programjaként is olvasható:

Bármilyen irányú politikai szellemet is képzeljünk el, az mindig szöges ellentétben áll az irodalmi szemlélettel. A politika egyszerűsíti, uniformizálja az életet, az irodalom annak éppen sokféleségét és összetettségét hangsúlyozza. A politika, ha vezetni akarja az embert, kénytelen absztrakttá változtatni; az irodalom még a fogalmiságot is csak megérzékítve tudja visszaadni. A politika mindig érdekeket szolgál; az irodalom megbukott, ha nem tud az érdekek fölé emelkedni... Az egészséges kritikai szellemet majdnem mindenik államban megfertőzte a politika, melynek hatásai az irodalomra beláthatatlanok, ha a tiszta, autochton irodalmi szellem nem épül öntudatra és nem szorítja vissza a politikát határai közzé. A világnézetileg vagy politikailag szétválasztott íróknak ma össze kell fogniuk az irodalom megmentésére.³⁵

Kuncz autonóm litertúrát szorgalmazott tehát, amely lehetőség szerint független mindenfajta politikai érdektől, de ez az érdekkéntesség az ő olvasatában nem jelentette azt is, hogy az irodalom elszakadhatna közegétől, társadalmától, amelyben születik, éppen ellenkezőleg. „Nincs nagyobb veszedelem az irodalomra nézve – írta *Gyáva irodalom* címmel immáron

³⁵ KUNCZ Aladár, Irodalom és politika”, *Ellenzék*, 1923. szept. 16., 9; illetve, KAÖM V., 63.

Kolozsváron, 1924 legelején közölt cikkében –, mint ha elveszti kapcsolatait a valóságos élettel, a mindenkori »má«-val, vagy gyáva passzivitással nem mer hozzányúl. Az író erejét mégiscsak az teszi próbára, ha élő jelenségeket alakít művészi jelentőségekké. Ezzel lesz korának megörökítője s egyben irányítója is anélkül, hogy a művészet sajátos területét elhagyná. Gondoljunk csak a mai idők gonoszságaira, aljasságaira, gondoljunk szörnyű tragédiáira és kétségtelenül létező örömeire, ígéreteire. Mit ismerünk ezekből? [...] Nem ismerjük a mi világunkat, és nem ismerjük egymást. Augustus kortársairól, XIV. Lajos udvaroncairól, a XIX. századi londoni kispolgárról világosabb és bensőségebb képzeteink vannak, mint azokról az emberekről, akikkel a sors szeszélye életünket a ma rámáján egy szövetté fonja.”³⁶ A vele vitába szálló, az „osztályvonal” irodalmát és nyíltan balos világnézeti irodalmat hirdető Gaál Gábor (aki az *Erdélyi Helikon* elindulásakor elismerte ugyan, hogy az nem egy konzervatív irodalmi folyóirat, de benne a „csak irodalom” elvét, az esztétizmus továbbvitt programját élesen bírálta) ezt a tudatos ideológiai semlegességet nem akarta megérteni.³⁷ Kuncz viszont helyesen érezte a kor szavát, s egykori pedagógusként is figyelt régi-új közössége megújuló elvárásaira és irodalmi nevelésére.

³⁶ Vö. KUNCZ Aladár, „Gyáva irodalom”, *Ellenzék*, 1924. jún. 23., 11; illetve, KAÖM V., 107–108.

³⁷ A kettejük közötti ideológiai és legfőképpen az irodalom működésére vonatkozó koncepcionális, illetve osztályeltérések ellenére az irodalmi közvéleményben sokáig élt az a fals tétel, hogy Gaál elismerte volna Kuncz halálakor, nekrológiában annak igazát, holott ezt többen, így Kántor Lajos írásai is cáfolták már. Gaál ugyan eleve Kunczot tartotta a *Helikon* főszervezőjének, de azt vallotta, hogy programjukban hirdetett progresszió „nem a régi magyar úri és irodalmi ideológia spontán túlhaladása, hanem egy »nem lehet tenni mást« terméketlensége, s hitte, hirdette, hogy új hajnalhasadás ez, holott a deklasszáció ájulata”. Vö. GAÁL, „Kuncz Aladár”, 585; illetve lásd: KÁNTOR Lajos, „Játék vagy program? Kuncz Aladár folyóirat-struktúrája és a »Fiatal magyarok« 1930-ban”, in LÁNG Gusztáv – SZABÓ Zoltán szerk., *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981), 63–77.

5.

SZERKESZTŐI GYAKORLAT –
EURÓPAISÁG ÉS REGIONALIZMUS

Mindezt leginkább rovat-, majd lapszerkesztőként is kamatoztatta. Különválasztotta némiképp önmaga értekező énjében is a szubjektívebb kritikust és tanulmányíró, s a lapot vagy lapokat képviselő, sokakkal együttdolgozó, sokak véleményét, szemléletét tükrözni kész felelős szerkesztőt, hiszen az erdélyi írói összefogáson és a nyílt politikai szólamoktól való tudatos távolságtartáson túl a kritikai rang erősítése és a vitapartner tisztelete jellemezte. Lakatos Imre (Kuncz egykori fogolytársa, internálásának az erdélyi írók között egyedüli tanúja) jegyezte fel személyéről, hogy: „Minden irodalmi műnél a rejtett intellektualitást kereste [...] Határozott idegenkedéssel viselkedett a világnézetek által korlátolt emberek iránt, az elnevezések fetisizmusának nem áldozott, nem volt hajlandó kedvükért józan kritikáját igába hajtani. Emellett azonban hallatlanul megértő tudott lenni az ellenkező véleményekkel szemben is.”³⁸ Szerkesztőként előremozdítani kívánta az erdélyi vitakultúrát, mindenkor az érlelő vitákat szorgalmazta, melyek felfogása szerint esszenciális jelentőségűek egy minőségi és eleven irodalmi élethez. Ismeretes irodalomszervezői-szerkesztői szerepe többek között az olyan vitákban, mint az 1929-es *Vallani és vállalni* ankét, melyben buzdítására Berde Mária a historizáló regények korabeli sekélyesítő divatja, a jelen ábrázolása helyett a múltba révedés és az eszképzizmus ellenében szólalt fel, de Kuncz volt az is, aki leköszölte a fiatalabbak nevében megszólaló Tamási Áron és Szántó György éles hangú cikkeit.³⁹

³⁸ LAKATOS Imre, „A tragikus remekmű”, *Erdélyi Helikon*, 1. sz. (1931): 546–549; illetve in POMOGÁTS, *Kuncz Aladár emlékezete*, 73–75.

³⁹ Tamási *Így van* című cikkének kritikai megjegyzéseit főként az idősebb helikonistáknak címezte.

Fiatal magyarok címmel 1930 januárjában magyarországi s mindhárom utódállambeli szerzőktől (az erdélyiek mellett többek közt Illyéstől, József Attilától, Csuka Zoltántól, Darkó Istvántól s másoktól) nyilatkozatsorozatot közölt a számukra legégetőbb aktuális kérdésekről. Szerkesztőként magának a transzilvanizmus budapesti kritikájának is teret adott, amikor közölte Szekfű Gyula tanulmány erejű kritikáját Kós Károly ismert *Erdély*-kötetéről az évtized legvégén.

1926 tavaszán írott átfogó Áprily-portréja remek alkalmként kínálkozott arra, hogy Kuncz a felívelőben lévő erdélyi lírának immár az általános magyar irodalomtörténeti jelentőségét is kifejtse, ugyanakkor visszatekintsen a százlőre, a *Nyugat* és *A Holnap* indulására, azaz számba vegye a korai, esztétizáló irodalmi modernség hatását Erdélyre, s figyeljen annak esztétikai és decentralizációs együtthatóira is.

Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula és *A Holnap*-osok nélkül a mai erdélyi líra el sem képzelhető. Fontos ezt megállapítanunk akkor, amikor az erdélyi lírának általános magyar irodalomtörténeti jelentőségét keressük. [...] Az erdélyi lírát tehát nem szabad úgy fölfognunk, mintha az a háború előtt meginduló új magyar lírával szemben egy újabb mozzanatot, egy újabb előrelépést jelentene. Ezt a két költészetet nem lehet egymással szembeállítani, egyiket a másik előnyére vagy hátrányára kijátszani. Egy és ugyanazon költészetről van szó tulajdonképpen, egy közös lírai vegetációról, amelynek együttes fejlődését politikai, tehát irodalmi szempontból külső akadályok akasztották meg. Csak természetes volt, hogy amikor a modern magyar lírának ezt a dúsan termő földjét a politika felparcellázta, a magukra maradt részeken ugyanaz a vegetáció fejlődött tovább, s új létfeltételeihez képest csupán rendeltetésében, feladataiban és lokális színeinek erősebb

kihangsúlyozásában változott. Azelőtt csak része volt egy gyönyörűséges parknak, most kicsiben egy egész park igényeinek kellett megfelelnie.⁴⁰

Jól látható, hogy ez a felparcellázott park-hasonlat legkevésbé sem végső kiszakadást, tudatos elkülönülést vagy elzárkózást, hanem nagyobb fokú öntudatot és a kor szülte politikai realitások közepette egy előkeresendő regionális értéktudatot és hagyományképet jelentett Kuncz szemében. Reményik Sándor hozzá hasonlóan ekkor írta le tételmondatát, miszerint: „Külön csillagzat vagyunk a magyar égen”. E kijelentésnek pedig mindkét jelzője egyaránt fontos és hangsúlyos. Magyar s mégis, azon belül megkülönböztethetően erdélyi, s persze – Kuncz reménye szerint is – mindenkoron Európára tekintő. Nem véletlenül. Babits egy évvel korábban, 1925-ös ismert, *Új klasszicizmus felé* című értekezésében írta a korról és annak irodalmi útkereséseiről: „Az írónak választania kell idő és örökkévalóság, korszerű mondanivalók és örök emberi közt: a kompromisszum mindinkább lehetetlen. [...] alkotásokba menekülünk, melyeknek igazsága mélyebb, mint a Kor változó igazságai.”⁴¹ Ebben eredendően autentikus kisvilágokat, ősibb kötelékeket kívánt felmutatni, akárcsak Kuncz a maga Erdély-programjában, melyet teljességében majd az évtized második felében dolgozott és fejtett ki.

⁴⁰ KUNCZ Aladár, „Áprily Lajos”, *Ellenzék*, 1926. ápr. 5., 11–12; illetve kötetben: ÁPRILY Lajos, *Vers vagy te is* (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1926. VII–XII); illetve, KAÖM VI., 166.

⁴¹ BABITS Mihály, „Új klasszicizmus felé”, *Nyugat*, 18. sz. (1925), illetve BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok I–II.*, összegyűjt., szöveget gondoz., utószó, jegyz. BELIA György (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978).

6.

TÍZ KÜZDELMES-EREDMÉNYES ÉV

Ez már a marosvécsi szervezkedések ideje is. 1926-ban az ifjú Kemény Jánossal annak marosvécsi kastélyában megszervezendő helikoni írótalálkozóhoz ő írta össze a felkérendők listáját, segített megfogalmazni a meghívót, eleve a találkozók szabad, kötetlen formáját is ő (valószínűleg Bánffy Miklóssal konzultálva) ötlötte ki. A később rendszeressé vált, Babits által „plein-air írói parlament”-nek is nevezetett találkozók ebben a kötetlen formában és szellemiségben folytatódtak halála után is, egészen 1944-ig. Bánffy ezért írhatta Kuncz 1931-es halálakor a tiszteletére szerkesztett emlékszám nyitó írásában, hogy a valóságban:

Ő volt az Erdélyi Helikonnak szellemi vezére, ki a háttérből úgyszólván láthatatlan szálakon vezette a mi működésünket.⁴²

Kós egy későbbi visszaemlékezése is ugyanezt látszik megerősíteni.⁴³ Egy másik szemtanú, az első helikoni találkozón

⁴² Lásd BÁNFFY Miklós, „Kuncz Aladár”, *Erdélyi Helikon* (1931): 497–498; illetve POMOGÁTS, *Kuncz Aladár emlékezete*, 11–12.

⁴³ „Hogy ez az írótalálkozó kinek volt elsődleges ötlete, nem tudom. Okom volt ugyan arra a feltevésre, hogy azt Bánffy Pestről hozta magával, viszont Bánffy Kunczra hárította. Mindenesetre ők ketten állapították meg a találka sürgős szükségességét. A találkozó sajátos formája, szerkezete, összetétele – köztudomás szerint Kuncz Aladár ideája volt, melyet Bánffy is vállalt, de azt már nem, hogy a helye a központos fekvésű bonchidai Bánffy-kastély legyen. Ezért vonták be tervezetésükbe Kemény Jánost, aki aztán vállalta is, hogy ő hívja meg vendégeiül az írókat – akiknek névsorát, állítólag, Kuncz állította össze – vécsi várába. Vallom, hogy az erdélyi magyar írókonglomerátumnak egyetlen munkaközösségbe tömörítése, illetve az írók baráti találkozója egyik íróársuk meghívott vendégeiként, annak családi otthonában, a céljának megfelelő legerencsésebb megoldás volt az akkori romániai adottságokban. És ez jórészt valóban Kuncz Aladár érdeme volt.” Lásd „Kós Károly – Czine Mihály. (Kolozsvár) 1966. I. 1.”, in SAS, *Kós Károly levelezése*, 607.

szintén jelen lévő Olosz Lajos visszaemlékezésében azt írta: „1926 nyarára esett az első helikoni összejövetel. A kitűnő marosvásárhelyi írói gárda élén Berde Máriával és Molter Károllyal kezdettől fogva talán a legegészségesebb szellemű középírányt képviselte”. Pár sorral később a memoáriró kifejtette azt is, hogy „ennek a helikoni szabad írói közösségnek vannak kiemelkedő, markáns egyéniségei, anélkül, hogy volna olyan vezére, aki a maga művészi irányának bélyegét a többiekre reányomná és azokat saját irányának hullámvonalába belesodorná”, hozzátéve, hogy „én a magam részéről ebben látom ennek a tömörülésnek az igazi erejét és más irodalmi társaságokkal szemben való értékfölényét, hogy keretein belül különböző világnézetek, életértékelések és művészi irányok egyaránt megtartják hatóerejüket.” Olosz memoárja arról is tanúskodik, hogy akkor és ott ismerte meg az új erdélyi irodalom „személyzetét, stábját és mozdítóit”, ám külön is feljegyezte, hogy közülük: „Kuncz Aladár személye volt a legbiztosabb szilárd pont.”⁴⁴ Makkai már nyíltan híd-emberként emlékezett rá, aki ugyanakkor „nagy és bölcs dolgoztató volt”, s aki „a legjobban a néma és láthatatlan intéző szerepét kedvelte.”⁴⁵ És valóban, Kuncz gyakran látszólag szürke háttéremberként, de elegánsan és diplomatikusan irányította, szervezte, ambicionálta az új erdélyi irodalom markánsabb jeleseit s azok megnyilatkozásait.

Az 1926-tól megszerveződő, többes okból – így a cenzúra miatt is – kötetlen formában működni kezdett Helikon íróközösség szabad elvgyakorlata, demokratikus szelleme és szövetkezési munkagyakorlata, majd az 1928-ban elindított, tisztán szépirodalmi és kritikai folyóiratuk, az *Erdélyi Helikon* új lehetőségeket biztosítottak Kuncznak is. Nem csupán azért,

⁴⁴ Lásd OLOSZ Lajos, „Emlékezések”, in KIS OLOSZ Klára, sajtó alá rend., *Félig élt élet: Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése 1912–1940* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2003), 21.

⁴⁵ MAKKAI Sándor, „Kuncz Aladár”, *Erdélyi Helikon*, 1. sz. (1931): 500–502.

mert 1929 júniusától (Áprily Budapestre távozását követően) eleve ő szerkesztette valóságosan is a lapot, hanem azért is, mert Kuncz minden lehetőséget megragadott, hogy a szépirodalmi közléseken és rendezvényeken túl e fórumokat érlelő viták ütközőpontjának tegye meg. 1928 tavaszán Bánffy Miklóssal természetesen már helikoni színekben kezdte szervezni közösen „az erdélyiek” csoportos bemutatkozását Budapesten, jelképes helyszínen, a Zeneakadémián,⁴⁶ még a hírhedt, Ravasz László-féle irodalmi schizma-vita előtt, amikor interjúra kérték. Ebben a beszélgetésében pedig (még az ismert, nagyobb lélegzetű dolgozatai közzétele előtt)⁴⁷ visszatért az előzményekre. „A békevilágban minden tollforgató Pestnek írt, és Pesttől várta a babért. Aki nem tudta kiverelkedni magának, hogy Pest elismerje, hogy pesti írónak tekintés, hogy pesti kiadók jelentessék meg a könyveit, az nem számított írónak, az halála napjáig műkedvelő, dilettáns, vidéki különc maradt. A háború utáni első esztendőekben azonban különös jelenségek mutatkoztak.”⁴⁸ Miután kifejtette, hogy a magyar főváros a trianoni határokon belül is vesztett a jelentőségéből, sőt, 1928-ra a kis-Magyarország irodalma is „kettészakadt”, kifejtette, melyek voltak az általános elgondolások mindeközben Erdélyben.

Éljünk meg a magunk erejéből – mondtuk –, vessük meg gyökerünket ott, ahol vagyunk, s ha már kapcsolódunk valahova, kapcsoljuk bele magunkat Erdély régi magyar tradíciójába, folytassuk azt a kultúrát, amelyik oly soká élte a maga

⁴⁶ Fontos látni, hogy a *Nyugat* köréhez, a *Napkelethez* vagy akár budapesti kormányzati körökhöz is csak Bánffy Miklósnak és neki volt elegendő személyi, irodalmi, társadalmi kapcsolata és tekintélye.

⁴⁷ KUNCZ Aladár, „Tíz év”, *Erdélyi Helikon*, 1. sz. (1928) 2–5; KUNCZ Aladár, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, *Nyugat* 20 (1928) II. 501–508; illetve, KAÖM VI., 283–293.

⁴⁸ „Erdély irodalmi reneszánsza: Beszélgetés Kuncz Aladárral”, *Literatúra* 1 (1928): 16–18; illetve, KAÖM VI., 243.

termékeny, önálló életét az általános magyar kultúra szélesebb keretében.⁴⁹

Erdélyben természetesen ez számtalan problémának a leküzdését jelentette tíz esztendőn át, az említett intézményhiánytól és óriási forráshiánytól a politikai elnyomásig és nyílt beolvasztó szándékokig a többségi nemzet politikusai részéről, s mellettük az egyházi s egyéb belső, tehát kisebbségi „gyámóságok” és „szolgálatok” fokozatos levetkőzéséig. Kuncz ebben a budapesti interjúban is az irodalom szükségyszerű autonóm formájáról beszélt, ugyanakkor arról is, hogy a mostoha körülmények ellenére Erdélyben némiképp szabadabb, a politikának kevésbé kitett irodalmi élet alakulhatott ki:

Ismét hangsúlyoznom kell: az irodalom csak akkor teljesít kultúrmissziót, ha a maga sajátos célkitűzéseit szabadon követheti, s nincs lekötve semmiféle politikai vagy vallási doktrínához. Az az erdélyi írói közösség, amelynek magam is tevékeny tagja vagyok, az irodalmi szabadság elvét testesíti meg. Politikai és világnézeti kérdésekben a legnagyobb türelemmel vagyunk egymás iránt, közös célunk az erdélyi kultúra ápolása: ebben egyek vagyunk valamennyien.

A Helikont épp ezért „erkölcsi testületként” emlegette, amely felelősséggel tartozik közösségének, s amely ugyanakkor „az erdélyi magyar írók szindikátusa, vagy még helyesebben, akadémiaja”. Ennek pedig legfőbb jellemzője az, hogy „demokratikus és szabadelvű.”⁵⁰

Kuncz ezt követően, a húszas évek végén közölte híressé vált összegző cikkeit, köztük programcikkét is az *Erdélyi Helikon* legelső számában, afféle vezércikként, melyben áttekintette az eddig megtett utat, az erdélyi magyar irodalom 1918 óta eltelt

⁴⁹ Uo., 244.

⁵⁰ Uo., 247.

időszakát. Látni kell mindehhez, hogy az összmagyar irodalmi mezőt tekintve, a húszas években Szerb Antal sorait idézve: „sehol annyi vita nem folyt az irodalom célja, lényege, szerepe, helyzete”, illetve ezek tisztázása körül, mint az új erdélyi magyar irodalomszegmens körül, mely viták természetesen a transzilvánista elképzeléseket és híveiket is folyamatos aktualizálásra, elveik újabb és egyre pontosabb megfogalmazásra készítették. A vádak mindeközben Budapest felől is záporoztak. Kezdetben főleg nemzeti-konzervatív, kormányzati körökből, például Makkai Sándor Ady-könyve kapcsán 1927-ben, majd egy évvel később a már említett Ravasz László révén, aki maga is Erdélyből került a Duna-mellékre, s aki a túlságosan megerősödni látszó erdélyi literatúrában egyenesen veszélyforrást, szakadást, schizmát vélt látni a magyar szellemi élet egységét féltve. Kuncz és Bánffy csoportosan, ankétot szervezve kívánt válaszolni e felvetésekre saját lapjukban. Makkai püspöki székből, de szépíróként is válaszolhatott Ravasz abbéli aggodalmára, miszerint az erdélyi irodalomban „nagyobb erővel érvényesül az új, mint Magyarországon”. „A tényt elismerem, de nem látom benne az irodalmi schizmát a magyarországi és erdélyi irodalom közt. Nincs két magyar irodalom, hanem itt is, ott is ugyanaz a magyar irodalom megy át egy nagy válságon, mely szerintem a szükségszerű megújulás folyamata. E válság főkérdése az irodalmi tradíció érvényesülésének mikéntjében rejlik. A »régi« fölfogás utánózik, az »új« feldolgoz és aktualizál. Hogy Erdélyben inkább, sőt szerintem hovatovább csakis az »új« érvényesül, én azt Erdélyhez illőnek és méltónak tartom: mindig előljárt s élet-ösztöne most is megérezte, hogy létharcában a »réginek« pusztá utánzásából nem élhet meg.” Reményik Sándor ugyanezen hasábkon válaszolva szögezte le, hogy:

Mi itt két forrásból merítettünk, mióta a történelem óriási árnyékában nőni és virágozni próbálunk. Egyik forrásuk kétségtelenül a huszadik század új magyar irodalma, az

összeomlás előtti Magyarország nagy szellemi termelése. Ennek kiváló reprezentánsai nagy részben ma is működnek a mai Magyarországon: az Ady-generáció tagjai. Schizma volt-e az ő forradalmuk? Ha schizma volt: nekünk is vállalnunk kell a szakadárságot, mert tudatosan, vagy öntudatlanul, de bizonyos, hogy sokat tanultunk tőlük. Csakhogy mi itt nem tartjuk azt a forradalmat lényegében tradíció-ellenesnek s főképp nem tartjuk lázadásnak a magyar nemzeti szellem ellen. [...] másik kútfőnk a saját életünk, részben az ősi erdélyi múlt, részben jelen viszonyaink különössége. Mind a kettőben éppen elég édes és keserű megtermékenyítő erő rejlik, de egyik sem alkalmas arra, hogy a magyar nemzeti szellemmel szemben tegyen szakadárrá. Ez a kútfő a mélyebb.

Az *Erdélyi Helikon* szerkesztői persze a lapszám felvezetőjében, tehát a reflexiók és válaszok közreadása előtt már megköszönték Ravasz „szavaiból kicsendülő őszinte féltés”-t, s később is hasonlóan diplomatikusan jártak el. Az említett, csoportos budapesti bemutatkozásukkor, alig pár hónappal e polémia után, nyílt színi köszöntésükre tudatosan éppen Ravasz Lászlót kérték föl...

Az óvatos, távolságtartó szemlélődés az erdélyi öntudat és az új irodalomszegmens, vagyis a sikeressé, olvasottá vált transzilván literatúra irányában megnyilatkozó aggodalmak persze más oldalakon és fórumokon is fel-feltűntek, nem is mindig előítélet-mentesen. Babits Tabéry Géza *Emlékkönyvé*-ről írva a *Nyugat*-ban saját egykori aggodalmait is őszintén szóba hozva vallotta:

Ez a transzylvanizmus teljes ellentéte annak a politikai és közjogi irredenta dacnak, mely a régi Magyarország ideológiájának szellemében az új sorshoz és helyzethez illő irodalmi attitűdnek látszanék. Talán ez okozta, hogy Magyarországon eleinte bizonyos bizalmatlansággal néztünk rá: [...] titkos rosszállással hallottunk

minden olyan szót, mint »erdélyi lélek« és »erdélyi gondolat«. S ha már »erdélyi lélekről« beszéltünk, akkor ezen a szón valami régít és nem valami újat akartunk érteni, valami bethlengáborít és keményzsigmondit; pedig az új erdélyi irodalom szelleme nem a múltba, hanem a jövőbe fogózik, s nem a jövőt nézi a múltak szemével, hanem a múltat is a jövő szempontjából.⁵¹

Babits 1931-ben már egy bő évtized erdélyi irodalmi életét mérlegelve s elismerésre méltó könyvtermésre visszatekintve fogalmazhatott ekképpen. Mire sorai megszülettek, a vele baráti kapcsolatban álló, s tőle az *Erdélyi Helikon*ba programadó írásokat is kérő Kuncz Aladár már nem élt. Tragikusan korai halálára is utalt ezért Babits, amikor az erdélyi irodalomról szólva így fogalmazott: „Nemcsak nagy reménységei vannak, hanem már komoly művei, sőt chef-d’oeuvre-je és nagy halottja is, és, ami talán még több ebben a vonatkozásban, egységes szelleme s meggondolkoztató eszmei története.”⁵² Kuncz egész erdélyi működése, kritikusi, szerkesztői és általános irodalomszervező tevékenysége, „életének essenciája”⁵³ ezt a szellemi egységet, az aktualizált transzilván eszmekört és gondolati szabadságot szolgálta, azt, amit Babits úgy hívott: „egységes eszme, világnézeti közösség és erő.”⁵⁴ Kuncz az egész említett évtizedben tulajdonképpen ezt hirdette, aminek *Tíz év* című összegző írásában is hangot adott.

Mikor [...] a regionális vonásra rámutatunk, korántsem akarunk azoknak véleményéhez csatlakozni, akik az erdélyi irodalomban szakadárságot, az egyetemes magyar irodalom hagyományaival való szembeállást állapítanak meg. Az ilyenféle beállítások

⁵¹ BABITS Mihály, „Transsylvaniaizmus: Tabéry Géza – Emlékkönyv”, *Nyugat*, 21. sz. (1931): 482.

⁵² Uo.

⁵³ Lásd GAÁL, „Kuncz Aladár”, 7.

⁵⁴ BABITS, „Transsylvaniaizmus: Tabéry Géza – Emlékkönyv”, 483.

a retorikai rémlátások birodalmába tartoznak. A valóság azt mutatja, hogy soha még a legfiatalabb és legrajongóbb „transzszilvánistának” sem jutott eszébe nemcsak ellentétet kikiáltani, hanem azt csak sejtetni is saját eszményei s az egyetemes magyar irodalom vezető eszméi között. Ellenkezőleg.⁵⁵

A hangsúlyos regionalitás és az egészséges erdélyiség a Kuncz által vázolt koncepcióban épp olyan fontos maradt tehát, mint a mögötte húzódó etikai magatartás, mely elsődlegesen kisebbség és többség viszonyában, illetve egyén és közössége kölcsönös felelősségtudatában érvényesült, s mindenekelőtt egyetemes emberi értékekre irányította a figyelmet. Az előbbi, vagyis a nemzetit szükségszerűen felülíró helyi/regionális sajátosság (esetünkben az identitásképző zárt tájegység gondolata és büszke múltképe) nem szakadárságot volt hivatott jelenteni szász vagy román színekben sem, vagyis nem tagadást az egyes alkotók „anyanemzeteinek” kultúrájával, nyelvével és saját irodalmával szemben. Ugyanígy – s Kuncz leginkább ezt képviselte – nem lehetett színvonalbeli csökkenést megengedniük azoknak, akik az új transzilván kereteket értékképző regionalitásként kívánták képviselni.

Az egyes elcsatolt területeken formálódó irodalmi élet csán az elsekélyesedés veszélyéről meglehetősen korán értekezett már Babits vagy Schöpflin Aladár is, akárcsak más budapesti kritikusok. Az 1920–1930-as évtizedfordulóra azonban már ugyanők is kiemelték, hogy „az elszakadt folyók közül” az erdélyi az, amelyik „valósággal diadalmasan tör ki” e féltett, hipotetikus mocsárból, s ez a helyi magyar szellem vitalitását mutatja.⁵⁶ A másik hangsúlyos jegy mögött, vagyis az itt jelentkező *irodalmi etika* mögött viszont Babits szerint is eleve:

⁵⁵ KUNCZ, „Tíz év”; illetve, KAÖM VI., 260.

⁵⁶ BABITS, „Transzylvanizmus: Tabéry Géza – Emlékkönyv”, 483.

a transzylvanizmus áll: egy emelkedett, egységes világnézet, mely minden író-többé-kevésbé lelkesít, s túlelemel a pártok törtetésén éppúgy, mint az egyén céltalanságán. És a szabadság. Az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság, amit ez a világnézet jelent.⁵⁷

7.

TRANSZILVANIZMUSFORMÁK ÉS ESÉLYEIK

Kuncz a kisebbségi irodalmak és az európai irodalmak kapcsolatáról eleve mint létszükségletről beszélt.

Az erdélyi magyar irodalom minden regionális jellege mellett is már történelmi rendeltetésénél fogva sem veszítheti el kapcsolatait az általános magyar és az európai irodalmakkal, mert hiszen legfőbb jellegzetessége az, hogy egy kisebbségi nép irodalma. Egy kisebbségi népnek pedig a többi néppel szemben egyetlen létezési formája a nyelve, műveltsége és irodalma, öngyilkosságot követne el tehát, ha ezeket szeparatista elzárkózottságba fojtaná.⁵⁸

Makkai Sándor ehhez hasonlóan írt 1929-ben a kisebbségek számára mindenkor felértékelt kultúra-képről s ebben a szellemi kitekintések, az európai távlatok mindenkori szükség-szerűségéről (az esetleges magukba-zárkózásban pedig az írók közvetett halálraítéltségeről!), ugyanakkor ezáltal egy magasabb rendű erkölcsi, etikai, hitéletbeli értékrendet is hangsúlyozott „Az Európa-szerzte elszórt sokmilliónyi kisebbség mindenütt kettős feladat elé állítatott. [...] Politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntarthatásának egyetlen útja a kultúra, a saját nemzeti tradíciókon nyugvó, de adott

⁵⁷ Uo. [Kiemelés az eredetiben.]

⁵⁸ KUNCZ, „Tíz év”; illetve, KAÖM VI. 260.

viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő, tehát halálraítélt [...] hanem mindegyetemesebb, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell, hogy legyen”⁵⁹ Kuncz ugyanekkor (immár szerkesztői programja részeként) elindította a *Kisebbségi irodalom – világirodalom* rovatot is az *Erdélyi Helikonon* belül, kitekintésül az akkori Európa más kisebbségeinek (provanszál, ír, katalán, szudétanémet, zsidó) szellemi életére. Makkaival (s persze Babits kultúrnemzetfogalmával is) összhangban fejtette ki *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* című tanulmányában, hogy egy virtuális Közép-Kelet-Európát tekintve ez az eszmekör „jövőnknek próbaköve, amelyen a legkülönbözőbb színezetű erdélyi elmék és felfogások egységes harmóniába csiszolódhatnak össze.”⁶⁰ A szemében ezt a gyakorlatba ültető helikoni közösség kapcsán ezért vallhatta bizakodva, hogy az „a szellemi csoportosulások között talán egész Európában a legösszefogóbb és legegyetemesebb” alakulat, amely „egyszer majd hivatva lesz arra, hogy a kisebbségi irodalmak tisztán művészi és pacifista eszméit bevigye az európai köztudatba.”⁶¹ Kuncz természetesen nem kész adottságról, hanem lehetőségről, próbakőről beszélt, komoly munkával elérendő célról, tehát nehéz és igen csak göröngyös útról, melyet eleve dühös nacionalizmusok és a napi politika szította bizalmatlanság szegélyez több irányból, mindemellett pedig a külső (budapesti és bukaresti) szeparatizmust hangsúlyozó vádak vagy világnézeti kritikák és a belső (akár generációs) nézeteltérések is veszélyeztetnek, túl a provincializmust meghaladni kívánó kritikai gyakorlaton és

⁵⁹ MAKKAJ Sándor, „Közönség és irodalom”, in MAKKAJ Sándor *A mi útunk*. (Cluj-Kolozsvár: Ifjú Erdély, 1929), 227.

⁶⁰ KUNCZ, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, 501–508; illetve, KAÖM VI. 283–293.

⁶¹ „Erdély irodalmi reneszánsza. Beszélgetés Kuncz Aladárral”, 16–18.

szűkösebb intézményi kereteken, lehetőségeken. Az ő transzilván szemléletében meggyőződéssel vallotta, hogy minden kisebbség számára a megmaradás záloga a műveltségben és igényességben, az alkotói szabadságban, a nemzetközi tájékozódásban, ugyanakkor egy kiépítendő, az oktatás által meghonosítandó új humanizmusban keresendő.

A regionalizmus és az egyetemesség közvetlen viszonyát vallotta tehát, e két kategória szerves egységének a folytonosságát hirdette s akarta kimutatni az új, vagy legalábbis felújított, előkeresett „erdélyi gondolat” múltképében, akárcsak Kós vagy Reményik, s jó ideig a *Magunk revízióját* sürgető Makkai is, azt, amit feltételezhetően Kuncz hatására Ligeti Ernő s mások is kifejtettek még az 1930-as évek végén is.⁶² Felfogásában az európai értékrend több kisebb regionális értékalakzatból áll össze, afféle tükörcserepekből, ezek közt tulajdonított kiemelt jelentőséget az „erdélyi gondolat”-nak, amelyik olvasatában csak és kizárólag európai távlatban volt tehát értelmezhető. Következetes szorgalmazója volt ezért a szászmagyar és a román-magyar irodalmi, szellemi kapcsolatok mielőbbi kiépítésének. „Erdélyből kell kiindulnunk, s egy

⁶² Ligeti 1937-ben, amikor a transzilvanizmust kritizálók a *Jelszó és mithosz*-vitában éppen őrá (és az europээр szemléletére s urbánusságára) hivatkoztak, kiállt azon tételek mellett, melyeket Kuncz is hangoztatott. „Én az »urbanust« állítom, hogy nekünk európai irodalmat, kis nyelvi határainkon felül álló, a regionalizmus jelzőjét túllépő irodalmat kell adnunk, de mi, itt Erdélyben kell szolgáljuk Európát és ennek ki is kell tűnnie. Európaisságunk a honi levegőből fakad, a mi itteni életünkkel érintkezik, kimutathatók rajta egy külön létező világ törvényszerűségei. Azok a szobrok, amelyeket az antik vagy a renaisszance világ készített, magukon hordozzák alkotójuk külön géniuszán kívül a kor géniuszát, a nép géniuszát és anyagszerűségeiben kifejezési eszközeiket megszabja a honi talajon feltalálható márványnak tömörsége vagy hajlékonysága, geológiai adottságai. Ahogyan nem tudok európai lenni anélkül, hogy ne legyek magyar, úgy mint Erdélyben, úgy sajátos politikai viszonyok között kisebbségi magyar író sem lehetek, és egyben nem külön erdélyi és kisebbségi. E külön szint nem akarom kihangsúlyozni, de nem is akarom letörölni.” Vö. LIGETI ERNŐ, „Jelszó és mithosz: Válasz I. Szemlér Ferenc tanulmányára”, *Független Újság* (Cluj), 1937. nov. 6., 4.

szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz” – írta Áprily távozása utáni „csöndes beszélgetésében”, tulajdonképpen monológjában.⁶³

Erdély a mi hazánk. Külsőleg bizonyára szűk keretnek látszik ez, de egyszerre kitágul, ha ebből a keretből a kisebbségi szemlélet egész Európára kiömlő sugarai hatolnak elő.

E megható írásában a szülőföld determináló erőiről is szólt, s nyilván felidézve korábbi énjét, budapesti s akár fogságbeli életszakasait is: „tulajdonképpen magamban beszélek, és Áprily Lajost már csupán mint távollevőt idézem. Furcsa, szomorú érzés, hogy ő nincs itt. De azért egy pillanatig sem gondolok arra, hogy búcsúztassam. Nevetséges dolog volna azt hinni, hogy Erdélytől elválhatik. Bizonyára, ha ott Pesten szemét egy kis időre is behunyja, hegyláncaitól koszorúzott hallgatag, holdvilágos vidék mered fel előtte. *A titokzatos Erdély.* Mint papírra a láthatatlan írás, úgy van az ő számára beleitatva az erdélyi kép az egész nagyvárosi környezetbe, és elég pillanatnyi kicsúszás öntudatának fegyelme alól, elég egy önfeledt, belső felindulás, s máris Erdélyt látja és Erdélybe éli vissza magát.”⁶⁴ Cikkét az alábbi sorokkal zárta:

Lehet-e őt búcsúztatni Erdélytől, mikor bizonyos mértékig ő maga Erdély, annál a művészi átélésnél fogva, amivel az erdélyi sorsot a magáévá tette. Költészete Erdélynek egyik arca. Általa úgy láttuk meg és úgy szerettük meg Erdélyt, ahogyan addig nem láttuk és nem szerettük. Áprily, Reményik, Tompa, Berde, Szentimrei, Bartalis s a többi költők, akik itt tíz év óta a költői vízió ezüsfonalaival szövik át szomorú életünket;

⁶³ KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám: Csendes beszélgetés Áprily Lajossal”, *Erdélyi Helikon*, 7. sz. (1929): 487–492; illetve KAÖM VI. 305–313, 306.

⁶⁴ Uo. [Kiemelés az eredetiben.]

a többi írók, gondolkodók, akik magyarázzák, alászínezik, visszaálmodják a múltba és előtükrözik a jövőbe az erdélyi rendeltetést, bizonyára mind elsősorban részesei annak, hogy ma már van fogalmunk, van visszhangot verő érzésünk arról, hogy mit jelent az erdélyi probléma.⁶⁵

Közismert, hogy ezen években fejezte be főművét, a *Fekete kolostort*, mely fenti sorok értelmében, áttételesen lett – többek között szerzőjének örök humanizmusa, minden korábbi szenvedése ellenére is vallott etikája, testvériségesszménye révén⁶⁶ – Kuncz Aladár igazi (erdélyi és magyar, s mindugyanakkor európai) névjegyévé.

8.

KORTÁRSI EMLÉKEZETE

Kuncz az erdélyi magyar irodalmat tehát történelmi műhelynek és lehetőségnek is tekintette, miközben a két világháború közötti erdélyi magyarság kulturális életében Bánffyval és Makkaival talán a legfontosabb szervezői szerepet töltötte be. Az erdélyi örökség számára sohasem egy lezárt múltképet, legkevésbé megkötő erőt vagy ballasztot, mintsem inkább örök kihívást jelentett, újra és újfogalmazandó minőséget, olyan szellemi potenciált, mely a magyar szellemi egységen túl az adott vagy szerzett helyi sajátosságokra, lokális vagy regionális „másságokra” is kész volt figyelni. Szemléletében Erdély (és új

⁶⁵ Uo., 312.

⁶⁶ A könyv ereje éppen abban állt a korabeli kritika szerint is, hogy minden hamis pátoztól mentesen tudott életre kelteni egy olyan érzést, amely figyelmeztető jel, mementó is volt egyszerre: arra a humánusra, szeretetre és kölcsönös megértésre kívánta emlékeztetni ugyanis olvasóit, amely az emberi méltóság elválaszthatatlan része. Tette mindezt egy olyan időszak után, amely megszervezte és törvényesítette a gyűlöletet népek, nemzetek, embercsoportok között.

irodalma) a sors kereke folytán gondolni való parcellája lett egy korábban nagyobb szellemi parknak, amit eltéphetetlen, karakterisztikus magyar vonások kötöttek eredeti vegetációjához, ugyanakkor európai utak és friss levegő jellemezte. Mindvégig ebben hitt. A korszak magyar irodalmi életében ezen összetett, legalább hármas pilléren álló erdélyiség-koncepciónak 1920 után Kuncz lett az első, ilyen irányú szisztematikus kidolgozója. Makkai nem véletlenül utalt nekrológjában a Kuncz által képviselt többes hídra, s az általa gyakorta metaforaként is emlegetett (egyrészt közös alapokon nőtt, másrészt folyamatosan művelendő) vegetációra:

Az erdélyi magyar irodalom fiatal életében a híd volt, aki ezt a morzsolódó, önmagába visszasüppedő és elbozotosodásra ítélt szigetekskét az európaiság, a nagy kultúra és az örök humánnum kontinensével összekötötte.

Majd hozzátette: Nem baj, sőt érdem, hogy ez a kontinens talán sokkal inkább élt az ő eszmevilágában és képzeletében, mint a valóságban. Mert ez tette képessé őt a kolumbuszi szerepre [...]”.⁶⁷ A szász Heinrich Zillich a „kisebbségi sorstársat”, a közeledés kipróbált diplomatáját gyászolta.⁶⁸ Reményik drámai hangú verssel búcsúztatta, Bánffy azt írta halálakor, hogy „prófétai lélek lakott benne”, a fiatal Méliusz József sokatmondó verscíme (*Nem haltál meg!*) pedig ugyanazt a megbecsülést tükrözte, amire záró soraiban Makkai is utalt, aki szerint Kuncz élete és tevékenysége: „nem fog soha revízióra szorulni”. A több tekintetben tanítvány, pártfogolt Dsida Jenő két versben is fájlalta hiányát (*Szobor és drágakő*, illetve *Immáron ötvenhárom napja*), utóbbiban a Kuncz után maradt felfoghatatlan űrt tematizálta, akárcsak az a Jékely Zoltán, aki évekkel később,

⁶⁷ MAKKAI Sándor, „Kuncz Aladár”, 500–502.

⁶⁸ Heinrich ZILLICH, „Búcsú a kisebbségi sorstárstól”, *Erdélyi Helikon*, 1. sz. (1931): 532–533.

Kolozsvárra történő visszatelepedésekor, 1940-ben is arról írt meghatározó sorokat, hogy a régi ismerősöket viszontlátva azt várja, azt reméli, hogy Kuncz Aladár barátságos alakja is feltűnik újfent Kolozsvár főterén. Nem csoda, hogy a tíz évvel Kuncz halála után megjelent Szépmíves Céh-antológiában is megemlékeztek róla,⁶⁹ arra az óriási hatásra utalva, amelyet a tragikusan korán lezáruló életpálya közvetve vagy közvetlenül gyakorolt számos erdélyi magyar szépirodalmi mű vagy értekezői munka létrejöttére. Áprily az *Erdélyi Helikon* 1931. augusztus-szeptemberi emlékszámban eleve Kuncz „nyugati csúcsokon élesedett szemé”-t, inspiráló kritikai szigorát idézte, amely révén „európaibbá hangolódott a gondolat, s olykor világhorizonttá tágult az erdélyiség.” Reményik Sándor a 6. marosvécsi találkozón pedig így fogalmazott: „amit egyetemesen veszítettünk benne: irodalom, kisebbségi élet, magyarság, Erdély”.⁷⁰ E négyes fókuszpont, vagyis az erdélyi gondolat irodalmi-kulturális programmá tétele elsődlegesen Kuncz Aladár többes fronton végzett, áldozatos munkájának volt köszönhető.⁷¹

⁶⁹ „Korai halála irodalmunk egyik legfájdalmasabb vesztesége volt, de halhatatlanul vallanak róla a művek, amiket írt, és amiket mint szerkesztő megjelentetett.” Vö. *Erdélyi elbeszélők* (Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, [1941]), 147.

⁷⁰ Lásd erről többek között: KÁNTOR Lajos, „Játék vagy program?”, in POMOGÁTS, *Kuncz Aladár emlékezete*, 312–331.

⁷¹ Más kérdés, hogy halála után, a harmincas években olyan alapvető történelmi, politikai, s részben gazdasági változások következtek, amelyekben a Kuncz által hirdetett transzilván elvek más-más okokból, de mind a román többség, mind a szász társ kisebbség irányából elutasításra leltek, így a virtuális Kelet-Közép-Európa vagy a „keleti Svájc” gondolat csak elszalasztott esélyként aposztrofálódhatott. Mindeközben a folyamatos asszimilációs politika hatására óhatatlanul a belső magyar közösségi használata is torzult az eszmekörnek, válaszreakcióként csak a védekező kollektivitás-vonása hangsúlyozódott, a fiatalabb generációk szemében így csak mitikus formákba menekülést, az irodalomban szép eszményeket, a valóságban és a kisebbségpolitikában azonban hatástalan, sőt dilettáns gyakorlatokat jelentett.

SZÁSZ LÁSZLÓ

VÁLTOZATOK
TRANSZILVANIZMUSRA: BÁNFFY
MIKLÓS MECÉNÁSI,
NEMZETGAZDAI SZEREPE

„Ez az első találkozó alkotta meg az Erdélyi Helikont, és az Erdélyi Szépmíves Céh ekkor vállalta, hogy e szabad írói közösségnek a szolgálatába lép. [...] De ez csak egyik része annak az alkotásnak, mely akkor megindult. Nem kevésbé fontos az a szellem, ami akkor megnyilvánult és mely változatlanul él és uralkodik közöttünk. Erdély ősi szelleme ez a mai időkhöz idomulva, mely egykor a világon elsőnek hirdette a vallásszabadságot. A megértés, türelmesség, a kölcsönös szeretet. Azt kutatja, ami összetart, nem ami széjjelválaszt. Egyetlen szempontot ismer csupán, a művészet önzetlen szolgálatát. Ez a szellem, faji vagy világnézeti különbségek fölött átnyúlva, egybefogott mindenkit, aki Nálad az első Helikonon összegyűlt.”¹

A transzilvanizmus legnépszerűbb eszméi fogalmazódnak meg a fentebbi szövegrészben. Művelődés- és társadalomtörténeti értékét – mára közhellyé vált és némiképp kiüresített tartalma ellenére – az biztosítja, hogy gróf Bánffy Miklós írta,

¹ BÁNFFY Miklós, „Erdélyi csillagok: Kemény Jánosnak: Előszó (1935)”, in BÁNFFY Miklós, *Emlékezések: Irodalmi és művészeti írások*, sajtó alá rend., DÁVID Gyula (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2012), 413.

személyesen megszólítva a helikoni íróközösség házigazdáját, az ifjú Kemény János bárót, a Trianon utáni erdélyi magyarság egészét megmozgató esemény megalapításának a tizedik évfordulóján. A bonchidai arisztokrata-alkotó ugyanis, miközben sok ezer oldalnyi életművet hozott létre, írótársaitól eltérően soha nem publikált elmélkedéseket, akár egy nyúlfarknyi publicisztikát sem magáról a transzilvanizmusról. Ellenben ott állt mindenütt az erdélyi magyarság túlélését biztosítani hivatott szellemi mozgalom mögött, intézményeket, egyesületeket, társadalmi szervezeteket és baráti kapcsolatokat életbe lendítve; szépirodalmi művei pedig, egyenként és összhatásukban is a transzilvanizmus szellemiségének az értékhordozói.

1.

A FŐÚRI SZÁRMAZÁS: ELŐJOG ÉS FELELŐSSÉG

Származása és életútjának vonala, melyen neveltetése elindította, mondhatni predesztinálja őt erre a feladatra. Erdély egyik leggazdagabb főúri családjának sarja (1873. december 30-án született, gróf Bánffy György és báró Bánffy Irma gyermekeként), ám öröksége nemcsak anyagiakban mérhető vagyont, hanem bizonyíthatóan kiváltságos szellemiséget is jelent: egy főnemesnek rangja és birtokai nagyságával arányosan növekszik a nemzet és az ország jobbulására irányuló felelőssége. S bár édesanyját már kétévesen elvesztette, apja – mint a főrendiház tagja – egyenesen Erzsébet királyné segítségével választ angol nevelőt a fiának; aki felnőttkoráig irányítja szellemi fejlődését. A család élete jól szervezett keretek között zajlik a szűkebb szülőföldön (Kolozsváron) és a fővárosban, középfokú tanulmányai is (magántanulóként) ehhez a két helyszínhez kapcsolják. A továbbiakban Kolozsváron végez a jog- és a történettudomány körébe tartozó tanulmányokat, miközben magas színvonalú

zenei és képzőművészeti tudásra tesz szert, anyanyelvi szinten sajátítja el a nagy európai nyelveket, a színház és az opera világával ismerkedik, a soknyelvű irodalmi műveltség pedig a legtermészetesebb elvárás ebben a közegben. Budapesten folytatja egyfelől a kötelező jogi, pénzügyi, történet- és politikatudományi tanulmányait, másfelől a művészetek iránti szenvedélyének hódol, az igényesség legmagasabb szintjén: egy képzési ciklus végén Székely Bertalan a legtehetségesebb tanítványai között tartja számon; családja előtt titkolt színpadi fellépései alapján szerződést ajánlanak fel számára; neve az irodalmi sajtóban is kezd ismertté válni. A család által számára kijelölt hivatás útján pedig már 1897-ben elkészíti „a hitelszövetkezetek rendeltetéséről” szóló értekezését, mint a korabeli Erdély gazdasági felzárkózásának legígéretesebb lehetőségét.

Mindent egybevetve, a 20. század első évtizedének végére előttünk áll egy sokoldalúan képzett, több nyelvet beszélő, európai műveltségű, nemzetének és szűkebb erdélyi pátriájának elkötelezett főúr, aki kiváltságosan alkalmas arra, hogy az országgyűlésben képviselje az erdélyi részek érdekeit, hogy az Erdélyi Irodalmi Társaságot meg az *Erdélyi Lapokat* irányítsa, hogy Kolozsvár főispánjaként egész Erdély szellemi és kulturális életének hatékony tényezőjévé váljon. Amikor tehát a fővárosban a kormány a Nemzeti Színház és a Magyar Királyi Opera intendánsi feladatkörével ruházza fel (1912–1918), a korábban formálisnak tekintett megbízást ő radikális művészeti reformokra feljogosító munkálkodássá alakítja: törekszik az európai élvonalhoz közelíteni az előadások színvonalát, akár saját, eredeti színpadterveivel, akár például azzal, hogy elsőként vállalja Bartók műveinek bemutatását.

Személyiségében ötvöződik az alkotóművész és a humanista politikus, és eme kettősség szerves egysége az, ami életútján különleges teljesítményeket hoz felszínre, s képessé teszi etikailag is a kegyetlen valóság dichotómiáinak egymásra hangolását: 1916-ban ő szervezi meg az utolsó magyar királykoronázási

ceremóniát, tervezi meg annak látványelemeit, magas művészi színvonala által szimbolikus többletjelentésekkel telíti, ugyanakkor jelezni kívánja a magyar veszteségeket is: a díszmenetbe sokak megrökönyödésére beállítja a hadirokkant bakákat is. Később, 1921-ben, külügyminiszterként, az ellenségekkel körülvett, csonkított Magyarország megmaradása érdekében, politikai racionalitással a leghatározottabban utasítja el IV. Károly trónfoglalási kísérleteit. A tragikus 1918–1919-es időszakban inkognitóban próbálkozik Nyugat-Európában támogatókat szerezni a béketárgyalásokra, a magyar ügy érdekében. A Bethlen-kormányban vállalt külügyminisztersége idején (1921–1922) meghatározó szerepe van a nyugat-magyarországi határmódosítással, a soproni népszavazással kapcsolatos tárgyalások lebonyolításában. A személyét érintő elfogult támadások miatt megkeseredve vonul vissza a politika élvonalából – az utókor hasznára: több időt szentel az irodalmi alkotómunkának, drámái és elbeszélései sikert aratnak, mindeközben készíti elő hatékony visszatérését szűkebb szülőföldjére, példamutató módon a kisebbségi sorsba. Cselekvő és meghatározó résztvevőjévé válni a nemzetmentő, szellemi-kulturális kisebbségi „mozgalomnak”: ez lesz Bánffy Miklós 1926-tal kezdődő új pályaszakaszának legfőbb ismérve. Ezt, valamint a transzilvanizmus kibontakozásában vállalt egyáltalán nem mellékes szerepét kísérli meg nyomon követni az alábbi gondolatmenet.

2.

VEZÉR ÉS INTÉZMÉNY NÉLKÜLI ÖNSZERVEZŐDÉS

Bánffy Miklós munkásságának mélyebb, kevésbé látható rétegeibe hatolva, talán jobban megismerszik az a különleges konstelláció, amelynek következményeként létrejött ez a maga korában és Európában is példátlan eszmekör, ideológia, amely sohasem

tört a harcos politika babérait. S amely – a politikatörténetek fenntartásaival egybevágó, mégis sajátos, értéktelített módon – egy kifosztott nemzetrész önvédelmi stratégiájává lett a két világháború között: irodalommal és kultúrával helyettesítette mindannak a hiányát, amit a haszonelvű politika sohasem volt képes megvalósítani.

Amire Bánffy bevezetőben idézett sorai utalnak, az egy olyan különleges állapot, amely csakis a Trianon által teremtett közegben, lét és nemlét, nyers valóság és irodalmi fikció határvonalán alakulhatott ki. „Melanéziában van egy duk-duk nevű titkos társaság, afféle ősfarmájú szabadkőművesség, ahol a vezér ritkán tudja meg, hogy ő a vezér. Talán ilyen vezér lehetek én...”² – építette egykoron szellemesen-ironikusan saját mítosztát Ady a magyar irodalom egyik fontos, századeleji fordulópontján. A szellem játéka volt ez a költő mindmáig talányos cikkében, inkább hírhedtté vált publicisztikájában, mely a személyiség, a zseni akrobatikus és önhitt feltöréseként is olvasható, harcostársainak és csodálóinak leigázása mellett. Ahhoz azonban, hogy az az ötlet, amire a mottóban idézett sorok utalnak, megvalósuljon, nem poétazsenire volt szükség, hanem olyan racionálisan gondolkodó alkotóra és vezetőre, aki valóban alkalmas a vezérszerep beteljesítésére, mégpedig a demokratikus (ki)választottság és az alázat közösségépítő képességével. Nem véletlen tehát, hogy az erdélyi írók megszervezésére épp 1926-ban és épp Bánffy Miklós hazatelepülése után került csak sor. Történtek ugyan korábban is kísérletek írói csoportosulások létrehozására,³ a megvalósuláshoz azonban az ő írói, közéleti tapasztalatára, személyiségére és tekintélyére volt szükség; vagyis olyan valóban „duk-duk”-típusú vezetőre, aki nem tekint

² Ady Endre, „A duk-duk affér”, *Uj Idők*, 1908. nov. 15., 116. [jegyzetek a napról]; illetve: Ady Endre összes prózai műve 9.

³ Ligeti Ernő ad elsőként összefoglalást írószervezetek létrehozására a Helikon előtt. LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma* (Kolozsvár: Fraternitas, [é.n. 1941]); újrakiadása: Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004), 110–120.

magára vezetőként, kiválasztottként, váteszként. Az ily módon létrehozott íróközösség a szervezetlenség látszatával képviselte a két világégés közötti transzilvanizmus igazi szellemiségét.

Már a megalakulás tizedik évfordulóján a fiatal nemzedék képviselője azt rótta fel Bánffy hibájaként, ami még manapság is viták tárgyát képezi: „A transzilvanizmus megítélésénél nagy nehézséget okoz az a körülmény, hogy – mítosz-voltának megfelelően – tárgyi tartalmát alig lehet meghatározni.”⁴ A pozitivistá rendszerességre törekvő kutatás valóban sok esetben nem tud mit kezdeni egy olyan (irodalmi) képződménnyel, melynek nem áll szándékában intézményesülni, még hivatalos neve, sőt vezetője sincs. Az első találkozó jegyzőkönyve szerint egyszerűen: a „Helikonon részt vevő írók egyeteme”, „szabad munkaközösség”, mely a pusztai írói feladatoknál sokkal többet vállal magára, „a népnevelés, az irodalom és a művészet problémáit”.⁵ 1927-től kezdve pedig jól láthatóan, tudatos egyöntetűséggel vállalják az intézményesülés tökéletes hiányát: „A Helikon nem szervezkedik társasággá, de szabad írói közösség marad, mely egyetlen célt szolgál: az erdélyi kultúrát.”⁶ Hogy miért ragaszkodhattak ehhez a különös, amorfi kerethez, az ma már aligha titok: az uralkodó, új román államhatalom minden eszközzel akadályozta a kisebbségi magyarság bármilyen önszerveződését, maradék intézményeit ellehetetlenítette, működésüket gátolta, ellenőrizte. Egy könyvet be lehet zúzni, egy újságcikket cenzúrázni, egy hivatalosan bejegyzett szervezetet, egyesületet betiltani – egy baráti társaságot, kinevezett vezető és cégjelzés hiányában nem lehet felszámolni. A bonchidai gróf írói és külügyminiszteri, de korábbi tisztségei mellett személyiségéből fakadó tekintélyére is szükség volt,

⁴ SZEMLÉR Ferenc, „Jelszó és mítosz”, in POMOGÁTS Béla, sajtó alá rend., *Jelszó és mítosz* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 158.

⁵ MAROSI Ildikó, sajtó alá rend., *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája (1924–1944)*. I. kötet. (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 59.

⁶ Uo., 82.

hogy a már létező, hivatalosan bejegyzett Erdélyi Szépmíves Céh kiadó megerősítésére, valamint a létrehozandó *Erdélyi Helikon* folyóirat védelmére mintegy ernyőként fölébük emelje ezt a „duk-duk”-konglomerátumot.

Sokak szemében már a megalakulás idején épp a vezér hiányának hangoztatása válik gyanússá. Irodalomtörténet-írásunk részben tisztázta – az első marosvécsi találkozó ügyében – Benedek Elek hiányának és sértődöttségének hátterét. „Jólesett, hogy a *vezérségben* rám gondoltál, de rajtad kívül vajmi kevesen gondoltak rám” – írta a *Cimbora* nagy mesélője Sipos Domokosnak, sajnos, inkább személyes ambícióiról, mint az új típusú kisebbségi stratégia megértéséről tanúskodva. „Szentimrei szerint is a vécsi Helikon Bánffy politikai stb. vezérségének előkészítője akart lenni [...] Emiatt nem hívtak meg engem oda.”⁷ A hatvanas évek végén, amikor több évtizednyi elhallgatás után ismét szólni lehet a transzilvanizmusról, Kós Károly egy Féja Géának írt levélben tisztázza a „helikoni vezérség” kérdését. „A vécsi »Helikoni írótalálkozó« értelmi szerzői, kitalálói (egészen függetlenül az Erdélyi Szépmíves Céhtől) Kuncz Aladár és Bánffy Miklós voltak, akik [...] a megvalósításhoz Kemény Jánost [...] vonták be maguk közé. Ez volt a »vezérkar«. Hogy a »vezérkar« az ún. »vezérkedés« kérdésében mit vagy kit spekulált, azt persze én nem tudhatom, viszont azt annál inkább, hogy Benedek Eleket Kemény János meghívta a vécsi találkozóra. Bánffy Miklóssal kerestük fel [...] Kolozsvárt, hogy a netalán elkallódott levélen kívül személyesen is átadjuk neki Kemény János meghívását. [...] Benedek Elek azonban, azzal az indokkal, hogy ő csak elnökképpen vehetne részt, nem fogadta el a meghívást.”⁸

⁷ Uo., 64–65.

⁸ Sas Péter, sajtó alá rend., *Kós Károly levelezése* (Budapest: Mundus Kiadó, 2003), 634–635. Itt is hangsúlyozom, hogy a vécsi találkozóznak nem volt

3.

A VILÁGNÉZETI ELKÖTELEZETTSÉG FÖLÖTT
ÁLLÓ HELIKONI KÖZÖSSÉG

Ligeti Ernő három fogalommal jellemzi a *Kiáltó Szóval* útjára indított kisebbségi erdélyi szellemiség lényegét: *kaláka* – *egy-
veng* – „*szabad asztalosság*”. Az első mindenki által ismert együtt-
működést, az erdélyi hagyományokban gyökeret vert kölcsönös
segítségnyújtást jelent, az *egyveng* azonban a kívülálló szemlélő-
ben „duk-duk”-szerű titokzatossággal telítődhet, aminek pontos
célját hol az egyik, hol a másik, egymással ellenséges hatalom
előtt ajánlatos rejtegetni. „Az egyveng régi magyar szó. A testvér-
nek szinonimája. Néhány ember összeáll és elkezd valamilyen
akciót. Nem csinál egyletet, pártot, „mozgalmat” csinál. A szer-
vezkedés kereteit nem merevíti meg, nem is tágítja ki; inkább
láthatatlanná teszi.”⁹ Ligeti itt Krenner Miklósról¹⁰ hivatkozik, aki
„olyan kisebbségi szervezkedési alakulatra gondolt, amely gyor-
san és átható erővel, de nem szilárd halmazállapotban [...] lehe-
tőleg minden magyart egybeterel. [...] A lényeg mindenesetre
az volt, hogy ilyen irányú mozgalom akkor emelkedjék fel-
színre, amikor szükséges, akkor tűnjék el, mikor ez célirányo-
sabb. Nem volt »irredenta«, összeesküvő jellegű. Nem volt titkos
sem, de hangos sem. [...] azt célozta, hogy a románok ne tulaj-
donítsanak túl nagy fontosságot neki és ezért ne csapjanak le rá

semmiféle szervezete, alapszabálya, tisztikara stb., tehát nem volt vezére, il-
letve elnöke sem.

⁹ LIGETI, *Súly alatt a pálma*, 266–267. [kiemelés tőlem – Sz. L.]

¹⁰ Krenner Miklós, közismert írói nevén Spectator, erdélyi újságíró, tanár,
a két világháború között az erdélyi magyar közélet ismert publicistája.
1920–25-ben főmunkatársa az ötször betiltott *Rendkívüli Újságnak*, valamint
1923-tól belső munkatársa az aradi *Erdélyi Hírlap* című napilapnak, külső
munkatársa az *Ellenzéknek* és a *Magyar Kisebbség* folyóiratnak. A „kisebbségi
élet új megfogalmazását” Ligeti Ernő szerint is „Krenner végezte el a legap-
rólékosabban az idősebb nemzedék részéről”. [A Szerk.]

teljes erővel.”¹¹ Ezen a ponton Ligeti fogalmazásmódja joggal válik nagyon óvatossá, általánosságokat mond, egyáltalán nem tesz utalást például a helikoni közösségre, azt ugyanis teljességgel demokratikus, ökumenikus, nemzeti és politikai előítéleteken felülemelkedő nyitottsága miatt tulajdonképpen minden oldalról támadják mindazok, akik valamely vallásnak, pártnak, ideológiának elkötelezettek. Még körütekintőbben, ám épp célzatosága miatt némiképp – a hatalom által vádlottak padjára küldött szabadkőművességre utalva – ironikus felhanggal mutatja be a harmadik fogalmat: „Gondolkodó ember már régóta tisztában volt, hogy a világháború utáni korszakban a népek ügyei nem annyira a parlamentekben dőlnek el, [...] hanem a közvélemény búvóhelyein, kaszinókban, asztaltársaságokban. Az asztaltársaságok szellemét a kisebbségi Erdélyben sohasem lehetett lebecsülni. [...] A minden városban megalakítandó asztaltársaságok fogalmából kiindulva – ellentétben a zárt szabadkőművességgel – nyílt *szabad asztalosságnak* kialakításában” látta a lehetőséget az erdélyi magyarság megszervezésére.¹² Még a második bécsi döntés után sem mondható ki tehát nyíltan, hogy a fentebb bemutatott kisebbség-összetartási duk-duk-módszer „agytrösztje” a helikoni közösség, az általuk működtetett lapok, folyóiratok, könyvkiadók, színházi és oktatási intézmények segítségével.

Az értetlenkedésnek és a furcsa ködösítésnek, mely a kezdetektől napjainkig körülengi a helikoni transzilvanizmust, sokféle oka lehetséges, leg súlyosabbnak azonban a függetlenségre törekvés, az el nem köteleződés mutatkozik. Hiszen sajátos jellegét épp az az „elkülönböződés” biztosítja, amit 1929-ben Kós Károly az – egységes magyar, keresztény nemzeti kultúra nevében támadást intéző – új *Katholikus Akadémia* cikkírójának válaszul: „Az »Erdélyi Helikon« erdélyi magyar íróművészek szabad (és nem felekezeti, sem pedig világnézeti alapon való)

¹¹ LIGETI, *Súly alatt a pálma*, 267.

¹² Uo., 270.

munkaközössége, tehát nem intézmény, nem akadémia, nem irodalmi társaság vagy egyesület. Tagjai között vannak katolikusok, reformátusok, unitáriusok, lutheránusok és zsidók, született mágnások és született proletárok, vannak konzervatív, vannak radikális [...] világnézetű tagjai, vannak gazdag és vannak koldusszegény tagjai. [...] egyik sem kérdi a másik vallását és egyik sem kifogásolja a másik politikai hitvallását.”¹³ A baloldali világnézetnek és osztályszempontoknak maradéktalanul elkötelezett *Korunk* kritikusa félszájjal mintha elismerését fejezné ki a Helikon társaság szellemi produkciója iránt: „A Helikon mint kultúrpolitikai mozgalom mögött gróf Bánffy Miklós és az ifjú Kemény János állanak. Bánffy régi és jó neve a magyar literatúrának. [...] az egész mozgalom megszervezése mintaszerű. A reneszánsz tehetségalkatú Bánffy kitűnő szervező is.”¹⁴ Gaál Gábor szája másik sarkában viszont gúnyos mosoly villan, amikor a „szellemi és szociális valóság szerinti” ábrázolás hiányát kifogásolja. „Amit az Erdélyi Helikon ad: »irodalom« [...] Igaz ugyan, hogy nem ókonzervatív irodalmi oldalról. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy baloldali irodalommal szolgál. Az Erdélyi Helikon nem adja egyik oldalt sem, hanem, igen tisztelt ismeretlen erdélyi olvasó [...], értse meg, *csak irodalmat*. [...] Hisz némi nemes eszményekben, és harcol. [...], persze felettebb óvatosan, kerülve minden baloldali (irodalmi) kilengést. [...] Amolyan nemes egyeztető irodalmat kap tehát az olvasó, vagyis esztétikai kultúrát.”¹⁵

A transzilvanizmus különleges értékteremtő szellemiségét legjobban talán az igazolja, amivel a hatvanas évek legvégén újjáéledő érdeklődés, a szilárd marxista kritika bírálta. Legjellemzőbbek közé tartozik az az értekezés, amely megkísérelte

¹³ Kós Károly, „Megint a Helikon”, *Erdélyi Helikon* 5 (1929): 368.

¹⁴ GAÁL Gábor, „Az Erdélyi Helikon antológiája [Korunk, 1927]”, GAÁL Gábor, *Válogatott írások I. 1921–1940*. (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1964). 116–117.

¹⁵ GAÁL Gábor, „Új folyóirat Erdélyben [Korunk, 1928]”, in GAÁL, *Válogatott írások I.*, 246–247.

a transzilván eszmeiség amorf, skatulyázhatatlan létformáját a tudományos szocializmus és materializmus módszertana segítségével definiálni. Sajátos „rendező elve” alapján „két, időben egymást követő, egymást felváltó, ellentétes előjelű irányzatot különböztethet meg: 1. a húszas évek elejének *plebejusi* töltetű *korai transzilvanizmusát* és 2. az ezt felváltó, a [...] helikoni gondolatkörbe [...] integrálódó »erdélyi gondolat«-ot.”¹⁶ A filozófus itt mindenki másnál precízebb definíciót adott, miszerint a plebejusi transzilvanizmus „egyértelműen progresszív ideológia”, ugyanis „kíméletlenül ostromoz mindent, [...] az erdélyi úri konzervativizmust csak úgy, mint a magyarországi fehérterrort”. Ezzel szemben a „helikoni vagy aulikus transzilvanizmus [...] a forradalmi baloldal diszkrimináló elutasításával [...] éppen azt a negatív történelmi szerepet töltötte be, amit sugalmazói szántak neki.”¹⁷ A sugalmazást természetesen e narratívában is a háttérből „irányító” mágnes testesítette meg: „Ezt [ti. az 1926-tól kibontakozó *erdélyi gondolatot*] genus proximumával jelzősítve *helikoni transzilvanizmus*ként is megkülönböztethetjük a korábbi változattól, ha azonban lényegesebb tartalmára, tudniillik tendenciájára helyezzük a hangsúlyt, akkor találóbbrak tűnik, hogy ezt – mintegy utalva fő sugalmazójára, Bánffy Miklósról és magára a tulajdonképpeni koncepciójára – *aulikus transzilvanizmus*nak nevezzük.”¹⁸ Még ha a sajátos romániai, progresszív nacionalizmustól áthatott kommunizmus korszakának cenzurális viszonyai között értelmezzük is e sorokat, a filozófus logikája már ennél a fogalomhasználatnál igencsak megbicsaklik. A hetvenes évek elején a romániai magyarság szellemi érelődésének új fázisában vagyunk, amikor a cikk szerzője, Tóth Sándor, egyetemi tanárként is a húszas években indult *Korunk* baloldaliságának folytonosságát képviseli, szakmai tisztességgel,

¹⁶ SÁRRÉTI Sándor [valójában Tóth Sándor kolozsvári filozófus, egyetemi tanár álneve], „A transzilvanizmus fogalmáról”, *Tiszatáj* 8 (1974): 54–57.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

s közvetíti hallgatóinak is. Ezt a dolgozatát, bizonyára rebellis intellektuális vállalkozását titkolandó, álnéven közölte Magyarországon. Mi, egykori magyar szakos kolozsvári bölcsészhallgatók, ugyanebben az időben, a transzilvanizmus szociológiai jelentőségű dokumentumaihoz egyáltalán nem, irodalmi természetének csak töredékéhez s némely cenzúrázott szövegeihez férhetünk hozzá. A korszak irodalmát előadó Sóni Pál csak az órák szünetében, szinte súgva árulta el néhányunknak, hogy a Helikon egész irodalmi mozgalmának hátterében a Magyarországról hazatért Bánffy Miklós állt. És ugyanebben az intervallumban sikerült az új *Korunk* szerkesztőségének¹⁹ egy olyan, zártkörű ankétot összehoznia, amelyen néhány egyetemi hallgató is részt vehetett. Gáll Ernő – mint korelnök – a fiatal nemzedék képviselőinek szegezte a sarkos megállapítást, miszerint ez a nemzedék teljes mértékben *ahistorikus*. Én félénken annyi megjegyzést tettem csak, hogy ez nem egészen a mi hibánk... Mai tudásom alapján mindezt a tapasztalatot azzal kellene kiegészítenem: a szilárd tudományossággal elemző Tóth Sándor – fenti alaptéziséből ítélve – jószerint semmit nem értett Bánffy és a Helikon történelmi szerepéből. Az irodalom és kultúra – politikailag ártalmatlan – eszközeivel történő erdélyi érdekérvényesítés „titkos” mecénásának ugyanis részletesen kidolgozott és megalapozott koncepciója volt a magyarországi királyság intézményéről, illetve történelmi horizontú Erdély-projektuma is. Jóllehet 1916-ban ő volt az utolsó magyar koronázási szertartás művészi kivitelezésének egyik tervezője: soha nem volt *aulikus*, (a korszak bizarr szóhasználatával) „legitimista”. Emlékiratain túl, közismert külügyéri munkássága is egyértelműen igazolja ezt, akár önmagában csak a Sopron visszaszerzésében játszott főszerepe. A nagyhatalmak Burgenlanddal kapcsolatos terveiről állapította meg: „Tetézte ennek fájdalmát, hogy nem valamelyik győző

¹⁹ A két világháború közti *Korunk*-ot 1940-ben az Észak-Erdélybe visszatérő magyar hatóságok betiltották, a lap második, vagyis új folyama 1958-ban indulhatott útjára. [A Szerk.]

országnak kellett átadnunk Sopront és vidékét, hanem Ausztriának. Volt ebben valami szörnyen lealázó... Századokon át küzdött a magyarság, hogy hazáját megvédje Ausztria ellen. [...] Sőt, minket Ausztriával való kapcsolatunk sodort a háborúba. Olyan háborúba, amit Magyarországon senki sem akart. A szerb ultimátumot is Bécs akarta, és azon a koronatanácson, melyen elhatározták, egyedül Tisza István, a magyar miniszterelnök mondott ellent annak.”²⁰ Következik pedig ebbéli elvi szilárdsága az *erdélyi gondolat* szelleméből, amelynek kidolgozása nem 1926-os hazatelepülésekor, valamiféle főúri svihákság, ügyeskedés eredményeként veszi kezdetét, amivel még a kései marxista kritika is vádolja („az aulikus transzilvanizmus a forradalmi baloldal diszkrimináló elutasításával egyik tényezője volt a haladás jegyében álló kisebbségi egység meghiúsulásának”),²¹ hanem nyilvánvalóan jelen van már fiatalkori gondolatvilágában, politikai és szépirodalmi megnyilatkozásaiban egyaránt.

Mi sem bizonyítja szemléletesebben a transzilvanizmus politikamentességre törekvő, intellektuális és etikai eidoszát, mint az az 1942-es helikoni *Nyilatkozat*, melyet ez az író- és szellemi közösség a régen várt hatalomváltozás és az – egyáltalán nem várt következményként már látható – megszűnés állapotában fogalmazott meg. „Az Erdélyi Helikon eszményi munkaközösség volt. Nem akart és nem csinált soha pártos politikát. De akart és csinált erdélyi hagyományokra alapozott, nemzeti kultúrpolitikát, mely a szellem törvényeivel és a gyakorlati élet lehetőségeivel mindig számolt; amely [...] a szellem legmagasabb rendű és mindig nyílt eszközeivel folyt: írással, szóval, közvetlen vagy közvetett cselekvéssel és a személyes magatartás példaadásával.”²² A háborús közegben,

²⁰ BÁNFFY Miklós, „Emlékeimből [1932]”, BÁNFFY Miklós, *Emlékeimből: Huszonöt év, sajtó alá rendezte DÁVID Gyula* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2001), 207–208.

²¹ SÁRRÉTI, „A transzilvanizmus fogalmáról”, 55.

²² „Az írói közösség nyilatkozata”, *Erdélyi Helikon* 1 (1942): 596–604, 596. Megszövegezéséhez és koncepciójához valószínűleg döntő módon járult

a radikális történelmi és társadalmi átalakulás biztos felismerésének állapotában megfogalmazott, visszatekintő *Nyilatkozat* a transzilvanizmus egyedül hiteles (ön)definíciója. Történelmi küszöbhelyzetben, nagy- és kishatalmak, egymást gyilkoló nacionalizmusok között őrlődve – inkább vállalják az önfelszámolást, mint eszményeik, alapelveik feladását, valamelyik hatalmi ideológiának behódolva.

A transzilvanizmus tanulságait „feltáró” hatvanas évekbeli baloldali nyitásnak létezik a Tóth Sándorénál rugalmasabb, árnyaltabb politika- és eszmetörténeti értelmezése. Bányai László a román kommunista hatalom iránti kötelező tiszteletkörök, vagyis a magyar arisztokrácia bírálata mellett, bár igencsak burkoltan, utal a transzilvanizmus lehetséges értékeire is. A „harcosan demokrata” Kuncz Aladárnak és Benedek Eleknek vagy a „radikális kiállások bajnokának, Szentimrei Jenőnek” meny nyire más a kezdeti „úttörő láza, [...] azoknak a kárhözatos mesterkedésével szemben, akik a harmincas években, kizárólagos művészi mércével kérkedve, [...] s vérszegény esztétizálásuk spanyolfala mögül bal felé irányított petárdák csalafinta elhelyezésével foglalkoztak”.²³ Benne állunk a vulgármarxizmus új folyamában, ahol a művészi értéknek semmi jelentősége, és ebben az „elméleti” keretben ismeri el a pártideológus – az arisztokrata író politikai tevékenységének egy keskeny metszetét. „Bánffy Miklós is különböző politikai tervek és ambíciók érdekében igyekszik megnyergelni az »erdélyi gondolatot« [...] Krenner Miklós (Spectator) szabadelvű célkitűzéseitől is jóval

hozzá Bánffy Miklós, legalábbis ez sejthető a belső használatú jegyzőkönyv utalásaiból: „az elnöki tisztet Tavaszy Sándor töltötte be. [...] Felkérte Bánffy Miklóst, ismertesse azt a nyilatkozatot, melyet az első tájékoztató alkalmával szükségesnek láttak megszövegezni.” MAROSI Ildikó, sajtó alá rend., *A Heli-kon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája II. 1924–1944* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 283–284.

²³ BÁNYAI László, „Kuncz Aladár és műve” [1966], in BÁNYAI László, *Hosszú mezsgye: Esszék, jegyzetek 1928–1968*. (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970), 266.

eltérő számításokkal.” Az ugyan elítélendő, hogy a háború után „a köztársasági Károlyi-kormány jobbszárnyának támogatója, s a magyarországi proletárdiktatúra alatt a bécsi ellenforradalmi csoport tagja”, illetve, hogy „a Románia és Magyarország közti perszonálunió tervét melengeti az erdélyi magyar nagybirtokos és tőkés érdekek mentésére”. Valamely csekélyke elismerést mégis érdemel, hiszen „a mágnáskörök egyik enfant terrible-jeként Kisbán Miklós néven folytatja irodalmi tevékenységét [...], bizonyos fokig saját osztályát is pellengerre állítva.”²⁴ Egy másik írásában azonban, az alapvetően negatív töltetű értelmezési keretben, mondhatni elrejt a vájtfülűeknek a valóságra utaló, titkos indexeket: „A húszas évek derekától már új szelek fújnak – olvassuk –, és ekkor jön le Erdélybe, román állampolgárságot vállalva, a nyugat felé szalonképességre törekvő Horthy-féle kurzus liberális velleitású külügyminisztere, az író és művészetpártoló Bánffy Miklós gróf. A Magyar Párt elnökének, Bethlen Györgynek merev vonalával szemben Bánffy rugalmasabb taktikát kezdeményez [...] Patronálja a »politikamentesség«, »tisztá művészet« és »erdélyiség« jelszavaival a polgári baloldalt is befogadó írói csoportosulást, az Erdélyi Szépmíves Céhet. [...] Bánffy egyszerre igyekszik borsot törni vaskalapos mágnástársai orra alá, leszerelni önálló radikális törekvéseket, s ignorálni minden, a munkásosztállyal szolidáris álláspontot.”²⁵

A kommunista cenzúrának eleget tevő húzd-meg-ereszd-meg szövegjáték ez, melyben nyilvánvaló hamisítás a munkásosztályról szóló állítás, hiszen Bánffy, bár aktívan nem politizált, társadalmi egyesületeken keresztül nagyon is sokat tett a magyar dolgozók érdekképviseleti és termelés-növelő szövetkezetekbe szervezése érdekében. Furcsa mód azonban pozitívumként jelenik meg itt a sokak által ma is

²⁴ Uo.

²⁵ BÁNYAI László, „A húszas évek és a Korunk indulása” [1966], in BÁNYAI, *Hosszú mezsgye...*, 256.

kárhoztatott *politikamentesség*, a *tiszta művészet* és az *erdélyiség*, s a legnagyobb fordulat: a Bánffy személyiségével reprezentált helikoni közösség egyáltalán nem ösellensége a harcos baloldálnak.

A 21. századra a transzilvanizmus fogalma „a hatalmon kívüliek ideológiája”-ként rögzül a politikatörténeti tudatban,²⁶ és a *historikus* szemlélet egyre inkább a politikához közelíti: „Az 1920-as évek transzilvanizmusa a magyar nemzeti és regionális öntudat feszültségteljes viszonyát hordozó *politikai ideológia* volt...”²⁷

4.

AZ „ERDÉLYI GONDOLAT”: NEM SZÉPLELKŰSÉG S NEM POLITIKAI HITVALLÁS

Ha csupán Bánffy Miklós és a helikoni közösség írói munkásságát, a nemzeti sorskérdések esélyeit elemző marosvécsi találkozókat jegyzőkönyveit, a résztvevők levélváltását olvassuk végig figyelmesen: egyértelműen megállapítható, hogy az általuk képviselt transzilvanizmus nem politikai ideológia, ellenben *több évszázados történeti fejlődés eredményeként kialakult szellemiség* volt. Trianon utáni kibontakozásának árnyaltabb (tehát az egyoldalú megközelítést elkerülő) jellemzését fogalmazza meg Bárdi Nándor: „Egyszerre jelentkezett különböző változtaiban esztétikai programként, politikai elképzelésként és etikai gondolatrendszerként. Ugyanakkor az így megkonstruált múlt és helyzettudat legitimálta a közösség vezetőit [...]: tematizálta

²⁶ BÁRDI Nándor, *Otthon és haza: Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2013), 511.

²⁷ K. LENGYEL Zsolt, *A kompromisszum keresése: Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2007), 219.

azokat a történeti sajátosságokat, amelyek képviselőjének tekintette magát.”²⁸ Az irodalmár felfogása abban tér(het) el az eszme- és politikatörténésztől, hogy a helikoni közösség irodalmi, művészeti, országos nagyságrendű művelődés- és oktatásszervezői munkásságát fölébe helyezi mindenféle, hatalomcentrikus politikai aktivitásnak. A *Kiáltó Szó* 1921-es meghirdetésétől a Helikon és lapja 1944-es beszüntetéséig (az elit-kultúrának tekinthető egyedi műalkotások jelentőségétől eltekintve is) a legjelentősebb erdélyi íróközösség bármiféle politikai akciónál hatékonyabban ápolta, erősítette a helyi magyarság nemzeti identitását, az elnyomó hatalom pusztító szándékainak ellenálló munka- és életkedvét. A történelemben oly ritka (s ezúttal nem manipulációs szándékkal, nem hamis mítoszként kreált) jelenségnek vagyunk tanúi: az irodalomnak, a kultúrának és magának az anyanyelv tudatos művelésének erősebb közösségmegtartó ereje van, mint a politikai és gazdasági tényeknek a korban. A lehetséges sokféleségből álljon itt egy korabeli vélemény, a *Brassói Lapok*ból s abból az időszakból, 1936-ból, amikor az eszmekör ellenzői a transzilvanizmus világszemléletét vélt naivitása okán hol nevetség tárgyává tették, hol idejét megfutott nehezékként, ballasztként, netán alatomos ellenséggként kezelték. „Meg kell vizsgálni tehát az »erdélyi gondolatot« s az »erdélyi szellemet«, mert úgy látszik, hogy kimerült, elavult, nincs benne többé lendítőerő...” – tolmácsolja Kacsó Sándor egy értelmiségi csoport véleményét. „Egyetlen vitathatatlan mondatba összesűríteni az erdélyi szellemiség lényegét – [...] fölösleges akaratoskodás volna. Kétségtelenül összetettebb és színesebb ennél, hiszen azért *irodalmi vezéreszme s nem politikai hitvallás vagy program*. [...] A szellem szabadságát vallotta s hirdette [...] *annak a forradalomnak az alapján, amelyet Krisztus indított el útjára...*”²⁹ Egy

²⁸ BÁRDI, *Otthon és haza...*, 510.

²⁹ KACSÓ Sándor, „Ki a kastélyból a kertbe!”, *Brassói Lapok*, 1936. júl. 12., 9. [kiemelések tőlem – Sz. L.]

Magyarországról kilőtt politikai töltetű bírálatra válaszolva javasolja az önkritikát: „Igenis meg kell vizsgálni! És meg kell állapítani, hogy az erdélyi gondolat erkölcsi tartalmából nem vesztett semmit, szükségszerűsége viszont mérhetetlenül megnőtt, mert abból, *ami eddig többé-kevésbé széplelkűség volt, most mindjárt-mindjárt forradalmi hitvallás lesz...*” A cikkíró szemléletében, az „erdélyiség” fogalmkörébe sűrítve, különös módon a baloldali értékrenddel egyeztethető harmóniában fonódik össze az „irodalmi széplelkűség”, a krisztusi szeretet örök forradalmisága és etikája meg a valóságos politikai gyakorlat bizonyos formája – ezúttal sem illúziómentesen. „Az együttélésre ítélt három népnek ön maga érdekében kell minden erejével védenie a régi erdélyi gondolatot. [...] De verje vissza a politikai sanda gyanút, mert talaj művelődik itt egyelőre, s a talajban a magot mind a három erdélyi népnek vetnie kell, még akkor is, ha *a talajművelés nehéz feladatát csak egy vállalja a három közül.*”³⁰

5.

AZ ESZMETÖRTÉNETI FORDULAT ÉVE: 1926, BÁNYFY MIKLÓS HAZATÉRÉSE

Hogy a nemzeti és sajátosan erdélyi identitás öntudata – bár csak néhány évtizednyi időre is – erősödhetett a kisebbségbe süllyedt magyarság egészében, azt nem csak Erdély múltbeli autonómia-törekvései magyarázhatják, de a mindenkori magyarországi kormányval jól-rosszul megvalósított együttműködés is. Ez utóbbról sokkal kevesebb szó esik, s ha egyáltalán, szinte mindig egyoldalúan, valamely aktuális, hivatalos irányvonal követelményeihez igazítva. Tóth Sándor a maga sajátos értelmezésének összefoglalásaként sejtelmes, a leírtaknál sokkal bonyolultabb összefüggésekre gyanakvó utalást tesz: „az egész-szemlélet

³⁰ Uo. [kiemelések tőlem – Sz. L.]

szempontjából az a leglényegesebb, hogy [...] a transzilvanizmus geneziséét, [...] metamorfózisát sem értelmezhetjük kielégítő módon csupán az erdélyi, a romániai feltételekből. Sőt. A vázolt értelmezés egy kidolgozott művelődéspolitika stratégiájának fokozatos megvalósítása volt. *Ezt a művelődéspolitikát pedig nem Erdélyben koncipiálták.*”³¹

Szembetűnő, hogy hetvenes évekre egyre szélsőségesebbé váló nemzeti-kommunista román kultúrpolitika – ha egy-egy óvatos megszólalás át is törte a teljes elhallgatás falát – egyszerűen nem tudott mit kezdeni a Helikon s főként Bánffy megvétózhatatlan humanista értékeket képviselő pártsemlegességével és minden agresszivitástól mentes (szellemi) függetlenségével. Az osztályszempontokban gondolkodó hatalom cenzurális viszonyaiban, vagyis az elvárt ideológiai keretekben már önmagában a pártsemlegesség is főbenjáró bűn, nem beszélve egy magyar arisztokrata esetében. A legfőbb támadási felület (ami viszont a nyilvánosság előtt szigorúan tabutéma) a hivatalos csatornákon nem túlságosan leplezett együttműködés volt az egykori magyar kormánnyal, s valószínűleg ez a két háború közti időszakban mindvégig megmaradt. „Bánffy – Bethlen István gróf, magyarországi miniszterelnök egyik bizalmasa – közben maga sem számol azzal, hogy taktikája nem minden téren fog támogatásra lelteni Budapesten” – próbálja leegyszerűsíteni Bánffy tevékenységét egyik írásában a politikatörténész Bányai László.³² A másikkban, mintegy ezt a gondolatot folytatva, ellentmondásokba bonyolódik: „Politikai síkon Bánffy Miklós »ellenzékiességét« hamarosan leintik Pestről, s megerősítik Bethlen György gróf reakciósabb csoportjának egyeduralmát a Magyar Pártban.” Bányai magyarázó kommentárja e ponton azonban logikai zsákutcába fut: „Azt azonban már nem ellenzik, hogy az irodalmi életben megnyilvánuló

³¹ SÁRRÉTI, „A transzilvanizmus fogalmáról”. [kiemelések tőlem – Sz. L.]

³² BÁNYAI, „A húszas évek...”, 256.

demokratikus szellem ellensúlyozására képtelen konzervatív fórumokkal szemben az erdélyi Helikon tömörülését befollyása alá kerítse.”³³

Érzékelhető tehát, hogy 1926 a fordulat évének számít Erdély – elsősorban szellemi – életében, jóllehet az országos politikában jelentős változás nem következett be. A sajtóbeli hangnem élesedése összefügg Bánffy Miklós hazatérésével, s a nyomában megindult kulturális változásokkal. Egyik sajátos tünetére ismét csak Bányai tesz utalást: „A Pásztortűz akkori szerkesztője, György Lajos, Pesten [...] a transzilvanista Helikonról [...] bizalmas jelentésében azt írja, hogy »zsídó-bolsevik« elemekkel cimborál. A »jelentés« azonban nem sokáig marad titokban. Bánffy beindíthatja árnyalatosabb taktikáját egyes ingadozó radikális és emigráns elemek megnyerésére s a »szélsőbal« elszigetelésére.”³⁴ Tényközlés, elhallgatás és véleményformálás aránytalan keverésével Bányai szinte áttekinthetlenné ködösíti Bánffy ekkori valós szerepét. És ha mindezek mellé odaillesztjük az 1944-ben Budapest felől elhangzó szélsőjobbos vádak (melyeknek előszele már megcsap bennünket az idézett 1942-es, búcsúhangvételi *Nyilatkozat* soraiban is, mint a transzilvanizmussal összeegyeztethetetlen eszmeiségre való reagálás), kénytelenek leszünk elismerni, hogy a magyar művelődéstörténet egyik legnagyobb csodája egyben a magyar politika egyik legnagyobb kudarca. Bánffy (és a helikonisták) erkölcsi helytállása mintegy modellálja a „bűneink miatt” bekövetkezett vezeklését egy népcsoportnak, mely „nem lel / Honját a hazában”.³⁵ „Elővettük az Erdélyi Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh erdélyi vezetőinek névsorát, és megdöbbenve állapítottuk meg, hogy [...] igen sok a zsidó, a szabadkőműves, a zsidófeleséges. Bánffy Miklós liberális szellemét ismerjük. [...] Az az írógeneráció, melyet az Erdélyi

³³ BÁNYAI, „Kuncz Aladár...”, 267.

³⁴ Uo.

³⁵ A jól ismert sorok Kölcsey *Hymnus* című költeményéből valók. [A Szerk.]

Helikon nevelt, a szabadkőműves szellemben nevelődött, és ezenfelül még kommunista világnézetet vall.”³⁶

Akkor hát mi is a „vétke” a Bánffy által is képviselt helikoni transzilvanizmusnak? Hogy túlzott mértékben képviseli a magyar nemzeti érdekeket? Vagy hogy veszedelmesen baloldali, sőt – bizonyos idők, történelmi vészorszakok abszurd, rágalmazó értelmezésében akár – egyenesen kommunista?

6.

A MAGYAR KORMÁNY, BÁNFFY ÉS A HELIKONI TRANSZILVANIZMUS

Az 1926-os év, a Sopron megőrzését kiharcoló volt külügyminiszter hazatérésével összefüggésben, kétségtelenül fordulópont a transzilvanizmus és a helikoni mozgalom történetében, mégpedig a korabeli magyar kormánypolitikával összefonódva. Az irodalomtörténettől némiképp független kutatások alapján ugyancsak erre a következtetésre jut Bárdi Nándor. „A »védekezés« (egység) és az »építkezés« (teljesség) stratégiák viszonya Bánffy Miklós hazaköltözésével (1926) megváltozott. Magyarország volt külügyminisztere feltehetően Bethlen István támogatásával tért vissza Erdélybe.”³⁷ Előre megtervezettnek tekinthetjük tehát a Szépműves Céh, az *Erdélyi Helikon* folyóirat és az íróársaság keretében kifejtett munkásságát, minthogy ezzel összefüggésbe hozható több, más jellegű szerepköre is: „Rövidesen megválasztották a titokban magyar ellenőrzés alatt álló Első Kolozsvári Hitelbank és Takarékpénztár igazgatótanácsának elnökévé, [...] megszerzi az *Ellenzék* című napilap feletti ellenőrzést. [...] Jó kapcsolatokat alakított ki a királyi udvarban, az erdélyi kulturális életben

³⁶ A *Magyarország* című lap 1944-es évfolyamából idézi MAROSI Ildikó, *Versailles-i repkény* (Csíkszereda: Pallas Akadémia, 2004), 121.

³⁷ BÁRDI, *Otthon és haza...*, 417.

a transzilvanisták és a szerves, alulról való építkezést képviselők támogatója lett. A mögött, hogy Bánffy az OMP-n kívül, a kulturális életben fejtette ki aktivitását, a – Bukarest felé – tíz évre vállalt politikai szilenciumon túl a budapesti szakértők és a kormányzat szemléletváltása állhat.”³⁸

Bánffy személyiségét és széles spektrumú munkásságát természetesen nem lehet leegyszerűsíteni valamely egyoldalú politikai attitűdre. Számtalan intim vallomása és műveinek tanúsága alapján – mindenekelőtt író és alkotó ember; aki tehetsége, származása és felelőssége tudatában vállalt politikai feladatokat is. Személyiségében – és ezt a viselkedési és kulturális mintát sugalmazza írói és színházi környezetének – az alkotó munka a szuverenitás és sérthetetlen intimitás területe; a sajátos kisebbségi helyzetben azonban, nemzete iránti felelősségtudatában, alkotói szuverenitásának egy részét alárendeli a közösség ügyének, amelyhez tartozik. Hogy személyiségéből az utókor szemében mégis az alkotó a kevésbé látványos rész, annak oka épp az a felelősségtudat, amit származása és közössége, mondhatni, rá kényszerít. Amikor titkos megbízatással, inkognitóban útnak indul, hogy kapcsolatok építésével Nyugaton mentse, ami még menthető a széttördelt Magyarországból, Berlinben belecsöppen a Spartacus-féle harcokba. Első, ösztönös megnyilatkozása nem a menekülés – hanem a megfigyelés, a helyzet értelmezése és látomásos rögzítése: „valóban forradalmi látomás. De bár szerettem volna kissé tájékozódni, beszédbe bocsátkozni az íróember örök kíváncsiságával, sietnem kellett a föladatom után.”³⁹ Később, már külügyminiszterként a genovai konferencián (amikor a nagyhatalmak képviselőivel minden kapcsolatteremtő alkalmat meg kell ragadni): „Türr Stefánia ajánlkozott, hogy Muscolinit Genuába hívja, ha találkozni akarnék vele. Én nem fogadtam el, amit utólag sajnálok – emlékezik az író, és ezúttal a politikus felelőssége elfojtja benne az alkotót –, mert mint

³⁸ Uo.

³⁹ BÁNFFY, *Emlékeimből...*, 102.

íróra, érdekes tapasztalat lett volna. De már odahaza is az ún. »fajmagyar« mozgalmat, általában minden olyan szervezkedést, ami a gyűlölséget szítja, annyira utáltam, hogy nem vágytam itt ugyanilyen irány vezérével összejönni.”⁴⁰

És a számtalan lehetséges hivatkozás közül álljon itt még egy, mely a fordulópontot jelentő, inkriminált 1926-os év viszonyaira utal. „Midőn román állampolgár lettem, néhány itteni magyar vezető ember azt hitte, hogy politikai vezérségre aspirálok. Ezek korántsem örültek annak, hogy ide visszatértem, és elég ügyetlenül már román vezető emberek előtt is kifejezték ezt. Ekkor írtam az *Ellenzék* [...] irodalmi mellékletébe az első *Fortélyost*, a *Szent Ferencet*. [...] Mulatságos művészi föladat [...] olyan formába önteni, hogy mint a »jám-bor olvasó« olvasmánya is helytálljon.”⁴¹

A helikoni irodalom maradandó, valódi értéket képviselő műveinek mai „széplelkű” olvasója – ha tisztességesen igyekszik tájékozódni – illúzióvesztetten kapkodja a fejét: az egyre alaposabban feltárt „csúnya” politikából született ez a kivételesen méltóságos, etikai értékeket is hordozó „szép”-irodalom? Bánffy – fentebbi szavai alapján is – az esztétikum szférájába átemelve, az irodalom magasabb rendű, metaforikus eszközeivel válaszol a tevékenységét érintő, emberileg alacsonyan botorkáló politikai vádakra. Helyzeténél, származásánál fogva viselte a sokoldalúság adományát és veszélyét, és aki a transzilvanizmus bonyodalmain irodalmárszemmel firtatja, annak is el kell ismernie: Erdélybe hazatérve, ott kibontakoztatott munkásságában az individuális, művészi alkotó munka és a valóságos közügyekért (tizenkét évig kizárólag civilként) vállalt politikai feladatok az ő életformájában nem kerültek konfliktusba egymással.

⁴⁰ BÁNFFY Miklós, *Huszonöt év* (Budapest: Püski Kiadó Kft., 1993), 128. [kiemelés tőlem – Sz. L.]

⁴¹ Idézi Marosi Ildikó. GRÓF BÁNFFY Miklós, *Kései levelek 1944–1949* (Budapest: Szépműves Könyvek, 2018), 36–37.

Már egyetemi hallgató korában elkötelezi magát a színházzal, névtelenül jelentet meg egy novelláskötetet, de ezzel párhuzamosan értekezést készít az erdélyi hitelszövetkezetek esélyeiről is. Az új század elején már jelentős elbeszéléseket közöl, sikerrel mutatják be egy drámáját, az ország mégis mint Kolozs megye főispánjára, illetve főúri mivoltában megnyilatkozó országgyűlési képviselőre figyel inkább. Ha létezik a két háború közt kibontakozó transzilvanizmusnak a magyar nagypolitikával összefüggő eredője, akkor az itt keresendő. „Bánffy Miklós választási programbeszédében [1910-ben] meggyőződésen alapuló egyéniségéből, kolozsvári és erdélyi mivoltából indul ki” – elemzi korai munkásságát Major Zoltán. „A pártkeretekről való távolmaradását segíti az ekkor kibontakozó, kijegecsedő pártok fölött átnyúló regionális mozgalomhoz, a transzilvanizmushoz kötődése. E mozgalom gondolatait fejezi ki, amikor arról beszél: Erdély az Unióval, »a magáról való lemondásból« »erkölcsi jogot« szerzett arra, követelje »Magyarország központi kormányától, hogy ugyanazzal a szeretettel, ugyanazzal a megértéssel kezelje a mi dolgainkat, mint amilyen buzgósággal és szeretettel kezeltük volna mi magunk«.”⁴² Különös értéke ennek a beszédének, hogy az Erdély fölötti magyar főhatalom idején veti fel a nemzetiségi kérdést: „»ezen ügyekben nem azok hallgattatnak meg, akik a nemzetiségi kérdést közvetlen közelből, tapasztalatból ismerik, hanem azok, akik a fővárosból egészen más látszempontból [...] tekintik a mi viszonyainkat. [...] A nemzetiségi kérdést érintő ügyekben elsősorban erdélyiek hallgattassanak meg.«”⁴³ Ugyanezen érvek szólnak majd meg 1940 után, Észak-Erdély visszatértekor, az 1942-es, idézett *Nyilatkozat* keserű passzusában is.

Aligha vitatható, hogy Bánffynak akár csak ez az első, korai kiállása az „erdélyi szellem” autonómabb képviselésében, felhatalmazta őt arra a szerepre, amelyet rá ruházott

⁴² MAJOR Zoltán, „Bánffy Miklós útja és műve”, in BÁNFFY: *Huszonöt év*, 9–10.

⁴³ Idézi Major Zoltán, Uo.

a helikoni közösség 1926-tól. Akik azonban ma is kedvelik az összeesküvés-elméleteket, a következő sorokban találhatnak gyanakvásra is indokot: ugyanebben az időszakban, tehát még az első világháborút megelőző években publicisztikával és nyílt levelekkel ostromolja a magyar kormány tehetetlenségét a Kalotaszegen letelepedő Kós Károly is. „Mert én látam az Astra gyűlését. [...] És tudom, hogy az erdélyi oláhság győzelme volt az rajtunk. [...] Láttunk egy hatalmas nemzetgyűlést, de nem láttunk pózolást, nem hallottunk frázisokat. [...] Ez itt már nemzet, mely öntudatos munkával, pénzzel és kultúrával szerelte fel magát” – figyelmezteti Kós a *Budapesti Szemle* főszerkesztőjét, Voinovich Gézát. „Mihelyst az erdélyi oláhság kultúráilag, vagyoniilag és társadalmilag konszolidálódik, abban a pillanatban kérdésessé válik a magyar Erdély léte. [...] A szervezett oláhság készen van.”⁴⁴

Csupán ez a két megnyilatkozás, a Bánffyé meg a Kósé is voltaképpen kellő bizonyíték a Trianon előtt is létező transzilvanizmus történelmi folytonosságának a megnyilatkozására, mely szellemi, elméleti és jogi alapot teremtett a későbbi – tehát a nem várt és ellentétes előjelű történelmi mozgások, a sajnos a legjobbak által megjósolt országrészvesztés következtében – kisebbségi helyzetben. Bár a második Tisza-kormány végül is megértette Erdély kérdésének jelentőségét, Kós Károly (sokáig ismeretlen) tanúságtétele szerint készült is egy minden részletre kiterjedő tervezet: megvalósítását a történelem már megakadályozta. Föltételezhető azonban, hogy az 1916-ban megfogalmazott alapelvek épültek be a Keleti Akció égisze alatt működő Népies Irodalmi Társaság fedőnevű szervezet programjába, melyet az erdélyi kisebbségi magyarságot támogatták.⁴⁵ Talán nem

⁴⁴ „Budapesti Hírlap, 1911. szept. 6.”, in Sas Péter, összegyűjt., sajtó alá rend., szerk., előszó, *Kós Károly publicisztikája* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2014), 28–29.

⁴⁵ Részletes leírását lásd: BÁRDI, *Otthon és haza... A Népies Irodalmi Társaság* főcím alatti fejezetek.

érdektelen hosszabb részletet idézni Kós emlékezéséből, melyben Klebelsberg Kuno államtitkárral folytatott egykori megbeszélését idézte fel:

„Klebelsberg Kunó gróf az íróasztaltól állott fel...

– Kérni szeretném valamire – kezdte. [...] Erdélyről van szó [...], arról az országrészről, mely nagyon messze van tőlünk, és amelynek az ország többi területéhez viszonyítottan leginkább eltérők a sajátosságai, mostohábbak és kényesebbek, sőt veszedelmesebbek a viszonyai. [...] A háború előtt a kormány kezdeményezett ott bizonyos akciókat gazdasági, pénzügyi és kulturai vonalon. De folytatásukat a háború egyelőre megakasztotta. Viszont a háborúnak előbb-utóbb vége lesz, és akkor ezt az életet megtartó építőmunkát folytatni kell, [...] számolva a háború nyomában a belső feszültségek erősödésével is, gondosan előkészítendő távlati terv szerint. [...]

Becsztottam a napomat: [...] az erdélyi kultúraépítés problémájának megoldásán törtem a fejemet. [...] Éppen ötven esztendeje már –, de azt tudom, hogy a falusi kisiskoláktól a városi polgári és középiskolákig, az alsófokú ipariskolától a műegyetemig, a múzeumoktól a színházakig és a műemlékvédelemig mindenről [...] elmondtam a magam megoldási elgondolását. Mellékletül térkép vázlatot is csatoltam írásomhoz, melyben feltüntettem a három nemzet település-területeit.”⁴⁶

Tervezetét Kós nevezetes napon, 1916. november 28-án, Ferenc József császár halála napján adta át Klebelsbergnek és a következő időszakban bontakozott ki barátsága Bánffy Miklóssal. Aki bevonta őt az ismert koronázási ceremónia díszlevezési munkálataiba is. Innen a későbbi együttműködési készség és a kölcsönös bizalom. Amikor tehát Kós Károly és társai a Trianon okozta sokkból éledezve, öt évvel később megfogalmazták a *Kiáltó szót*, a Bánffyhoz hasonlóan sokoldalú, ráadásul kiváló gyakorlati és érdekérvényesítő képességekkel

⁴⁶ Kós Károly, *Életrajz*, sajtó alá rend., BENKŐ Samu (Budapest–Bukarest: Szépirodalmi Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, 1991), 168–170.

megáldott építész-grafikus joggal alapozhatott a Klebelsbergnek – ellentétes körülmények között – korábban elkészített Erdély-fejlesztési tervzetére.

Bánffy 1922 decemberében a külügyminiszeri státuszról történt lemondása és 1926-os visszaköltözése közötti időszakának életeseményeiről alig tudunk valami érdemlegeset. Az bizonyos, hogy a munkásságát, külpolitikai koncepcióját akadályozó és a személyét primitív eszközökkel támadó erők késztetik számvetésre: „Végleg letört: az a sok hátbatámadás [...] Az ellenzéki sajtó folytonos gyanúsításai[t] és rágalmai[t] megalázónak éreztem. [...] Végül összeroppant az idegzetem.”⁴⁷ Bánffy nem az az ember, aki könnyen menekülőre fogja, egyelőre azonban levonja a konklúziót: „Hogy Budapesten nincs keresnivalóm, az lassacskán világossá vált.” A háború és az azt követő erőfeszítések roskasztó évei után, első ízben 1923-ban tesz látogatást a szülőföldjén, és ekkor fogamzik meg benne a terv, amely majd megteremti a transzilvanizmus új („helikoni”) irányát. „Erdélyi látogatásom erősen hatott reám. Ottlétem alatt először villant meg bennem az a gondolat, hogy végleg visszajöjjenek szülőföldemre, és távol minden politikától, újra irodalmi munkába fogjak.”⁴⁸ A Budapest–Kolozsvár közötti határsávon, finom hangolásokkal, alig észrevehetően alakul át a főváros szellemiségét képviselő irodalom valami mássá, azzá, ami az Erdélyi Helikon egyedi bukójának nevezhető. Ezen az elválasztó mezsgyén keletkezik Bánffy mára elfelejtett, nagy pörgésű bohózata, amelynek a maga korára utaló kódjait érdemes volna fölfejtetni, akár adalékként a társadalmelemzésekhez. A *Maskara*⁴⁹ még nem jelzi azt a radikális beszédmódváltást, amit

⁴⁷ BÁNFFY, *Huszonöt év*, 158.

⁴⁸ Uo., 174.

⁴⁹ A *Maskara* (műfaji megjelölése szerint: *Bolondság három felvonásban*) Bánffy Miklós Erdélybe történt visszatelepülése előtt (1926), utolsó Magyarországon írt színműve; keserű humorral átítatott búcsúja Budapesten megélt csalódásokról. Bemutatója 1926. március 10-én volt a Renaissance Színházban.

a megújult (egyben értékeket konzerváló) erdélyi irodalom hoz, ellenben parodizálja mindannak lényegét, aminek a szerző búcsút akar mondani: az emberi értékek és kapcsolatok teljes összekuszálódását; a nemzeti létbizonytalanságot, ahol szélhámosok és semmittevő szerepjátszók mondják meg, ki az, aki „nemzetromboló elveket hirdet”; ahol a legprimitívebb széltolók „lepleznek le” „névsorocskákat”, „szervezetecskéket”; ahol a legképzetlenebb detektív is képes felfedezni „egy világot befogó titkos szövetség”-et...

7.

**A MAGYAR KORMÁNY ÉS A „HÁROM
ERDÉLYI SZABADKŐMŰVES MÁGNÁS” –
A MAGYARSÁG MEGMARADÁSÁÉRT**

Dokumentumértékű emlékirataiban Bánffy alig néhány mondat erejéig érinti a titkos és félig titkos társaságok kérdését; valószínűleg annyit árul el, amennyit károkozás nélkül megtehet. Félmondatai viszont igazságok, és ezeket volna érdemes „összeolvasni” szépirodalmi műveinek fikcionált, árnyaltos rajzaival. Külügyminiszterként a genfi népszövetségi értekezleten több, látványosabb eredményt érhetett volna el, ha a zűrzavaros belpolitika nem korlátozza a cselekvési terét. Az érdemi munka nem a nyilvános üléseken, hanem valahol a háttérben valósult meg: „Megpróbáltam közelebb kerülni hozzájuk, beléptem hát a clubjokba. [...] valamint a helybeli irodalmi és polgári körökbe.” És lám, milyen apróságokon akadhatott fenn a magyarországi változások esélye: „Reverchon, a genfi szabadkőműves páholy nagymestere is fölkeresett. A magyarországi páholyok visszaállítását szorgalmazta és vagyonuk kiadását. [...] Valami biztatást mondani [...] nem esett volna nehezemre, hiszen a kérését igazságosnak tartottam, de jól tudtam, hogy

e tárgyban aligha leszek képes segíteni, hiszen a kormányzó gyűlölte a szabadkőművességet. Mégis [...] valami biztatót kellett válaszolni, tekintettel, hogy a Népszövetség titkársága mind csupa szabadkőművesből állt, és a delegátusok jó része is az volt.”⁵⁰

Nos, egy-egy Bánffy-mű – esztétikai értékén túlmutató – kódolt jelentéseinek megértéséhez az életút, történelmi valóság és fikcionált történetek ehhez hasonló egymásra olvasására volna szükség. Sajátos módon a fenti adalékok (remélhetőleg) közelebb vezethetnek az 1926-os válaszut kérdőjeleihez is. Történelmi perspektívából érthetővé lesz, hogy a kormányzónak volt oka rettegni a szabadkőművesek *bizonyos* csoportjaitól – okot adtak rá a háborús, a forradalmi és ellenforradalmi vérengzések. Talán arra is, hogy a szabadkőművesek Podmaniczky utcai székházát 1920 májusában erőszakos eszközökkel kiürítették, és a kormány azonnal az általa támogatott titkos szervezeteknek utalta át. Hivatalosan tehát megszűntek a szabadkőműves páholyok, a Trianonnal elvágtott területeken azonban tovább élhettek, és elvégezték azokat a közösségszervező, támogató és segélyező feladatokat, amelyeket a román hatóságok a magyar intézményektől megtagadtak, félhivatalos vagy titkos kapcsolatokat építettek ki az anyaországi szervezetekkel. Az a bizarr helyzet állt elő, hogy a magyar kormány – miközben tiltotta a szabadkőművességet – az országot bilincsként közrefogó ellenséges környezet és a határokon belül ellenségeskedő frakciók kijátszására, valamint a határon túl rekedt magyarok megsegítésére kénytelen volt együttműködni akár nem kedvelt titkos szervezetekkel is. Legmegbízhatóbb támogatója kezdetben az EX-ként ismert, sifírozott Etelközi Szövetség volt: föltételezhetően ennek segítségével fékezték meg például a IV. Károly visszatérését és erőszakos magyarországi hatalomátvételét megszervező fegyveres erőket.

⁵⁰ BÁNFFY, *Huszonöt év*, 147, 157, 158.

Ezen a ponton összemosódnak az erőviszonyok, gyaníthatóan a külügyminiszter Bánffy képes csak áttekinteni a rendkívül szövevényes hatalmi játszmákat – a továbbiakban azonban ebben nem akar részt venni. A magyar arisztokrata családok – akárcsak európai társaik – a 18. század elejétől többnyire képviseltették magukat a korszakban kifejezetten haladónak tekintett szabadkőműves páholyokban. A Bánffyak családi hagyománya szerint az első szabadkőműves ősük Bánffy György, Erdély gubernátora volt; az író Bánffy Miklós életútján azonban semmi nyoma annak, hogy tagja lett volna valamelyik páholynak, az EX-be mégis, mondhatni, hivatali kötelezettséggént, be kellett lépnie. Ezt nem magától az írótól, hanem a külügyminiszter két legveszedelmesebb, „királycsináló” ellenségétől tudjuk. „Az EX Szegeden született 1919-ben. Alapítója Pröhle Vilmos egyetemi tanár volt – írja sokáig titkosított emlékirataiban Zadravecz István szerzetes, tábori püspök. – [...] A legnagyobb és legerősebb társulás a magyar irredenta érdekében. [...] Kereste a titkosítást, mert szervezkedéseiben a szabadkőművességet tartotta szem előtt.”⁵¹ Töle, elfogult és egyoldalú feljegyzéseiből tudjuk, milyen szerepet szántak alapítói a szervezetnek, és mi lehet az, amiről az emlékező Bánffy sohasem szól, ám tapasztalatait belekódolja szépirodalmi műveinek metaforikus jelentésrétegébe: „Az alapszabályok értelmében az EX arra törekedett, hogy tagjaival töltsen be a hatalmi helyeket. [...] Amint feltűnt egy új név, csillag a magasságokban, pláne a miniszteri székhelyen [...], mindjárt küldtek hozzá »beszervezőket«. [...] Mindjárt a vezető helyekre tették. Szerencse, hogy csak hét vezéri szék volt. [...] Találtak rá módot, hogy Bánffy külügyminiszterből a beszerzés után rögtön vezér lehessen.”⁵² A hadsereg püspökének leghívebb bajtársa, Prónay

⁵¹ Páter ZADRAVECZ *titkos naplója*, sajtó alá rend., BORSÁNYI György (Budapest: Kossuth Kiadó, 1967), 129, 130.

⁵² Uo., 136.

Pál, aki a maga vezette hadakkal támogatva IV. Károlyt, a főváros és a kormány ellen indult (tekintet nélkül arra, hogy a királyság kikiáltása után az antant azonnal megsemmisítené Magyarországot), titkos naplójában még nagyobb gyűlölettel fordult a külügyminiszter és társai ellen. „Amikor már az antikarlista csoport megerősödött [...], megteremtették a maffia magját, melyeknek tagjait kivétel nélkül beszervezték az EKSZ-be. [...] Mindezen katonai és politikai tényezőket [...] mint a sakkfigurákat, gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, gróf Bánffy Miklós, *ez a három erdélyi szabadkőműves mág-nás igazgatta*, egyelőre a háttérből. Nekik sikerült Horthy bizalmába férkőzni.”⁵³

Prónay Pál meg páter Zdraveczt évtizedekkel Bánffy halála után előkerült feljegyzései teljesebb magyarázatot is adnak az alkotó ember keserűségére és hazatérési szándékára, mint saját – körületekintő, helyzetértelmező és minden személyes sértést kerülő – emlékiratai. Valóban nem kétséges, „ez a három erdélyi szabadkőműves mágna” mindent elkövetett azért, hogy a nemzeti öntudatát legerőteljesebben őrző régió magyarságát valamilyen módon támogassa. A kultúra, az irodalom, a művelődési élet erősítése mutatkozott a legalkalmasabb lehetőségnek. Bánffy pedig – egyre több jel mutat ebbe az irányba – Erdélybe történő visszatérését igyekezett jól megszervezni: a kormánypolitika a nagy műveltségű, európai látókörű és Erdélyhez érzelmileg szilárdan kötődő Kuncz Aladár számára nyitotta meg az átalakítás és teremtés útját.⁵⁴ „S amikor [...] már

⁵³ SZABÓ Ágnes – PAMLÉNYI Ervin, szerk., *A határban a Halál kaszája: Fejezetek Prónay Pál naplójából* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1963), 193. [kiemelések tőlem – Sz. L.] [A címbéli első sor egy 1923-as Juhász Gyula vers (*Tápai lagzi*) zárósora egyben – Szerk. megj.]

⁵⁴ Az irodalmi és esztétörténeti értelemben felfogott transzilvanizmus kibontakozása hiánytalanul egyeztethető Bárdi Nándor – apró részletekig feltáró – politikai elemzésével. Egyfelől a Kós Károlyék által kezdeményezett önálló erdélyi cselekvés támogatását igazolják a Keleti Akció keretében feltárt dokumentumok, másfelől ugyanerre utal a magyar kormány folyamatosan,

meg is született az erdélyi magyar szépirodalom sajátos termelőszerve: az Erdélyi Szépmíves Céh, akkor, csak akkor [...] bukkant fel közöttünk Kuncz Aladár. Nem a maga spontán elhatározásából jött ide Magyarországról, hanem a kolozsvári *Ellenzék* napilap meghívására (valószínűleg Bánffy Miklós javaslatára, együttesen Hunyady Sándorral), melynek szüksége volt új, korszerűen színvonalas újságíró-munkaerőkre.”⁵⁵ Kuncz Aladár előzetes sajtóbeli bejelentkezése Kolozsváron, még végső döntése előtt, 1922-ben, témájával is egy nagyobb, távlatos koncepció részletének mutatkozik: az irodalmi mecénásság kérdését feszegeti oly módon, hogy annak művelődéstörténeti vázlata után meglehetősen áthallásos aktualizálását fogalmazza meg: „A ma és a holnap művészeti és irodalmi életét az határozza meg, hogy a társadalom vezető rétegei, akik az államnak minden felesleges pénzét a kezükbe kaparintották, mily mértékben vállalják az irodalmi maecenásság szerepét.”⁵⁶ Alig egy év múlva a cikk szerzőjével már hazatért kolozsvári lakosként és az *Ellenzék* szerkesztőjeként találkozunk. Nem lehet hát véletlen, hogy egyik írásában Bánffy Miklóst, mondhatni, újra bemutatja Kolozsvár lakosságának, legfőképpen mint alkotó művészt, írórt és mecénást: „lelke legmélyén erdélyi, és egyenes kivetítése, késői, de közvetlen hajtása annak a nemzedéknek, amely századokkal ezelőtt itt, Erdélyben bontatlan intellektussal

okosan kiigazított Erdély-politikája. „Mindez összekapcsolódik Bethlennek a harmincas évek elejére kialakuló autonóm Erdély elképzelésével. Feltételezhetően ennek a koncepciónak mint a revízióval párhuzamos stratégiának előkészítése és a magyar kulturális elit integrálása volt Bánffy tevékenységének célja.” BÁRDI, *Otthon és haza...*, 416.

⁵⁵ „Kós Károly levele Czine Mihálynak. Kolozsvár, 1966. IV. 16.”, in SAS, *Kós Károly levelezése*, 606. [Kós itt téved. A Céh csak 1924-ben alakult, Kuncz 1923-ban költözött vissza ifjúkora színhelyére, Kolozsvárra. – szerk. megj.]

⁵⁶ KUNCZ Aladár, „Vita az irodalmi maecenásságról”, *Páosztortűz* 44 (1922): 525–528; illetve: KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék, tanulmányok I. 1909–1923*, szerk., szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv és JUHÁSZ Andrea, KUNCZ Aladár, *Összegyűjtött Munkái V.* (Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár–Kriterion Könyvkiadó, 2019).

és akarattal történelmet s műveltséget teremtett.”⁵⁷ Magyarán: alkalmas az új helyzetben is az erdélyi kultúra mecenatúrájára.

Amit pedig azután Bánffy Miklós 1926-os hazatérésétől a II. világháború végéig, illetve a román kommunista hatalom kezdetéig tesz – csupán az irodalom terén: lap- és könyvszerkesztés, regények, elbeszélések, drámák, esszék publikálása, fórumok szervezése, könyv- és folyóirat-illusztrációk, grafikák, a helikoni közösség menedzselése stb. – maga a modern értelemben újr gondolt és a kisebbségi magyarság léthelyzetére alkalmazott *mecénás-szerep*. Ha Bánffy nem vállalja ezt a rendkívül összetett feladatkört, mindenekelőtt Kunczcal, Kóssal, Kemény Jánossal, majd koncentrikus körökben, az alkotó emberek roppant széles rétegeit bevonva a kultúra segítségével megvalósítandó erdélyi újjászületésbe: a *helikoni transzilvanizmus* nem növekedhetett volna azzá a nemzetmegtartó szellemi mozgalommá és erővé, aminek ma ismerjük. Akik nap mint nap találkoztak vele, idejében érzékelték a szerep tudatosságát. Kovács László a hetvenes évek alkotó portréjának megrajzolásakor legfontosabb jellemvonásának tartotta, hogy általa a Trianonnal bekövetkezett helyzet teremtett személyiséget a feladathoz, „olyan közéleti és nemzeti hivatás-területre állítja, ahol... éppen az irodalmi és művészi alkotó-tevékenység nyer fokozott nemzeti és politikai jelentőséget”. Beteljesítéséhez sokkal többre volt szükség a klasszikus mecénások műkedvelő munkásságánál: „a »bűszke főúr« szellem előtt meghajló... »főlemelő« alázata kellett. Az alkotó szenvedélye.”⁵⁸ Mindezek ismeretében az ebbéli „főlemelő alázat”

⁵⁷ KUNCZ Aladár, „Kisbán Miklós”, *Ellenzék*, 1923. okt. 14; ill. KUNCZ Aladár, *Erdély az én hazám*, in POMOGÁTS Béla, sajtó alá rend. (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2013), 166–168. – illetve lásd ugyanezt in *Kritikák, portrék, tanulmányok I. 1909–1923*, szerk., szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv és JUHÁSZ Andrea, KUNCZ Aladár, Összegyűjtött Munkái V. (Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár–Kriterion Könyvkiadó, 2019).

⁵⁸ KOVÁCS László, „Bánffy Miklós: Vázlat egy írói arcképhez”, *Erdélyi Helikon* 10 (1943): 565–574.

gesztusaként minősíthető az az előadása, melyet 1943-ban, a Kolozsváron újra elindított egyetem vezetésének kérésére tartott. A várakozás ellenére nem saját munkásságáról beszél, jöllehet írói teljesítményének csúcsán láthatjuk ekkor (színházi bemutatók, új novelláskötet és az *Erdélyi történet* teljes kiadása: maradéktalan siker), a *mecénás* szerepét és jelentőségét vizsgálja meg, a művészetek történetének fordulópontjain. Ez az esszéje, mely irodalmi alkotásként is kimagasló jelentőségű, amellet, hogy hatalmas műveltséganyagot mozgósít és a témát eredeti megközelítésben dolgozza fel, egyben a mecénási feladatkör megkerülhetetlen társadalmi – tehát az erdélyi magyarság elmúlt húsz évében érvényesített – jelentőségét is minősíti. Egyik oldalon látható a kiemelkedő személyiség: „azt hiszem, hogy mecénássá is talán születni kell, akár művésszé” – ezt a tételt illusztrálja a középkori Kelet művészetének nagy teljesítményeivel, s végső soron így a mecénás, az egyéniség „az alkotóművész ő maga”. A másik oldalon az általa világra segített művek az „egyetlen nagy egység”-ben nyerik el igazi értéküket: „a mecénás is, ha igazán az, részese lehet annak a nagy egységnek, ami szellemiségében egymással összefogja a művészet minden ágát”.⁵⁹

8.

REGÉNYEK PÁRBESZÉDE

Bizarr konklúzióként hangozhat: a transzilvanizmus komplex irodalmi-kulturális teljesítményének kibontakozásához, úgy látszik, szükség volt arra, hogy Bánffy Miklós a neki megadott sokoldalú tehetségét – a primitív támadások okán – a napi politikában kudarcként cipelje magával, és képes legyen egyéniségét áthangolni erre a monumentális mecénási és alkotói

⁵⁹ BÁNFFY Miklós, „A mecénás a művészetben” [1943. március], in MAROSI Ildikó, *Bonchidai Prospero* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2009), 27, 30, 34.

szerepre; nemcsak a művészetek minden ágát összefogni, de mindezt ráadásként a nemzet épülésének szolgálatába állítani. Erdélyiség – egyetemes magyarság – európaiság témakörének, hármásának összekapcsolását és a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak közös horizont alá vonását, ha kell kritikus szemléletét a fenti módon, egyetlen alkotásnak sikerült magas esztétikai hatáserővel megvalósítania, nem véletlenül, az *Erdélyi történet*nek.

Maga a mű megszületése is a korra és helyszínre jellemző: valamiféle (tökéletesen fel nem tárt) írói versengés, „kollektív” teremtvágy kihívásaként jött világra. Ugyanis három nagy regénykísérlet történik a húszas évek derekától, az erdélyi arisztokrácia történelmi szerepének, felelősségének és az alatta álló társadalmi csoportokhoz való viszonyulásának bemutatására. Elsőként Tamási Áron veselkedett neki a *Czímeresekkel*, ám később maga is belátta, hogy meghaladja – nem a tehetségét, hanem a társadalom legfelsőbb régióiban szerezhető tapasztalatait. „meg kellett állapítanom, hogy a történet nem olyan szervesen nőtt ki az én írói világomból, mint az eddigi novelláim. [...] A történet szereplői is némileg idegenek voltak az én írói világomtól” – tér belátásra élete utolsó, emlékező művében. „Megtörtént, hogy Bánffy Miklós a markába ütött, mondván, hogy ő majd megmutatja, miképpen kell arisztokratákat megírni. Ezt jóval később *Erdélyi történet* címen öt kötetben meg is írta.”⁶⁰

Fontos lehet kiemelnünk, hogy Bánffy tudatosan megkülönböztette a sokoldalú művésztehetséget, a politikust és az írói karrierje során. A Kisbán Miklós álnév ugyan mindenki előtt ismeretes volt már a század legelső éveitől fogva, ezt a főműnek tekinthető regényhármast, a trilógiát azonban tudatosan nem ismert irodalmi néven, vagyis Kisbánként, hanem Bánffy Miklósként jegyezte, méghozzá a grófi címét is tüntetőleg kiírva

⁶⁰ TAMÁSI ÁRON, *Vadrózsa ága* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967), 35–37.

a mű elé. A témánk felől ennél is izgalmasabb kérdés azonban: miféle írói versengés, netán egyeztetés történhetett a szépíró és irodalomszervező két személy, azaz Kuncz és Bánffy között? A *Fekete kolostor* írója ugyanis, gyaníthatóan, világsikert arató művével párhuzamosan írta *Felleg a város felett* című (sajnos, részben torzóban maradt) regényét, amely elbeszélői nézőpontját tekintve is, egyértelműen ellenpontozza Bánffy trilógiáját. Főhőse, Tamás, az anyaországból Erdélybe érkezett szemével és tapasztalatával figyeli az itteni viszonyokat, ráadásul a századeleji középosztálybeli magyarországi polgár körületekintésével, jószándékú kritikával értelmezi, amit lát. A regénybeli mágánások körében kiváltságos funkciókat hordoz az *Abáty* Andor nevű szereplő, aki tagadhatatlanul sok rokon vonást mutat Bánffy trilógiájának központi, rezonőr-alakjával, *Abády* Bálinttal. És lám csak, a magyarországi polgár Erdély-élményét bontogatva, visszakanyarodunk a civil közösségek létéhez és kibogozhatatlan hálójához, melyek e látomás szerint valójában működtetik az országot, vagy legalábbis a nagy közösségeket. Leírásában Kuncz megteremti a jelentős mértékben általa is alakított transzilvánizmus külső, magasabb kilátóról megfigyelt, tehát kritikai ábrázolását: „Egészen másképp volt itt minden, mint ahogy a magyarországi városokban látta. [...] Arisztokraták, dzsentrik, polgári emberek és egyetemi tanárok szalonjai irányították a város életét. Azután jöttek a különböző jótékonyági és vallásos egyesületek. [...] Az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Irodalmi Társaságnak [...] nevei is folyvást előfordultak. Azután következett a sok »asztaltársaság«... Legalább húszat soroltak fel.” És figyeljük meg, ahogyan a folytatásban, kétségtelenül játékos gesztussal, azonos sorba állít – a regény történeti, háború előtti és a megírás Trianon utáni – idejében létező, részben erdélyi, részben magyarországi, közismert vagy bensőséges használatú neveket: „olyan furcsa nevéket, mint Muskátli, EX, O.P., Lóna, Pista bácsi, Megest” stb. Kirívó kuriózum ebben a paradigmasorban az EX, hiszen ez, mint láttuk,

tipikusan Trianon utáni és anyaországi képződmény. Maga a logikai paradoxont képező felsorolás azonban a transzilvanizmus „intézményen kívüli” értelmezhetőségére utal, illetve a románok tudatos hatalomátvételi készülődésére. „Én ebben is őserdélyi tulajdonságot látok – mondja Kuncz hőse. – Itt mindenki be van szervezve a közélet számára, mégpedig kényelmes és kedves keretek között, mint amilyen a szalon, az asztaltársaság és a többiek. [...] *A nemzetiségi intézmények sokkal életképesebbek. Ők védelmi állásokat szerveznek...*”⁶¹

A kaszinók és szalonok társasági élete kiemelt jelentőséggel vonul végig Bánffy nagyregényén is, ott azonban látványosan átnyúlik a Király-hágón, a Tiszán, és összekapcsolódik a fővárosi meg a dunántúli másfajta (valóban az aulikus) arisztokrácia vitatható, kettős kötődésű világával. Az országos, avagy éppenséggel birodalmi eseményeket azok a kétértelmű, diplomatikus udvariasságú beszélgetések mozgatják, melyek ezekben a külvilág előtt ismeretlen termekben hangzanak el, illetve jellemzően még a bálók, lóversenyek, vadászatok forgatagának mögöttes tereiben. A nyugati régióban a fontos megbeszélések birodalmi érdekeltséget jelenítenek meg, céljuk mindig a hatalom kiterjesztése. Keleten – a főszereplő Abády személyében – a birtoklás elsősorban a természet mindenki számára egyenlő mértékben elnyerhető szépségének eltulajdonítását jelenti; valami efféle, nehezen megfogalmazható üzenete van a történetek mögött bujkáló leírások és bölcséleti gondolatok esszévonulatának.

Abády cselekvéseinek és szellemének mozgását követve kirajzolódik a transzilvanizmus identitásformáló térbelisége is. Térképen megrajzolva, Kolozsvár centrumból terjeszkedik. Észak-északkelet felé a Szamos-völgyén halad, átfogja

⁶¹ Az idézetek forrása: KUNCZ Aladár, *Felleg a város felett*, szöveget gond., bev., JUHÁSZ Andrea, KUNCZ Aladár Összegyűjtött Munkái III. (Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár–Kriterion Könyvkiadó, 2016), 88–90. [kiemelések tőlem – Sz. L.]

a Mezőséget, keleti irányban az egykor népes szász vidék, Régen felé fordul, a Marosnál a Görgényi- és a Keleti-havasokra fut fel, délebbre a Nyárad mentén eléri és átfogja a teljes Székelyföldet és ismét a szászok földjét. Nyugat felé afféle szellemi vízvázasztó a Király-hágó: Abády Bálint és az erdélyi hivatalosságok minden útja itt vezet a főváros felé, s nagyjából Budapest az a végső pont, ahol még hat, vagy legalább megértésre talál bizonyos körökben az erdélyiség szelleme. A Dunát átlépve, nyugatra és északabbra, a magyar létnek – ma is elgondolkodtató – más szintje mutatkozik meg a főhős számára: „Mennyire más világ ez itt, mint nálunk Erdélyben... Ott kicsi küzdelem, kicsi veszekedések. [...] Ezek az emberek itt benne élnek a történelem közepén, [...] beszélnek róla könnyedén, otthonosan.” Erdélyben a hatalom mint birtoklás: elsősorban felelősséget jelent. „Hogy eleink közül sokan jutottak vezető állásba [...], társadalmi helyzetük, vagyoni és családi kapcsolataik eléggé indokolják. Megelégedésre csak az szolgálhat, ha a feladatuknak tisztességgel megfelelték. [...] Így mikor [az ember] valami országos szerepvagy állásra elhivatik, azt érzi, hogy az az állás... nem tette nagyobbá, mint amilyen különben volt, ha pedig elveszti, akkor sem lesz kisebbé. [...] Hiszen a magyar társadalom struktúrája eddig, hogy vezérállásokra főrangúakat visz. Erő ez akkor is, ha bármely erkölcsi parancs miatt megválnak a hatalmi állástól... És ebben van a noblesse oblige-nak magasabb értelme.”⁶² Végső formájában a transzilván szellemiség, egyik mutációjával, negatívan, idegenségérzetként konstituálódik. Az egyetemes magyarság Keletje és Nyugatja között alig-alig lehetséges az átjárás. Legszemléletesebb példája Abády (a Kelet, az erdélyi szellem) és Lili (a Nyugat, a dunántúli szellem) házasságának megghiúsulása: „ez a nő itt van itthon, ez az a környezet, ami talál hozzá, ez az osztrákos,

⁶² GRÓF BÁNFFY Miklós, *Erdélyi történet II.: A falu írás második szava: És híjjával találtattál* (Erdélyi Szépmíves Céh, 1937), 40–41.

kissé idegen luxus, ami az ő erdélyi lelkének idegen világ. Hogyan vihetné át Erdélybe? Bármennyire szeretné is őt a lány, mégis számkivetett volna ott, nem illenék oda, bármi-lyen nagyszabású is Dénestornya, hiszen az is annyira más és annyira magyar, annyival egyszerűbb... az élet ott e nyugatias társadalommal szemben”.⁶³

Két regény, a Kuncz Aladáré és a Bánffy Miklóse, egymással ellentétes és egymást kiegészítő szemléleti alapról, összefogózkodva rajzolja meg a transzilvanizmus gondolkörét. Kuncz főhőse az anyaországi szellemi fejlődés és tudás birto-kában közelít, jószándékúan az erdélyiség megismeréséhez. A Bánffy-trilógia világgépének alakulása ellenkező mozgás-iránnyal rajzolható meg, mi több, megkockáztatható a tétel-szerű megfogalmazás: Nincs egyetlen más regény a korszak-ban (de a későbbiekben is alig), amely sajátosan Erdély (mint „provincia”) felől volna képes az egyetemes magyarság prob-lémahalmazát, illetve a magyar társadalmat perspektivikusan és átfogóan láttatni.

9.

EGY ÉLETMŰ LEZÁRÁSA ÉS FELTÁMADÁSA

A transzilvanizmus a második világháború kudarcai köze-pette, tulajdonképpen erőszakos felszámolással ért véget, Bánffy saját erdélyi élettörténete azonban ekkor tartogatott még pár évet. A fasizmus súlyosbodó veszélye miatt 1938-tól Bánffy újra vállalt politikai szerepet: 1943-ban Bethlen István megbízásából titkos tárgyalásokat folytat Bukarestben Iuliu Maniu parasztpárti vezérrel a román-magyar megegyezés, a háborúból történő összehangolt kiugrás lehetőségéről. A németek tudomást szereznek próbálkozásáról: bosszúból

⁶³ GRÓF BÁNFFY Miklós, *Erdélyi történet III.: A fali írás harmadik szava: Darabokra szaggattatol* (Erdélyi Szépmíves Céh, 1940), 20.

elpusztítják a Bánffy család ősi és Erdély legszebb kastélyát Bonchidán (1944. október 13.). Közéleti emberként a háború közepette így is jelentős sikert tud felmutatni: a Horthyval folytatott tárgyalások eredményeként rábírja Dálnoki Veres Lajost, hogy csapatai harc nélkül vonuljanak ki Kolozsvárról, ezáltal megmentvén a várost a bombázásoktól – gyakorlatilag a visszatérő román hatóságok számára. Bánffy azonban, miután feleségét és lányát Budapestre menekítette, 1945-től ismét vállalja a kisebbségi sorsot, ezúttal már minden vagyonától megfosztva, teljes és megalázó szegénységben. Igyekszik megértéssel fogadni az új kommunista uralmat; tagja lesz a Román Írószövetség magyar tagozatának, kezdetben elbeszéléseket és színműveket is publikálhat, mellettük emlékiratait készíti elő. A román titkosszolgálat fenyegetése, rövidebb írásai tiltásából is adódó anyagi nyomor és a betegségek azonban fokozatosan elviselhetetlenné teszik életét. Többször kérvényezi, de csak nagyhatalmi nyomásra kap Petru Groza miniszterelnöktől kiutazási engedélyt Budapestre, feleségéhez. A színművésznő Váradi Aranka 1949. október 15-én láthatja viszont az addigra súlyosan beteg író, az egykori mecénást, aki már gyógyíthatatlan. 1950. június 6-án távozik az élők sorából, Ravasz László püspök gyászbeszéde búcsúztatja a Farkasréti temetőben. Végakarata évtizedek múltán teljesült csak: hamvait 1976-ban szállították haza, a Házsongárdi temetőbeli családi kriptába.

Kiemelkedően értékes közéleti munkássága, többek között autonóm értékrendje, elvi szilárdsága, kritikus gondolkodása okán is rangjához, súlyához méltatlan módon maradt ki a mindenkori magyar politikatörténeti érdeklődés homlokteréből. Ami viszont él s az utóbbi években egyre ismertebbé válik immár a nagy európai nyelveken olvasók számára is: monumentális regénytrilógiája, az *Erdélyi történet*; amely a Bánffy-féle transzilvanizmus szellemiségét hitelesen közvetíti a mindenkori utókor számára.

DSIDA JENŐ ÉS AZ ERDÉLYISÉG-ESZME

Mitől és mi által lesz költő valaki? Nem egyszerűen a versírás, a „költés” által, hanem a költői identitás vállalása által. Ez az identitás azonos egy közösség valóságos vagy remélt identitásával. És jelenti annak meghatározását is, hogy a költő kiket képvisel, illetve kikhez akar szólni. A Trianon utáni helyi (regionális vagy kisebbségi) irodalmakban regionális identitásformák alakultak ki; ilyen volt a transzilvanizmus is. Dsida Jenő nemzedéke ezt már készen kapta; annak kritériumait az előző generáció irodalmárai kialakították. A költő e meggyőződéshez fokozatosan, és a személyes identitás életrajzi alakulása során jutott el. Dsida Jenő születésekor ugyanis édesanyja, a csengeri Tóth Margit első házassága még érvényben volt, apaként a hivatalos okmányokban az első férj, Binder Milán szerepelt. Ennek megfelelően a költő vezetéknéve is Binder. Csak 1923 nyarán válik lehetővé, hogy Dsida Aladár adoptálja (örökbe fogadja és nevére vegye) fiát. Akit abban a tudatban neveltek, hogy ő tulajdonképpen Dsida, és kezdeti vezetéknévét feltehetően egyfajta személyiség-fosztásnak érezte. Erre vall, hogy amint kézhez vették a névváltoztatás engedélyét, azonnal jelentkezett Benedek Elek *Cimbora* című gyermeklapjánál levéllel és versekkel – immár Dsida Jenőként.¹ Ettől kezdve állandó és szorgos munkatársa lett a *Cimborának*, bár

¹ Dsida Jenő névváltoztatására vonatkozó adatait Muzsnay Árpád szatmárnémeti kutató találta meg és közölte velem levelében. Segítségét ezúttal is köszönöm.

úgy egy év alatt „kinőtte” a gyermeklapot, és megpróbált „felnőtt” közlési lehetőségeket keresni. Nehezen ment, mert Szatmárnémetinek igazi irodalmi élete akkoriban nem volt, kapcsolatot pedig az új erdélyi, önállósulni kényszerült irodalmi fórumokkal nehezen talált. Az erdélyiség körüli kezdeti vitákat olvashatta ugyan a korabeli lapokban, de nem tudjuk, hogy azokból mi és mennyi jutott el hozzá. Költői identitásának erdélyi mivoltáról ezért csak végleges Kolozsvárra költözése után (1926-tól) vannak vallomásai.

A pályája elején álló költő több nyilatkozatban közvetlenül, irodalmi tárgyú cikkeiben pedig közvetve, többször is vallott erről az elkötelezettségéről. Amikor először mutatkozott be az *Erdélyi Helikon* című folyóirat nyilvánosságának rövid² *Önéletrajzában*, az erdélyiségről magáról nem ejtett szót, de azokról a tényezőkről igen, amelyek ezen eszme vállalásához vezették, s amelyek későbbi erdélyiségének meghatározó színezetét alkották. Megemlíti ebben „felfedezőjét”, Benedek Eleket, aki szerkesztőként kétségtelenül ilyen irányú hatással volt rá; megemlíti keresztény hitét, római katolikus vallását „a szépség és jószág missziójában”, ami később szintén a transzszilvanizmus etikai alapozású, küldetéstudattal áthatott változatához kapcsolta.³ Néhány hónappal később azonban – talán annak is betudhatóan, hogy 1929-ben meghívták a Helikon évente megrendezett marosvécsi tanácskozására – már az „erdélyi szereptudat” vállalójaként nyilatkozik: „A forradalomról és az erdélyi impériumváltozásról, kicsiny erdélyi literatúránk kiviágzásáról talán legelsőként tudnék úgy beszámolni, mint

² DSIDA Jenő, „Önéletrajz”, *Erdélyi Helikon* 1 (1929): 544–545. Újraközölve: DSIDA Jenő, *Séta egy csodálatos szigeten*, sajtó alá rend., MAROSI Ildikó (Kriterion Könyvkiadó: Bukarest, 1992), 45. (A továbbiakban *Séta...*)

³ Pomogáts Béla transzszilvanizmus-monográfiájának ismertetésekor javasoltam a következő tipológiai felosztást: *történelmi* (Kós Károly), *messianisztikus* (Makkai Sándor), *népi* (a Tizenegyek csoportja, majd Tamási Áron) transzszilvanizmus-formák. Lásd: LÁNG Gusztáv, „Vidék, magyarság, Európa”, *Életünk* 11 (1984): 1202–1206.

félig-meddig tudatosan átélt élményekről.” Majd így folytatja: „Mindenekfölött hittel hiszek Erdélyben. Ebben a szabad szellemet, humánumot sugárzó földben látom a jövő magyar irodalmának kovászát. Nem szűk körű, erdélyi határokon belül kirobbanó könyvsikereket várok, [...] hanem befolyásoló, átalakító, szuggeráló misszióteljesítést az összes többi magyarlakta terület felé.”⁴ Egybehangzik ez Kós Károlynak a „történelmi transzszilvanizmusra” és a belőle következő „erdélyi pszichére” vonatkozó megállapításaival: „Erdély földjén [...] a három együtt élő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságaik ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. [...] Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.”⁵ S még közelebb áll Makkai Sándornak, a fiatal értekezőnek, református püspöknek és nem melleleg remek prózaírónak a kisebbségi művelődésről szóló tanításához: „Az Európa-szerte elszórt sokmilliónyi kisebbség, elszakítva nemzetének közvetlen szuverenitása alól, mindenütt kettős feladat elé állíttatott. Egyrészt a saját fenntarthatása és élete érdekében mindenütt be kell látnia, hogy a politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntartásának egyetlen útja a saját nemzeti tradícióin nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élete, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszürkülő, tehát halálra ítélt, hanem az anyaországénál, melytől elszakított, mindenütt egyetemesebb, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és

⁴ DSIDA Jenő, „Fiatal magyarok. Vallomás[ok] és vélemény[ek] a magyar irodalom hivatásáról” *Erdélyi Helikon* 1 (1930): 24–25. Újraközölve: DSIDA, *Séta...*, 46.

⁵ Kós Károly, *Erdély: Kultúrtörténeti vázlat* (Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1929), 88.

mélyebben emberi kell hogy legyen. [...] A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánus, egy egyetemesebb emberi szellemiség s az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére. Semmi szenvedés nem volt és nem lesz ok nélküli, sőt egyenesen gondviselésszerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni hivatásukat megértik, vállalják, és odaadóan munkálni fogják.”⁶

Dsida Jenő tehát magáévá teszi az előtte járó nemzedék (Kós, Kuncz, Bánffy, Makkai, vagy éppen Áprily) erdélyiség-eszméjét; amint azt fent idézett nyilatkozatában is olvashatjuk: „A negyvenes éveiben járó nemzedék a mi munkatervünknek úgyszólván spiritus rectora: új lehetőségeket teremtett, amelyeket nekünk kell felhasználnunk, új utakat mutatott meg, amelyeken nekünk kell végigmennünk. A különbség: az egymásra üdő, egymásra megszólalásig hasonlító apa és fiú közötti örök különbség.”⁷ De hogyan került Dsida Jenő ilyen „fiúi” kapcsolatba az erdélyi líra első nemzedékével?

Mint minden közlésvágytól (és persze tehetségtől) hevített tizenéves verselő, ő is „csak” írni és közölni akart. Alighanem Benedek Elek volt az, aki – miközben gyermeklapjában egyre-másra hozta verseit – elültette benne a gondolatot, hogy neki egyetemes távlatok mellett is erdélyi és kisebbségi költővé kell válnia, s hogy ez egy-két sajátos feladatot is jelent. E „feladatokban” pedig ott rejtett a későbbi „erdélyi szereptudat” csírája is. Később Reményik Sándor költészetében keres a kezdő lírikus támaszt; két fennmaradt – nem csekély hódolattal fogalmazott – leveléből ez világosan kiderül. „Legelőször

⁶ MAKKAJ Sándor, „Közönség és irodalom”, in *Az élet kérdezett* (Budapest: Révai, 1935), II. 20–21. A szöveg eredetileg előadásként hangzott el 1927-ben, erre a szerző utal a *Magunk revíziója* című munkájában: Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1931. 42.

⁷ Lásd DSIDA, *Séta...*, 46.

Petőfi Sándor és Reviczky Gyula költészete ígezett meg... Az Ön munkái szélesítették ki látókörömet, és vezettek be a modern lírába...”⁸ S ha van is ebben egy kis hízelgés a *Pásztorláz* szerkesztőjének megnyerése végett, kétségtelen, hogy nem sokkal e levél megírása után tűnnek fel Dsida Jenő verseiben a Reményik-hatások. Ennek bizonyosságául idézhetjük három *Erdély* című versét, vagy annak változatait, mindháromat 1925-ből.⁹ Az időben első szerint Erdély a „régí mondák”, a „hun mesék” földje; a „csillag-csodáktól terhes ég” is a Csabamondát sejteti. Gyanakodhatunk forrásként a 20. század elejének ifjúsági irodalmára, mely a hun-magyar rokonságot propagálta (Benedek Elek, Gaál Mózes illetően munkáira gondolhatunk). Megjelenik a költeményben a transzilvanista líra tájszimbolikájára jellemző értékellentét is: „Kemény föld, de szeretem mégis, / mert csodaszép, mert meseszép.” A nehéz sorssal szembeállított szépség egyben a kisebbségi lét átesztétizálása a tájélmény (és a táj költészeti hagyomány) felhasználásával. Az erdélyi tájlíra leggyakoribb motívuma a hegy, mely a zord körülmények között is megélő, örökzöld leveleivel az élet és a remény elpusztíthatatlanságát szimbolizáló fenyővel együtt mintegy az erdélyi tájhaza emblémája. A „hegycsúcsok”, illetve a „fehér havas” ott van a másik két változatban is, és mindhárom versben megtaláljuk a transzilvanista líra másik jellemző tematikus elemét, a szülőföldre kötő hűséget. A második Erdély-vers „itt maradsz, itt élsz mindörökké, / itt porladsz néma, szürke röggé” sorpárja szinte a *Szózat* „itt élned, halnod kell” fogadalmának új parafrázisa. Ugyancsak a hegy-jelkép hordozza az *Erdélyi bércek* hűségvallomását a szülőföldre, s ha netán túlzásnak tűnik hatást keresni ebben az erdélyi lírikus (és az erdélyi olvasó) számára oly természetes képben, gondoljunk arra, hogy Dsida Jenő pesti és szatmári

⁸ 1924. Augusztus 29., in DSIDA, *Séta...*, 313.

⁹ Az első kézirat keltezése: 1925. április 29. A másodiké és a harmadiké: 1925. szeptember.

gyerekkorában „havas hegycsúcsok”, „zord havasok” vajmi kevés szerepet játszottak – korábbi tájverseiben nem is találkozunk velük. (Nem szólva arról, hogy a költő szülőföldje távol esik a történelmi Erdély határaitól.) Fontosabb lesz, hogy ezekről az életrajzi érvektől függetlenül e korai versek hangváltást jelentenek Dsida Jenő alakuló költészetében. Addigi tájverseiben mindig konkrét színhelyek – s azoknak megfelelően konkrét, a leírtak szemlélését valószerűsítő scenika – jelentek meg. A húszas évek derekán születő Erdély-versei azonban egy olyan tájegységről szólnak, mely dimenzióival kizárja a szemlélhetőséget; a szövegekben megjelenő konkrétumok színekdoché-szerűen mindig erre a nagy egészre utalnak, és a versalany és szülőföldje érzelmi kapcsolatának jelképeiként értelmezendők. Az erdélyi költészet ugyanis a „szülőföldre” (az elvehetetlenre) az elvesztett „haza” lírai szerepkörét ruházza át, ennek a kisebbségi helyzetből következő regionális identitásnak a kifejezője lesz a versbeli tárgyiasságok szimbolikus volta. Amint azt ugyancsak Reményik Sándor pontosan megfogalmazta, az erdélyi költőre „A sors kiáltott: válasszatok hát: / A szülőföldet-e, vagy a hazát?”¹⁰

A három Erdély-verssel egy időben keletkezett Dsidának néhány olyan költeménye is, melyek Reményik korai, névvel még nem vállalt, ún. Végvári-verseihez állanak közel. A *Régi könyv* azon elmélkedik, vajon Istentől valók-e a „honhatárok”; a *Kálvária* magyar keresztútként említi Trianont; a *Magyar lányok* az erdélyi fiatalok csonka-Magyarországra vándorlását teszi szóvá, a helyben maradás erkölcsi parancsát sugallva; a *Néptemetés* a nemzethalál látomásával küzd – az 1920 előtti, az immár megszállt Erdély, de a jogilag még ki nem mondott trianoni verdikt előtti Végvári-versek jellegzetes témái ezek. Kérdezhetjük persze, hogy a kettő – az erdélyiség mint identitás és a Végvári képviselte

¹⁰ REMÉNYIK Sándor, »Miért hallgatott el Végvári?«, in REMÉNYIK Sándor *Összes versei* (Budapest: Révai, 1943), 332.

„ótranszilvanizmus”¹¹ – összefér-e egymással. Kétségtelen azonban, hogy az erdélyi líra viszonylagos különfejlődése¹² ezekkel a Végvári-versekkel kezdődik, s ezek néhány témája és formaelve beépül a későbbi transzilvanista költészetbe.

Szinte szükségszerű tehát, hogy az erdélyiség irányába tájékozódó fiatal költőt megérintette hatásuk. Dsida Jenő költői világlképében azonban a transzilvanizmus lírájának beérésével, a *Nagycsütörtök* kötet versanyagában válik egyénivé. E transzilvanizmus egyik jellemzője a szemérmesség. *Kerülöm a nevedet (Erdély)* című, 1930-ból keltezett költeményében olvashatjuk:

kerülöm a nevedet,
melyet káromkodó kocsisok és
esküdöző kalmárok szájából hallok,

melyben önhitt szónokok dagasztják
maggyá magukat s pletykaszájú
vénesszonyok lubickolnak bóbiskolva,

mely úgy elkopott ércnyelvünkön és
szánkron, mint egy ócska köszörűkő
és már-már semmit sem jelent.¹³

¹¹ K. Lengyel Zsolt terminusa. Annak a 19–20. század fordulóján kibontakozó regionális identitásnak a megnevezésére szolgál, mely Erdély viszonylagos önállóságát a történelmi Magyarország keretei között tartja lehetségese-nek és kívánatosnak. K. LENGYEL Zsolt, *A kompromisszum keresése* (Csikszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2007), 42. A „viszonylagos” itt azt jelenti, hogy az erdélyi irodalom – és benne a lírai költészet – nemcsak szoros szálakkal kötődik a kezdet kezdetén az összmagyar irodalom modernségéhez, hanem később is, egész története alatt az összmagyar irodalom fő tendenciái szerint alakul. Transzilvanizmusa ebbe a mindvégig érvényesülő egy-ségbe visz különleges színeket, tovább gazdagítva azt.

¹² Erre nézve lásd POMOGÁTS Béla, „Végvári versek”, *Tiszatáj* 2 (2005): 80–89; illetve LÁNG Gusztáv, „Jegyzetek Reményik Sándor költészetéről”, in LÁNG Gusztáv, *Kérdezz másképp...* (Budapest: Parnasszus Könyvek, 2015), 41–60.

¹³ Megjelent 1930. december 28-án a kolozsvári *Ellenzékben*. Érdekes adalék, hogy ez a versrészlet a transzilvanizmust hevesen támadó Szemlér Ferenc

Ez az erélyes tiltakozás azoknak szól, akik időközben az erdélyiségből politikai – vagy egyéb mozgalmi – jelszót kovácsoltak. Dsida Jenő, ha úgy tetszik, a „politikamentes”, tiszta költészet híve és védelmezője volt, akárcsak egyik mentora, Kuncz Aladár. Erre hivatkoztak később azok a bírálói is, akik költészetét épp ezen aspektusok okán ki akarták iktatni a magyar irodalmi hagyományból. Valójában Dsida sohasem vonta kétségbe az irodalomnak azt a jogát (sőt kötelességét), hogy közösségi eszméket és érdekeket képviseljen. Politika és eszmeiség az ő kritikus szótárában mint program és irányzatosság állítódik szembe. A program a költészetben „porban csúszó és természetellenes”,¹⁴ míg az irányzatosság annak hirdetése, hogy „legyetek jók, nemesek, szeressétek az embert, követeljétek jogaitokat... Ez lehet témája az irodalomnak, mert állandó és örök.”¹⁵ A két világháború közötti transzilván világ- és költészetszemléletben Dsida ennek az „irányzatosságnak” a lehetőségeit kereste, az egyetemes értékrendet, ugyanakkor a közös erdélyi identitástudatból következő kisebbségi feladatok következetes vállalását. A politika és a világnézetek megosztó, a kisebbségi magyarság egységét megbontó hatásának kerülésével. Erről tanúskodik jó egy évvel halála előtt közölt nyilatkozata a *Vásárhelyi Találkozó* előkészületeivel kapcsolatban. A kisebbségi helyzet, írta a költő, „nem tűri meg, hogy kisebbségi életkereteken belül különböző csoportok és világnézeti táborok alakuljanak ki, hanem összekovácsolja az erőket. [...] Korántsem valami olyan külön világnézeti egységre gondolok, mely mindent magában foglal és helyettesít. Szükségesnek látom azonban, hogy minden világnézeti csoportosulás keretében kiérlelődjenek azok a megegyező

Dühös énekében visszhangzik majd: „Talán meg sem hallok a hangom. / Cintányér és rezes zene / zeng a piacon, s hárfá-hangon / nyögdecsl »Erdély szelleme«, / mit a kufár palackba mérve / árul bent s künt, és üzetén / mindenki keres nyakra-főre, / csupán te! Te maradsz szegény.”

¹⁴ DSIDA Jenő, „Üzenem”, *Pásztortűz* 2 (1931): 40.

¹⁵ Uo.

kisebbségi vonások, amelyek már a kisebbségi önvédelem közös szükségességének felismerését és vállalását jelzik. Ezeknek a megegyező jeleknek összessége volna az, amiből az új, egyetemes kisebbségi magatartás és gondolkodás vonásai kirajzolódnának.”¹⁶

De térjünk vissza a *Nagycsütörtökhöz*! A kötet címadó verse a költő küldetését eleve a krisztusi példához méri. Jelképnek tekinthetjük a vershelyzetet is: a székelykocsárdi vasútállomáson, csatlakozásra várva éli át a költő az Olajfák hegyének evangéliumi helyzetét, sorsszerű magányát. A váróterem így lesz egyben „életállomás”, a küldetéstudattal megáldott (vagy megvert) költő számvetése e küldetés esélyeiről. A költemény kétségtelenül Dsida Jenő legjobb alkotásai közé sorolható, sőt megérdemli a „nagy vers” minősítést, erre vonatkozó esztétikai érveimet azonban itt mellőzném. Csupán arra utalnék, hogy a küldetéstudat, a költőszerep messianisztikus alakítása csaknem a kezdetektől jelen van Dsida lírájában. Megtaláljuk benne e küldetéstudat tragikus változatát (melynek gondolati és esztétikai csúcspontja éppen a *Nagycsütörtök*), ahogy azt *Messze látok* és *Krisztus* című versei bizonyítják 1927-ből, illetve 1928-ból, vagy az 1930-as *Menni kellene házról házra*. De idézhetnénk a cselekvő élet derűjét és a küldetés magabiztos reményét sugárzó példákat is (*Nyitva áll az aranykapu*, 1930; *Útban a rendeltetés felé*, 1931). A keresztút-parafrazisok jelzik, hogy a hivatásban megtalált küldetés Dsida számára a Krisztus-követés, az imitatio Christi evilági formája, a krisztusi példa szerint történő életvezetés. Éppen küldetéstudatának mélyen vallásos ihletettségéből következnek transzilvanizmusának egyéni vonásai. Hogy csak egy fontos motívumot említsek: a „helikoni triász” (Reményik, Áprily, Tompa László) költészetében a tájszimbólumokkal kifejezett „erdélyi identitás” és annak – gyakran patetikus – vállalása mindig helyzetkép, tartalma létállapot. Dsida

¹⁶ DSIDA, *Séta...*, 157.

verseiben azonban csaknem mindig út, mely valamilyen – talán elérhetetlen, de vágyott és remélt – cél felé tart. S ennek megfelelően jelenik meg benne a krisztusi szenvedéstörténet megannyi állomása, illetve a tanítványaival vándorló Jézus példája. Talán még a korszak kiépülő transzilvanizmusának a nyilatkozataiban hangsúlyozott világnézet- és csoportérdek felettsége is összekapcsolható Dsida világképének keresztény tartalmaival, hiszen a vallás is hitben megvalósuló egysége a különbözőképpen gondolkodó embereknek. Ez a keresztény küldetéstudat ugyanakkor az erdélyi magyarság új, rendkívüli kisebbségi sorsából is fakad. Egy apró filológiai érv is bizonyítja ezt: a messianizmus csúcversében, a *Nagy-csütörtök* egy korábbi kéziratot változatában „végzetes földön” helyett „Erdély földjén” szópár olvasható.¹⁷ A krisztusi tett, az emberiség megváltása a véges életű és erejű ember által mint saját kicsiny közösségének megváltása „imitálható”, ezt sugallják Dsida „Krisztust követő” költeményei. Az út mint jelkép ugyanakkor a küldetés megvalósításáért szüntelenül cselekvő életvitelt eszményíti. Ez a cselekvéskultusz nemcsak „verbálisan” van jelen Dsida verseiben.

mindig tudtam,
 hogy a szó, a mondás
 csak ragyogva ámit,
 legfeljebb vidámít,
 de a tett, mi számít,
 másokért lemondás

– olvasható a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* ötödik fejezetében, s ez a felismerés – ismét az út példakövető jelentésére figyelhetünk! – vezeklő önvádhoz vezet:

¹⁷ Ezt a változatot közölte Kabán Annamária és Mózes Huba. *DSIDA Jenő, Égi mezőkön*, szerk. KABÁN Annamária– MÓZES Huba (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2001), 97.

Aki hősiesség
útját lanya, gyatra
szívvel elkerültem,
bűnben elmerültem
s egyszer sem hevültem
igaz áldozatra:

Krisztus nevét bár egy
életen át zengem,
egek fényessége,
mennyekek békessége,
szentek egyessége
nem fogad be engem.

A költő azonban cselekvő részt vállalt korának erdélyi ifjúsági szervezeteiben, és erre buzdította nemzedéktársait újságíróként is. Elmondható róla, hogy „közéleti” ember is volt (bár ezt életrajzírói ritkán említik), a közéletiségnek azon formáiban, melyek elkerülhetővé tették számára a politizálást, a „porban csúszó” programok vállalását, s melyekben az általa „irányzatosságnak” nevezett humanista magatartást követhette. Természetes, hogy esztétikai értelemben, poézisében és poétikájában is különbözni kívánt – és különbözött is – az előtte járó nemzedék költészetétől. Ez tükröződik az erdélyi irodalom hagyománystruktúrájában kulcsjelentőségű Ady-kultuszhoz való viszonyában is. A *Tükör előtt* második fejezetében (*Tarka-barka strófák*) olvashatjuk:

Jaj, ha hallaná Ady!

Az ő tusázó, véres szellemének
hatása, hogy a játszi hangulat
megvetve bujdosik a magyar ének
berkeiben és többé nem mulat. (...)

Lantunk nyögesztő, félmázsás teher, mely
úgy zeng, mint jégzajlaskor a folyam
s nem pengi ki a habzó, fürge csermely
ezüstkövek közt zirrenő nesztét.
Pedig be szép a könnyű, halk beszéd!

1927-ben pedig ezt írta Adyról, a nemzeti klasszikusnak kijáró tisztelgő értéktételek után: „távol áll tőlünk a közvetlenül Ady után következő nemzedék eruptív, ma már szükségtelen lelkesedése”; „az általános korízlés ma ismét egyebet kíván”; „Ady örök emberi új lírája a mai ember szemében már csak a múlt forradalmát jelenti.”¹⁸ Hogy ennek az illetudó polémiaának az éle nem kis mértékben az Ady-kultusz szellemében (is) fogant „helikoni” vagy „transzilvanista” kánon ellen irányult, azt érdekesen szemlélteti Dsida egyik ars poeticája, *A költő feltámadása*. Dsida „illékony szürrealizmusának” korszakából származik a vers, melyben a halott – és holtában megdicsőülő – költő váratlanul leszáll ravataláról, otthagyja a gyásznépet, és kimegy a szabadba, ahol:

A tártölü fenyves alatt
mellébe özőnlík
a hús levegő,

meghajlík a szirti fenyő,
a sok suhogó fa-titán.

¹⁸ DSIDA Jenő, „A félszáz esztendőös Ady Endre”, in DSIDA, *Séta...*, 38. Első megjelenése: *Pásztortűz*, (1927): 554–555. A cikkben a többes szám nemcsak „kritikusi többes”, hanem az állásfoglalás nemzedéki jellegét is hangsúlyozza. Akik a költő halála után ebből a cikkből Ady-ellenességet olvastak ki, elfelejtik, hogy MAKKAJ Sándor heves vitát kiváltó Ady-könyvével – *Magyar fa sorsa: A vádlott Ady költészete* (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1927; illetve Budapest: Soli Deo Gloria kiadása, 1927) – vagyis az erdélyi Ady-kultusz fő művével Dsida Jenő nyilvánosan, versben vállalt szolidaritást. Lásd: DSIDA Jenő „Magyar fa sorsa”, *Ellenzék* 97 (1928): 12.)

S Ő

elrohan alkonyi fényben
egy lángszinü lepke után.

Dsida Jenő diákkori verseivel, illetve a bennük megjelenő Reményik-hatással kapcsolatban utaltam arra, hogy a szikla és a fenyő az erdélyi táj „heraldikus” azonosítói a helikoni triász költészetében. Első jelentésükben e címerképek a Dsida-versben is mintha a feltámadás „erdélyi” helyszínét jelölnék, valójában azonban Reményik-intertextusok. Reményik Sándor *A kis templom a nagy dómban* című versében ez áll:

Fölötte égig ér a szirt...

Testőrei: dárdás fenyők
Állnak titáni sorfalat...

S visszaköszön testőrhadának,
A sok sötét, szurkos titánnak.¹⁹

De feltűnik a lepke is a *Néha félek* című Reményik-versben:

Néha úgy érzem, kis lepke vagyok,
S felszúrhat minden öreg fenyő tűje.²⁰

Erőviszony- és értékösszehasonlítás van e képben a fenyők javára. Általában a *Vadvizek zúgása* és az azt megelőző *Csak így* című Reményik-kötetek a sziklát és fenyőt erkölcsstani értékjelképekként használják (*Sziklák; A holt fenyő; Lovas favágó*).²¹ S megjelenik a feltámadás ikergondolata is Reményik *Ama keskeny út* című versében. A szikla keménységével

¹⁹ REMÉNYIK, *Összes versei*, 224.

²⁰ Uo., 241.

²¹ Uo., 199, 226, 247.

és a fenyő szívósságával azonosuló, bennük a maga szerepeszményét fellelő költő a csúcs felé tart, eléri azt a helyet, ahol: „Egy ismeretlen túlvilág már / Fagyasztó áramot lehel, / Megyek, – ki tudja, meddig még. // Ez tán a mennybe menetel.”²²

A költő feltámadásában a Reményik-versek értékviszonyai éppen ellenkezőjükre fordulnak: a lepke nem fél a fenyőtől, s azzal, hogy a „fa-titánok” meghajolnak a pillangókergető költő előtt, elismerik a játékosság, a „könnyű, halk beszéd” fölényét a zord pátosz fölött. A fenyők meghajlása mintha a bibliai Józsefnek azt az álmát is idézné, melyben a testvérek kévei meghajolnak az ő kévéje előtt, elfogadva ezzel felsőbbbségét velük szemben. S mert József a fiatalabb testvér, ez a felsőbbség egyben helycsere a hagyományos, a „kanonikus” rangsorban. Dsida is egy eljövendő helycsere esélyét, reményét villantja föl e versében. A jellegzetesen „erdélyi” jelképek azonban azt is kifejezik, hogy hol, melyik irodalom rangsorában megy majd végbe az értékpozíciók cseréje; az erdélyi azonosság és a nemzedéki másság így ötvöződik egységbe.

Külön kell szólnunk Dsida Jenő transzilvanizmusának tárgyalásakor *Psalmus Hungaricus* című ismert költeményéről. Az 1930-as évek második felében a transzilvanizmus – elsősorban társadalomtörténeti és politikai okokból – egyre mélyülő válságba került. Ez fogalmazódik meg 1937-ben két, éles vitát kiváltó tanulmányban Makkai Sándor, illetve Szemlér Ferenc tollából.²³ És ez a válság tükröződik a *Psalmus Hungaricus*-ban is. (Megjegyzendő, hogy Dsida Jenő költeménye csaknem egy évvel Makkai Sándor tanulmánya és másfél évvel Szemlér Ferenc vitairata előtt keletkezett!) Éspedig úgy, hogy azzal az interetnikus és interkulturális felfogással szemben, amely a transzilvanizmus Erdély-vízióját jellemezte, a Dsida-költemény tárgya ezúttal a létharcában magára

²² Uo., 232.

²³ MAKKAI Sándor, „Nem lehet!”, *Láthatár* 2 (1937), 49–53; SZEMPLÉR Ferenc, „Jelszó és mithosz”, *Erdélyi Helikon* 11 (1937): 592–604.

hagyott magyarság. Ennek megértéséhez talán közelebb visz Makkai Sándornak Kós Károly ötvenedik születésnapjára közzölt köszöntője az *Erdélyi Helikon* Kós-számából:

Ami Kós Károlyra jellemző, az ő erdélyisége. Az erdélyiség tulajdonképpen egy hit. Az Írás szavaival: »reménylett dolgoknak valósága és a nem látottakról való meggyőződés«. Kós Károly lehetőségeket tart valóságosnak hit által. A hit természete az, hogy ha a valóság ellentmond, akkor fölfokozódik és izzani kezd. Szenvedéllyé válik. Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik, s ennél fogva ebben az országrészben a különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, az csak még erősebben és szenvedélyesebb izzással fog ebben hinni, ha időileg ez a hite önámításnak látszik.²⁴

Dsida Jenő, aki a „kultúrközeledés” egyik szorgos munkása volt pályája kezdetétől (tanúság erre megannyi műfordítása a román és az erdélyi német irodalomból), erre az „önámításra” döbben rá a *Psalmus Hungaricus*ban. Ebből fakad költeményének tragikus nemzet- és kisebbség szemlélete. Ami természetesen poétikai következményekkel is jár. Tüzetes számba vételük helyett egyetlen példát idézek: a „könnyű, halk beszéd” énekese ezt a költeményét Ady Endre „tusázó, véres szellemének” a stílusára hangszerelte, s hogy tudatosan nyúlt vissza ehhez a hagyományhoz, azt a szövegben könnyen beazonosítható Ady-intertextusok is bizonyítják.²⁵ Megtagadása ez bizonyos értelemben korábbi ars poeticáinak, remélt transzilván elveinek, ugyanakkor azonban hódolat is az

²⁴ MAKKAI Sándor, „Kós Károly”, *Erdélyi Helikon* 10 (1933): 675.

²⁵ Erről bővebben LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete* (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2000), 243–244.

Ady-kultusz erőteljes erdélyi hagyománya előtt. Kérdéses persze, hogy a transzilvanizmus „önámításának” elvetése magában rejti-e az erdélyiség újrafogalmazásának igényét és lehetőségét, avagy a „pályáját megfutott” eszmekör avultságának az egyre nyilvánvalóbb konstataciókor, az 1930-as évek végén új identitásformák keresése következik.

A *Psalmus* Dsida Jenő életében, Bánffy Miklós közbelépésére, sokáig közöletlen maradt.²⁶ Bár a költő az 1936-os helikonki találkozón, Marosvécsen felolvasta azt, valamint több gépelt példányt kéziratossal ajánlással ellátva író társainak ajánlódzkodott, az irodalmi közvélemény – talán Bánffy Miklós tekintélye is közrejátszott ebben – nem vett róla tudomást, a transzilvanizmussal összeegyeztethetetlen tartalmai sem vitát, sem ellentmondást nem váltottak ki. A transzilvanizmus érvényességéről a végső polémiát majd ugyanennek az évnek a végén Szemlér Ferenc *Jelszó és mýthosz* című vitairata robantotta ki, mely az új, két világháború közötti erdélyi gondolatot egy fiatal generáció nevében olyan jelszónak minősítette, melynek valóságalapja nincs, csak egy mítosz (az „erdélyi lélek” mítosza) áll mögötte. Írásom tárgyát ez annyiban is érinti, hogy Szemlér Ferenc vitacikkének megírása előtt levélben körkérdest intézett néhány író társához, a transzilvanizmushoz fűződő viszonyukról faggatva őket. (A címzettek kivétel nélkül az ugyancsak 1937-ben megjelent *Új Erdélyi Antológia*²⁷ szerzői közül kerültek ki, ami félreérthetlenné tette az állásfoglalások nemzedéki jellegét.) A címzettek sorában Dsida Jenő is szerepelt, ő azonban sokatmondóan sem a körlevélre, sem Szemlér vitacikkére nem válaszolt. Mindez

²⁶ Első közlésére 1939. szeptember 3-án került sor a *Pesti Napló*-ban.

²⁷ Lásd *Új Erdélyi Antológia* (Cluj: Minerva, 1937). „Két erdélyi antológia fekszik előttem, az 1923-as »Tizenegy« s az 1937-ben kiadott »Új Erdélyi Antológia«. Elsőt az összeomlás és váratlan honvesztés, másodikat a kitaposott kisebbségi sors fiatalsága írta, egyik füstölő lávalerakódás, másik egy szűkös, küszködő gazdaság termése.” Lásd: Cs. SZABÓ László, „Új Erdélyi Antológia”, *Nyugat* 5 (1938): 379.

elsődlegesen olvasható úgy, mint a helikoni alapító atyákat és szellemüket, eredményeiket megtagadni nem kívánó költő lelkiismereti állásfoglalása. Mégis feltehető a kérdés úgy is, hogy vajon nem csupán sürgősségnek érezte – ekkor már – a vitáit kiélezte polémiai? Tragikusan rövid életének utolsó nyomtatásban megjelent művéből, a *Tükör előtt*-ből az önéletrajzi és költészettani eszmefuttatások mellett ennek az eszmekörnek a *Psalmus* utáni összefoglalását is kiolvashatjuk. (Nem állítom természetesen, hogy a költemény válaszul íródott Szemlér Ferenc kérdéseire, de ilyen válaszként is olvasható.) Ismét két nemzedék – apa és fia, a két erdélyi nemzedék – élményellentétének felmutatásával. A kisfiú – a költő versbeli alteregója – véletlenül meglesi, amint apja a „tükör előtt”, vélvén, hogy senki sem látja, felölti egykori tisztí díszegyenruháját, múltbeli énjének, egyben elvesztett identitásának) szimbólumát. Erre következik a felismerés:

Most fogtam fel, hogy mit vesztek ők,
mikor igába tört a gőgös úrnak:
a szirti fák, a lombos vakmerők,
testőrei a haldokló Hadúrnak.
Karácsonyfákká zülltek a fenyők,
tűlevelükkel önmagukba szúrnak
s illatuk együtt fogy, mígnem kihal,
az emlék cseppenő gyertyáival.

Minden ízemben lüktetett a téboly.

Ismét Reményik-képek villannak fel a szövegben (a „szirti fák” mint „testőrök”, a „karácsonyfává züllött fenyők”, a fenyők „önmagukba szűrő” tűlevele), jelezve, hogy nemcsak az apáról van már szó, hanem egész nemzedékéről, e nemzedék költőiről is. Hogy az előző generáció transzilvánizmus nemcsak nemes eszme, hanem egykori, nem feledhető

identitásuk kínzó elfojtása is. A „lüktető téboly” ennek az empátiának a „tébolya”, és ez ihlette annak idején a *Psalmus Hungaricus* is. Utána azonban a felocsúdás, a valóságra ébredés következik.

Aztán lecsillapult a szenvedély.
Hűs áhítattal szólt valami halk szó,
mint harmatejtő esti csöndbe mély
morajjal rengő távoli harangszó:
Ezentúl immár célja van, hogy élj:
Hirdesd testvéreidnek messzehangzó
igével, hogy csak az marad alul,
ki önmagát elejti és lehull.

Ennek az igehirdetésnek a tartalmát összegezik a következő szakaszok:

... okulni – szükség, megbocsátni – jószág,
dolgozni – ez a legnagyobb valóság.²⁸
Bolyongani faluról falura.
Durva darócban gazdag, tiszta szellem.
Egymás szolgálja mind és nem ura.
Csecsemő csámcsog minden anyamellen.
Így készülünk szelíd háborúra,
mindig magunkért, soha mások ellen.²⁹

²⁸ Ez részben akár József Attila-hatásra (lásd *A Dunánál* ismert sorait) is utalhat (akivel, mint köztudott Dsida 1928 után szoros kapcsolatban állt s Erdélyben is közölt), s az új generáció egyedül üdvös történelmi esélyét firtatja, a népek kiegyezésére biztatva. [Szerk.]

²⁹ Nem tudom elhallgatni ezzel kapcsolatos élményemet. A televíziós híradóban láttam, amint a szlovákiai magyar szülők tüntettek iskoláik megmaradásáért. Egy transzparensten a tüntetés jelszava volt nagy betűkkel olvasható: „Mindig magunkért, soha mások ellen.” A szó – a költői szó – cselekvéssé vált; az évtizedek óta halott költő jelszót (emberi és emelkedett jelszót) tudott adni még mindig „testvéreinek”. Úgy, ahogy megálmodta.

Az „egymás szolgálja mind és nem ura” kitétel arra utal, hogy Dsida szerint a kisebbségi érdekek csak közösen, egy „kisebbségi egység” keretei között szolgálhatók és képviselhetők. Ezt részletesen így írta le kevéssel halála előtt, 1937-ben a *Független Újságban*: a kisebbségi helyzet

nem tűri meg, hogy kisebbségi életkereteken belül különböző csoportok és világnézeti táborok alakuljanak ki, hanem összekovácsolja az erőket. [...] korántsem valami olyan külön világnézeti egységre gondolok, mely mindent magában foglal és helyettesít. Szükségesnek látom azonban, hogy minden világnézeti csoportosulás keretében kiérlelődjenek azok a megfigyelhető kisebbségi vonások, amelyek már a kisebbségi önvédelem közös szükségességének felismerését és vállalását jelzik.³⁰

A fenti versszak a következő sor- és rímpárral zárul: „sót párolunk és vásznakat szövünk / s míg kisebbsítnek, lassan megnövünk.” Azt hiszem, az utalás félreérthetetlen. A rokka, a szövőszék és a sópárlás tengervízből – ez Gandhi programja. Gandhit és mozgalmát, tanításait Dsida Jenő Baktay Ervin *India* című útirajzából ismerhette meg, amelyről a *Pásztortűzben* meleg hangú ismertetést írt,³¹ és amelynek a Gandhi „iskoláját” bemutató fejezetét, mint a könyv „legérdekesebb részletét” közölte is a folyóiratban. Természetesen nem a só és a vászon elsődleges jelentésére kell figyelniük; ezek csak a forrásra utaló jelzések. Ennek ismeretében érthetjük meg, hogy a „soha mások ellen” kitétel nem pusztán frázis, hanem Gandhi mozgalmának meghatározó erkölcsi parancsát, az *áhimszát*, a „ne árts másnak” elvét ülteti át a magyar kisebbség önvédelmi erkölcsstanába. Ez egyúttal a *Psalmus* fegyvert „megszentelő” passzusának határozott megtagadása is. De a *Psalmus* tanulságai nem hiányoznak a költeményből.

³⁰ DSIDA, *Séta...*, 157. l.

³¹ [d. j.], „India: Baktay Ervin útleírása”, *Pásztortűz* 6 (1932): 90.

A „mindig magunkért” a magára hagyottságot is tudatosítja, a hatalom kegyét kereső, „kultúrközeledési terveket” szövők vagy „honmentők” kigúnyolása ismét a transzszilvanizmus „önámító” változatait utasítja el, a lényeg – vagyis az identitásvállalás, a megmaradás és felemelkedés – érdekében. Immár nem keserűséggel, hanem fölényes gúnnyal.

De hagyjuk a honmentő, népszakértő
s egyéb csúf irodalmi tetveket,
(ez nem reájuk, a tetvekre sértő!)
kik csattogtatnak nyálas nyelveket
a hatalom talpán s szőnek megértő
»kultúrközeledési« terveket, –
minél többször rúgnak belénk s beléjük,
annál mohóbb nyalóka szenvedélyük.

Ez a kételyteli indulat régtől lappanghatott Dsidában, de nem lévén lázongó jellem, legfeljebb félszavakkal engedett utat neki. Amikor azonban személyes érdektől mentesen, a Babits Mihályt ért méltánytalanság³² háborította fel, megfogalmazta az addig kimondatlant, a transzszilvanizmus egyik alapelvének, programpontjának a tarthatatlanságát. „...a csalódás keserű orvosságát nyújtják felénk, hogy gyógyuljunk ki már végérvényesen a lelki megbékélés és kultúrközeledés időszerűtlen vágyából. [...] A román-magyar kultúrközeledés gondolatának hangoztatása nagyon egyoldalú és naiv kísérletezés volt a gyengébbek részéről. [...] Ami most következett be, nemcsak az eddig felépült hidakat rombolta össze, hanem a jövőhöz fűzött jóhiszemű ábrándokat és illúziókat is.”³³

³² A román kultuszminisztérium megtiltotta (megtiltatta) Babits Mihálynak 1935-ben, hogy beutazzék Romániába, erdélyi felolvasó körút céljából.

³³ Lásd DSIDA Jenő, „Hidverés, vagy hidrombolás?”, *Keleti Újság* 233 (1935): október 11., 1; illetve DSIDA Jenő, „Babits Mihály Erdélyi körútja”, *Nyugat* 11 (1935): 392.

Hozzátehetjük, hogy az elkövetkező két és fél évben, élete hátralévő részében Dsida Jenő azért közölt néhány műfordítást román költőktől is – olyanokat, melyek számottevő költői próbatételnek minősültek, s amelyeknek szerzői kétségtelenül kiérdemelték a „klasszikus” jelzőt. Elmondhatjuk: aligha van költő, aki ilyen drámaian rövid életút során is az erdélyiség minden árnyalatát ennyi átéléssel és őszinteséggel kifejezte volna.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

URBÁNUS TRANSZILVANISTÁK

TABÉRY, KÁDÁR, HUNYADY, LAKATOS, KARÁCSONY,
LIGETI, MOLTER, SZENCZEI

Hazai közvélemény-kutatás nélkül is alighanem sejthető, hogy a közvélekedés az „urbánus” és a „transzilvanizmus” terminusokat mindmáig nem tartja összeillőknek. A magyar irodalomtörténet-írás olykor felszínes, bináris szempontrendszere és kettős értékszempontja szerint is az urbánus elsősorban a történelmi „népi–urbánus vitát” implikálja, a transzilvanizmusról pedig éppen (szintén elég felszínesen) a népiségben, etnicitásban, archaizmusokban megjelenő autochtonizmusra szokás leginkább asszociálni. Ráadásul a modern szépirodalmon szocializálódott olvasók többsége gyaníthatóan a modernitással összekapcsolt urbanizálódásra és a történelmi gyökerű (hagyományörző, akár konzervatív-tradicionalista) transzilvanizmusra való egy időben történő utalás előtt is értetlenül áll. Arra sem gondolunk sűrűn, hogy az eszmekör politikus és író képviselői (leszámítva természetesen a székelő írókat) jobbára polgárok, értelmiségiek, akár több generációs városlakók voltak, s ilyen családi prehistorikummal képviselték vállalt eszméiket. Maga Erdély mindmáig sokak számára archaizmust, történelmi hagyományt, népiséget jelöl, és nemigen tartozik bele a partiumi és bánági fejlett – s az első világháború előtt magyarországi viszonylatban legrohamosabban, legdinamikusabban fejlődő – városaink köre: részben már Arad és Szatmárnémeti is, de főképp Temesvár, művészeti vonatkozásban pedig Nagyvárad, ahonnan *A Holnap* mozgalomtól és

első, 1908-as lírai antológiájától kezdődően a modern magyar irodalom térhódítása kiindult. Amely várost ráadásul sokan, például az alább idézendő Ligeti Ernő vagy a megszállás után először irodalmi folyóiratot alapító Tabéry Géza is az irodalmi decentralizáció olyan központjának tekintettek, ahonnan további érlelő folyamatok indulhatnának ki. Bizonyára az sem titok, hogy a „pesti” viszonyok átplántálásával „gyanúsítható” urbánus jelző – bizonyos mértékben és bizonyos szellemi körökben – a „zsidó” eufemizmus volt a két világhégés között is. Ehhez még csak antiszemitának sem kell(ett) lenni: az irodalmi modernizációban (és főleg a nagyvárosi kulturális élet egyéb szegmenseiben, színházban, kabaréban, újságírásban, nyomdászatban, filmben stb.) a zsidó polgárságból származóknak valóban hatalmas szerepük volt. Megjegyezhető azonban, hogy a városfejlődésnek Magyarországon nemcsak a fővárosi, „zsidós” változata létezett; a törzsszországban ott volt például az alföldi, főleg protestáns parasztvárosok mintája, a Felvidéken és Erdélyben pedig a történelmi múltú-hagyományú városoké is, ráadásul majdnem mindegyikük környezetének része a vidék, a hangsúlyos régió, nem egynek a közeli hegység és így tovább.¹ Mindenesetre az „urbánus”-nak a (csupán és rosszhiszeműen) zsidóval való közvetlen ekvivalenciája (leginkább ellenérdekelte diszkurzusok

¹ Zeman László hívja föl erre a figyelmet a felvidéki magyar és német városok kapcsán, de mutatis mutandis Erdélyre és a Partiumra is érvényesen: „A városokat nem lehet falvaik közül kiemelni, azok, ha mással nem, templomaik gótikus, reneszánsz vagy barokk tornyaival, csúcsíves szentélyükkel, falfestményeikkel ismételik a várost. Egy más horizontját képezik. Az urbanitás, a városiasság nem merül ki szembeállításokban; a múltban különösen a szepesi német városokra volt érvényes, hogy lakóik a környékből feltöltődve, szociológiai tekintetben és kultúrájukban megtartották népi gyökereiket. S a régiókat így összetételükben fogjuk fel és értékeljük.” ZEMAN László, „Szlovenszkói városképek”, *FORUM Társadalomtudományi Szemle* 1 (2001), hozzáférés, <https://forumszemle.eu/2001/06/03/szlovenszkoi-varoskepek-zeman-laszlo/> (utolsó letöltés: 2023. 07. 24.)

<https://forumszemle.eu/2001/06/03/szlovenszkoi-varoskepek-zeman-laszlo/>. [A szövegben szereplő idézeteket a mai helyesírási szabályoknak megfelelő változatban közlöm, a stíluselemek megtartásával – F. T. G.]

irányából) kapitális, sőt történelmietlen tévedés, amit többek között az erdélyi példa is igazol – noha azok között, akikről alább szó lesz, szintén voltak (értelemszerűen és a helyi kulturális élet természetességéből, később pedig a kisebbségi viszonyok összetettségéből adódóan is) magukat magyarnak valló, magyar öntudatú zsidó emberek is.

Ezért (is) választottam 2019-ben az MMA könyvkiadó gondozásában megjelent Ligeti Ernő-monográfiámnak az *Egy urbánus transzszilvanista* alcímet. Mint ahogy az utódállamok magyar kisebbségei történetének tanulmányozása sokszor azzal a hozadékkal jár, hogy olyan társadalomszerveződési sajátosságokat találunk bennük, amelyeknek nemigen van párja a törzsország (a „csonka ország”) történetében. A legszemléletesebb, és itt nem első ízben fölhozott példám: Erdélyben és a Felvidéken előfordulhatott az, hogy konzervatívok, liberálisok és polgári radikálisok egyazon, nemzeti alapon szerveződő ellenzéki pártnak voltak a tagjai, amire Magyarországon 1919 után aligha kerülhetett sor. Nem állítom, hogy ez az együttműködés mentes volt a polémiáktól, csak annyit, hogy megtörténhetett. Ennek nyilvánvaló magyarázatai közé tartozik, hogy az 1918–1919-ben megszállt területeken nem volt sem vörös-, sem fehérterror (bár az említett városok közül Nagyváradon is, a Felvidéknek pedig az északi hadjárat során főlzabadított területein is működött rövid ideig a tanácshatalom), s a politikai irányzatok között nem zajlott le fegyveres leszámolás. A megszállás idején hivatalban lévő magyar közigazgatási vezetőket a Károlyi-kormány idején nevezték ki, adott esetben őket internálták, börtönözték be vagy állították hadbíróság elé az intervenciós hadseregek – miközben eszmés párttársaikat Magyarországon felelőssé tették az októbrista forradalomért, a vereséért, sőt nemegyszer az áruló címkéjével látták el őket. De tudunk bizonyítékokat hozni arra is, hogy az októbrista hagyomány maga is beépült bizonyos formában a kezdeti transzszilvanizmusba, amelyhez alább Kádár Imre

kapcsán igyekszem is adalékokat fölhozni.² Az utódállamokban a modern irodalmi-személeti formák honosításában és kezdetben a sajtóban is jelentős az őszirózsás forradalomban és/vagy a Magyarországi Tanácsköztársaságban szerepet játszó, utóbb a megszállt országrészekbe érkező ún. emigránsok szerepe. A romániai/erdélyi magyar irodalom szervezői közül elég itt most csak Barta Lajos, Dienes László, Gaál Gábor, Ignotus szerepére utalni. Volt közöttük, aki gyökeret vert Erdélyben, volt, aki továbbvándorolt. Itt most előzetesen azt fontos megjegyeznünk, hogy két irányzatról van szó, amelyek az esetleges konfigurációk ellenére nem azonosak, határozottan szemben is állhattak egymással.

1. TABÉRY GÉZA

Jellemző, hogy a transzilvanizmussal sok kortárs és részben az utókor szerint is szinonim „erdélyi gondolat”-nak az első kisebbségi évtized lezárultával éppen egy partiumi, ráadásul nagyvárosi ember lesz az egyik fő ideológusa: a Helikon

² Ennek az októbrista hagyománynak a létét, az erdélyiség eszmekörébe való beépülését Láng Gusztáv 1988-ban tartott előadását hallgatva appericiáltam először, amelynek szövegét aztán tíz évvel később az ő *Kivándorló irodalom* című könyvében is olvashattam: „A *Kiáltó szó* egyes kitételei szoros rokonságot mutatnak Jászi Oszkárnak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt, éppen a Károlyi-kormány idején politikusként is képviselt álláspontjával.” Maga a nemzeti autonómia Láng szerint közvetlenül Jászi programjából származott át Kós Károlyéba. Vö. LÁNG Gusztáv, „Egy önmeghatározás tanulmányai: Jegyzetek a transzszilvanizmusról”, in LÁNG Gusztáv, *Kivándorló irodalom: Kísérletek* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó–Korunk Baráti Társaság, 1998), 23. Ugyanitt olvasható: „A magyar progresszió negyedszázados nemzet(tudat)bírálatára mintegy igazolást nyer Trianonnal, s ez tükröződik majd a transzszilvanizmusban is, korábbi – elsősorban romantikus – hagyományokkal felerősítve. A kisebbségi sors mint a nemzet egykori bűneiért elszenvedett bűnhődés is jelenik meg a köztudatban. Ennek lesz adekvát kifejezési formája a bűntudat, az áldozatvállalás, a vezeklés, a messianisztikus ön- és embermegváltás megannyi közismert paradigmája.” Uo., 7.

tízéves emlékkönyvét a nagyváradi Tabéry Gézával íratják meg, aki az újonnan kisebbségbe került magyarság első folyóiratainak megteremtésénél és működtetésénél bábáskodott: miután városát a román hadsereg megszállta, s továbbvonult az Alföld felé, ő szervezte meg az első folyóiratot, a *Magyar Szót*.³ Utóbb a szintén nagyváradi *Tavas* munkatársa lett. A megszállt területen szerveződő irodalmat ráadásul ő még nem is nevezte erdélyinek: *Emlékkönyve* a partiumi irodalom szervezésével kezdődik, első fejezete személyes emlékek alapján a váradi nekibuzdulást dolgozta föl. Viszont nyoma sincs munkájában valamiféle Erdély–Partium szembenállásnak, a közös munka szerint az említett, bár nevet csak utólag kapott „erdélyi gondolat” jegyében kezdődött és zajlott le. Egyértelművé tette ezt már könyve bevezetőjében is: „Ha belőle az olvasó megérti az erdélyi írók több mint tízéves és mindenkor hittel végzett nemzetfenntartó erőfeszítéseit, ha e néhány lap elolvasása után nem lesz számára üres szólam az erdélyi gondolat, akkor ez a kicsiny emlékkönyv is jó szolgálatot teljesít.”⁴ Tabéry később a romániai magyar irodalomban

³ Abban, hogy az *Emlékkönyv* megírását éppen őrá bízták, talán annak is szerepe lehetett, hogy a meghatározó, szempontfordító, a történelmi regény szerepét tárgyaló *Vallani és vállalni* vita Tabérynak a Dózsa-felkelésről szóló *Vértorony* című regénye kapcsán tört ki, ráadásul Berde Mária vitaindítója után a kérdést kielező Kacsó Sándornak ő válaszolt sértetlen és sértően; vannak feltevések, mely szerint a Helikon vezérkara „igazságot” akart szolgáltatni neki. De talán számításba jött az a szempont is, hogy méltányos volna az éppen az irodalom kezdeteinél oly fontos szerepet vállaló váradi írónak föl kínálni ezt a feladatot. A Helikon majdnem minden tagja számára mindvégig fennmaradt keretként. Léteztek belső viták, de annak, hogy éppen Tabéry, Berde és Olosz Lajos helikoni tagságuk megőrzése mellett 1933-ban létrehozták az Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR) nevű csoportot, amelyhez az alább említendő Molter Károlyon kívül még néhány, főleg partiumi író csatlakozott, döntő oka az Erdélyi Szépmíves Céh kiadás- és üzletpolitikája miatti elégedetlenség volt. Az EMÍR egyik célja egy Kolozsvár melletti újabb, a történelmi Erdélyen kívüli irodalmi központ létrehozása volt. Sem erre, sem egy új, rentábilis könyvkiadó működtetésére irányuló szándéka végül nem járt sikerrel.

⁴ TABÉRY Géza, *Emlékkönyv* (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1930), 5.

reneszánszát élő történelmi regényeivel kapcsolódott a leg-szorosabb szálon a transzilvanizmushoz, epikus művekben dolgozta föl a Dózsa György vezette parasztfelkelés főképp erdélyi vonatkozásait (*Vértorony*, 1929), regényt írt Bolyai Jánosról (*Szarvasbika*, 1925) és már a második bécsi döntés után a partiumi reformkorról (*A Frimont-palota*, 1941). A kezdeti időkben az irodalmi mezben jelentkező társadalmi megmozdulások egyik nevesebb alkalmá volt *Kolozsvári bál* című egyfelvonásosának előadása.⁵ Nagyon fontos, mondhatni centrális szerepű volt a transzilván irodalompolitikában a helyi Ady-kultusz, Ady magyarságtudatának, Erdély-képének, kritikai szellemének továbbéltetése (erre lennebb is utalok még), s ebben neki mint a költő személyes ismerősének szintén jelentős szerepe volt.

Érdeemes röviden utalni az előzményekre. Tabéry a modern francia költészetten nevelkedett, genfi tanulmányai idején pedig orosz egyetemisták között élt. Az első világháborúban az orosz fronton szolgált, ott sebesült meg. A határváltozás előtt antimilitarista verseit jelentette meg Békéscsabán,⁶ benne a februári orosz forradalmat dicsőítő költeményekkel és 1918. október 30-i, Károlyi Mihálynak szóló nyomtatott ajánlással, „aki kivezetett bennünket sötét börtönünkből: a lövészárokból, és megmutatta a felkelő napot”; az őszirózsás forradalom idején Nagyváradon a Károlyi-kormány szolgálatába állt, a román megszállás után pedig mint állítólagos vöröst tartóztatták le. Csinszkaról írt emlékezésében az is szerepel, hogy amikor utoljára találkozott Adyval, aki megkérdezte tőle, ölt-e embert a háborúban, s ő igennel válaszolt, a költő elszornyedt. Csinszkával, s rajta keresztül Adyval való kapcsolatát, Gogával

⁵ Kézirata hollétéről nem tudunk. 1922-ben íródott, 1923-ban mutatták be Kolozsváron, ebből nőtt ki az író Bolyai-regénye. Nem azonos Tabéry azonos című, szintén 1923-as prózakötetével, mely „négy fejezet egy soha el nem készülő regényből”.

⁶ TABÉRY Géza, *Forradalmi versek az elnyomatás négy esztendejéből 1914–18* (Békéscsaba: Tevan, 1918).

való találkozását rögzítő munkájának teljes, illetve végleges változatát már a második bécsi döntés után adta ki.⁷

Tabéry *Emlékkönyvének* első kulcsszava nem az erdélyiség, hanem a decentralizáció. 1919-es lapindítása során főleg partiumi írókra épített, illetve a román hadsereg előnyomulása idején a front mögött Várad felé eső terület szerzőire, tiszántúliakra, de még a Debrecenben élő Oláh Gáborra is: „Részben munkatársaim zömének világszemlélete, részint az a szerkesztői elvem, hogy nem annyira európai nívóra, mint inkább arra kell törekednünk, hogy a magyar centrumtól az események kényszere folytán levált területek irodalma meginduljon, keltették többekben a tévhitet, hogy reakciós irodalmi céloknak állottam szolgálatába. Pedig programomat teljes nyíltsággal hangoztattam: *irodalmi decentralizációt* akarok, mert elszakadtunk Budapesttől. Ki akarom fejleszteni az önálló vidéki irodalmat, mert sorunkat, örömeinket, bánatainkat Budapestnek jó ideig aligha lesz módjában visszahangoznia. Talpra kell állniok a vidék íróinak, s nekik kell sorstestvéreik életproblémáit közvetlenül megvitatniok.”⁸ Az első időben tehát nem erdélyi, hanem tiszántúli irodalmat emlegettek,⁹ sőt, augusztus 1-je, Budapest elfoglalása után a fővárost is ellátták olvasnivalóval, erdélyinek pedig akkor kezdték nevezni az új képződményt, amikor a román katonák visszavonultak Debrecen és Várad közé.

S ha véletlenül fölmerülne az olvasóban, hogy ez a fajta erdélyiség csupán Tabérynak a saját olvasata, az sem vonhatja kétségbe a megfogalmazás szakszerűségét, mert a leginkább mértékadó tényező, maga Babits Mihály szavatolt érte az egyik írásában.¹⁰ Babits kevés erdélyi szerzőről-könyvről írt, de Tabéry

⁷ TABÉRY Géza, *A csucsai kastély: Emlékezés a Költő hitvesére és egy költő-miniszterre* (Nagyvárad: Erdélyi Egyetemes Könyvtár, [1941 körül]).

⁸ TABÉRY, *Emlékkönyv*, 12–13.

⁹ Lásd erről még BOKA László, „Kánonok metszéspontjain: érték/határ/érték”, in BOKA László, *Egyszólamú kánon?* (Budapest: Gondolat, 2012), 73.

¹⁰ BABITS Mihály, „Transzylvanizmus: Tabéry Géza Emlékkönyv – kiadja az Erdélyi Szépmíves Céh”, *Nyugat* (1931): II. [480]–482. E cikk szövegének

könyvét a *Nyugat*-ban közölt cikkében hitelesítette: „A politika egy csapásra megcsinálta azt, amiről a kultúra elméletileg ábrándozott: kényszerhelyzetet teremtett, és karddal decentralizálta az irodalmat, olyan alaposan, hogy a kis-Dunák és mellékágak, amiket létrehozott, pár évig alig tudhattak a főszóról, egészen önálló életre utalta őket a kardos *vis major*. A dilettáns mocsarak veszélye igazán közel volt itt; s bizonyos vitalításra vall, a magyar szellem vitalítására, hogy az elszakadt folyók közül egy legalább, az erdélyi, valósággal diadalmasan tör ki e mocsárból. Nemcsak nagy reménységei vannak, hanem már komoly művei, sőt *chef-d'oeuvre*-je¹¹ és nagy halottja is,¹² és ami talán még több ebben a vonatkozásban, egységes szelleme s meggondolkoztató eszmei története. Ezt a történetet mondja el Tabéry Géza, memoárformában, s nagyrészt anekdotaszerűen, a kortárs riporter közvetlenségével, egy élénken megírt könyvecskében, melyet most adott ki az Erdélyi Szépmíves Céh. Érdekes olvasmány mindenkinek, aki az erdélyi irodalmi alakulások fejlődésére és kulisszatitkaira kíváncsi, egy oly literáris mozgalom történetére, mely szinte egyedül áll a történelemben; mintha a kultúrtörténet istenének egy nagyszabású experimentumát tanulmányoznád. De Tabéry könyve többet ad, mint e külső történetet: alig van írás, mely magát az erdélyi irodalom centrális eszméjét, a sokat emlegetett *transzylvanizmust* oly érthetően és kevés szóval megformulálná.”

Tabéry egyébként az elsők között tett kísérletet általában a kisebbségi problematika fiktív környezetbe helyezett ábrázolására. Ezt utóbb Ligeti Ernő is igazolta sokat hivatkozott *Súly alatt a pálma* című könyvében.¹³ Az utalt regény címe *Tűzmadár*, s az Erdélyi Szépmíves Céh első sorozatának 10. könyveként jelent

nagy részét Babits beiktatta fontos könyve, az *Írók két háború közt* ([Buda-pest]: Nyugat [1941]) „Erdély” című írásának jegyzeteibe (263–266.)

¹¹ mesterműve

¹² Babits itt nyilvánvalóan Kuncz Aladárra és az 1931-ben megjelent *Fekete kolostorra* gondol.

¹³ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma: Egy nemzedék szellemi élete: 22 esztendő kisebbségi sorsban* (Kolozsvár: Fraternitas, [1941]), 72.

meg 1926-ban; már ebben némi programszerűséget sejtünk. Hogy nem vált klasszikus, többször újra kiadott darabbá, az most kevésbé érdekes számunkra, a lényeg ezúttal az írói szándék, az intenció. A regény előszavában ugyanis ilyen mondatokat olvashatunk: „Hiszek az egymás közé ültetett és egymásba oltott népek ma zsendülő fiatalságában. Ők a Purgatórium, amin keresztülfejlődve szerencsétlen korunk meg fog tisztulni hatalmaskodásban fogant vétkeitől. Ebben a könyvben nem egy kisebbségi nemzet és nem egy elnyomás lelkiállapota tükröződik. Európa negyvenmilliósi nemzeti kisebbségei és a kisebbségek életét elhatározó többi nemzetek *mindegyikének* sorsa ez a könyv. Ha nem egy kisépnek a nyelvén születik, ha nem erdélyi magyar könyvkiadásra szánom a *Tűzmadarat*, és ha a nagyhangúság lát-szata is vissza nem riaszt, bizonytalant azt írom az előszó helyére, hogy *ajánlom és vigasztalásként küldöm könyvem negyvenmillió európai ember kezébe.*”¹⁴

Különben az erdélyi magyar társadalom mozgósításában és a kulturális élet újraindításában Tabéry más vonatkozásban is fontos szerepet tulajdonított magának, nem állítom, hogy alaptalanul. *Szarvasbika* című, említett – történelmiként aposztrofált – regényét, melyben a Bolyaiak személyiségét az akkor divatos szexuálfatológia alapján s kevés hiteles adatra építve írta meg, az 1944-es kiadás élén szereplő előszavában¹⁵ „talán” legkedvesebb könyvének nevezi; említve ott, hogy Bolyai-élményéből eredetileg csak egy egyfelvonásost akart írni, s az azonos című darab sikere indította regénye megírására. Az 1923-as (Janovics Jenő vezette) kolozsvári magyar színház által tartott bemutató „Trianon után első megnyilatkozásnak számított Erdélyben a magyar történelmi múlt

¹⁴ TABÉRY Géza, *A tűzmadár. Regény* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1926), [5].

¹⁵ TABÉRY Géza, „Levél a kiadóhoz”, in TABÉRY Géza, *Szarvasbika* (Budapest: Széchenyi irodalmi és művészeti r. t., 1944), 5–9.

feltámasztása terén”.¹⁶ Az erdélyi magyarságot szerinte ez az alkalom mozdította ki a passzivitásból, ennek hatására rendezték meg a kolozsvári New York szálloda épületében azt az eseményt, amelyen a résztvevők 19. századi ruhákban jelentek meg, maga az író egyenest Döbrentei Gábor maszkjában, a nyitó táncot pedig Kuncz Aladár Wesselényi Istvánnéval járta el.

Az októbrizmust Tabéry utóbb sem adta fel. Aradon, már az EMÍR kiadásában 1934-ben jelent meg katonai közegben az őszirózsás forradalom idején játszódó *Októberi emberek* című regénye. Ennek kiadásváltozata Szegeden látott napvilágot (valószínűleg ugyanaz a szedés jelent meg más külsővel, más kötésben ugyancsak 1934-ben); ennek kiadói jegyzete szerint „a kiváló nagyváradi író regénye a Magyar Téka sorozatában azt jelenti, hogy létrejött a kapcsolat a szétszagatott magyar kultúrtestületek között”.¹⁷ Ami nyilván propaganda-szöveg inkább, hiszen az Erdélyi Szépmíves Céh könyveit akkor már tömegkiadásban terjesztették Budapesten a Révai társkiadásában, de a szerzői intenciónak megfelelt. Amikor októbrizmusról beszélünk, elsődlegesen nem az őszirózsás forradalom produktumaira gondolok, hanem azokra az eszményekre, amelyek kapcsán a kisebbségi korszakban Tisza István egyik híve, Molnár Béla volt országgyűlési képviselő úgy fogalmazott, hogy „október *emberei*” nem sokat értek, de „október *eszméi*” diszkutábilisak.

2. KÁDÁR IMRE

Az emigránsok transzilvanizmusának különösen az első kisebbségtörténeti szakaszban igen fontos megjelenítője Kádár Imre. Az októbristák közé tartozott, bár erdélyi korszakában vádolták őt bolsevista eszmék terjesztésével is; ezt határozottan

¹⁶ Uo., 5–6.

¹⁷ TABÉRY Géza, *Októberi emberek* (Szeged: Magyar Téka Kiadása, [é. n.]).

visszaautasította. Az 1920-as évek első felében ahhoz a csoport-hoz tartozott, amely az új erdélyi politizálást a transzilvanizmus egyik (formálódó, számukra akkor nyilván egyetlennek tűnő) irányzatához kapcsolta, de az októbrista hagyományt is képviselni kívánta: a *Keleti Újság* körül tömörülő s a *Napkelet* folyóiratot is megjelentető gárdához, amelynek szemléletét részben Weiss Sándor, részben Paál Árpád határozta meg.¹⁸ Kádárnak a *Napkelet*ben közölt egyik tanulmányából azt véljük kiolvasni, hogy saját fogalmai szerint a centrumban állt, egyenlő távolságra a „reakció”-tól és a bolsevizmustól.¹⁹ 1924-ben az

¹⁸ A Keleti Újság „szellemi irányítója 1920 elejétől 1924 októberéig ugyan Paál Árpád volt, de a lap főszerkesztői teendőit az induláskor az emigráns Ignotus végezte. A belső munkatársak között találjuk Szentimrei Jenőt, Kádár Imrét, Ligeti Ernőt, Mikes Imrét, Dienes Lászlót éppúgy, mint Kacsó Sándort és Nyíró Józsefet, az évtized végén pedig irodalmi szerkesztőként a fiatal Dsida Jenőt. A kezdeti években, 1920 után a baloldali emigránsok mellett itt vonultak fel az akkor induló népi írók is”. Lásd BOKA László, „Intézmények (mint egy új irodalmi élet alapjai) a két világháború közötti Erdélyben”, in BOKA László, *Nemkülönben: Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom utóbbi 100 évéről* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2023). [megjelenés alatt]

¹⁹ „Bolsevistának neveznek a reakciósook mindenkit, aki nincs velük egy véleményen, s az emberiség boldogulását nem a mai társadalom átalakításának meggátlásától, hanem a gyökeres reformoktól és a lélek felszabadításától várja. Reakciónak neveznek a bolsevisták mindenkit, aki nincs velük egy véleményen, és az emberiség boldogulását nem a mai társadalom felrobbantásától, hanem a gyökeres reformoktól és a lélek felszabadításától várja.

Mindkét tábor megegyezik abban, hogy egyedül csak ő akarja igazán az emberek jólétét, amelyet a vagyon és a hatalom kizárólagos megszerzése útján kíván megteremteni.

Mindkét tábor megegyezik abban, hogy a vagyon és a hatalom kizárólagos megszerzéséért a katasztrófa és a vérontás erőszakos felidézése is hajlandó, és uralomra jutva elnémít minden ellenvéleményt. »Csak hódolat illet meg, nem bírálat«.

Mindkét tábor az emberi akaratoktól független »történelmi szükségyszerűségekre« hivatkozik, amelyek az ő uralmát kényszerítően indokolják. Akár akarjuk, akár nem: az ő rendjük ideje következett el, mert »csakis az felel meg a társadalom mai fejlettségi fokának«.

Mindkét tábor egymásnak köszönheti létjogosultságát. Álláspontjuk, akár csak valamely kör két, egymástól szakadatlanul távolodó pontja, valahol

Erdélyi Szépmíves Céh egyik alapítója Paál Árpád, Zágoni István, Kós Károly, Ligeti Ernő és Nyirő József mellett. Mindkét szál, a kezdeti *Keleti Újság* – *Napkelet*, valamint a Céh, továbbá a Kós Károllyal való barátság a transzilvanizmus híveként, sőt ideológusaként mutatja őt, előbb politikai értelemben is, majd egyre inkább csak az elméletben s az irodalomban. Nem véletlen, ahogyan később ő maga is utalt rá, hogy az *Erdélyi Helikon* Kós-émlékszámba éppen őt kérték föl, hogy a politikus Kós portréját megrajzolja. Ebben az írásban találunk fogódzót ahhoz, hogy valamiképpen el tudjunk igazodni Kádár összetett „erdélyiségében”: „Erdélyi életutam egyik legdöntőbb stációja volt a sztánai varjúvár, ahol a gazda szent bizalommal szedett elő kéziratban terjesztett Reményik-verseket öreg bibliájából, s könnyezve olvasta fel az alig ismert, jövevény látogatónak az üzenetet: Eredj, ha tudsz! Itt maradtam, és olyan szerencsém volt, hogy közvetlen közelből figyelhettem Kós Károly szerteágazó s mégis annyira egységes életművét. Sőt együtt csinálhattam vele újságot, kiadvállalatot, és urambocsá politikát is. Nyilván ezért osztódott reám a feladat, hogy írjam meg Kós Károlyt, a politikus.”²⁰ Ennek a ragaszkodásnak a háttérében nyilván ott áll az a ma nemigen emlegetett faktum, hogy Kós egy időben az Országos Magyar Párton belül szinte szocialista programot akart győzelemre juttatni.²¹

végül teljesen összeér. Ezen a ponton azután vad felháborodással együtt köveznek meg mindenkit, aki becsületes, mélyreható újításokkal, a nép lelkének szociálissá érlelésével, a kulturális és gazdasági jólét emelésével akarja előrevinni az emberiség ügyét. »Kispolgári ideológus« – förmednek rá a bolsevisták. »Destruktív anarchista« – rőffenek fel ellene a reakciósök. És közösen kiáltanak rendőr után.” Lásd: KÁDÁR Imre, „A harmadik út”, *Napkelet* 2 (1920): 65–70, 65.

²⁰ KÁDÁR Imre, „Kós útja a politika fölé”, *Erdélyi Helikon* (1933): 719–721, 719.

²¹ Legalábbis erre utal György Béla által idézett levele Molter Károlyhoz: „a dolgozó magyarság radikális pártját akarom és a polgári demokrata politikát, ami inkább szocialista már”. GYÖRGY Béla, *A romániai Országos Magyar Párt története 1922–1938*, Múltunk könyvek (Csiksztereda: Pro-Print Kiadó, 2017), 144.

*A havas balladái*²² című fordításkötete előszavában Kádár elkötelezi magát az erdélyi génusz léte mellett.²³ Az előszóban amellet teszi le a garast, hogy ami a közvélekedésben szerepel a magyarokról, románokról, szászokról, illetve amit egymásról gondolnak, a nemzeti génuszról nem árul el semmit. S itt egy turanista akkord következik: „A románok nem tudják, hogy a magyar az a nemzet, amely a szabadság eszményének tisztelétét a turáni fennsík végtelen és korlátlan szemléletétől nyerte. Azóta is a magyar nemzet, minden megpróbáltatáson és múltó tévedésen keresztül, a szabadság eszményét vallja és képviseli a nemzetek eszménytudatában.”²⁴ Aminek világirodalmi szintű képviselője Petőfi. Ami ennek ellentmondani látszik, „eleve is elmúlásra ítélt szappanbuborék”.²⁵ A népköltészetben és Eminescuban megnyilatkozó román szellem „a metafizikai realizmusnak egészen páratlan színezetét ragyogtatja”; „A véges világ csak eleven árnyéka benne a végtelennek, a szelleminek, s mégis tevékeny, természetes egységben él vele”.²⁶ A szász kultúra a német génusz erdélyiséggel beoltott változata. Összességében: „A szabadság magyar, a természetesség és nyugalom román, a belső rend és öntudatosság szász hangsúlyozásban elevenítik így az egyetemes kultúrát, s együttműködésük és összhangjuk kiapadhatatlan forrása: Erdély”.²⁷

S hogy ebbe milyen törésmentesen simul bele az októbrista szál, szépen bizonyítja az írónak az Erdélyi Szépmíves Céh

²² KÁDÁR Imre, eredeti versmértékben ford., *A havas balladái: Román népballadák, dalok és románcok*, a címlapot és az illusztrációkat rajzolta Demian TASSY (Erdélyi Helikon, 1932).

²³ Az Országos Széchényi Könyvtárban, úgy látom, két példány van belőle, én azt olvastam először, amely Pünkösti Andor budapesti író-rendező-színházigazgató tulajdonában lehetett valaha: Dedikációja: „Pünkösti Andornak, / az erdélyi génusz nagy megértőjének, / igaz nagyrabecsüléssel / Kolozsvár, 1931. március 10 / Kádár Imre”.

²⁴ KÁDÁR, *A havas balladái* [előszó], 8.

²⁵ Uo.

²⁶ KÁDÁR, *A havas balladái*, 9.

²⁷ Uo.

indulását követő évben, a kiadó első sorozatában megjelent, *Bujdosó ének* című verseskötete: az alaphang akár a XVI. század végi viszonyokra, Apafi Mihály, Teleki Mihály, Thököly Imre korára is asszociáltatja a mai olvasót. A kiindulópont nála is, mint Tabéry Géznál, a frontélmények hatására kialakult antimilitarizmus, aminek automatikus következménye az etnikumközi béke és megértés szándéka.

Ezt képviseli Kádár tulajdonképpen a második világháborúig, illetve a második bécsi döntésig, amennyire (az együttműködés helyett a homogenizációra törekvő román hatalom jogfosztásai után) lehetséges, következetesen. Úgy tudjuk, az 1930-as évek első harmadában Kemény János báró és Bánffy Miklós gróf kérésére vállalta színházi igazgató-főrendezői szerepét – 1940-ben pedig, Kolozsvár a magyar hadseregnek való átadása előtt (mint volt frontharcos, négy vitézségi érem birtokosa) éjjel a színház épületét védi, ugyanis a magyarok attól tartanak, hogy erőszakos akciók készülnek intézményeik ellen; magát a sétatéri színházat a döntés kihirdetése óta háromszor rohamozták és rongálták meg román tömegek.²⁸ A román kultúra egyetemes jelentőségét természetesen itt sem tagadja, a korábban hirdetett alapelv számára szent marad; s éppen azért, mert a gondolatmenet közvetlenül a Magyarországhoz való visszatérés előtti éjszakán íródott, s mert nem sokkal később, már a „magyar világ”-ban jelent meg, érdemes idézni, amit erről mond; egyébként maga a naplójegyzet tényszerű, tételes összefoglalása annak, hogyan tette szinte lehetetlenné

²⁸ Most csak álljon itt ennyi az utolsó éjszakáról, Kádár naplójegyzete alapján: „Senki sem alszik ezen az *utolsó* éjszakán. A kivonuló csapatok utóvédjei hosszú sorban, fáradtan menetelnek a Feleki-tető irányában. A belvárosi utcákon csak a tűzharcosok páros őrzésként sétálnak. Benn a házakban utolsókat öltenek a vadonatúj magyar ruhákban, s a padlásablakokban még becsavarodva, de már kigöngyölítésre készen feszülnek a friss piros-fehér-zöld zászlók, mint kora tavasszal a kipattanásra váró rügyek. A történelem vajúdik, reggelre megszületik az ünnep.” KÁDÁR Imre, „Búcsú a kisebbségi színháztól: Naplójegyzet 1940. szeptember 10-ének éjszakájáról”, *Erdélyi Helikon* (1940): 667–679, 667.

a román kormányzat a magyar színjátszás szakszerű működését, ezért különösen fontos adalékokat tartogat művelődéstörténeteszek számára: „Az erdélyi magyar színjátszásnak az idegen uralom alatt természetes, elemi feladata volt, hogy felvegye a harcot a román színjátszással, amely az állam minden támogatásával, rohamosan tört előre. El kell ismernünk, hogy a román szellemi élet képviselői között is akadtak olyanok, akik – miként mi – inkább a nemzeti műveltségek közötti nemes versengésnek szerették volna látni a kultúrharcot. A mélyebb tekintet számára bizonyára egyetlen benső egység az emberiség szelleme, s ezen az egységen belül bírnak csak értelemmel az egyes nemzeti kultúrák. A nagy zenekarban mindegyik hangszernek megvan a maga pótolhatatlan hivatása. Mennél tisztábban játszanak társaim a saját zeneszerszámukon, annál tökéletesebben érvényesülhet az én szólamom is, csak híven kövessük az örök, nagy Karmester pálcáját. S aki hűségesebben szolgál, azé lesz a nagyobb dicsőség – semmi esetre sem azé, aki nagyobb hangerővel akarja »lejátszani«, elnémitani a többieket. A nemzeti kultúrák jól megférnek egymás mellett – szabad önkibontásukban, kötetlen kivirágzásukban megterméke nyítik egymás fejlődését. Hogy azután melyik nemzet játssza az elsőhegedűt, melyik a másodikat, ezt a kérdést nem lehet hatalmi szóval eldönteni, mert azt a kultúrfok és fejlődésfok teljesen függetlenül határozza meg *a szellemi és erkölcsi szolgálat mértéke szerint*.”²⁹

Néhány évvel a második világháború után Járosi Andorról szóló, annak emléke előtt hódoló cikkében azonban Kádár nyilvánosan megtagadja a transzilvanizmust. Egy ennek szentelendő tanulmányban nyilván érdemes lenne nyomon követni, interpretálni, elemezni az erdélyi géniuszhoz, a helikoni csoportosuláshoz, a transzszilvanizmus politikai és irodalmi oldalaihoz való viszonyát. Két egymás mellé helyezett idézet effajta oknyomozás híján is szemléletesen tanúsítja itt, hová

²⁹ KÁDÁR, *Búcsú a kisebbségi színháztól*, 669.

jutott el a teljes azonosulástól – a szinte teljes (legalábbis kényszerű) elutasításig Kádár, s bár esete egyedi, hiszen ő 1948 után Magyarországon igen negatív szerepet játszott a református egyház életében, talán arra is következtethetünk a második citátumból, hogy az új nemzedék a sztalinizmus cenzurális viszonyai közepette milyen képet kaphatott a két világháború közötti helikonista hagyományról.

1929-ben jegyezte le Kádár az „erdélyi gondolat” tagadóiról: „Sokkal több, mint érdekes, hogy az erdélyi gondolatot s a kibontásában lázas munkát végző erdélyi irodalmat milyen oldalakról érik vehemens támadások. A felületes szélsőbali álprogresszió azzal vádolja, hogy elzárkózó és haladásellenes. A végig nem gondolt jobboldali álnacionalizmus azt süti ki róla, hogy nem elég nemzeti. Az irodalom benső keretein kívül rekedt álkritika mesterséges védővámsorompónak mondja, amely illegitim érvényesülési előnyöket biztosít a protekcionista klikknek. A legimponálóbb mégis az az állítás, amely szerint ez az erdélyi gondolat és hordozója, az erdélyi irodalom egyszerűen nincs. Bármily tanulságos volna sorra venni az egyes támadások személyi motívumait, mi inkább próbáljuk kiemelni a problémát a zavaros szólamok tisztátalan kódéből. Az ellenfelek élénk pergőtüze eléggé bizonyítja, hogy az erdélyi génusz: van. Eleven élet, életalakító szellemi realitás. Istent is csak azért lehet tagadni, mert van. Ami nincs, ami nem jelentkezik valahogyan, arról nem beszélnek. S ami jelentkező élmény, az van. A valóság alaptörvénye ez. Tegyük meg mi, amivel mindmáig adósok maradtak az erdélyi génusz tagadói, hámozzuk ki támadásaik vastag burkából az eszmei magot, az erdélyi gondolattal szemben álló *gondolatot*. És vizsgáljuk meg, melyik áll meg önmagában, melyik vág egybe a szellemfejlődés egyetemes törvényével.”³⁰

³⁰ KÁDÁR Imre, „Az erdélyi gondolat és ellenfelei”, *Erdélyi Helikon* 3 (1929): 161–165, 161.

Két évtizeddel később, 1949-ben azonban háború alatti megmentője, Járosi Andor kapcsán így írt az erdélyi gondolat egykori híveiről: „A trianoni évtizedek alatt ő is a transzilván romanticizmus délibábos útjait járta velünk. Ebben a »kisebbségi harcban« valóban megvolt a szabadságharc *eleme*, hiszen a román kapitalizmus fegyvertárához hozzátartozott az osztályuralom elkendőzése sovinszta jelszavakkal, a kisebbségi kultúrák üldözésével. Mi »a nemzetiségek szabadságjogaiért« küzdöttünk, közben pedig elmulasztottuk észrevenni az elnyomás igazi gyökereit, *treuga deit*³¹ kötöttünk saját fasisztáinkkal, és magára hagytuk a legkegyetlenebbül gyötört magyar és román munkásosztályt. Ma már kétségtelen, hogy mi, »helikonisták« mindenestül a történelem ítélete alá kerültünk, és nincs még itt az ideje annak, hogy egy-két jó és igaz szolgálatunkat – főként a román és magyar nép kulturális közeledését célzó fáradozásunkat – tisztázzuk. A szociális forradalom ebben a vonatkozásban is többet végzett a felszabadulás óta eltelt pár év alatt, mint mi az egész trianoni korszakban.”³²

3. HUNYADI SÁNDOR

Az urbánus transzilvanista írók között mindenképpen megemlítendő az, aki a jelentősebbek közül szinte elsőként (illetve Áprily Lajos után másodikként) költözött át Magyarországra, amiért is nemhogy transzilvanistának nem tartja a magyar olvasóközönség, de még az is keveseknek juthat eszébe, hogy az erdélyi írók közé sorolja őt. Hunyady Sándor Budapesten sikeres színdarabíróként és novellistaként él a köztudatban, s nemigen firtatják, hogy a főhatalom-változás után több mint

³¹ Isteni fegyvernagyvadás – eredetileg a 11. században meghirdetett elv a feudális urak magánháborúinak korlátozására.

³² KÁDÁR Imre, „Veszélyes percek embere: Járosi Andor útja”, *Lelkipásztor* december (1949): Járosi Andor-émlékszáma, 469–470.

egy évtizeden át az erdélyi sajtóban dolgozott (különben ő is a hazatérők közé tartozott: 1922-ben költözött vissza szülővárosába, Kolozsvárra), a Bánffy Miklós érdekeltségébe tartozó *Ellenzék* munkatársa és a Helikon írói közösség tagja volt, első két könyve pedig az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában jelent meg, mindkettő egyazon évben.³³ 1930 körül, első budapesti színpadi sikerei után költözött újfent a magyar fővárosba, s ettől kezdve a Helikon marosvécsi találkozóin nem vett részt, csak éppen azon az 1942-esen, amikor az ott összegyűltek emlékezetes *Nyilatkozatban* bírálták a magyar kormánynak a második bécsi döntés utáni Észak-Erdély-politikáját.³⁴ Ezt a dokumentumot, amelynek első változatát egyes emlékezők szerint Tamási Áron fogalmazta, Hunyady is aláírta (akárcsak az 1940-től Kolozsvárra szintén visszaköltöző Jékely Zoltán), tanúságot téve arról, hogy visszamenőleg is ehhez az írói körhöz tartozónak gondolja magát, azaz visszaállítva helikonista voltának folytonosságát. Bár főképp a városi, néha az üdülővárosi polgári világ különböző árnyalatai megrajzolójaként,

³³ HUNYADY Sándor, „Diadalmas katona: Elbeszélések”, a könyvdíszeket rajzolta, Kós Károly (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1930); HUNYADY Sándor, *Feketeszárú cseresznye: Színjáték három felvonásban*, melléklete számára az író arcát rajzolta GRÓF BÁNFFY Miklós (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1930).

³⁴ Az írói közösség nyilatkozata. *Erdélyi Helikon* 9 (1942): 596–604. A dokumentumban a Helikon 19 tagja az erdélyi regionális érdekek, sajátosságok tiszteletben tartására és védelmére szólította föl a megnagyobbodott ország vezetőit és közigazgatását. Szót emeltek a centralizáció túlzásai, sok újonnan pozícióba került vezető tájékozatlansága, „bürokrata kicsinyessége”, „üres formalizmus”-a, a kisebbségi helyzetet átélő-átszenvedő, ám az új helyzetben pozícióért nem tülekedő személyiségekkel szemben éreztetett bizalmatlansága ellen. „A századok óta más viszonyok és igen sokszor más sors következtében sajátossá alakult erdélyi lelket és szellemet éppen úgy nem lehet alföldivé vagy éppen pestivé átgéjteni, mint ahogy a Királyhágót nem lehet eltüntetni, vagy ahogy Gyergyóban csak a bolond akarhat tokaji bort szüretelni.” Uo., 599. A nyilatkozat érzékelteti azt is, hogy aláírói továbbra is küzdeni akarnak „az erdélyi népek egymáshoz való szükséges és közös hasznú békességé”-nek fönntartásáért.

(kis)mesterként gondolunk rá, munkásságában megjelenik nemcsak általában Erdély, hanem még az ottani népi világ is. Milliók láthatták a *Bakaruhában* című novellájából, ebből az örök antológiadarabból készült azonos című produkciót, amelyet Fehér Imre rendezett (a nagyváradi születésű) Hubay Miklós forgatókönyve nyomán. A filmet még az 1956-os forradalom előtt forgatták, de bemutatójára csak a következő évben került sor. Az 1960-as évek végén a filmszakma szavazatai során besorolták a második világháború után született tizenkét legjobb magyar film közé. Az eredeti novella még az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban játszódik, valós színhelye Kolozsvár, de a történet színterét a filmben már *Egerbe* kellett áttenni, nyilván elkerülendő az Erdély-nosztalgia vádját.

Kuncz Aladár legjobb barátjaként Hunyady maga is a Kuncz-féle erdélyiség tételeit vallotta: hirdetője lett a helikoni „erdélyi gondolat”-nak, amelyet elsősorban publicisztikája közvetített, így magukról a vécsi találkozókról szóló beszámolóiban, de egyéb ide sorolható szövegeiben is.³⁵ Prózáíróként is

³⁵ Lásd például: HUNYADY Sándor, „A Helikon harmadik éve”, in HUNYADY Sándor, *Álmatlan éjjel*, vál., szerk., előszó, VÉCSEI Irén (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), 201–205. Továbbá: HUNYADY Sándor, „Négy erdélyi színdarabhoz”, in Uo., 228–231; HUNYADY Sándor, „Jézusfaragó ember: Nyíró József havasi színjátéka a Nemzeti Színházban”, in Uo., 255–257; HUNYADY Sándor, „Áprily Lajos”, in Uo., 323–328; HUNYADY Sándor, „Kuncz Aladár”, in Uo., 328–332; Továbbá: HUNYADY Sándor, „A marosvécsi kastélyban”, in HUNYADY Sándor, *Három kastély*, vál., szerk., utószó, VÉCSEI Irén (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1971), 23–31; HUNYADY Sándor, „„Fekete kolostor”, in Uo., 134–136; HUNYADY Sándor, „Egy román, egy szász, egy magyar: Demian, Szolnay, Widmann képkiallítása”, in Uo., 242–248; HUNYADY Sándor, „Mi van a Helikonnal? A Marosvécsen tömörült írók megteremtették kiadvállalatukat: Február elején jelenik meg a Helikon antológiája, a művészek szabad munkaszervezetének első könyve”, in Uo., 251–255; HUNYADY Sándor, „Okmányaim margójára”, in Uo., 403–406. Ez már szinte egy füzetnyi transzilvánista Hunyady-szöveg. Erdélyi publicisztikájának különben már több mint három évtizede elkészült a részletes bibliográfiája: SZABÓ Ágnes, „Könyvészeti adalék Hunyady

sok nyilvánvaló vagy utalásaiban felismerhetően erdélyi témát dolgozott föl, szituációt választott alapként.

Nem sokkal Erdélyből való elköltözése előtt tehát egyszerre két kötetét jelentette meg az Erdélyi Szépművés Céh. Akkor kiadott színdarabja, a *Feketeszárnnyú cseresznye* nemcsak talán legsikerültebb drámája a szakmai közvélemény szerint, hanem egyben a korszak egyik legjelentékenyebb erdélyi színműve.³⁶ Úgy is olvasható, mint a transzilvanista eszmévilág kifejtése – egy másik környezetben; a cselekmény nagy része a főhatalom-változás idején játszódik Bácskában, és meghatározó vonása az az elegancia, amellyel a szerb nemzeti törekvéseket ábrázolja egy szerelmi háromszög egyik tagja, a szerb földbirtokos személyiségén keresztül. A magyar úriemberi virtus (a főszereplő, a magyar szolgabíró magatartása révén) úgy jön ki győztesként a darabból, hogy nem győz le senkit; a szerb nemzeti tudatot semmiképpen. Ugyanez a motívum vonul végig Hunyady néhány évvel később, már Budapesten megjelent (majd egy bibliográfiai hivatkozás szerint *Irina* címmel Kolozsváron is kiadott), ugyanebből a történetből kiinduló, s részben Erdélyben játszódó regényén.³⁷ Szintén 1930-ban megjelent, említett novelláskötete címadó darabja egy, az első világháború végén, a főhatalom-változás után magyar területre érkező elegáns antantiszt története, aki

Sándor irodalmi munkásságának romániai bibliográfiájához”, in HUNYADY Sándor, *Bakaruhában: Válogatott novellák*, bev. FODOR Irén, bibliogr. SZABÓ Ágnes (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1986), 328–[347].

³⁶ A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* Hunyady-szócikkét író Láng Gusztáv szerint: „A *Feketeszárnnyú cseresznye* (1930) pesti sikere avatta színdarabíróvá, a 30-as években regényekkel is jelentkezik. Ekkor költözik Budapestre, egész életpályáján magában hordozva kolozsvári élményeit és itt megszerzett írói önérzetét” (L. G.), „Hunyady Sándor”, *Romániai magyar irodalmi lexikon II.*, szerk. BALOGH Edgár – DÁVID Gyula (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981). Hozzáférés: http://mek.oszk.hu/03600/03628/pdf/03628_2.pdf. A darabot mindmáig sikerrel játsszák, legutóbb a Miskolci Nemzeti Színház tűzte műsorára, 2020-ban, nyilván a történelmi évforduló kapcsán.

³⁷ HUNYADY Sándor, *Géza és Dusan* (Budapest: Athenaeum Kiadó, [1937]), 263.

a budapesti orfeumokban nagyvilági életet él, míg el nem süllyed a fővárosi alvilág bűntanyáin. Jellemző módon a színdarab³⁸ budapesti előadásában, ahogy az a fővárosi sajtóból ki derül, az antanttiszter nemzeti vonásában neutralizálták, nemzetisége, nagyhatalmi sértődékenységeket megelőzendő, nem derül ki a színmű szövegéből, sőt a darab a novellához képest meglehetősen idillizált, de ez már az írói koncepcióból fakad. Erdély-motívum egyébként bőven szerepel Hunyady egyéb műveiben is.

Láng Gusztáv íreja Hunyady-szócikkében, hogy az író regényei közül kiemelkedik „önéletrajzi vonatkozású műve, a *Családi album*, amely amellet, hogy családi környezetéről fest gyermekkori emlékei alapján lírai színekkel átítatott képet, a századforduló művészetének, Kolozsvár bohémvilágának is dokumentumértékű megjelenítése”.³⁹ *Erdélyi kastély* című színdarabjának (kötetben máig nem jelent meg ez sem!) szerelmi története pedig román–magyar közegben játszódik a főhatalom-változás után, sőt, ebben magyarországi és erdélyi magyar is szembekerül egymással, bár csak egy szerelmi háromszög ürügyén; bizonyos mentális különbségek viszont a darabban így is kirajzolódnak. A Budapestről udvarlási céllal Erdélybe érkező gróf mondja az erdélyi földbirtokos feleségének: „Nem tehetek egyebet, mint hogy rövid tömondatokban közlöm, ami bennem történik. Kérem, ne nevéssen azon, hogy megkértem a kezét. Gondolja csak meg, hogy ez mit jelent nálam? Hiszen az már csak kétségtelen, hogy nem vagyok olyan könnyen házasulós fiú! – És nézzén meg! – Itt vagyok, idejöttem. Pedig becsületemre mondom, hogy fütyülök a hegyeikre. Minden rendű és rangú transzylván problémájukkal együtt. Engem a maguk panorámája nem érdekel. Én unom Rachel tantot és András bácsit. Ez

³⁸ A szöveg megjelent: HUNYADY Sándor, „Ritz, 1919. Színmű 3 felvonásban”, *Színházi Élet* 18 (1933): 107–135.

³⁹ (L. G.), „Hunyady Sándor”, in *Romániai magyar irodalmi lexikon II.*

a kis falusi liba pedig idegesít a tüskéivel. Énnekem innen csak maga kell! És vigyázzon! – Megdöglhetnek! – De úgy nő bennem az őseMBERI ösztön, hogy előbb még szétlapítom a fejét annak, aki az utamba áll, amikor el akarom vinni magammal!...”⁴⁰

A darab érdekessége: megjelenik benne a másik, etnikumközi viszonyrendszer is az erdélyi magyar arisztokrata és a szintén erdélyi román ügyvéd – ekkor éppen miniszter – pengeváltásában, amire a második felvonás épül. A színdarab az 1920-as évek végén játszódhat, a liberális kormány bukása után, s igazi „transzilvanista” fordulat benne, amikor a magyar gróf, aki Bukarestbe utazik, hogy megmentse birtokait és üzemeit a kisajátítástól, s meg akarja vesztegetni a nyilván Maniu-párti,⁴¹ Erdélyből Bukarestbe került, a „levantei” szellemet mélységesen megvető minisztert, szembesül az intranzigens *erdélyi román* magatartással. A miniszter ezt mondja neki: „Valószínűleg sikerülne önnek, amit akar, ha más ülne itten. Valami tolvaj fanarióta. Valami kapzsi bojár. (*Nem hangosabban, csak színesebben*) De most mi vagyunk kormányon. Most véletlenül én vagyok itt. A melegvízi dászkál fia. – És én szeretnék ebből a zürzavarból, ha lehet, európai országot építeni!”⁴² A darab szövegében rövid, eredeti, fordítatlan román párbeszéd is szerepelnek. Az *Erdélyi kastélyt* Hunyady persze szintén Budapesten mutattatta be.

⁴⁰ HUNYADY Sándor, „Erdélyi kastély: Színmű három felvonásban”, szövegkötet, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Q 2055, 30–31. fólió, online hozzáférés: *Hungaricana*, https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_SZIN_Szindarabok_Q_02055/?pg=32&layout=s (utolsó letöltés: 2023. 07. 24.)

⁴¹ Iuliu Maniu (1873–1953) jogász, erdélyi román parasztpárti politikus, 1918-ban az erdélyi román kormányzótanács vezetője, 1928–1930 között, majd 1932–1933-ban Románia miniszterelnöke, aki az erdélyi hagyományokat és érdekeket igyekezett képviselni a regáti politikával szemben.

⁴² HUNYADY, „Erdélyi kastély”, 45–46.

4. LAKATOS IMRE

Ritkán esik szó a helikonisták között Kuncz Aladár másik barátjáról, munkatársáról, az *Erdélyi Helikon* főszerkesztői székében rövid ideig utódjáról, Lakatos Imréről, könyvét nem olvashatta senki, mert nincsen.⁴³ Az írócsoport egyik legműveltebb, s nyilván egyik legszerényebb tagja is volt, ezzel lehetett összefüggésben az a tény, hogy sosem gyűjtötte kötetbe tanulmányait. Alig van szigorúan, közvetlenül erdélyi tárgyú írása, ezek részben képzőművészeti, kiállításokról szóló cikkek. Nem kellene elfelednünk azonban, amit rendszerint Kuncz nevéhez kapcsolva szoktunk emlegetni, azt, hogy az erdélyiség „világfigyelő tető”, s hogy szintén a korábbi főszerkesztő elvei szerint (és persze Makkai hangsúlyos *Magunk revíziója* értelmében is) a regionalizmusból közvetlen út vezet (het) az egyetemesbe. A helikonista tájkultusz nem önmagáért való, összefüggésben van az európai kultúra szellemi mozgalmával, és magának a folyóiratnak is fontos vonása a világirodalomra, sőt a világpolitikára való kitekintés. Ezt többek között Lakatos Imre színvonalas tanulmányai és esszéi képviselték a társaság folyóiratában.

Lakatos nyugaton élő újságíróként, francia lapok munkatársaként szenvedte el 1914-től a franciaországi internálást. Egy ideig, mielőtt kiengedték volna Svájcba, Kuncz rabtársa volt, így név szerint is szerepel a *Fekete kolostorban*, amelynek írójával íróasztalszomszédok voltak utóbb Kolozsváron, az *Ellenzék* szerkesztőségében; ő (volt az egyik, aki) biztatta

⁴³ Az OSZK katalóguscédulája legalábbis megtévesztő, eszerint az Örök betűk című, kiadó nélküli sorozatban 1942 körül Nagyváradon megjelent *Spinoza* című, 96 könyvoldalas esszéje. Valójában ez a könyvecske két írásból áll, Lakatos rövid, az erdélyi Helikonban korábban már megjelent Spinoza-esszéjéből, és Supka Géza hosszabb, *A futó évek margójára* című írásából. (Ráadásul az OSZK-beli példányból Lakatos esszéje hiányzik, a könyv Supka szövegétől kezdődik.)

mindvégig Kunczot műve megírására, s noha a közvélekedés szerint az első kritika, amit az író olvashatott könyvről, a Babits Mihályé volt, valójában Lakatos írt a fogságregényről először.⁴⁴ Kuncz valószínűleg ezt a cikket is olvasta, mert utolsó napjaiban kolozsvári barátai meglátogatták őt a budapesti, Üllői úti klinikán.

Lakatost a szülővárosában, Marosvásárhelyen működő Kemény Zsigmond Társaság 1923-ban választotta tagjává, székfoglalóját Bernard Shaw-ról tartotta.⁴⁵ (Jellemző megjegyzése itt, hogy Shaw azért látja meg az angol élet ironikus oldalát, mert ír származású.) Egy kivételével az *Erdélyi Helikon* 1929-es évfolyamában adta közre Lakatos elegáns és tájékozott esszéit az európai politika irányítóiról, akik közül bizonyos utalások szerint (a világháború előtt) nem egyet ismert, ha másképp nem, újságíróként megszólította őket.⁴⁶ Első irodalomtörténeti-kritikai

⁴⁴ LAKATOS Imre, „Kuncz Aladár: »Fekete kolostor«: Feljegyzések a francia internáltságából: 2 kötet: Kiadta az Erdélyi Szépművés Céh”, *Ellenzék*, 1931. május 31., 11. A közös élményre maga Lakatos is kitér ismertetőjében: „Aki e sorokat írja, egy ideig részese volt a »Fekete kolostorban« feljegyzett eseményeknek. Nem is kritikát akar a szó megszokott értelmében ezúttal írni – erre még sor kerül lapunk hasábjain –, csak be szeretné jelenteni az olvasóközönségnek, hogy egy emberi, mély, nagy könyv jelent meg az erdélyi könyvpiacon.” Ehhez képest cikke a humánus kiemeléssel és az ábrázolásmód meg a tények fölötti elmélkedéssel maga is megadja a recepció alaphangját. (Bár azt állítja, hogy a könyv minden sorát dokumentumokkal is alá lehetne támasztani, ami, már tudjuk, túlzás.)

⁴⁵ „Bernard Shaw-ról. Dr. Lakatos Imre székfoglaló felolvasása a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság ötvenedik évadnyitó ülésén (1928. okt. 7-én)”, in *Ünnepi könyv*, szerk. SÉNYI László, betű RÉVÉSZ Ernő, A Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság ötvenedik félévszázados jubileuma emlékéül. (Marosvásárhely: Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság főtítkára, MCMXXX), [165]–173.

⁴⁶ LAKATOS Imre, „Loyd George”, *Erdélyi Helikon* 2 (1929): 37–40; LAKATOS Imre, „Poincaré”, *Erdélyi Helikon* 2 (1929): 125–128; LAKATOS Imre, „Baldwin”, *Erdélyi Helikon* 3 (1929): 218–221; LAKATOS Imre, „Hindenburg”, *Erdélyi Helikon* 5 (1929): 377–380; LAKATOS Imre, „MacDonald”, *Erdélyi Helikon* 6 (1929): 407–410; LAKATOS Imre, „Snowden”, *Erdélyi Helikon* 8 (1929): 626–628; LAKATOS Imre, „Tardieu”, *Erdélyi Helikon* 2 (1930): 139–142.

tanulmányait a társaság 1928-tól indult folyóiratába Marcel Proustról írta,⁴⁷ természetesen *Az eltűnt idő nyomában* kapcsán, illetve az orosz misztikus irodalomról.⁴⁸ Láng Gusztáv annak idején történelmi, népi és messianista transzilvánista vonalat különített el a korszak irodalmában. Lakatos ebbe a felosztásba ugyan nem illik bele, de érdemes itt egy másik vonatkozásban is összehasonlítani Kunczcal. Láng az irracionális iránti vonzódása miatt (itt Dosztojevszkij-rajongása is említendő) Kunczot a messianista csoportba sorolta; ezért is lehet érdekes, hogy Lakatos pedig éppen baljós jeleket, az európai civilizáció elleni szellemi offenzíva szándékát fedezte föl az orosz misztikában. *Az Erdélyi Helikon* a föntiek értelmében a szülőtáj-kultusszal kéz a kézben járó világirodalmi tájékozódáshoz (Lakatos által) többek között még Stefan Zweigről, Julien Bendáról, André Malraux-ról, Bergsonról, Thomas Mannról, illetve új könyveikről, továbbá az irodalomban megjelenő romantikus néger tematikáról⁴⁹ szóló írásokkal járult hozzá, aminthogy a *Pásztor-tűzben* és az *Ellenzékben* is megjelentek világirodalmi, filozófiai, képzőművészeti és művészeti tárgyú írásai. A *Helikon* írói antológiájában *A nacionalizmus Franciaországban* című tanulmánya

Az első számoknál a portrék címe fölött sorozatcím: Világpolitikai profilok; az utolsón: Európai profilok. Nem tartom kizártnak, hogy a sorozatból könyv készült volna, amit a szerző talán sűrű napi teendői miatt – az *Ellenzék* külpolitikai rovatát szerkesztette – nem tudott tető alá hozni.

⁴⁷ LAKATOS Imre, „Marcel Proust”, *Erdélyi Helikon* 2 (1928): 112–116.

⁴⁸ LAKATOS Imre, „Orosz misztika és európai szellem”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928) 15–20.

⁴⁹ LAKATOS Imre, „Stefan Zweig legújabb esszéi: Drei Dichter ihres Lebens. Casanova, Stendhal, Tolstoi. Insel-Verlag”, *Erdélyi Helikon* 8 (1928): 633–634; LAKATOS Imre, „Julien Benda: La fin de l'éternel (Édition Nouvelle Revue Française)”, *Erdélyi Helikon* 5 (1929): 395–396; LAKATOS Imre, „André Malraux: Les conquérants (Édition Grasset, Paris)”, *Erdélyi Helikon* 6 (1929): 479–480; LAKATOS Imre, „A hetvenéves Bergson”, *Erdélyi Helikon* 9 (1929): 752–753; LAKATOS Imre, „A Nobel-díjas Thomas Mann”, *Erdélyi Helikon* 9 (1929): 829–830; LAKATOS Imre, „Négerromantika az irodalomban”, *Erdélyi Helikon* 4 (1929) 290–293.

szerepelt.⁵⁰ Erdélyi tárgyú dolgozatai közül fontos megemlíteni a legegységesebb erdélyi szellemről, Bolyai Jánosról szóló tanulmányát a reprezentatív (Babits által is méltatott) *Erdélyi csillagok* című kötetből.⁵¹

Az utalt címekből is sejthető talán, hogy Lakatos szorosan kapcsolódott Kuncz koncepciójához, nem egy írása abba a vonalba tartozik, amely az erdélyiség és az egyetemesség közvetlen kapcsolatát hangsúlyozta. Említettem, hogy (bár csak néhány hónapra) Kuncz utóda lett a főszerkesztői székben, és egyértelműen azt kívánta folytatni, amit barátja elkezdett: „Regionalizmus, de európai színvonalon és európai szintézis keresésével – két év előtt írta ezt programjában Kuncz Aladár, aki azóta e folyóirat minden számával hű tudott maradni célkitűzéséhez. Szerénytelenség-e, ha mi is átvesszük ezt a célkitűzést, és ugyanúgy, mint ő, emellett teret akarunk nyújtani erdélyi folyóiratunk lapjain az egész világon elszórt fiatal magyar szellemiségnek is. Az Erdélyi Helikon erdélyi, magyar és jóeurópai marad új szerkesztője alatt is, aki ebben a törekvésében a folyóirat közönségének és munkatársainak jóindulatú támogatását reméli.”⁵²

Ami igazán érdekes lehet Lakatos gondolkodásában európaiság és egyetemesség, valamint mások által esetleg felületesen provinciálisnak tekintett értékek viszonyában: az erdélyi magyar irodalommal foglalkozó korabeli cikkei között van egy, amely nyílt állásfoglalás a székely népi vététesű irodalom mellett. Tamási Áron *Tündöklő Jeromos* című színdarabja ugyanis

⁵⁰ LAKATOS Imre, „Nacionalizmus Franciaországban”, in szerk. KOVÁCS László, *Az erdélyi Helikon íróinak anthológiája 1924–1934* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, [1934]), [191]–209. (Az Erdélyi Szépművés Céh 10 éves jubileumára kiadott díszkiadás, eredetileg: Erdélyi Helikon, 1930, 291–301).

⁵¹ LAKATOS Imre, „A két Bolyai”, in *Erdélyi csillagok: Arcok Erdély szellemi múltjából* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, [1934]), 109–122. (Az Erdélyi Szépművés Céh 10 éves jubileumára kiadott díszkiadás)

⁵² LAKATOS Imre, „Szerkesztői beköszöntő”, *Erdélyi Helikon* 8 (1931): 585–586, 586.

vitát váltott ki a kolozsvári irodalmi életben, kritikusokból, „jó- és kevésbé jóindulatú barátok”-ból és „nyílt ellenségek”-ből az író ellen „kis kárörvendő összeesküvés szövődött”. Lakatos Ligeti Ernő *Független Újság*ában nyíltan Tamási, illetve közvetetten a „székely” irodalom mellé állt: „Rafináltan egyszerű eszközökkel tud az egyetemes emberileg [sic! nyilván *emberiig*] emelkedni”. Lakatos Imre álláspontja szerint Tamási és Nyíró új világot hozott az irodalomba, nem csak a székely népi motívumok, az „egzotikum” révén; azoknak a művészetbe emelésével korábban már mások is próbálkoztak. A regionálisban ők az általános emberit ragadták meg; Tamásit nemzedékek múlva is olvasni fogják – írta.⁵³

5. KARÁCSONY BENŐ

A most némi megszorításokkal általunk transzilvanistának nevezett vagy az eszmekörrel kapcsolatba hozott írók közül Hunyady Sándor mellett Karácsony Benő az, akiről szólva ezt a fogalmat nemigen szokták emlegetni, másrészt ő az erdélyiség külső rekvizitumai nélkül (azok hiánya ellenére) is kellő népszerűsége tett szert a maga korában is, és az 1980-as években rövid időre magyarországi reneszánsza is kibontakozott. A róla született eddigi utolsó monográfia⁵⁴ ugyanakkor részletesen érvel amellett, hogy Karácsony, stílusa révén, nem felel meg a szűkebb és ideologikusabb értelemben vett, két világháború közötti transzilvanista regényekkel szemben támasztott elvárásoknak, ezért az akkori, ilyen értelmű kánonba sem került be. Tény, hogy a transzilvanista epikáról kialakult utólagos konstrukcióknak, az irodalomtörténet-írás akár szakmai berkeiben is meghonosodott konszenzusnak az értelmezési

⁵³ LAKATOS Imre, „A Tamási-est”, *Független Újság* 47 (1936), 9.

⁵⁴ BALOGH Andrea, *Az ironia Karácsony Benő regényeiben*, Doktori dolgozatok 4 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2012).

kereteiben nem szerepel a lírai iróniának az a nyelvezete, amelyet Karácsony használt, de az is, hogy a helikoni alapelvek nemigen tűrték meg valamely prózapoétika egyedi kultuszát. Ugyanakkor az is bizonyítható, hogy a Karácsony-regényeknek megjelenésük idején volt olyan recepciója is, mely szerint azok az erdélyi pikareszk regénynek a székely regények melletti másik, főképp városi változatát teremtték meg. Egyébként Karácsony regényei az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában tízezres példányszámban fogytak, továbbá szövegeiben mindenkor elsődleges a miliő, a helyi szellem, a szülőváros, a lakótáj kisvilága iránti ragaszkodás. Csak éppen soha nem tett hangzatos nyilatkozatokat, és nem foglalt állást ideológiai kérdésekben. Iróniára való hajlama megóvta személyisége földadásától. Nem én idézem először Ligeti Ernőnek adott interjúja idevágó passzusát: „Erdélyi írónak érzem magam annál az egyszerű oknál fogva, mert nem Patagóniában születtem és nem Patagóniában élek, hanem Erdélyben. Az a bizonyos erdélyi levegő – egy kis oxigén, egy kis por, egy kis gyantaszag, patakilát – bizonyára nem csak a kiadóm reklámjaiban, hanem a könyveimben is előfordul.”⁵⁵ Noha visszahúzódó embernek tartották, állandó tagja volt a Helikon körének; első meghívása után, 1934-től rendszeresen részt vett a marosvécsi találkozón, regényeit az erdélyi Szépmíves Céh adta ki, a kolozsvári kávéházakban helikonisták voltak az asztaltársai, ahogyan azt Tamási, érzékletesen jellemezve őt, memoárjában leírta.⁵⁶

⁵⁵ (iő) [Ligeti Ernő], „Karácsony Benő nyilatkozik a darabjáról, az írás műhelytitkairól és sok mindenféléről, ami bevilágít egy író gondolatvilágába”, *Független Újság* 41 (1937): 5–6, 5.

⁵⁶ „Egy-egy pillantással a figyelem agyamba gyűjtötte mindazokat, akik ott ültek az asztalnál. Ezek közül az emlékezetem mai napig megtartotta Nyíró Józsefen kívül Karácsony Benőt, aki úgy üldögélt köpcösen, mint egy tavalyról megmaradt, vaskos savanyú uborka. Költőnek ott ült mellette Dsida Jenő, aki szelíd, gyermekes ábrázattal s egy kissé véreres nyúl szemekkel barátkozott az író bácsikkal. Nyíró mellett Bartalis János ült, aki a Kolozs megyei Kosály faluból, ahol gazdálkodott, éppen berándult ide Mekkába, bizonyára

Személyi kapcsolatainak, sőt humanista érzékenységének szép példája a költő halála után Reményik Sándorról írt emlékezőse.⁵⁷ Meglepő, hogy bár a Helikon zsidótörvények által sújtott tagjai a második bécsi döntés után kevéssé vettek részt az egyesület egyébként is korlátozott számú közös alkalmain, Karácsony Benő városáról szóló portréja például szerepelt az Erdélyi Szépmíves Céh *Séta bölcsőhelyem* körül című, ez időben megjelent, szülőföld-vallomásokat tartalmazó reprezentatív könyvében.⁵⁸ Még hozzá, ahogyan azt az előszóból kihüvelykeztük, nem ő ajánlkozott: írása a szerkesztői koncepció révén került bele a könyvbe. „Ha minden képet, amit szeretünk, vagy szerethetünk, s amely valamilyen szempontból kedves és figyelemre méltó a mi Erdélyünkben, az olvasó elé akartunk volna vinni, sok száz albumot kellett volna kitergetni, s még mindig azt kellene akkor is mondanunk, hogy: mindez kevés... Be lehet-e látni azt, ami beláthatatlan? *Néhány íróhoz látogattunk el.*”⁵⁹

néhány szép és eredeti hangú szabad verssel a zsebében.” TAMÁSI ÁRON, *Vadrózsza ága* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967).

⁵⁷ KARÁCSONY Benő, „Reményik Sándor fenyői”, *Erdélyi Helikon* (1941): 808–812. Ennek végén a későbbi *Humanista versek* költőjével kapcsolatos személyes emléket idézi, amikor Reményik határozottan kiutasította az étteremből a fegyverrel betörő román nacionalistákat. Ez az írás így fejeződik be: „E sorok írója, akinek udvara az ő udvarával volt határos, sokszor átnézett arra a kis fenyőcsoportra, amely a Költő udvarán szorongott, némán, magasan, a házak tűzfalai közé börtönözve. Mozdulatlanok voltak, s úgy látszott, szenvednek a börtönükben. De időnkint viharok jöttek. S a hallgatag fenyők elkezdtek orgonázni, verdestek lázadó szárnyaikkal, szilajul és megrendítően daloltak. – Most ír – gondolta e sorok írója a Költőre gondolva, mert a fenyőfái is olyanok voltak, mint ő. – Lázong. Istenhez és a Nemzetéhez orgonázik. Nem tévedett. A Költő írt, s a tetők felett háborogva szállt a rab fenyők éneke.” KARÁCSONY, „Reményik Sándor fenyői”, 812.

⁵⁸ KARÁCSONY Benő, „Nyári délután a régi Fehérvárt”, in KOVÁCS LÁSZLÓ, *Séta bölcsőhelyem körül* (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, [1941?]), [121]–133. (Az Erdélyi Szépmíves Céh jubileumi díszkiadása.)

⁵⁹ KOVÁCS LÁSZLÓ a kötettel azonos című előszavából, Uo., [7.] [kiemelés tőlem – F. T. G.]

Különben Balogh Andrea s mások közvetetten utaltak rá, hogy Karácsony távolról sem utasította el a transzilvanista értékeket, s „a romániai magyar közélet” problémái közül nem egy tételesen is megjelenik műveiben. „*Új élet kapujában* című regénye társadalmi szempontból a legaktuálisabb mindegyik közül. Benne az első világháború utáni társadalom plurális értékrendszere jelenik meg, de úgy, hogy a szerző nem alakít ki hatalmi diskurzust egyik értékrendszer javára sem.”⁶⁰

6. LIGETI ERNŐ

Ligeti Ernő már a világháború előtt az irodalmi decentralizáció hívének számított, 1912–1914 között nagyváradi újságíróként dolgozott, de még korábban, 1909-től, a *Közös úton* című kolozsvári antológia szerzőjeként is ennek adott hangot. Nem véletlenül. Ehhez az 1909-es vállalkozáshoz a mintát, ahogy néhány utalásból kikövetkeztethetjük, a nagyváradi *A Holnap* antológiák (és a mögöttük megalakuló szellemi holdudvar, a Holnap Társaság) adták; logikus, hogy ő is Ady és az antológiákban szereplő társai: Juhász, Dutka, Emőd, Babits stb. költészetét tekintette az új lírai szemlélet kiindulópontjának, s az 1920 utáni kisebbségi korszakban is többször visszatért ehhez az előzményhez. Az évtized elején a politikai transzilvanizmus polgári radikális ágát képviselő csoport tagja volt, a *Keleti Újság* és a *Napkelet* köré; a párton belüli reformkezdeményezések időszerűtlenségét látva közeledett a centrumhoz, s egyik, a korszak végén megjelent cikke tanúsága szerint Kolozsváron városi szinten funkciót is vállalt a párt életében. Az Erdélyi Szépmíves Céh hat alapítójának egyike volt, a Helikonnak pedig a kezdetektől tagja. Már az első kisebbségi évtized közepén több jelét adta erdélyiség-kultuszának, ifjúsági történelmi regényt írt például a XVII. század végi színházteremtő

⁶⁰ BALOGH Andrea, *Az irónia Karácsony Benő regényeiben*, 132.

kísérletekről, amelynek főhősét Alvinczi Györgyről mintázta, s amely *Eget vívó György deák* címmel Benedek Elek *Cimborájának* 1924-es évfolyamában jelent meg. Nevéhez fűződik a városi polgári, illetve tisztviselő-társadalom sorsfordulatának első epikus földolgozása is, *Föl a bakra!*⁶¹ című 1925-ös regénye révén, melyet tervei szerint az egész korszakot folyamatosan földolgozó epika első darabjának szánt. A második kötet egy évtizeddel a főhatalom-változás után játszódott volna, főhősének az író a *Föl a bakra!* főszereplőjének az 1925-ös regényben is szereplő, az új, megszilárdult politikai éraban időközben felnőtt, helyét abban kereső fiát szánta, azaz az új generáció tapasztalatait is epikus keretbe kívánta foglalni.⁶² A nemzedéki kérdést, az új helyzethez való alkalmazkodást vagy alkalmazkodni képtelenséget végül *A két Böszörményi* című regényének tengelyébe állította,⁶³ sajnos – azt mondhatjuk – több közírói érzékenységgel, mintsem szépírói érzéssel. Az ő életművének recepciójában találunk példát a kor sokrétű irodalmi transzilvánizmusában arra a lényeges vonásra is, hogy mindez értelmezés, olvasói attitűd kérdésévé is vált: az olvasó idegen környezetben játszódó művekben is megtalálhatta (ha akarta) a kisebbségi magyarság számára fontos mondanivalót. Az *idegen csillag* (egy másik kiadásban *A néger hősszerelmes*) című regényéről idézem Kós Károly ismert megjegyzését: „Úgy érezzük, hogy ez az idegen tárgyú könyv sok kifejezetten magyar tárgyú könyvnél magyarabb és sok erdélyi magyar kisebbségi regénynél erdélyibb és kisebbségibb regény.”⁶⁴

⁶¹ LIGETI Ernő, *Föl a bakra: Regény* (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1925).

⁶² Lásd az alábbi levelet: „Ligeti Ernő – Molter Károlyhoz, Kolozsvár, [15. jan. 928.]”, in MAROSI Ildikó, sajtó alá rend., szerk., jegyz., *Molter Károly levelezése*. 2. k. 1927–1932. (Budapest–Kolozsvár: Argumentum–Polis Könyvkiadó, 2001), 48–49.

⁶³ LIGETI Ernő, *A két Böszörményi: Regény*. I–II. (Kolozsvár, 1931).

⁶⁴ Kós Károly, „Az idegen csillag: Ligeti Ernő regénye. (Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1932.)”, *Erdélyi Helikon* 1 (1933): 133–134, 134.

Hadd idézzük Ligetinek egy-egy, a témához tartozó konkrét és nyilvános állásfoglalását is! 1928-ban a Kemény Zsigmond Társaságban tartott székfoglalóján Ligeti éppen az erdélyiség sajátos jegyeit vizsgálta. Már előadásának címe – *Miben különbözik Erdély* – is a magyarországiak és az erdélyiek különbségére utalt. (Kézirata eddig nem került elő, így ismertetésében a *Keleti Újság*ban közölt hírre vagyok kénytelen szorítkozni.) Az Erdély és a törzsország közötti eszmei-mentalitásbeli különbségeket történelmi és etnográfiai okokból létrejött nyilvánvaló tényekként kezeli. A már Ligeti-monográfiámban is idézett hír szerint az előadásban a múltat tárgyalva kiemelte Erdély szerepét „Magyarország szellemi és vagyoni birtokállományának gazdagítása”-ban, különös súllyal persze a vallásszabadság és a politikai szabadság elvének következetes képviselését, akkor, amikor ezeket (szerinte) Anglián kívül sehol sem értették Európában. Ebből a hagyományból az előadó szerint a világdemokrácia és a liberalizmus eszméi iránti ragaszkodás következik, már csak azért is, mert a kisebbségi kérdés rendezése csak ezek elfogadása révén remélhető.⁶⁵ Ezeket az eszméket és az erdélyi szellem ilyen értelmű különállását Budapesten is népszerűsítette Ligeti, a liberális Cobden Szövetségben egy évvel később tartott, *Az erdélyi magyar szellemiség mai állása* című előadásában.⁶⁶ Visszautasította például a magyar irodalom tudatos kettészakításáról, az „irodalmi skizmá”-ról a fővárosban lábra kelt vádat (közismert, hogy erről 1928-ban az *Erdélyi Helyi* is vitát szervezett, pontosabban megszólaltatta ennek kapcsán Szekfű Gyulát, illetve az erdélyi magyar irodalom számos képviselőjét az első két lapszámában. A Budapesten tartott előadásban (a tudósítás szerint) Ligeti mellett kardoskodott, hogy a magyar egységhez éppen Erdélyben ragaszkodnak erősebben, mint Budapesten, hiszen ott naponta kell harcolniuk

⁶⁵ „A Kemény Zsigmond Társaság ünnepe”, *Keleti Újság*, 1928. május 30., 5.

⁶⁶ „Ligeti Ernő előadást tartott a Magyarországi Cobden Szövetségben”, *Keleti Újság*, 1929. május 5., 8.

identitásuk védelméért. A kisebbségi sorsközösség kötőereje erősebb az irodalmi tradícióénál, amelyet helyettesít – „minden erdélyi írás egy nép erőfeszítése” –, ráadásul az erdélyi magyarság klimatikus helyzetében és történelmi „klímá”-jában is eltér a magyarországitól. Erdély progresszívebb – nemcsak a múltban volt, hanem a jelenben is később a koreszme befo-gadására (az előadó itt a pozitívnak tekintett, jogkiterjesztő, humanista koreszmékre gondolt, nem a kezdődő radikaliz-musra). Az itt fölhozható történeti példák predestinálták az erdélyi Helikon, az Erdélyi Szépmíves Céh és az irodalmi transzilvanizmus létrejöttét. Egyik legfontosabb ezt tárgyaló cikke szintén magyarországi folyóiratban jelent meg.⁶⁷ Az iro-dalmi modernizáció és az erdélyi magyar irodalom sajátossá-gainak jogosultsága mellett tesz hitet a budapesti *Magyar Hír-lap*ban közreadott egyik cikkében.⁶⁸ Az erdélyi irodalom különfejlődésének, skizmájának vádját magyarországi ténye-zők Adytól és hatásától eredeztették, ami Ligeti szerint onnan ered, hogy éppen az erdélyi református püspök, Makkai Sán-dor mondta ki a döntő szót (egy évvel korábban) *Magyar fa sorsa* című könyvében Ady magyarságának igazolására. Az 1926 után Erdélybe költöző és annak megalakulásától a Heli-kon élére álló Bánffy Miklós is többször nyilatkozott ilyen ér-telemben. (Egyébként 1929-ben főképp írók kezdeményezték az Ady-szobor fölállítását, köztük számos helikonista.⁶⁹) Ligeti

⁶⁷ LIGETI Ernő, „Transzszilvánia új útjai”, *Literatúra*, 22 (1938): 421–427.

⁶⁸ LIGETI Ernő, „Van-e Ady-járvány Erdélyben?”, *Magyar Hírlap*, 1928. ápr. 29., 19–20.

⁶⁹ A költő halálának tizedik évfordulóján Erdélyben bizottság alakult egy Ady-szobor létesítésére. Az intézőbizottság nevében kibocsátott fölhívást hatvan vezető értelmiségi írta alá, köztük Antalffy Endre, Áprily Lajos, Bánffy Miklós, Berde Mária, Benedek Elek, Bartalis János, Bárd Oszkár, Dózsa Endre, Fehér Dezső, Franyó Zoltán, Gyallav Domokos, Hegedűs Nándor, Horváth Henrik, Halász Gyula, Nagy Dániel, Janovics Jenő, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Kádár Imre, Kőmíves Nagy Lajos, Kuncz Aladár, Kacsó Sán-dor, Krenner Miklós (Spectator), Károly Sándor, Ligeti Ernő, Marton Ernő, Molter Károly, Markovits Rodion, Nyirő József, Endre Károly, Osvát Kálmán,

szerint az ő generációja viszont „Ady költészetének technikai sajátosságait már mint vitán felül álló örökséget vette át, épp olyan megváltozhatatlan irodalmi adottságként, mint például Arany János vagy Berzsenyi Dániel költészetét”, így esztétikai értelemben nem teremtett iskolát Erdélyben, hatása már nem közvetlen, politikai eszméi viszont (a nemzeti önkritika okán is) hatottak Erdélyben.

Ligeti mindvégig híve volt a transzilvanizmusnak, de azt nem tartotta érvényesnek az egész erdélyi irodalomra. A meggyőződéses transzilvanistákat ezen az irodalmon belül elhatárolta például a székely irodalom művelőitől, az egyetemes eszméket vallóktól és a konzervatívoktól, de e csoportok között nem talált áthidalhatatlan ellentétet, csak „félhang”-nyi különbségeket. Ráadásul a nemzedéki küzdelmeket, s alapjukat, a szemléleti különbségeket természetesnek gondolta, s maga is többször a fiatalok mellé állt. Rögtön az *Új arcvonal* antológia megjelenése után köszöntötte az abban színre lépő fiatalokat,⁷⁰ s ahogy ő a maga számára is az időszerű problémák előtérbe emelését, a megváltozott életlehetőségek és -formák epikus

Pálffyiné Gulácsy Irén, Reményik Sándor, Sulyok István, Salamon László, Szentimrei Jenő, Szántó György, Tabéry Géza, Tamási Áron, Tessitori Nóra, Tompa László, Olosz Lajos, Walter Gyula, Szombati Szabó István. A felhívás kezdő passzusaiából: „Tíz esztendeje annak, hogy a magyarság lángszavú prófétája, örök életű dalnoka a halottak élére állott, és lehunyta feledhetetlen ragyogású szemeit. [...] Ady Endrének, az ősi tehetségnek nem volt egyéni élete. Az ő élete a magyarság ezeréves életének sűrített szimbóluma volt, egész nagyságában, egész szerencsétlenségében, egész elrendeltségében. Nem azért szakadt ki fájából, hogy gyűlölje, szeresse, magasra csillogtassa, avagy ostorozza. Ő fajának elválaszthatatlan, kiválaszthatatlan homogén része, talán a pszichéje, talán az öntudata, talán az önitélete, talán egy idegcentruma, talán a vérkeringése volt. Döntő fontosságú, száz alakban megjelenő erőforma a magyarság roppant testében.” Több lapban is megjelent, én innen idézem: „Szobrot Adynak: [A szoboralap intézőbizottságának felhívása.]”, *Brassói Lapok*, 1929. jan. 28., 3.

⁷⁰ (l.): „Tizenkilenc fiatal erdélyi író kiássa a csatabárdot... Megszólal a legfiatalabb írói nemzedék is, hogy a maga érvényesüléséhez való jogát hangoztassa”, *Keleti Újság*, 1931. dec. 9., 5.

ábrázolását tartotta, ugyanúgy pártolta a fiatalok ilyen irányú programját is. Ő maga megtanult románul, kapcsolatokat is próbált építeni a többségi nemzet írótagjaival s a *Klingsor* szerzőivel (egyébként szász novellát is fordított az *Erdélyi Helikon*-nak),⁷¹ de az 1930-as évek közepén már úgy látta, hogy a román elit azt tartaná helyesnek, ha az együttműködés érdekében csak a magyarok tennének koncessziókat. A transzilvanizmus összetevői közül ezért számára később leginkább a magyar–magyar viszony vált elsődlegessé. Bizonyosnak látszik, hogy az erdélyiség mitikus változatának egyáltalán nem volt híve, és a maga szomorú (sors)tapasztalatai arra készítették, hogy a transzilvanizmus összetevői közül a magyar–magyar viszony összetevőire irányítsa a figyelmet. Az előbbi okból közel került a transzilvanizmus értékét megkérdőjelező, legalábbis szigorú kritikai szempontoknak alávető Szemlér Ferenchez és Szenczei Lászlóhoz, akik, noha mindketten tagjai voltak a helikoni írócsoportosulásnak, mint ismeretes, 1937-ben éles vitát robbantottak ki az eszmekör kapcsán. Szemlér éppen Ligetire is hivatkozott ismert vitacikkében, többek között nagyobb európai távlatot, kitekintést sürgetett. Ligeti, aki talán elsőként szólt hozzá saját lapjában Szemlér írásához, maga is időszerűnek tartotta a kérdést, de kategorikusan visszautasította azt, hogy az „erdélyieség” „üres és tartalom nélküli mítosz” volna csupán. Az új erdélyi magyar irodalom kezdeteinél a transzilvanizmus valóban jelszó volt, bár nem egyetlen és nem csak egyféleképpen értelmezhető jelszó – állította. Erdélyiség, magyarság és európaiság szembeállítását értelmetlen vállalkozás volna: „Én, az »urbánus« állítom, hogy nekünk európai irodalmat, kis nyelvi határainkon felül álló, a regionalizmus jelzőjét túllépő irodalmat kell adnunk, de mi itt Erdélyben kell szolgáljuk Európát, és ennek ki is kell tűnnie. Európaiasságunk a honi levegőből fakad, a mi

⁷¹ Erwin WITTSTOCK, „A kővémeredők rendje”, *Erdélyi Helikon* 5 (1931): 348–353.

íteni életünkkel érintkezik, kimutathatók rajta egy külön létező világ törvényszerűségei.”⁷²

Arra, hogy Ligeti fő műve, a *Súly alatt a pálma* az erdélyiség két háború közötti korszakának első jelentős, nemegyszer szubjektív, de mára klasszikussá vált ábrázolása, aligha vitatják; a kommunista korszakban tiltott gyümölcsnek számító mű újrakiadása és az interneten való megjelenése révén is jól ismertnek tekinthető. Ligeti-monográfiám anyaggyűjtése során találtam konkrét forrást annak igazolására is, hogy ez a mű részben a klasszikusnak vélt erdélyi szabadelvűség védelmében született. „Az erdélyi sajtóban nyilasok támadnak nagy heveséggel, de nem annyira engem, mint egy többé-kevésbé »bűnös« korszak megszólaltatóját.”⁷³ A háborús években írt, a Diploma Leopoldinumot kiharcoló, s bár részben kényszerből, de az önálló erdélyi fejedelemségért 1690 után is küzdő kancellárról, Bethlen Miklósról szóló könyvében⁷⁴ pedig a transzilvanizmus utóvédharcát folytatta az író.

7. MOLTER KÁROLY

A „városi irodalom” egyik változata Molter Károly életművének talán legfontosabb vonulata is. Nem volt született erdélyi, sőt, a tanulmányunkban eddig említett íróktól is eltér annyiban, hogy első generációs polgár, illetve városlakó és értelmiségi. Abból a bácskai sváb paraszti közösségből származott, amely 1848-ban a magyar kormány, illetve a szabadságharc oldalán harcolt a szerb intervenciók ellen, s a marosvásárhelyi Református Kollégium tanáráként ő is szerepet vállalt az

⁷² LIGETI Ernő, „Jelszó és mithosz: Válasz I. Szemlér Ferenc tanulmányára”, *Független Újság* 45 (1937): 4.

⁷³ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, Benedek Marcell-hagyaték, V. 3187/432. Ligeti Ernő – Benedek Marcellnak [1942. február]. Levelezőlap, gépirat.

⁷⁴ LIGETI Ernő, *Noé galambja: Regény*, Erdélyi írások, A magyar irodalom jelesei (Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1943).

októbrista mozgalomban. Szülőtája is soknemzetiségű lévén, s mert megbékélésre törekedett, természetes, hogy ezt az etnikumközi életet is értékelte Erdélyben, s hogy – amint azt le is írták róla – ízig-vérig erdélyivé vált. Már Marosvásárhelyen írt s 1926-ban megjelent színdarabjában, melynek főhősei a költő Lenau és a Ferenc-csatornát építő Kiss József mérnök, a délvidéki „sváb sziget”-et választotta színhelyül,⁷⁵ s párbeszédess novellában, minidramolettben dolgozta fel az 1848-as szerb-magyar szembenállás történetét.⁷⁶ (Második, bemutatott, de kéziratban maradt drámája, a *Harámbasák* szintén Bácskában játszódik, az első világháború éveiben.) Úgy tűnik föl, Erdély számára is a szabadelvűbb protestáns hagyományt jelentette a magyar szellemiségen belül,⁷⁷ ennek az örökségnek a jegyében nyilatkozott meg a két világháború közötti erdélyi sajtóban, publicisztikájában és kritikáiban is, valamint városa kulturális életében. A politikai fordulat után tudatosan választotta hazájaként Erdélyt,⁷⁸ és azok közé tartozott, akik rögtön

⁷⁵ MOLTER Károly, *Özvegyország: Vígjáték 3 felvonásban* (Târgu-Mures: Révész Ernő könyvkereskedése, 1926).

⁷⁶ MOLTER Károly, „Mezei párviadal”, in *Iparkodj, kisfiam! Elbeszélések*, a bevezetőt írta: IZSÁK József (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1964, 89–[93.]

⁷⁷ Lásd önálló füzetként megjelent előadását: *Reformáció és magyar műveltség* ([Kolozsvár]: Ifjú Erdély, 1944). Ebben összmagyar szempontból kiemelten fontosnak tartja Apáczai Csere János munkásságát, s a legfontosabb örökségek között említi az erdélyi vallási türelmet.

⁷⁸ A második világháború éveiben írta: „Honommá szépült ez országrész, s odaát, a szülőföldemen lettem erdélyi utassá.” MOLTER Károly, „Előszó”, in *Hazai utazók Erdélyben: Csokonai, Kisfaludy S., Teleki Domokos... és mások, erdélyi útirajz*, előszó MOLTER Károly (Kolozsvár: Lepage Lajos könyvkereskedés, 1942), 8. (A könyvet SZEREMLEI László álnevéen GAÁL Gábor állította össze.) Az előszóban szerepel ez is: „Amit a Trianon utáni Erdély magyar irodalmáról félgúnyosan állítottak, hogy folyton előtérben a nemes pátosza, azt e mű szemelvényei után a klaszikussá vált költőkről, írókról és a félig elfelejtett szaktudósokról vagy tudománykedvelő utasokról éppen úgy el lehet mondani. Mindenki kissé patetikus lesz, ha Erdélyről kell vallania.” Majd Széchenyi idézése után: „Erdély dicséreti, csak ennyi ez a könyv? – Hálissennek, sok a bírálat is benne, de nem volna csuda, ha dicsérő énekként maradna fülünkben.” Uo., 7.

a főhatalom-változás után cselekvésre, aktivizmusra buzdítottak. Szerkesztője volt az első erdélyi folyóiratok egyikének, a *Zord Időnek*, 1920-tól tagja lett a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságnak, kezdettől ott volt a marosvécsi találkozókön, az *Erdélyi Helikon* folyóiratnak pedig azon szerzői közé tartozott, akikre a kritikát, tanulmányt, novellát kérő szerkesztő mindig számíthatott.

Prózaírói munkásságának két maradandó ága is van. Igazi közege az utánpótlását paraszti környezetéből gyűjtő, mezővárosi múltú, székely telepítésű megyeszékhely. Vannak falun, illetve a városban és vonzáskörzetében játszódnó novellái, sőt regénye is,⁷⁹ s bár volt több olyan értekező, aki ezeket az életműben másodlagos termékeknek minősítette, szememben éppen azt bizonyítja, amire főntebb Zeman Lászlót idézve már utaltam, tudniillik, hogy a város nem különül el hermetikusan a környezetétől. Ez nem változtat azon, hogy Molter legjobb (sokszor anekdotikus magból kibontott) novellái a városi (beazonosíthatóan marosvásárhelyi) mentalitás- és viselkedésmintákat, adott esetben a vidéki kispolgári életfölfogást, nem egyszer a parvenüszemléletet megértő derűvel középpontba állító s a város közelmúltbeli hagyományait is visszaidéző „urbánus” művek. Egyik írása hőset Mentovich Ferencről mintázta, egy másikat Bernády Györgyről (az ismert városépítő, kissé bogaras polgármesterről), ezek pedig a Tamási és Karácsony Benő világához hasonlóan pikareszk irányú, a második bécsi döntés után kötetben is kiadott kompozíciónak a darabjai.⁸⁰ Egyébként első nagyobb epikai műve, a *Metánia RT*.⁸¹ című regény – bár részben egy föld alatti „gázországban”, Metániában játszódik – az erdélyi városi polgárságnak, főként

⁷⁹ MOLTER Károly, *Faluszczzó: Regény* (Braşov–Brassó: Lap- és Könyvkiadó R.-T., 1935). (Ajándékregénytár).

⁸⁰ MOLTER Károly, *Bolond kisváros: Elbeszélések* ([Kolozvár]: Erdélyi Szépmíves Céh, 1942).

⁸¹ MOLTER Károly, *Metánia RT. Regény* (Cluj-Kolozvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1929).

felső rétegének maró szatírája. Formailag utópia, amely az „alvilágban” tükrözteti kora és környezete társadalmi abszurditáit. Az általam mások nyomán sokat hivatkozott „erdélyi szellem” őre volt Molter a publicisztikájában. Ennek sok tételbizonyítéka mellett az avatag vagy képmutató változatokban általa nemegyszer bírált lokálpatriotizmussal szemben az annak igényes, színvonalas változatát megtestesítő, választott városáról írt portréja is megtalálható értekező prózájának egyik ismert válogatásában.⁸²

Nyilván származása, német anyanyelve miatt is ő jelentette az egyik fontos kapcsolódási pontot az erdélyi magyar és a szász irodalom között. Köztudott, hogy a *Helikonnak* és szász párjának, a *Klingsornak* a szerzőgárdája között az 1920-as, 1930-as évek fordulóján ígéretes kapcsolat kezdett kibontakozni. Molter amellett, hogy ebben is tevőleges szerepet vállalt, németországi kultúrjelenségekről is több cikket írt, kezdetben Kuncz Aladár konkrét kérésére. Végül a kapcsolatok megfelleklése idején ő is szereplője lett annak az 1934-ben kirobbant vitának, melyben a *Klingsor* egyre inkább Hitler-barát szerkesztője, Heinrich Zillich, illetve magyar részről Tavasz Sándor és Tamási Áron vettek részt, s mely éppen Molter náciellenes német könyvkörképéből nőtt ki. A vitában az erdélyi autonóm és európeér, humánusra épülő szellemet védte a könyvmáglyáktól, utalva a náciizmus németországi szégyenteljes diadalútjára; Zillichnek írt válaszcikke így fejeződik be: „Klingsor valaha művészi varázsló hírében állt. Nem szeretném hinni, hogy a transzilván béke eddigi másik szószólója, a mai Klingsor nyugatról elvarázsolt varázsló akarna lenni. Nem vagyunk gyermekek itt Erdélyben, hogy akármilyen

⁸² MOLTER Károly, „Marosvásárhely, Portrévázlat a székely fővárosról”, in MOLTER Károly, *Erdélyi argonauták: Tanulmányok, esszék, tárcák, cikkek*, vál. KOVÁCS András Ferenc, előszó, jegyz., MAROSI Ildikó (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1999), 12–42. (Eredetileg ez is az Erdélyi Helikonban jelent meg, az 1930-as évfolyamban.)

világnézeti patkányfogó furulyaszóval elcsaljon bennünket a humánus napfényéről. Az erdélyi emberség férfiszava kedvesebb minden keserű, mert idegen politikai fuvolánál. És Zillich maga is férfias költő, ő varázsoljon hát s ne varázsoltassék. Nem vagyunk Hamelnben!”⁸³

Ebben a tanulmányban már esett szó a transzilvanizmus mintadarabjairól, sokan ilyennek látták Molter önéletrajzi jellegű, egy bácskai sváb fiatalember magyarrá válásáról szóló, s éppen a „faji kérdés” ellen (annak kiéleződése idején) állást foglaló *Tibold Márton* című, 1937-ben megjelent regényét.⁸⁴ Cs. Gyimesi Éva az általa nagyra értékelt munkáról ezt is leírta: „Hogy az azonosságtudat mennyire benső imperatívuszok függvénye, azt kitűnően illusztrálja a többszörösen kisebbségi Molter Károly regénye is, a *Tibold Márton*, amely a többnemzetiségű társadalmi környezet és a fejlődő személyiség viszonyának művészileg is sikerült kelet-európai modellje.”⁸⁵

8. SZENCZEI LÁSZLÓ

Köztudott, hogy az 1930-as évek közepétől magából a Helikon berkeiből indult támadás a transzilvanizmus szimplifikált (vagy éppen időszerűtlenné vált) értelmezése ellen. A Szemlér Ferenc *Jelszó és mithosz* című, épp az *Erdélyi Helikon*ban közölt, sokat hivatkozott cikke által kiobbantott vita teljes anyaga megjelent már nyomtatásban, a komplex történet vagy folyamat annak előszavából is összerakható,⁸⁶ sok értelme

⁸³ MOLTER Károly, „Az elvarázsolt varázsló: Válasz Heinrich Zillichnek”, *Erdélyi Helikon* 6 (1934): 465.

⁸⁴ MOLTER Károly, *Tibold Márton: Regény*. I–II. köt. ([Kolozsvár]: Erdélyi Szépmíves Céh, 1937.)

⁸⁵ Cs. GYÍMESI Éva, *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1992), 34.

⁸⁶ POMOGÁTS Béla, összeáll., bevezető tanulmány, *Jelszó és mithosz* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003).

nem volna tehát, ha itt most részletezném. Az új nemzedékből egyetlen szerzőt emelek még ki, aki polgári származása és polgári kultúrája, francia és német műveltsége okán, vagy annak „dacára”, s annak ellenére, hogy a vitában a fiatal, új generáció szemléletét (Szemlélnél egyértelműen árnyaltabban) képviselte, vitacikkein túl műveiben is megnyilatkozott az erdélyiség, az erdélyi szellem léte mellett.

Szenczei László pszichoanalitikus városi, nemegyszer az ifjúság körében játszódó novelláival tűnt föl mint az új (már kisebbségi körülmények között szocializálódott) nemzedék egyik legígéretesebb epikusa. Első két regénye (leszámítva az *Erdélyi Helikon*ban, illetve a *Pásztortűz*ben megjelent részleteit) a szakirodalom szerint kéziratban maradt; e sorok írója azonban, összevetve e részleteket az író 1967-ben Budapesten megjelent regényével, arra a következtetésre jutott, hogy ez az elsőnek, az 1930-as évek elején írt *Vakációnak* az átdolgozott, illetve véglegesített, évtizedekkel később játszódó kerettörténettel ellátott változata.⁸⁷ Erről a könyvről annak idején meg is jelent egy cikk a *Korunk*ban, amelynek írója amellett foglalt állást, hogy tematikája, szemlélete és nyelve révén utólag betölti egy hiányzó láncszem helyét a két világháború közötti, a polgári világot ábrázoló erdélyi magyar epikus művek sorában.⁸⁸ Ez a regény azonban utóbb sem került be a képletes erdélyi irodalmi kánonba.

Szenczei prózaírói elképzeléseiről, valamint a régi és az új írógeneráció közötti szemléleti különbségekről egyaránt sokat árul el az író következő mondata: „Ami a fiatal erdélyi írónemzedéket elődeitől megkülönbözteti, az a társadalmi és lélektani való kultusza és a fokozottabb stíluslelkiismeret.”⁸⁹ Az ő mesterei André Gide, Marcel Proust és Thomas Mann

⁸⁷ SZENCZEI László, *A boldog változat* (Budapest: Magvető, 1967).

⁸⁸ DEÁK Tamás, „Írói távlat és közelség”, *Korunk* 4 (1968): 601–602.

⁸⁹ SZENCZEI László, „A fiatal erdélyi irodalom bemutatkozása Brassóban”, *Korunk* 11 (1937): 978.

voltak, fiatal korában erősen hatott rá Bergson is, akitől aztán némiképp eltávolodott.⁹⁰ Alapos tanulmányokban vetett azonban számot az előző erdélyi írónemzedék (az alapító atyák nemzedéke) által teremtetett értékekkel.⁹¹ Első, pár ív terjedelmű kisregénye viszont székely falusi és havasi környezetben játszódó maró szatíra, a Nyirő és Tamási nevéhez köthető székely regény afféle persziflázsa.⁹² Tanulmányaiból, kritikáiból is kitűnik, hogy a magyar neopopulizmus következetes bírálója volt, a székely tárgyú könyvek egy részében ábrázolt misztikum, tömegpszichózis s a nyelvükben megjelenő stílszövegkritika. Második regényének cselekménye, mely éppen az *Erdélyi Enciklopédia könyvei* című, részben az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadáspolitikája nyomán keletkezett hiányok pótlására létrejött sorozatban jelent meg, román falusi környezetben, román falusiak és hegyi pásztorok körében játszódik a főhatalomváltás idején, s egyáltalán nem az erdélyi népek együttműködéséről és szolidaritásáról szól.⁹³

Szenczei volt az a fiatalok közül, aki a nyugat-európai modern regény formái megújulásának ismeretében teoretikusan tudta megfogalmazni, hogy az új helyzetben, az 1930-as évek második felében a transzilvanista címke már kevés. Ugyanakkor a romániai valóság (az említett „társadalmi és lélektani való”) kendőzetlen ábrázolását és a konkrét problémákra való megoldáskeresést javasolta, akárcsak a Vásárhelyi Találkozó ifjai. Meglepő lehetett hát, hogy következő (már évekkel a második bécsi döntés után, a háború vége felé megjelent) regénye főhőséül éppen az erdélyi sors és hagyomány egyik

⁹⁰ SZENCZEI László, „Az affaire”, *Keleti Újság*, 1939. okt. 23., 12.

⁹¹ SZENCZEI László, „Karácsony Benő”, *Erdélyi Helikon* 1 (1939): 43–48; SZENCZEI László, „Kós Károly”, *Erdélyi Helikon* 2 (1939): 106–113; SZENCZEI László, „Makkai Sándor történelmi regényei”, *Korunk* 5 (1939): 459–464.

⁹² SZENCZEI László, *Székely apokalypsis* ([Kolozsvár, 1935]).

⁹³ SZENCZEI László, *Korom és korona I–II. Az Erdélyi Enciklopédia könyvei* (Kolozsvár, [1939]).

szimbólumát, Apáczai Csere Jánost választotta,⁹⁴ az megkülönböztetően, hogy az új történészgeneráció egyik legtehetségesebb tagja, Makkai László e művet néhány apró hiba föltüntetésével is a történelmi regény mintadarabjának minősítette.⁹⁵ Persze alapvetően más kort és más élethelyzeteket, sőt más-más országot is jelentett 1937, illetve 1943. De talán sokat elárul az értéknormákról az is, hogy Szenczei elsősorban az *Erdélyi Helikon*ban közölt városi, urbánus prózája (meg komoly esztétikai és történelemfilozófiai tanulmányai, kritikái) alapján kapott elismerést és zöld utat, s az új generáció egyik legjobbjaként, reménységként könyveltetett el, s hogy éppen említett persziflázsa megjelenése után hívták meg a marosvécsi várkastélyba. Az ezt követő, a Helikon társaságba való befogadása szempontjából nyilván nem közzömbös, hogy persziflázsregényét nemzedéktársa, Szabédi László éppen az *Erdélyi Helikon*ban méltatta, a következőképpen: „E sorok írója abban a különös helyzetben van, hogy a székely regényt éppúgy szereti, mint a Székely Apokalypsis. Hevesen emlékszik még Tamásinak egy mondatára: »addig szakgatom a szívemet, amíg az Úristen megparancsolja, hogy minden ember csodálja és szeresse a székelyt«. Van ebben valami, ami kihívja maga ellen a mosolyt. Szenczei kissé türelmetlenül mosolyog, de igazán, Isten és emberiség nem foroghat székely tengely körül. Paródiája túl is lépi a paródia határait, és szatírába csap: nemcsak ábrázol, ítél is.”⁹⁶

⁹⁴ SZENCZEI László, *A halál és tanítványa: Regény* (Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet R. T. »Singer és Wolfner«, 1943.)

⁹⁵ MAKKAJ László, „Új regény Apácairól: Szenczei László: A halál és tanítványa. Új Idők Irodalmi Intézet Rt. 1943.”, *Termés, ősz* (1943): 129–132.

⁹⁶ SZABÉDI László, „Szenczei László: Székely Apokalypsis”, *Erdélyi Helikon* 10 (1935): 777–778. Magáról a kisregényről röviden ír ORBÁN Kinga a *Látóban* megjelent, „Az erdélyi realizmus” című, 2010-es tanulmányában. *Látó Szépirodalmi Folyóirat* <https://www.lato.ro/irodalmi-mu/az-erdelyi-realizmus> (utolsó hozzáférés: 2023. 07. 24.)

Szenczeiről lásd még: FILEP Tamás Gusztáv: „Szenczei László a székely pokolban és mennyben”, *Székelyföld* 11 (2021): 80–104.

Szenczei, bár az 1937-es vitában határozott álláspontot foglalt el a transzilvanizmus szerint tíz év alatt anakronisztikussá vált vonásaival szemben, akkor, amikor Budapesten az erdélyi magyar irodalom szétesését rebesgették, azonnal és határozottan állást foglalt az egység mellett: „Amiért az erdélyi írók férfiasan összerúgták a sarkantyút a transzszilvanizmus hagyományos vitaterületén, azért még egyetlen kívülállónak sincs joga, hogy szakadást emlegetsen.”⁹⁷ Arról csak akkor lehet majd beszélni, ha valamelyik erdélyi mondja ki a döntő szót a szakadásról. A fiatal erdélyi írók is vannak „olyan jó transzilvanisták, mint elődeik, ha némileg másképp is értelmezik a vitás jelszót”.⁹⁸ Utaltam az *Erdélyi Enciklopédiára* – ennek szerepét és az Erdélyi Szépművés Céhhez való viszonyát a benne tömörülők más-más módon fogták föl. A baloldaliak, illetve a szélsőbalra húzók között volt, aki nyílt szembenállásról beszélt. A liberális, polgári demokrata Szenczei részben stíluseszményeket állított szembe: „A kissé mitikus szemléletű, meseszerűen kibontakozó és erősen történelmies erdélyi irodalommal szemben szeretnők megteremtteni a mi nemzedékünk szellemi beállítottságának megfelelőbb irodalmi modort. Az a nemzedék, amely már kisebbségi sorban nőtt fel, röghöz kötöttebben, egyszerűbben és tárgyilagosabban látja azt, ami körülöttünk él s mozog.” S itt a fiatalok eszményeként Szenczei éppen Apáczai Csere Jánost emlegette, nyilván nem véletlenül választva az erdélyi tudóst regénye hősének.⁹⁹

⁹⁷ SZENCZEI László, „Szakadás az erdélyi irodalomban?”, *Erdélyi Helikon* 2 (1938): 151.

⁹⁸ SZENCZEI, „Szakadás az erdélyi irodalomban?”, 152.

⁹⁹ RUFFY Péter, „Új erdélyi írói munkaközösség. Könyvkiadóvállalatot alapítottak a fiatal erdélyi írók. »Mindenki benne van, aki kéziratot ad« – Generációs viták helyett termékeny munka. »Nem a Helikon ellen, hanem velük párhuzamosan!« – Munkaterv, távlatok és leszámolás. Szenczei László a mitikus erdélyi irodalomról, az új hangról és szemléletről és a »hősi halottak« sorsáról. *Brassói Lapok*, 1939. jan. 4., 4.

Főntebb utaltam már rá, hogy az etnikumközi viszonyok meg- és jól értése, azok helyén kezelése milyen fontos volt Szenczei számára. Erről – már a második világháború után – írt tanulmánya máig a kérdéskör alapművei közé tartozik.¹⁰⁰

Olyan írókról beszéltem főntebb, akiknek gondolkodás- és ábrázolásmódjával, témavilágával kapcsolatosan nem megy istenkísértés-számba az „urbánus” jelző használata, bár ők együtt semmiképpen nem sorolhatók be egy ezzel a terminussal címkézhető csoportba. Mind tagjai voltak a Helikon szabad írói közösségének, amelynek lényegét a különböző irányzatok együttműködése adta. Magát a szót Erdélyben ritkán használták. Volt az említettek között, aki nem tartotta szakszerűtlennek, ha rá vonatkoztatták, s olyan is, mint láttuk, aki magát sem restellte urbánusként jellemezni. A lényeg azonban az, hogy e szerzők semmiképp *nem voltak része(se)i* (az egyébként is többé-kevésbé konstruált) *magyarországi népi-urbánus „eszmeháborúnak”*: mind elfogadták az akkor a közvélekedésben az „erdélyiség” körébe sorolt eszméket, elveket, miközben az összmagyar kultúrát és nemzetet tartották szem előtt. Természetesen függetlenül a származásuktól. Karácsony Benőre, Lakatos Imrére, Ligeti Ernőre, Kádár Imrére vonatkoztak a második világháború alatti zsidótörvények, az első kettő a náciizmus, Ligeti a nyilasok áldozata lett. A transzszilvanizmust dokumentálhatóan egyedül Kádár Imre tagadta meg, aki a második világháború után a magyarországi reformátusság immár kommunista szempontok által irányított egyházpolitikájának egyik központi alakja lett. Molter németnek született, viszont otthonosabb lett az erdélyi magyar világban, mint sokan, akik beleszülettek. A korszak végén elég határozott vita

¹⁰⁰ SZENCZEI László, *A magyar-román kérdés: Történeti és politikai tanulmány* (Budapest: Officina Kiadó, 1946).

tört ki a nagyrészt német ősökkel bíró Kós Károly, és az eredetileg német nevű Szenczei (Szenczer) között. Úgynevezett népiek és urbánusok között a szemlélet sem határképző jelentőségű; elég egyértelmű példa erre, hogy a humor egyaránt központi szerepet kap Karácsony Benő, Molter Károly – és Tamási Áron prózájában.

Az erdélyi hagyomány továbbéltetése és a szűk szellemi horizontok fölé emelkedés a Kuncz Aladár-i program értelmében a föntiek mindegyikét meghatározta.

VALLASEK JÚLIA

IRODALOM HÍREK KÖZÉ TÖRDELVE

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI ERDÉLYI MAGYAR SAJTÓ
ÉS A TRANSZILVANIZMUS

1. BEVEZETŐ

Osvát Kálmán 1928-ban megjelent, Erdély szellemi, kulturális, közéleti és gazdasági eredményeit és megvalósításait (alkotásait, létesítményeit, intézményeit), az ottani életben fontos szerepet betöltő személyiségeit riporterszemmel és máig ható életszerűséggel feltérképező *Erdélyi Lexikon*jából hiányzik a transzilvanizmus címszó. Már-már költői, az irodalomtörténeti fantáziát mindenképpen megmozgató e szó hiánya. Ahol az ábécé szerinti besorolás elve alapján a transzilvanizmus címszó helye volna, ott a marosvásárhelyi (a lexikonban a település román nevén, Tg. Mureșként szerepel) *Transilvania* „armatura- és gépgyár” neve áll, amely 4.500.000 lejes alaptőkével rendelkezik, és ahol száz munkás évi mintegy háromszáz tonna mennyiségben gyárt tűzoltó berendezési tárgyakat és szerszámgépeket, majd a kolozsvári (és itt nem szerepel a város román neve) *Transylvania Bank RT* következik, amely 15 milliós alaptőkével és régiószerte nyolc fiókkal rendelkezik. A gyár és a bank után pedig mindjárt Trefán Leonárd ferencrendi tartományfőnök neve következik,

aki a kolozsvári ferencrendi kolostor épületében működtetett Szent Bonaventura nyomdavállalatot vezet, és „az újraéledő katolicizmus debatter képviselője”-ként „százezres példányszámokban állítja elő a ferencesek folyóiratait”, többek közt a *Hírnök* című szépirodalmi lapot.¹

Gépgyár, banki alaptőke, egyházi ember, aki lapkiadásban dolgozik. A mezőgazdaságban érdekelt (ekkor még számottevő) birtokos réteg, illetve a föld megmunkálását végző parasztság kivételével szinte szimbolikusan együtt áll mindaz, ami a két világháború közti erdélyi magyarság talán legjelentősebb szellemi programjában, a transzilvanizmusban is megtalálható, miközben a véletlen, az ábécérend, és a korabeli nyomtatási lehetőségek ráirányítják a figyelmünket a túl sokszor csupán irodalmi irányzatként tételezett transzilvanizmus összetettségére, illetve saját korának materiális és társadalmi viszonyai közé való beágyazottságára. Abból, ahogy az egyes helységnevek hol románul, hol pedig magyarul fordulnak elő, következtethetünk a korabeli cenzúra erőteljes jelenlétére, a kötet utolsó szava is a nyomtatást engedélyező cenzor neve („cenzurat Ghetie”). Nehéz lenne ezek után eltekinteni attól a tényről, hogy a transzilvanizmus megannyi vetülete, legyen az irodalmi, politikai, ideológiai stb. voltaképpen mind egy többségi hatalommal szembeni kisebbségi-közösségi érdekérvényesítés dinamikájában értelmeződik, és nem ritkán szimbolikus állásfoglalásokban, gesztusokban nyilvánul meg.

Nagyjából Osvát lexikonával egy időben viszonylag hosszasan ír viszont a transzilvanizmusról doktori disszertációjában Ion Chinezu. A román irodalomtörténész *Aspecte din literatura maghiară ardeleană (1919–1929)* című kötete olyan összefoglalója a korabeli erdélyi magyar irodalomnak, amelyet a téma kutatói általában ritkán idéznek. Chinezu kötetének jelentősége nem annyira megállapításainak újszerűségében

¹ Osvát Kálmán, *Erdélyi lexikon* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2002; A mű eredeti megjelenési helye Nagyvárad, 1928.)

rejlík (alapvetően témavezetője, Kristóf György, illetve György Lajos és Kuncz Aladár megállapításaira támaszkodik), hanem abban a látószögben, amellyel az 1919 utáni erdélyi magyar irodalom első évtizedének irodalmi mozgásait nézi. Ebben az olvasatban a transzilvanizmus „akkor került a felszínre, amikor Erdély Bukarest felé fordította az arcát – ez az igazság.”² A magyar nyelven író erdélyi irodalom, és uralkodó irányzatának tekintett transzilvanizmus kapcsán a hangsúly tehát azokra az elemekre esik, amelyekben eltér a Magyarországon író erdélyi irodalomtól: a „mély, természet iránti érzékenység, a konzervativizmus és a modernizmus sajátos keveréke, a kiegyenlítő eklektika szelleme és hangsúlyos etikai jelleg.”³

2.

TRANSZILVANIZMUSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A transzilvanizmust gyakran tárgyaljuk úgy, mint az erdélyi magyar értelmiség belső ügyét, egy olyan, elsősorban irodalmi/esztétikai szempontok szerint tárgyalható jelenséget, amelyet írók, kritikusok, gondolkodók, a szellemi élet emberei találtak ki, és éppen ezért csak lazán kapcsolódik a valósághoz. Pomogáts Béla 1983-as kismonográfiája már az alcímével jelezte ezt az irodalmi kapcsolódást (*A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.), de ilyen értelemben tárgyalta a kilencvenes évek talán legnagyobb hatású műve is, Cs. Gyimesi Éva tollából (*Gyöngy és homok. Ideológiai értékelések az erdélyi magyar irodalomban*, Bukarest, 1992.), vagy Nagy György tanulmányai (többek között: *A kisebbségi helytállástól a közösségi desirabilitásig*

² Ion CHINEZU, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană 1919–1929* (Kolozsvár, Editura Revistei „Societatea de maine”, 1930), 15

³ CHINEZU, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană 1919–1929*, 19.

és vissza, Korunk, 1993/1, 18–32.). Az irodalomtörténészek ebben elsősorban maguknak a kortársaknak a visszaemlékezéseire, illetve a második és harmadik nemzedék transzilvanizmust támadó, árnyalni vágyó érveire támaszkodnak. Tanulságos ebben a megközelítésben Jancsó Elemér meglátása, aki egyenesen írói leleménynek minősíti a nem speciálisan gazdasági és társadalmi adottságokból eredeztethető transzilvanizmust: „Ennek a reális, de nehezen meghatározható transzilvánizmusnak azonban kevés köze van ahhoz az erdélyiséghez, amelyet zöld asztal mellett agyaltak ki Erdély írói és kritikusai.”⁴

Kós, Kuncz, Makkai (valamennyien regényírók is) és mások munkássága kétségtelenül arra irányult, hogy elméletileg körvonalazzon egy értékrendszert, ilyen értelemben tehát jogos a transzilvanizmust annak irodalmi-publicisztikai vetületében vizsgálni, annál is inkább, hogy ennek fontos, kanonizált szövegei nemegyszer éppen a fent említettek munkái közül kerülnek ki. Ugyanakkor célszerű nem összemosni az esztétikai kánont előíró és működtető transzilvanizmust a politikai ideológiaként működő transzilvanizmussal. Jellegzetesen irodalmi érdekkörű (és a politikai realitásban vajmi nehezen kamatoztató elképzelés) a kisebbségi (regionális) irodalom a priori magasabbrendűségének elve. A kisebbségi helyzetbe került magyarság kialakuló irodalmának ugyanis óhatatlanul számolnia kellett a provincializmus veszélyével. Ennek elkerülésére (pon-tosabban ennek fogalmi kiiktatására) látszott alkalmasnak Kuncz Aladár elképzelése, aki etnocentrikus keretek közt maradvá ugyan, de nem a nemzetit, hanem a regionálist vélte az egyetemességhez szorosabban kapcsolódó kategóriának. „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség.”⁵

⁴ JANCSÓ Elemér, *Az erdélyi irodalom útjai 1918–1931*, Új arcvonal antológia (Kolozsvár: Minerva, 1931?).

⁵ KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám”, *Erdélyi Helikon* (1929): 487–492.

Ilyen értelemben a kisebbségi irodalom sem alárendeltje a nemzeti irodalomnak, hanem az egyetemességre való törekvésben előjárója, hiszen sajátos multikulturális érzékenysége folytán nyitottabb a nemzeti eszme fölött álló, egyetemes kulturális értékekre. Ugyancsak ezt az elvet fogalmazza meg Makkai Sándor is, egyúttal a kisebbségi identitás magasabb rendű voltát hangsúlyozva. „Minden önálló ország kultúrája szükségképpen alkalmazkodik a politikai érdekekhez, ellenben a kisebbséget ilyen érdekek nem kötven, nemzeti jellemét mindig egyetemesebb emberi ideálok szolgálatába állíthatja, s kultúrájában keresheti és megközelítheti a nemzeteket összekötő nagy érdekek csúcsait.”⁶

A transzilvanizmus hívei, illetve a későbbiekben az irodalomtörténészek többnyire egyetértenek abban, hogy az irányzat egyik legjellemzőbb vonása a humanista értékekre való nyitottság volt. Mivel a transzilvanizmus nem volt pontosan definiált ideológia, hanem különböző értékrendszerek össze-sítője, olykor valóban nyitottabbnak tűnt, mint például a konzervatív (erdélyi és főképp magyarországi) körök vagy ideologikusabb és türelmetlenebb korszakában a *Korunk*. Valószínű, hogy az ideológiai bizonytalanság mellett a mindennapi élet reális követelményei okozták ezt a relatív nyitottságot. „Az erdélyi lélek nem a progresszió és nem a konzervativizmus közötti különbségből virágzott életre, hanem abból a tényleges helyzetből, hogy amióta az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetbe került, azóta úgy a jobb-, mint a baloldali világszemlélet megszűnt számára a hatalomgyakorlás eszköze lenni”⁷ – írja Tabéry Géza.

A transzilvanizmust hirdető írásokból (bármennyire hézagos volt a nevezett ideológia definíciója) voltaképpen egy előíró típusú, „progresszív” kánon rajzolódik ki, amelyben fontos

⁶ MAKKAI Sándor, „Közönség és irodalom”, in MAKKAI Sándor, *Az élet kérdezett II*, (Budapest: Révai, 1935), 20–21.

⁷ TABÉRY Géza, *Emlékkönyv* (Erdélyi Szépmíves Céh, 1930), 61

szerepet kapnak a közösség iránti elkötelezettség, illetve a lokális geokulturális szempontok. A tágabb (inkább kulturálisan értelmezendő) hazával szemben a szűkebb régiónak, a szülőföldnek lesz a transzilvanizmusban kiemelkedő szerepe. Kós Károly történelmi regényében, a kulcsműnek tekinthető *Varju nemzetségben* például a Pojána zárja magába az áhított kincset, a fejedelem sem szerezheti meg azt, mert az kizárólag Erdély védelmére és nem hódító célokra fordítható. A regény zárlatában az eltérő politikai és társadalmi érdekek által vezérelt szereplők pedig együtt védelmezik a tatárdúlás idején szűkebb hazájukat, Kalotaszeget. A természeti képek szimbolikus jelentésképző szerepet játszanak Nyirő és Tamási prózájában is.

A szülőföldkultusz preferált kifejeződési területe természetesen ekkoriban a líra. A transzilvanista költészet kanonizált darabjaiban a különböző természeti szimbólumok egy eszmei szülőföld képét rajzolják ki, legyen az a kosályi kert Bartalis János költészetében, vagy a kaotikus, változásoknak kiszolgáltatott emberi élettel szemben álló örök természeti rend Áprily-nál vagy Reményiknél, netán a kopár fokon megkapaszkodó magányos fenyő a székelyudvarhelyi Tompa Lászlónál.

A transzilvanizmus a regionális földrajzi környezet preferálása mellett identitáskonstruáló is, természetes gesztussal nyúl vissza témaként a régió történelméhez, ugyanakkor kitüntetett értékképző szerepet biztosít a szenvedés és a tűrés ethoszának. A szerzők a történelmi korok és események közt bolyongva egy olyan hasznosítható hagyománystruktúrát próbálnak az 1920-as években (re)konstruálni, amelyben hangsúlyos szerepet játszik Erdély, illetve az önálló erdélyi fejedelemség. „A transzilvanizmus – mai szemmel nézve – lényegében nem más, mint arcunk szemlélete a forrás vizében: ilyenek vagyunk”⁸ – írta a kezdetekre visszaemlékezve 1941-ben Ligeti Ernő. Az inkább költői képnek, mint definíciónak tekinthető megjegyzés

⁸ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma: Egy nemzedék szellemi élete: 22 esztendő kisebbségi sorsban* (Kolozsvár: Fraternitas, [é.n. 1941]), 104.

azonban ráirányítja a figyelmet a transzilvanizmus alapvonására: képlékenységre. Radikálisan fogalmazva: transzilvanizmus nincs, csupán különböző szerzők által megfogalmazott transzilvanizmusok léteznek. A transzilvanizmus nem jelent egyetlen rendszerezett ideológiát, a víz fölé hajló arc analógiáját követve képlékenyen alkalmazkodott aktuális (újra)fogalmazójának álláspontjához. Ebből kifolyólag több változata létezik, egymásnak ellentmondó gondolatok jelentkezhetnek ugyanezen a néven, csak a két világháború közti korszakban több (külső és belső) vita során feszültek egymásnak különböző elképzelések arról, hogy milyen, illetve milyen legyen az erdélyi magyar irodalom és ezen belül az új erdélyi gondolat, a transzilvanizmus.

Pomogáts Béla tizenöt fontosabb vitát,⁹ eszmecserét sorol fel a *Jelszó és mithosz*-vita anyagát közreadó kötet¹⁰ előszavában, a *Napkelet* 1920-as évfolyamában közölt, az erdélyi irodalom új feladatait számba vevő írásoktól az 1943-as *Termés*-ankéig. Ezek jelentős része természetesen nem konkrétan a transzilvanizmus kérdésköréhez kötődik, de éppen a transzilvanizmus fogalmi képlékenysége miatt, illetve a résztvevők közti gyakori személyi átfedések okán, mindegyik kapcsolható szorosabb

⁹ Ezek az alábbiak: 1. Vita az erdélyi magyar irodalomról a *Napkelet* 1920-as évfolyamában, 2. Viták Kós Károly *Kiáltó szó* című röpirata kapcsán, 3. Viták Makkai Sándor Ady-értelmezése kapcsán 1927-ben, 4. Ravasz László: *Irodalmi skizma* című tanulmányát követő polémia, 5. „Vallani és vállalni”-vita (1929-ben), 6. Az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* vitája 1930-ban, 7. Vita a fiatal irodalomról 1930-ban, 8. Makkai Sándor *Magunk revíziója* című tanulmányát követő vita 1931-ben, 9. az *Erdélyi Helikon* 1932-es évfolyamában *Élet és irodalom* címen közreadott ankét írásai, 10. Az EMÍR kiválását követő megszólalások, 11. az 1936-ban Magyarországra áttelepülő Makkai Sándor *Nem lehet* című írására született reakciók, 12. a Vásárhelyi Találkozó vitája 1937-ben, 13. Szemlér Ferenc *Jelszó és mithosz* című vitáirata s az arra reagáló írások, 14. az *Erdélyi Helikon* körének második bécsi döntést követő 1940. decemberi és 1942. júliusi állásfoglalása; és végül 15. a *Termés* által 1942-ben *Elvek, gondolatok* címen közölt ankét.

¹⁰ POMOGÁTS Béla, szerk., *Jelszó és mítosz* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 7–11.

vagy lazább módon a transzilvanizmus kérdésköréhez is. Ezek közül a legjelentősebb az 1929 végén, 1930 elején zajló, az író és az irodalom közösségben betöltött szerepét firtató *Vallani és vállalni*-vita, amelyet Kuncz Aladár az *Erdélyi Helikon* lapjait szinte kísérleti laboratóriumként használva maga provokált ki, és amely elsőként mutatott rá a transzilvanista egység illuzórikus voltára. (Az egyébként *Romuárd és Andriána* címen (1927) történelmi regényt is író Berde a metaforikus történelmi regények létjogosultságára rákérdező írása megosztotta a szerzőket, ugyanakkor felszínre hozta az esztétikai értékrendek közt lappangó különbségeket. Az itt fölmerült elmentések azonban végső soron nem osztották meg magát a helikoni csoportosulást, ahogy a Berde Mária, Tabéry Géza és Olosz Lajos kezdeményezte EMÍR (Erdélyi Magyar Írói Rend) megalakítása 1933-ban sem jelentett valódi szakadást, hiszen „a marosvécsi Helikonhoz való tartozás megőrzése” mellett foglalt állást, tevékenysége pedig nagyjából kimerült abban, hogy jobbra a szerzők költségén megjelentetett néhány olyan könyvet, amelyet a Szépmíves Céh nem vállalt, illetve belső Erdélyen kívül is felolvasóesteket szervezett. A helikoni közösség és eszmék ideológiai képlékenysége csak kis mértékben tette lehetővé tagjai számára a nyílt szembenállást, a Helikon körén belül bármilyen gondolat egyforma eséllyel talált támogatókra és ellenzőkre. Épp ez adta az írói tömörülés sokszor emlegetett szabadságfokát.

Jellemző, hogy a transzilvanizmust leginkább bíráló *Jelszó és mithosz* szerzője, Szemlér Ferenc, tanulmányának¹¹ megírása idején (1937) öt éve tagja a helikoni társaságnak, írása pedig a társaság folyóiratában, az *Erdélyi Helikon*ban jelenik meg. Szemlér abból indul ki, hogy a transzilvanizmus tartalmát tekintve csupán „kiürült” jelszó, és valójában mindig is jelszóként működött, vagyis tárgyi tartalmát körkörös és nem logikai érveléssel bizonyították, ha egyáltalán bizonyították hívei.

¹¹ SZEMLÉR Ferenc, „Jelszó és mithosz”, *Erdélyi Helikon* (1937): 592–604.

Szemlér sorra veszi a transzilvanizmus alapfogalmait (erdélyi liberális szellem, földrajzi és történelmi viszonyok által meghatározott erdélyi lélek stb.) és rámutat arra, hogy ezek létezése sem logikailag, sem tények által nem bizonyítható. A transzilvanizmust védelmébe vevő válaszcikkében¹² Kós Károly pedig (bár nem perdöntő bizonyítéknak, csupán oldalvágásnak szánja) figyelmeztet arra is, hogy a fiatal nemzedék írásában sem körvonalazódik új, a transzilvanistától eltérő kánon. Noha ez a vita nemzedéki összecsapásnak indult, a hangsúly elsősorban az irodalom és közösség viszonyára, illetve az irodalom társadalmi valósággal kialakított viszonyára esett. A fiatal nemzedék képviselői, köztük a kezdeményező által személyesen levélben is állásfoglalásra kért Böződi György, Kiss Jenő, Kováts József, Nagy István és Szenczei László tartalmatlanná lett jelszóként elutasítják, a Kós Károly körül felsorakozó idősebb szerzők (Kacsó Sándor, Ligeti Ernő, Szentimrei Jenő) helyenként indulatosan védelmezik a transzilvanizmus álláspontját.

Ma már egyértelmű, hogy Szemlér tévedett, amikor arra a magabiztos következtetésre jutott, hogy a transzilvanizmus varázserejét veszítve egyszerűen eltűnt. A transzilvanista értékrend elemei a helytállás és a szenvedésből értéket kivácsoló magatartás megannyi szimbóluma (magányos fényő, árral szembeszegülő pisztráng, súly alatt növvő pálma, gyöngyragyló motívumok stb.) hol látens módon, hol dominánsan az 1990-es évekig jelen van az erdélyi magyar irodalomban.

Közös vonása a két világháború közti korszak mindegyik, irodalmi álláspontokat ütköztető vitájának, hogy az írások megjelenési helye jellemzően az irodalmi folyóiratok húszas évek végére kiépülő hálózata (*Pásztortűz*, *Korunk*, *Erdélyi Helikon*), de a nagyobb, tágabb érdeklődésre számot tartható eszmetisztázások egyik-másik írása (elsősorban a sajtóban is

¹² Kós Károly, „Jelszó és mithosz?“, *Erdélyi Helikon* (1937): 766–770.

dolgozó szépíróknak köszönhetően) részben nem ott, hanem különböző napilapokban jelenik meg. A magyar irodalmi kultúra ekkor még erőteljesen folyóirat-centrikus, alig van olyan irodalmi mű, amelyből ne jelennének meg részletek folyóiratokban, ugyanakkor annak a különleges szerepnek hála, amit a napisajtó az erdélyi magyar irodalom formálódásának első esztendeiben jobbra kényszerűen betöltött, nem meglepő az sem, hogy az irodalom a hétfői lapszámokon túlmenően, eszmetisztázó, illetve polemikus írások formájában még a harmincas években is helyet kap az újságok hasábjain. Az írók/költők számára a napilap a szakfolyóiratokénál lényegesen nagyobb, ugyanakkor heterogénebb olvasóközönségével, gyorsabb átfutási/megjelenési idejével mindig kéznél levő, alternatív publikációs fórumot biztosított. A továbbiakban épp ezen megfontolásokból rátérek a sajtó két világháború közti szerepének ismertetésére.

3.

NAPILAPOK SZEREPE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ERDÉLYI ÉLETBEN

Mindkét a bevezetőben említett kiadvány, Osvát praktikus használatra szánt *Lexikona*, illetve Chinezu tudományos igényrel megírt, az erdélyi magyar kultúra egy szeletét a román nyelvű olvasóknak bemutatni szándékozó munkája egyetért abban, hogy a transzilvanizmus (s tágabb értelemben a teljes erdélyi magyar kulturális élet) létrejöttének legelső szellemi terepe, kétségeinek, vitáinak tisztázó fóruma a sajtó. „Hibái és vétségei mellett, mégis a napisajtó volt az egyetlen közéleti tényező, mely kötelességteljesítésben és ní-
vóban a súlyos évek súlyos feladatára (annyi elégtelenség között) elégségesnek és méltónak mutatkozott. Erdély régi

újságíró csoportja, kiegészülve az irodalom újságírásban elhelyezkedett embereivel s az emigráció jobbjaiával, komolyan vehető sajtóval ajándékozta meg Erdély szellemi életét”¹³ – írta a napisajtót bemutató szócikkében Osvát Kálmán. Chinezu pedig, miután virágos képet festett a román fennhatóság alá került területek magyar nyelvű sajtójának számbeli, példányszámbeli és minőségbeli növekedéséről, hangsúlyozza, hogy különösen a háborút követő időszakban „a napilap helyettesíti a könyvkiadót és az irodalmi lapokat, és sok mai író és költő megfordult a napilapok szerkesztőségi asztalai mellett, amíg az irodalmi lapok jobban erőre nem kaptak.”¹⁴

A versailles-i béketárgyalások nyomán kialakuló új erdélyi magyar közélet első időszakában valóban döntő fontosságú szerepet kapott a sajtó. Kolozsvár az első világháború előtti Erdély közéleti/kulturális életében is kiemelt szerepet játszott, 1919 után azonban egyszerűen sajtóközpontja lett Erdélynek, ami új szerepet biztosított a Kolozsváron megjelenő napilapoknak is. Központi szerepbe kerülését hagyományos közéleti centrum volta mellett a hírforrások más városokhoz képest viszonylagos gazdagsága is indokolta. Itt székelt néhány speciális erdélyi ügyekkel foglalkozó közhivatal, mint például a Kormányzótanács, (Consiliul Dirigent), itt voltak a konzulátusok, útlevél-kirendeltségek, itt élt sok, az egyre jobban körvonalazódó politikai és közéletben szerepet vállaló személyiség, és Kolozsvárhoz kötődött az egyetem és néhány tudományos társaság munkája is. „Erdély közlete ott sűrűsödött, a perifériák tekintete oda fordult, a közéleti elhatározások hírét mindenki onnan várta, és Kolozsvár egyszerűen sajtóközpontja lett Erdélynek.”¹⁵

¹³ OSVÁT, *Erdélyi lexikon*, 254.

¹⁴ „Gazeta ține loc casei de editură și revistei și mulți din poeții și prozatorii de azi au trecut pe la mesele de redacții, până când revistele și-au putut face un rost mai temeinic.” (Saját fordítás, V. J.) CHINEZU, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană 1919–1929*, 9.

¹⁵ OSVÁT, *Erdélyi lexikon*, 252.

A város centrumszerepének köszönhetően megnövekedett a kolozsvári napilapok, különösen a Bartha Miklós által 1878-ban alapított, 1880 óta megjelenő *Ellenzék* és az 1918 karácsonya óta megjelenő *Keleti Újság* befolyása. Mivel a *Brassói Lapok* kivételével egyetlen más városi lap sem tudott kilépni a lokális sajtó keretei közül, a kolozsvári lapok az első világháborút lezáró béketárgyalások idején kvázi-országos napilappá váltak, és ezt a szerepüket megszűnésükig őrizték. A vidéki és országos napilapok közti különbség sem a példányszámot, sem pedig a hírszolgálatot vagy a lapban közölt írások minőségét tekintve nem azonos egy klasszikus centrum-periféria viszonytal (például a XIX. század fordulójának Budapest-vidék különbségtételével), hiszen a két világháború közti időszakban voltaképpen valamennyi erdélyi magyar napilap a kisebbségpolitika szolgálatában állt. Az „országos” jelző ez esetben inkább „erdélyiként” értendő, hiszen ezek a lapok elsősorban azzal foglalkoztak, ami a kibővült Erdélyt, mint Románia egyik új tartományát, s ezen belül az ottani magyarságot érinti. Sajátos, regionális világképükre jellemző, hogy a jelentősebb, különösen a kisebbséget érdeklő/érintő parlamenti eseményekről, és néhány fontosabb (vagy egyszerűen látványosabbnak, botrányosnak ítélt stb.) bukaresti történetről rendszeresen beszámoltak ugyan, de az új fővároson kívüli román élet már nem, vagy csak kevéssé foglalkoztatta az erdélyi magyar sajtót, illetve olvasóját.

Az első világháborút követő években a magyar nyelvű sajtóorgánusok alapítása Erdélyben viszonylag zökkenőmentesen zajlott, ám a frissen alapított és a háborút átvészelő lapok fenntartását, működését a gazdasági viszonyok szorítása mellett a cenzúra jelenléte is megnehezítette. A két világháború közötti erdélyi magyar sajtó első éveinek helyzetét felmérő György Lajos 330 sajtótermék jelenlétét regisztrálta, melyek közül a tanulmány megírásának időpontjában (1924)

104 különböző (többek közt cenzurális) okokból már nem jelenhetett meg.¹⁶

Chinezu helyesen mérte fel, hogy 1919 után meredeken nő a magyar nyelvű sajtóorgánumok száma Erdélyben, ám a friss alapítású lapok kiugróan magas száma nem annyira az új fennhatóság alatt virágzó médiapiacnak, mint inkább annak köszönhető, hogy 1939-ig sem óvadék, sem engedély nem kellett a lapalapításhoz, csupán erkölcsi bizonyítványt kellett bemutatni, és bejelenteni az új lapot, illetve a felelős szerkesztő nevét a helyi polgármesteri hivatalnál. Ezek után a vállalkozó szerencséjétől és rátermettségétől függött, hogy miből és hogyan állította elő a lapot. Természetesen az elinduló, majd pénz hiányában rövidesen megszűnő vállalkozások voltak a gyakoribbak, a fent említett lapokból 1923. december 31-ig mindössze 139 maradt. Szépirodalmi ebből is 15 lap volt „csupán”.

A berendezkedő román hatóságok már 1919-ben 22 erdélyi városban mintegy 533 alkalmazottal megszervezték a cenzúrahivatalt, amely különösen szigorúan bánt a kisebbségi sajtóval. Az erdélyi magyar lapokat (is) sújtó cenzúra a sajtószabadságot szavatoló 1923-as román alkotmány életbe lépése után sem enyhült. Marian Petcu szerint 1923 után a román cenzúra elsősorban a magyar sajtó „irredenta megnyilvánulásaira” volt kielezve. „Továbbra is figyelemmel kísérték és megtorlással büntették azokat a sajtóorgánumokat, amelyek nem illeszkedtek a román állam hivatalos politikájához, például az irredentizmussal vádolt magyar orgánumokat, amelyek Erdély Romániával való egyesülése ellen tüntettek.”¹⁷

¹⁶ GYÖRGY Lajos, „A romániai magyar időszaki sajtó öt esztendeje 1919–1923”, *Erdélyi Irodalmi Szemle* 7 (1924): 239–257.

¹⁷ „Au continuat să fie urmărite și reprimare organele de presă care nu aveau la politica oficială a statului român – cele maghiare care militau contra unirii acestei provincii cu România, acuzate de irredentism.” (Saját fordítás, V. J.). Vö. MARIAN PETCU, *Puterea și cultura* (Iași: Editura Polirom, 1999), 130–131.

A két világháború közti román cenzúra a magyar sajtótermékeket illetően különösen „a.) a magyar nemzeti öntudat erősítését tápláló cikkekre, b.) a román államvezetés bármilyen kritikájára, c.) a román nemzeti érzület »megsértésére«, d.) a renegát magyarok magatartásának elítélésére, e.) a Magyarországot kedvező színben feltüntető írásokra” volt érzékeny.¹⁸ A külső cenzúra állandó jelenléte nyilván nagyobb elővigyázatosságra, esetenként „belső cenzúrára” is kényszerítette a kor újságíróit, ám a külső és belső (ön)cenzúra hatásának dacára a korszak bővelkedett sajtóperekben, amelyek többnyire pénzbüntetéssel, írástól való eltiltással, adott esetben börtönbüntetéssel zárultak.¹⁹

4.

IRODALOM ÉS NAPISAJTÓ VISZONYA

Irodalom és újságírás viszonya a XX. század első felében mind Erdélyben, mind pedig Magyarországon sokkal szorosabb volt, mint napjainkban. A sajtó professzionalizálódásának kora ez, amikor a polgárosodásnak és a távközlési forradalomnak köszönhetően egyre fontosabbá válik a hírszolgáltató, informáló jelleg, és a szépirodalom fokozatosan kiszorul a napisajtó oldalairól. Az újságírás „irodalmiatlanításának” folyamata azonban

¹⁸ CSEKE Péter, *Paradigmaváltó erdélyi törekvések* (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2003), 240.

¹⁹ Az 1928-as választásokon a Nemzeti Parasztpárt győzött, melynek vezetője, Iuliu Maniu demokratikus reformokat, kisebbségi jogokat ígért, s hatalomra jutásakor, 1928. november 21-én egy rendelettel megszüntette a cenzúrát. Utóbb Maniu ugyan nem tudta betartani ígéreteit, de lényegében a következő cenzúramentes öt év alatt épült ki az erdélyi magyar közélet csaknem minden területét lefedni képes sajtó. A szélsőjobb oldali eszmék európai térnyerésének idején, 1933-ban újra bevezetik a cenzúrát, amely a továbbiakban sem az 1938-as királyi diktatúra, sem az azt megdőntő Antonescu-rezsím alatt nem szűnik meg (később pedig, a kommunista korszakban meghatározó szerepet játszik).

lassan megy végbe, a XX. század első felének számos irodalomtörténésze hajlik még arra, hogy az újságírást irodalmi műfajok társaságában tárgyalja. Thienemann Tivadar a szépirodalmi mű egyik lehetséges megjelenési formájaként beszél a „folyóírásról”, amit befejezetlensége és az olvasóval való sajátos, akár úgy is mondhatnánk, interaktív viszonya különböztet meg a könyvben közölt szövegtől. A napisajtó nála az az irodalmi forma, amely naponta felfüggesztődik, de „elvben sohasem fejeződik be”, amely „az olvasó napi igényeihez alkalmazkodhatik, az olvasó maga is cselekvően befolyhat a kialakításába, [...] végül is úgy érzi, hogy az idősjátó az az irodalmi forma, melyet maga teremtett, mely az ő gondolatait fejezi ki és az ő vágyait tolmácsolja a nagyvilágban”.²⁰

Szépirodalom és újságírás fogalmkörének összemosódása bizonyos mértékig a XX. század végéig fennáll, Szerdahelyi István *Műfajelmélet mindenkinek* című, alapvetően irodalmi műfajokat tárgyaló könyvében például szerepelnek olyan sajátos sajtóműfajok, mint a vezércikk, riport, vagy átmeneti műfajok, mint a tárca, glossza, jegyzet stb.²¹ Szépirodalom és újságírás összemosását az irodalomtörténeti munkákban elősegítette az a tény is, hogy a két világháború között sok neves költő, író (például Krúdy Gyula, Márai Sándor, Kosztolányi Dezső, Erdélyben Ligeti Ernő, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Szentimrei Jenő, Tabéry Géza, Dsida Jenő, Thury Zsuzsa és mások) újságíróként, szerkesztőségben (is) dolgozott. Ennek fényében az újságírást a szépirodalomhoz képest alsóbbrendű, esetenként csupán megélhetést biztosító tevékenységnek tekintették, olyan területnek, ahol a szerző irodalmi életben átélt

²⁰ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (Pécs: Minerva-könyvtár, XXV. k. 1931), 181.

²¹ A digitalizáció térnyerésével ez a jelenség bizonyos közegben ugyancsak megfigyelhető, az esetenként hírközlő portálok felületéhez csatolt újságírói vagy tematikus blogok nyelvi, stilisztikai jellemzői ugyancsak az irodalmiság irányába hatnak. Vö. SZERDAHELYI István, *Műfajelmélet mindenkinek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997).

sikerei tekintélyimport formájában megnyilatkozhatnak. A budapesti napilapok és napilapjellegű hétfői lapok főszerkesztőinek és felelős szerkesztőinek életrajzából Sipos Balázs arra a következtetésre jut, hogy „a 20. század első felében karriergeneráló tényező (...) egy-egy színdarab valamelyik fővárosi teátrumában való bemutatása, egy-egy novelláskötet vagy regény megjelenése, illetve valamilyen irodalmi elismerés, lett legyen az akár pályadíj, akár olyan szervezet tagsága, mint mondjuk a Petőfi Társaságé. Ebből viszont az következik, hogy a szépírási és az újságírás között értékbeli különbséget láttak a kortársak, mégpedig az előbbi javára, és emiatt törekedtek arra, hogy a zsurnalizmus határait elmosassák, bizonytalanná, átjárhatóvá tegyék.”²²

A két világháború közti Erdélyben sajtó és irodalom viszonyát a sajátos kisebbségi helyzet is befolyásolta. A közélet alakításában (lásd például a transzilvanizmusnak egy sajátos erdélyi identitástudat kialakítására való folyamatos törekvéseit) kiemelten fontos szerepet kapott a szépirodalom, a szövegek megjelentetéséhez, minél nagyobb tömegekhez való eljuttatásához pedig szükség volt a napisajtó kínálta lehetőségekre (nagyobb példányszám, nagyobb olvasóközönség, gyorsabb mozgás stb.). Másfelől a mindennapi cenzúrának kitett sajtó nem láthatta el szabadon politikai, informáló, véleményalakító szerepét, maradt hát tere az irodalom számára is. Harmadrészt a két világháború közti erdélyi irodalom számos fontos egyénisége (Bánffy Miklós, Kós Károly stb.) ha politikait ritkábban is, közéleti szerepet viszont gyakran vállalt, így szépírói megszólaltatásuk közéleti szerepüket erősítette. Az írói megszólalás egyébként is igen gyakran burkolt formában való közéleti megszólalásnak tekinthető, például Tamási nem egy novellájának gondolatai visszaköszönnek cikkeiben.

²² SIPOS Balázs, „Irodalom és újságírás viszonya a 20. század első felében Magyarországon”, *Médiakutató* Tél (2002): 68.

Az első világháborút követő években, vagyis abban a korszakban, amit Ligeti Ernő irodalomtörténeti segédkönyvként is olvasható *Súly alatt a pálma* című, az erdélyi magyar irodalom történetét fejlődés és hanyatlás dinamikájában megragadó munkájában „hőskornak” nevez, csaknem kizárólag a napisajtó töltötte be a kulturális/irodalmi fórum szerepét. Az ugyancsak újságíróként dolgozó Ligeti némi zsurnaliszta túlzással így jeleníti meg a húszas évek erdélyi magyar sajtójának jelentőségét: „az átmeneti időkben és később is, csaknem egy évtizeden keresztül, az erdélyi sajtó jelentett úgyszólván mindent, a sajtó volt az erdélyi magyarság egyetlen megnyilatkozása, az egyetlen kopolya, amin keresztül a magyarság lélegzett.”²³ A Budapesttől, mint irodalmi centrumtól elszakított, önálló intézmények nélkül maradt, háborús traumákat nyögő országrészben kezdetben az irodalomszervezés feladatköre is javarészt a napilapokra hárult. Olyan lapokra gondolok itt, mint a kolozsvári *Keleti Újság* (különösen annak irodalmi mellékleteként működő *Napkelet*), az *Ellenzék*, a *Nagyvárad* *Napló*, a *Brassói Lapok* vagy a *Temesvári Hírlap*.

Az első irodalmi lapok nem Kolozsváron, a későbbi szellemi központban indultak, hanem az új szellemi áramlatok befogadására kiválóan alkalmas Nagyváradon (*Magyar Szó*, *Tavas* 1919), és Osvát Kálmán jó értelemben vett megszállottságának köszönhetően Marosvásárhelyen (*Zord Idő*). Az avantgárd irányzatok is fórumhoz juthattak Szántó György rövid életű lapjában, az aradi *Periszkóp*ban, vagy Franyó Zoltán *Genius*ában, illetve az *Új Genius*ban. Később a rendszeres megjelenést biztosító anyagi háttérrel, szervezett író- és olvasókörrrel rendelkező irodalmi/kulturális folyóiratok (*Pásztortűz*, *Erdélyi Helikon*, *Korunk*) megjelenéséig, az irodalmi élet erővonalainak húszas évek második felében történt megszilárdulásáig a hosszabb-rövidebb életű irodalmi lapok mellett megmaradtak fontos publikációs fórumnak a különböző

²³ LIGETI, *Súly alatt a pálma*..., 34.

napilapok irodalmi mellékletei/rovatai. A harmincas évek során a napilapokban némiképp háttérbe szorult az irodalom, de az *Ellenzék*, a *Keleti Újság* vagy a *Brassói Lapok* hétvégi mellékletei nem csupán szórakoztató irodalmat közöltek, hanem fontos és megbecsült irodalmi publikációs fórumot kínáltak az erdélyi írók számára. A napilapok aktív szerepet játszottak az irodalmi élet formálásában is, eleinte különböző pályázatok kiírásával, majd azzal, hogy teret és az irodalmi lapokénál jóval szélesebb körű nyilvánosságot biztosítottak egyes irodalmi jellegű vitáknak. 1929-ben például a *Brassói Lapok* közölte Kacsó Sándor *Gyávák voltak-e az erdélyi magyar írók?* című írását, ezáltal egy szűken vett irodalmi/esztétikai kérdést nagy aktualitású közéleti témaként keretezve fontos szerepet játszott az írók erkölcsi elkötelezettségéről folyó vita országos méretűvé növekvésében. A Kuncz Aladár által generált, a húszas évek végén nagy népszerűsége szert tevő történelmi regény szerepét, aktualitását vizsgáló vita hozzászólásainak jelentős része a *Brassói Lapok*, az *Ellenzék*, a *Keleti Újság*, illetve a *Temesvári Hírlap* oldalain is megjelent, sőt mondhatni a vita javarésze a *Brassói Lapok*ban zajlott (a huszonkilenc írásból tizenegy ott jelent meg).

A húszas években formálódó erdélyi magyar irodalmi élet két igen jelentős fórumának két kolozsvári napilap, a *Keleti Újság*, illetve az *Ellenzék* bizonyult. A *Keleti Újság* 1919 őszétől közölt rendszeresen irodalmat, leggyakrabban szereplő szerzői: Balázs Ferenc, Bárd Oszkár, Bartalis János, Becski Irén, Benedek Elek, Kaczér Illés, Kádár Imre, Kakassy Endre, Karácsony Benő, Kiss Ida, Ligeti Ernő, Nagy Dániel, Szentimrei Jenő, Szombati-Szabó István és Zsolt Béla.²⁴ A fenti lista is

²⁴ MÓZES Huba, „A Keleti Újság 1918–1927 között”, in MÓZES Huba, *Sajtó, kritika, irodalom* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1983), 102. Mózes statisztikája szerint 1919 őszétől 1927. augusztus 13-ig a *Keleti Újságban* mintegy 270 magyar szerző szólal meg. A szépirodalmi publikációk műfajonkénti megoszlása a következő: „kb. 86 költő, kb. 144 prózaíró, kb. 10 színműíró, kb. 85 irodalomkritikus és irodalompublicista, több mint

jelzi, hogy a korszak irodalmi publikációi közül a *Keleti Újság* irodalomkonceptiója 1920–22 között még nem annyira a transzilvanizmus, mint inkább az ugyancsak a Lapkiadó RT. által megjelentetett, a baloldali írók és egykori polgári radikálisok eszméihez közelálló, az erdélyi avantgárd próbálkozásaira nyitott *Napkeleté*hez állt közel. A *Keleti Újság* ugyanakkor fontos szerepet játszott az új tehetségek felkutatásában: a *Napkelettel* közösen (az *Ellenzéket* megelőzve) próbálkozott irodalmi pályázatok kiírásával, a transzilvanista kánon számos későbbi figurájának biztosítva korai publikációs fórumot. Az 1920 őszén három kategóriában (regény, elbeszélés és költemény) kiírt pályázatán például olyan szerzők és művek kerültek díjazásra (és kerültek be ezáltal az irodalmi köztudatba), mint a Nyíró József, Nagy Dániel, P. Gulácsy Irén vagy a verskategória „viszonylagosan legjobbjának bizonyuló” Bartalis János. A két évvel később (1922. március 3-án) kiírt, majd a beérkezett pályamunkák színvonaltalansága miatt 1922. június 15-én megújított novellapályázat győztese pedig *Föld embere* című novellájával a két világháború közti korszak legismertebb és legsikeresebb írója, Tamási Áron lett, akinek munkásságát a harmincas évek differenciálódott irodalmi erőviszonyai között is mind a transzilvanista-helikoni, mind a *Korunk* által képviselt balos, mind pedig a népi irodalom kánonja egyaránt nagyra értékelt. Tamási írói indulása szorosan kötődik a *Keleti Újsághoz*, 1922 és 1923 között itt jelentek meg első, részben az 1925-ös *Lélekindulás* című novelláskötetbe is bevett írásai (*Szász Tamás a pogány, Mikor az erdő ébred, Tengersok ideje annak, Vigadjatok ügyesen, Föld embere*).

38 műfordító.” Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a *Keleti Újság* politikai-ideológiai irányultsága, illetve irodalmi fórumként mutatott jelentősége a két világháború közti időszakban nem egységes. 1924-ben több korábbi főmunkatárs kivált a lapból, 1927-ben pedig az Országos Magyar Párt hivatalos lapjává szegődött, így kizárólag nemzetiségi politikai lapként jelent meg a későbbiekben és a húszas évek végétől irodalmi életben játszott szerepe is csökkent.

Bár a húszas évek első felében az erdélyi irodalomra a lírai kifejezésformák túltengése volt jellemző, a *Keleti Újság* szépirodalmi anyagát mind mennyiségileg, mind színvonalát tekintve a próza, különösen a rövidpróza uralta. Nemcsak Sipos Domokos, Gulácsy Irén, Kádár Imre és Szentimrei Jenő, hanem a *Tizenegyek* csoportosulása néven ismert, népi tájékozódású fiatal írók számára is fontos publikációs fórumnak számított a *Keleti Újság*: Tamási Áron említett művei mellett Kacsó Sándor novellái, Balázs Ferenc társadalmi élű meséi is itt jelentek meg. 1925-től a lap prózarovatában feltűntek a folytatásos regényközlések, Ligeti Ernő *Az ifjító szűz* (1925) című írása után a kor szak több nyelvre lefordított sikerregényét, Markovits Rodion *Szibériai garnizonját* közölte folytatásokban. (Utóbbi a szerzőség kérdését elbizonytalanító, különleges irodalmi „performansz” szimulálására is alkalmat adott, hiszen a *Szibériai garnizon* alcíme szerint „kollektív riportregény”, melynek megírásához Markovits a *Keleti Újság* 1926. december 25-i számában az olvasóközönség segítségét kérte, regénytervének felvázolása után arra szólítva fel az olvasókat, hogy írják meg neki saját világháborús, illetve fogság-élményeiket, „vegyenek részt a teljes kép kialakításában”).

A prózarovathoz képest a *Keleti Újság* versrovata (annak ellenére, hogy a korabeli poétikai formák csaknem mindegyikét megszólaltatta) mind minőség, mind pedig mennyiség tekintetében alulmaradt. A zömében népies-nemzeti epigonlira körébe tartozó versek és a transzilván szimbolista költészet mellett a lap teret nyújtott a merészebb, avantgárd szellemiségű alkotásoknak is. A *Keleti Újság* irodalmi rovatának nem volt Kuncz Aladárhoz hasonló, nagyformátumú szerkesztőegyenisége (az irodalmi szerkesztő feladatát az ifjú Dsida Jenő, majd Finta Zoltán töltötték be), az *Erdélyi Vasárnap*, majd a *Keleti Újság Vasárnapja* címmel megjelenő képes vasárnapi mellékletben, ha kis számban is, de mindvégig jelentek meg figyelemreméltó irodalmi alkotások. A húszas-harmincas évek

fordulójára a rendszeres megjelenésű, jól körvonalazott értékrenddel, stabil szerkesztő-, szerző- és olvasógárdával rendelkező szépirodalmi folyóiratok megerősödésével a napilapok (így a *Keleti Újság* is) irodalmi fórumként betöltött szerepe módosult: a szépirodalom ekkor már elsősorban a hétvégi pihenés, szórakozás, kikapcsolódás egyik lehetséges eszköze. (Erre utalnak a tipográfiai megoldások, a lap tördelése is, a szépirodalmi szövegek helyenként egy oldalra kerülnek a keresztretjtvénnyel, sakkfeladvánnyal.)

Az *Ellenzék* jelentős szerepet játszott az irodalmi élet alakításában és szervezésében, különösen a *Napkelet* megszűnése (1922) és az *Erdélyi Helikon* indulása (1928) közötti időszakban. A lap irodalmi rovatának (négyoldalas vasárnapi mellékletének) szerkesztője 1923 nyarától Kuncz Aladár, aki 1925-től társszerkesztőként meghívja Áprily Lajost is. A rendszertelenül megjelenő, egymás után születő és megszűnő folyóiratok korszakában az írók számára a *Pásztortűz* mellett az *Ellenzék* melléklete megbecsült publikációs fórumot, rendszeres megjelenést, sőt tisztességes honoráriumot is biztosított. A transzilvanizmus fogalmi hátterének egyik kidolgozójaként is számon tartott Kuncz Aladár szerkesztőként az értékpluralitás elvét vallotta, az *Ellenzék* irodalmi mellékletében különböző nemzedékekbe tartozó, különböző eszmei irányultságú íróknak egyaránt teret biztosított. A lap hasábjain így megjelenhettek az idősebb nemzedék tagjainak (Benedek Elek, Dózsa Endre, Szabolcska Mihály) írásai is, de már indulásuktól fogva közölte a második és harmadik erdélyi írónemzedék tagjainak (pl. Jancsó Béla, Jancsó Elemér, Dsida Jenő, Szemlér Ferenc, Bányai László, Szabédi László) verseit, tanulmányait, és teret biztosított a baloldali gondolkodók, alkotók (Gaál Gábor, Osvát Kálmán stb.) számára is.

Az *Ellenzék* irodalmi mellékletének törzsgárdáját azonban transzilvanista szerzők, a későbbi helikonisták alkották (Áprily Lajos, Tompa László, Reményik Sándor, Berde Mária,

Olosz Lajos, Bárd Oszkár, Bartalis János, Tabéry Géza, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyirő József, Kós Károly, P. Gulácsy Irén), a napilap (legalábbis a vasárnapi melléklete) ebben a korszakban tehát amolyan „elő-Helikonnak” tekinthető. Kuncz nagyjából azonos elvek szerint szerkesztette a napilap irodalmi rovatát, mint később az *Erdélyi Helikont*, ez az elv pedig „az Osvát Ernő-féle kritikai és szerkesztői koncepció erdélyi alkalmazása”²⁵

A két világháború közötti erdélyi irodalom eleinte erőteljesen líraközpontú, a próza háttérbe szorul, dráma pedig a harmincas évek derekáig szinte egyáltalán nem is létezik. A kialakuló erdélyi irodalmat így számos rangos költő képviselhette, hiányoztak viszont a novellisták, elbeszélők, inkább csak tárcanovellák, jegyzetek születtek a napilapok mindenkorhi szükséglete szerint. Ennek a műnemi aránytalanságnak ellensúlyozására az *Ellenzék* novellapályázatokat hirdetett (1923, 1925), mégpedig erdélyi, történelmi tárgyú írásokat kért, ezzel elindítva a következő években rendkívül népszerűvé váló történelmi regény és elbeszélés divatját. A színházi élet serkentésére az *Ellenzék* 1924-ben drámapályázatot hirdetett, majd (kisebb sikerrel) próbálkozott tanulmány- (1926), sőt anekdota-pályázattal (1927) is.

Kuncz szerkesztői munkája voltaképpen kiterjedt az irodalomszervezés, ízlésformálás mellett a közönségnevelésre is, egy olyan esztétikailag igényes, sajátos (és transzilvanista) értékekre fogékony olvasóréteg kialakításával, amely a körvonalazódó, alapvetően „nyugatos” tájékozódású irodalmat képes lehet fenntartani. Kuncz kezében az esztétikai alapozású minőségi kritika lett az irodalom alakításának és az olvasóközönség nevelésének legfontosabb eszköze, cikkein, világirodalmi eseményeket ismertető írásain, bírálatain keresztül próbálta érvényesíteni modern, „nyugatos” esztétikáját, de az erdélyi

²⁵ JÉKELY Zoltán, *Az erdélyi magyar irodalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár* (Budapest: Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, 1935), 16.

sajátosságok hangsúlyozására, irodalmi önállóságra alapozó értékrendjét. Az olvasóréteg nevelésére olcsó könyvakciót rendezett a lap előfizetőinek, a Janovics Jenővel közösen szervezett „írói olimpiászok” jó lélektani érzékkel látványosságot és versengést ígértek, az 1925-ös novellapályázat zsűrizésében pedig egyenesen döntéshozó (és bizonyos mértékig értelmező) közösségként léptették fel az olvasókat, névtelenül közölve a beérkező írásokat, a laphoz szavazócédulákat mellékelve, és a közönségre bízva a döntést. Az *Ellenzék* irodalmi rovata Kuncz Aladár kezében az átmenet fontos publikációs fórumának számított, írók és olvasók egyaránt igényességre nevelt, ugyanakkor itt kristályosodtak ki azok az elvek, amelyeket a későbbiekben az *Erdélyi Helikon* képviselt.

5. ÍRÓK ÉS OLVASÓIK

Az irodalmi lapok napisajtóban való megjelenése publikációs gyakorlatként a két világháború közti korszakban mindvégig fennállt, sőt a második világháború alatt, időnként az irodalmi szöveg metaforizáló nyelve egyenesen arra tette alkalmassá a verset, hogy a híroldalokról cenzurális okból kimaradó információk helyettesítőjéül szolgáljon.²⁶ A napisajtó legfőbb médiumként, publikációs fórumként betöltött szerepén túlmenően, a gyakori megjelenésnek és az olvasókkal való szorosabb, sok szálon kötődő kapcsolatnak köszönhetően a közönségnevelés, az új olvasótáborok területén is fontos szerepet tudott betölteni.

Az új fennhatóság alá került magyarságnak saját intézményrendszer kiépítésére volt szüksége minden területen, így a kultúra és irodalom területén is. Ez utóbbi esetében eleinte szembe

²⁶ VALLASEK Júlia, *Hírközlés és irodalom (Sajtó- és kultúrtörténeti tanulmányok)* (Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană, 2021).

kellett néznie azzal is, hogy a csonka- vagy törzsországtól „... bizonyos vonatkozásban eszmei segítséget sem (kaphat), mert [...] a magyarországi közélet hangadói, amint azt a »schisma-pör« mutatta, a nagy vallásszakadások veszélyét látták feltoronyosulni a maga lábán megállni és a maga gondjait, a maga helyzetét mérlegelve megoldani akaró kisebbségi magyar irodalom fölött.”²⁷ Az erdélyi irodalomnak új kulturális adminisztrációt vállaló intézményekre, a meglévő regionális érdekeltsgű intézmények átszervezésére volt szüksége, olyanokra, amelyek elég erősek a kettős feladat betöltésére: egyrészt létrehozni és eredményesen működtetni a kulturális életet és ezen belül a megszületendő irodalmat működtető intézményrendszert (napilapok, folyóiratok, könyvkiadás és terjesztés, színház stb.), másrészt biztosítani mindezek beillesztését a teljes magyar kultúrába. A magyarországi kultúrától való intézményi függetlenedés és értékbeli felzárkózás igényéből megszülető új irodalmi intézményeknek a maguk rendjén ismét kettős nehézséggel kellett megküzdeniük: egyfelől a berendezkedő új főhatalom gyakran ellenséges viszonyulásával, másfelől a potenciális olvasók elvárásaival. A művelt közönség ízlése és irodalmi értéktudata ugyanis a tizenkilencedik század második felétől gyakorlatilag „Pest-központú” volt, a budapesti könyvkiadás és kritika által kínált kánont fogadta el uralkodóként, számukra az esetleges „regionális kánon” automatikusan esztétikai értékcsökkenést jelentett. Az intézményi hálózat megszületésének korában tehát ezzel párhuzamosan közönségformálás is zajlik: az immár nem provinciálisnak, hanem értékesnek és hitelesnek tekintett regionális irodalom és közönsége egymásra találását nagymértékben az időszaki kiadványok biztosították. „Íróink abba az illúzióba ringatták magukat, hogy amikor ők megszerezték a trianoni nagykorúságot, a kisebbségi sorsban

²⁷ DÁVID Gyula, *Kisebbségi intézményrendszerünk a változó időben*, in DÁVID Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2000), 45.

komolyabbá válik az olvasóközönség is, amely a boldog többségi sorsban az irodalomban csak a szórakoztatóipar egy nemét látta” – írta a közönségépítés nehézségeiről Ligeti Ernő. „Tehát nemcsak az írók kellett felkutatni, de fel kellett kutatni az olvasót is. A kisebbségi történelem további folyása azt mutatja, hogy könnyebb volt az előbbi munka, mint az utóbbi.”²⁸ Ennek érdekében változatos irodalomnépszerűsítési eszközökkel próbálkoznak, előadókörutak szervezésétől kezdve, pályázatokon át közönségtalálkozóig, vagy városok közti irodalmi vetélkedésekig. Ez a (részben a mai kereteket idéző) esemény-centrikus kulturális élet ugyanakkor a jelenléti rendezvények mindenkor nagyobb hírértéknek köszönhetően változatos műfajú írásokban (hír, tudósítás, interjú, kritika, vélemény stb.) köszön vissza a napisajtóból.

Azt, hogy a korabeli közönség elvárása és az irodalmi célkitűzések mikor mennyire voltak összhangban, ma már nehéz eldönteni, hiszen az első világháborút követően még tagoltabb szellemi horizontból végül az *Erdélyi Helikon* által működtetett transzilvanista értékrend bizonyult a legerősebbnek, az erdélyi irodalom „klasszikusnak” számító szerzői ebből a körből kerültek ki. A transzilvanizmus sajátos heterogén voltának köszönhetően megjelenésének pillanatától kezdődően megannyi változáson és újraértelmezésen esett át, de éppen képlékenységeinek köszönhetően képes volt arra is, hogy bizonyos elemei újra, akár évtizedekkel később is aktiválódjanak.

²⁸ LIGETI, *Súly alatt a pálma...*, 36.

MURÁDIN JENŐ

AZ ERDÉLYI MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET TRANSZILVANISTA-HELIKONI KORSZAKA

Képzőművészeink két világháború közötti szervezete, az 1929-ben alakult Barabás Miklós Céh, helikoni védnökséggel született meg. A transzilvanista elgondolások azonban már a kezdetektől, közvetlenül az első világháborút követően végigkísérték a művészeti élet megnyilatkozásait. Természetes lett volna, elgondolásaik szerint, a három nemzet: magyarok, románok, szászok összefogása, hiszen olyan alkotói műfajról volt szó, amely megnyilatkozásaiban nem kötődött az anyanyelvhez. Ha az együttműködésnek olykor csak sovány eredményei születtek, annak történelmileg determinált okai és akadályai voltak. Az ellenérzéseket a politikum messzemenően szította. Ugyanakkor az egymásra utaltságból fakadó biztató jelek néha csak gesztusokban vagy közös elgondolásokban jelentkeztek. Ilyen mozzanatok mindhárom nemzet részéről fölmutathatóak, ahogyan természetesen az elzárkózások indulatai is.

1.

KÓS KÁROLY ÉBRESZTŐ SZÓZATA

A képzőművészetekre mindig vigyázó szemmel figyelő Kós Károly maga is vonzódott az önkifejezés irodalmon túli lehetőségeihez. Sztánai otthonába visszavonultan saját szerkesztésű kézi

nyomdájával linóleummetszetek sorozatát készítette el, mint-egy föltérképezve Erdély népeinek olyannyira jellegzetes háztípusait.¹ A húszas évek elején, mivel építészeti feladatokhoz nemigen jutott, még kiállításokon is részt vett. Belülről ismerte tehát a művészetek helyzetét. S még a *Kiáltó szó* programadó fölhívása előtt megfogalmazta ilyen irányú elvárásait.

Itt állunk. Szegényen, tévedten, sötétben, földre sújtottan. Szétszórva a zivatartól. De akarunk élni, akarunk dolgozni, akarunk kultúrát. Akarunk művészetet, élet, szerveset, nélkülözhetetlent, olyant, ami a miénk. Amiben a mi lelkünk fürdik meg, hogy megújuljon, hogy erőssé, erősebbé legyen. Lehetséges-e ez? Meg tudjuk-e csinálni? Lesz-e erőnk hozzá? Lehetséges, mert muszáj, most szükségünk van reá, tehát lesz erőnk is hozzá.²

Kós már ebben az írásában is utalt a szervezeti összefogás közvetlen előzményeire. Bátorítónak látta az első közös *őszszerdélyi* tárlatokat, melyeket meglepő korán, 1919-ben és 1921-ben szerveztek Kolozsváron.³ Korszakjelzően fontos volt a sokáig vajdúdó gondolat, az erdélyi Szépművészeti Főiskola létrehozása is, szintén Kolozsváron, 1924-ben. Itt nevelkedett ugyanis az erdélyi művészet új nemzedéke. Azok az alkotók, festők, szobrászok, grafikusok – kisebbségiek, akik majd a Barabás Miklós Céh fiataljainak tagjai lettek. A Szépművészeti Főiskola növendékeinek közel fele mindvégig magyar anyanyelvű volt. Maguk az erdélyi román anyanyelvű tanárok is, egy Bukarestből érkező festőművész kivételével – iskolázottságuktól fogva – kiválóan beszéltek

¹ Kós Károly, *Erdély kövei* (Sztána, 1923).

² Kós Károly, „Magyar képzőművészet Erdélyben”, *Napkelet* 7–8 (1920): 390–400.

³ Kós Károly, „Collegium Artificum Transsylvanicorum”, *Napkelet* 5–6 (1921): 377–378.

magyarul. Jellemző az iskola jó színvonalára, hogy növendékei közül Tasso Marchini és Szervátiusz Jenő már főiskolai éveikben bukaresti kiállításra küldött munkáikkal tűntek ki, díjakat is nyertek.

2. HELIKONI ERNYŐ ALATT

Lappangóan érlelődött tehát a gondolat egy önálló művész-szervezet életre hívására. Az elhatározó döntést a gazdasági világválság hozta meg. Az 1929-es esztendő, a csődbe jutott vállalkozások sora egy csapásra megszüntette az emberek hitét a háború utáni fölépülésben, a jobb élet reménységében. Ez a megváltozott társadalmi-gazdasági háttér is hozzájárult a képzőművészek érdekvédő szervezetének létrejöttéhez. Az előkészületek és a közösségi döntés fölvezető előzménye volt az *Erdélyi Helikon* folyóiratban megjelent mintegy félszáz reprodukció, az erdélyi művészetet bemutató virtuális képgaléria. Nyilvánvalóan Kós kezdeményezése volt ez, mint ahogy ő írta a hozzá fűzött szöveget is.

Folyóiratunk kötelességének tartja, hogy kifejezetten irodalmi jellege mellett kulturális életfolyamatunk más területeit is gondjaiba vegye. [...] Azt hisszük, hogy amikor nem csak semmiféle formájú művészeti szervezetünk, egyesületünk nincsen [...] nem felesleges ez a hiányos munkánk, mely szolgálni kívánja közösségünknek az erdélyi művészi életmunkáról való tájékoztatását.⁴

Ilyen premisszából született a gondolat, hogy az egyre égetőbb kérdést, a képzőművészetek helyzetét illetékes fórumon, a helikoni írók negyedik marosvécsi találkozásán megvitassák.

⁴ *Erdélyi Helikon* 3 (1929) (A reprodukciók kíséző szövege.)

Az 1929 augusztusában ott elfogadott határozat lett azután a Barabás Miklós Céh tulajdonképpeni alapító okirata. Tételes szövege a marosvécsi *írói parlament* jegyzőkönyvében látott napvilágot. Álljon itt Kós indoklásának a lényegre vonatkozó szövegrészlete.

Ha a művészek hozzánk fordulnak, feltétlenül kell az ügyükkel foglalkozni. [...] A magyar kultúra itt képzőművészet nélkül nem képzelhető el. Törődni kell az üggyel, a kérdést tehát ilyen hirtelen ne ejtsük el. Ha már mi megtaláltuk a magunk egyesülési formáját, kötelességünk elősegíteni a festőket is abban, hogy egyesülhessenek. [...] Amennyiben tehát közöttünk a képzőművészetek ügye szóba kerül, ne vessük azt el, vegyük komolyan a dolgot. Érdemes volna esetleg kiválasztani találmányra is 7–8 piktort, és velük együttes kiállítást rendezni, ezzel megkezdődhetne az a kiválasztódási folyamat, amely a képzőművészek megszervezésének feltétele.⁵

Ez a fölvázolt program öltött testet az 1930 tavaszán megnyílt közösségi bemutatkozáson. Bár erre nincs közvetlen utalás, de nyilvánvaló, hogy az alakuló művészszervezetnek, a Barabás Miklós Céhnek, Kós Károly volt a névadója. Maga a festőcéh is párhuzamba állítható az erdélyi magyar könyvkiadást fölvállaló úttörő kezdeményezéssel, az akkor már öt esztendeje sikeresen működő Erdélyi Szépművészeti Céhvel. Barabás Miklós nevét pedig az erdélyi születésű festő pályájának-életművének emblematiszusa volt, aki írt a zászlajára a formálódó képzőművész közösség. A Barabás Miklós Céh (BMC) megnevezés egyébként a kolozsvári *Keleti Újság* 1930. január 5-i számában bukkant föl először. Forrásértékű az az adatközlés, amelyet több év után a festő Szolnay Sándor egyik levelében olvashatunk, jóval a Céh

⁵ A negyedik helikoni találkozó jegyzőkönyve In MAROSI Ildikó, közléstesi, *A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája 1924–1944*, I. köt. (Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979), 190.

megalakulása után. Szolnay 1936. július 7-én művésztársának, Popp Aurélnak keltezett levelében összegezte a történeteket.

Egy nagybányai nyáron – írta – többen dolgoztunk együtt, Nagy Imre, Gallasz, Jándi, én és Mund, s élénken elemeztünk minden festési módot, ami az akkori Nagybányát jellemezte, fiatalabbak voltunk, más iskolába jártunk, mint ők, mások voltak az ideáljaink stb. Elhatároztuk, hogy ezt a művészi különbséget illusztrálандó, egy kiállítást hozunk össze. Ebből az elhatározásból sarjadt ki a »Barabás Miklós Céh« kiállítása, amely erkölcsileg és művészeti-leg egyik legszebb megmozdulás volt. [...] Azonkívül, hogy egységes művészetet képviseltünk, a fent említettek mind 1893-ban születettek voltunk, tiszta véletlen, de a magja és elindítója éppen ez a véletlen volt. Bevettük még Podlipnyt és Varga Bercit, kik ugyan fiatalabbak voltak, de művészetiileg a mi körünkbe tartoztak.⁶

Az 1930-as esztendő tavaszán (március 23. és április 6. között) megnyílt kiállítás az erdélyi művészet megújuló korszakának reprezentatív seregszemléje volt. Létrejötteinek hangadó egyéniségei Kós Károly és Szolnay Sándor voltak, és támogatói között tudhatták az erdélyi kisebbségi élet nagy tekintélyű vezetőjét, a Helikon élén álló gróf Bánffy Miklóst. A Kolozsvár-belvárosi Farkas utcában, a Teleki-palota termeiben festményeket, grafikai munkákat és szobrokat állítottak ki. Kolozsvár alkotóit Szolnay Sándor és Kós Károly, Nagybányát Jándi Dávid és Udvardy Ignác, a Bánságot Podlipny Gyula, Varga Albert, valamint a szobrász Gallasz Nándor képviselte.

Álljon itt néhány pályarajzi adat a résztvevőkről. Szolnay Sándor (1893–1950) és Kós Károly (1883–1977), mint a céh vezetői, talán szándékosan szűkre fogott alkotásokkal jelentkeztek, hogy helyt adjanak a művészszervezet meghívottjainak. Szolnay öt portréval (a korabeli katalógus nem nevezi meg, kiket

⁶ MURÁDIN Jenő, „Szolnay Sándor és Popp Aurél 1936-os levelezéséből”, *Utunk* 3 (1969): 6–7.

ábrázoltak), két tájképpel, valamint *Akt és Gép* című olajfestmény-nel volt jelen. Ez utóbbi festmény egyike volt az aranyosgyéresi nagyüzemben, a sodrony- és szeggyárban készült sorozatának. Kós építészeti terve és egy linóleummetszete inkább csak jelezték képzőművészeti munkásságának irányultságát.

A festő Nagy Imre (1893–1976) egész pályája során kétlaki életet élt. Csíkszögödi otthona mellett, ahol gazdálkodott is, Kolozsvár és Budapest volt képzőművészetének váltakozó színtere. A Céh kiállítására beküldött művei között egy sorozat fametszetét láthatták, melyeket festményei előképeinek is tartott. Utóbbiak között a *Vízhordók*, *Zsögödi táj*, *Mezei Vénusz*, *Itatás* a legismertebb képei.

Jándi Dávid (1893–1944), a Nagybányára nyaranként rendszeresen lelátogató magyarországi festő öt olajképpel (*Cigányleány*, *Akt*, *Ego sum*, *Interieur*, *Tájkép*) és pasztellekkel jelentkezett. Az ő műve a kiállítást népszerűsítő plakát is.

A Temesvárról érkezett festő, Podlipny Gyula (1898–1991) közel félszáz pasztellképe egész termet töltött be. A tárlat látogatói előtt mintha Gorkij és Dosztojevszkij világa elevenedett volna meg: *Júdás*, *Vak harmonikás*, *Múlató koldusok*, *Pléh Krisztus*, *Útszéli kereszt*, *Vakok*.

Udvardy Ignác (1877–1961) a nagyváradi tanári állásának megszűnte után Nagybányára költözött festő, három akvarellal és két olajfestménnyel (*Fernezely*, *Este Bányán*) mutatkozott be ekkor.

A tárlat szobrászai között az újdonság erejével hatottak Gallasz Nándor (1893–1949) art déco-s szobrai. Ezek között orosz fogságából ihletett témái is voltak. Név szerint említik a későbbi kiállításokon is fölbukkant műveit: *Ima*, *Fájdalom*, *Salomea*, *Kövező*, *Zsákhordó*, *Madonna*. Ady-plakettekből is hozott megvásárolható darabokat a helyszínre.

Varga Albert (1900–1940) a temesvári születésű, majd később Párizsban dolgozó festő *Önarcképével* és franciaországi utazásainak kép-élményeivel volt jelen.

A Szolnay-levélben említett Mund Hugó már nem volt a Kolozsváron bemutatkozó közösség tagja. A gazdasági világválság kezdetén feleségével, a festő Égly Sárival, Dél-Amerikába vándorolt ki.

Kós lendületes megnyitójában úgy értékelte az 1930-as kiállítást, mint az impresszionizmust meghaladó korszerű kezdeményezést. Mint hangsúlyozta:

A Barabás-céhben tömörült művészek nem mondják azt, hogy ők az erdélyi magyar képzőművészetet jelentik. De igenis azt, hogy ma ők jelképezik az erdélyi magyar képzőművészet fiatalságát, ők jelentik az iskolák béklyóiból való kiszabadulást, ők jelentik a mai kultúrára általánosan jellemző keresést, ők jelentik a mát.⁷

Az ígéretes kezdetnek, már a világgazdasági válság miatt is, csak nagy időbeli kihagyással lett folytatása. A művészszervezet budapesti bemutatkozása pedig inkább üzleti vállalkozásnak volt tekinthető. Ezt a tárlatot a fővárosi Csekonics-palotában 1937-ben rendezték, de azon a Céh alapító tagjai közül csak négyen voltak jelen. Nem eseménytelenek azonban ezek az alapítástól eltelt évek sem. A Kolozsvárról Temesvárra költözött Szépművészeti Főiskola árván maradt növendégeit és művészetkedvelő társaságát a Szolnay-Szervátiusz magániskola fogadta be. Műtermük a kolozsvári Minerva nyomda emeleti termeiben működött. Olyan kultúrkör alakult itt ki, amely ébren tartotta a művészetek megújulását ösztönző szellemet. E körben kötelezte el magát a színvonalas kritika mellett az erdélyi művészeti mozgalmakról hitelesen tudósító Kováts József és Vásárhelyi Ziegler Emil. Utóbbinak ma is forrásul szolgáló könyve, *Erdélyi művészek* (Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1937.) erről a korszakról nyújt alapos áttekintést.

⁷ „A Barabás Miklós Céh kiállításának megnyitása”, *Ellenzék* 69 (1930): 2.

Az adott kisebbségi helyzetben a magyar művészek szervezeti élete a mindig újrakezdések – lendület és hanyatlás – szimptómáját mutatta. Olykor csak az elvárások reménysége éltette a megkezdett munka folytatását.⁸

3.

NEMZEDÉKVÁLTÁS – A BMC FIATALJAI

A Barabás Miklós Céh újabb jelentkezését súlyosbodó történelmi-politikai helyzetben rendezték meg. A román közösséget megrendítette a határok újragondolását előrevetítő, hangoztató új német nagypolitika. Egyre nyilvánvalóbbá lett az is, hogy a magyar revizionista mozgalom előbb-utóbb ténylegesen teret fog nyerni. A müncheni egyezmény, Csehszlovákia felbomlása a kisantant végét jelezte. Bár a román királyság szemben állott a Vaszgárdista mozgalommal, az antiszemita indulatoknak nem tudott és nem is akart gátat szabni. A magyar műemlékek eltűntetéseinek, lerombolásainak újabb, immár harmadik hulláma vonult ekkor végig az erdélyi részeken. Csak példaként: a zilahi Wesselényi-szobor, a román jobbágyoknak is szabadságot adó erdélyi főúr szobra sem menekült meg a pusztító indulatoktól.

Már a lengyelországi hadműveletek idején szervezte meg az *Astra*, a román közművelődési társulat az erdélyi román művészek nagyszabású kiállítását. S jóllehet plakátjuk *Erdélyi művészek* bemutatkozását hirdette, arra egyetlen magyar alkotót sem hívtak meg. Mi több, a szerb-olasz nemzetiségű és magyar kultúrájú Tasso Marchinit is román művészként mutatták be. Minderre válaszul a magyarság a Barabás Miklós Céh fiataljainak bemutatkozását kezdeményezte. Az erdélyi magyar képzőművészek új nemzedéke akkor kapott először lehetőséget a csoportos, közösségi föllépésre. Közös jellemzőjük volt, hogy

⁸ MURÁDIN Jenő, *A Barabás Miklós-Céh* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978).

tanulmányaikat itthon, a kolozsvári Szépművészeti Iskolában (az 1924-ben alakult művészképző akadémián) végezték, vagy anyagi helyzetüknél fogva csupán egy ideig látogathatták a művészképzésnek ezt az örökös válságokkal, anyagi gondokkal küszködő intézményét. A résztvevők névsora: András László, Andrásy Zoltán, Balázs Péter, Brósz Irma, Debitzky István, Erdei Erzsébet, F. Ferenczy Júlia, Incze István, Kós András, Kósa-Huba Ferenc, M. Makkai Piroska, Olajos István, Piskolthy Gábor, Rodé Edit, Tollas Júlia. Csoportjukhoz később, már az újabb főhatalom változás után, csatlakozott a festő Incze János és a szobrász Kaáli Nagy József is. Közöttük kevés volt az igazán kiugró tehetség. A velük foglalkozó írásokban olykor a „szürke nemzedéknek” is emlegették a csoportot. Nagyon jól látszott, hogy keveseknek jutott ki a folyamatos és magasabb szintű művészeti oktatás.

4. VÍZVÁLASZTÓN

Az Erdélyt kettéosztó 1940-es bécsi döntéssel alapvetően új helyzet állt elő, és más perspektívák nyíltak az anyaországhoz visszatért országrészben. Ez vonatkozott a kultúrára, ezen belül a képzőművészetekre is. Észak-Erdélyben a többségében csonka-országból szervezett magyar adminisztráció nem értette, vagy jobb esetben meghaladottnak látta a transzilvanista elméleteket és a korábbi nemzetek feletti törekvéseket. Jóllehet azok a harmincas évek említett politikai bizalmatlansági légkörében eleve elhalófélbe sorvadtak. Mindez ugyanakkor nem változott egyik napról a másikra. Az erdélyiség lélektani érzése, a regionális különvalóság végső soron soha sem tűnt el. Példák erre az erdélyi magyar képzőművészet történetéből is bőséggel hozhatók. Alig néhány héttel a területi visszacsatolás után, 1940 októberében a Magyar Képzőművészek Egyesülete, az 1908-ban alakult (és 1948-ig működött) szervezet, megkezdte toborzását Erdélyben.

A kolozsvári születésű, de 1927-től Magyarországon élő Papp Domokos, az egyesület titkára, ennek az ernyőszervezetnek a védnöksége alá akarta vonni az erdélyi művészeket. Különösen azokra alapozott, akik nem voltak a Barabás Miklós Céh tagjai. Kiállításuk a kolozsvári Történelmi Múzeumban meg is nyílt, de fiaskóval végződött, a nevesebb erdélyi művészek ugyanis távol maradtak tőle. A szobrász Szervátiusz Jenő így fogalmazta meg ellenérzéseiket.

Nekünk megvan a magunk külön társasága, ez pedig a Barabás Miklósról elnevezett céh. Külön úton kívánunk menni, s velünk van többek között Nagy Imre, Szolnay Sándor, Bordi András, Kós Károly, Ziffer Sándor, Gy. Szabó Béla, s még mások is, akik már jelentenek minden téren valamit.⁹

Ezek a súrlódások azonban lassan elsimultak. A kölcsönös ismerkedések, kiállítások indukálták a közösségek szellemi-baráti közeledését. Ha akadtak ellenérzések, azok inkább a magyarországi alkotóknak juttatott megrendelések ügyében keletkeztek.

A Barabás Miklós Céh a magyar törvények előírta keretek között 1941 novemberében alakult újra. Akkorra sikerült az elvárásoknak megfelelő alapszabályzatot kidolgozni, a vezetőségi választást is megejteni és jogi személyiségét hivatalosan elismertetni. Az egyesület elnökének Kós Károlyt választották meg, a tényleges napi feladatokat, mint titkár és műtáros, Szolnay Sándor végezte. A vezetésében önállósult szervezet esetenként anyagi támogatást kapott Magyarországtól és Kolozsvár emblematisz polgármesterétől, dr. Keledy Tibortól, aki maga is vásárolt a Céh kiállításain bemutatott művekből. E korszak legnagyobb eredménye a korszerű Múcsarnok fölépítése volt Kolozsváron, Kós Károly tervei szerint. Színvonalas kiállítások

⁹ „A Barabás Miklós Céh tagjai tavaszra külön erdélyi kiállítást terveznek”, *Keleti Újság*, 1940. dec. 22., 10.

sora nyílt benne, és épülete mindmáig a képzőművészeti oktatást szolgálja.

A háború fenyegető árnya ellenére a Céh kiállítások sorát rendezte meg, Kolozsvár mellett Marosvásárhelyen, Besztercén, Szászrégenben, és már a német megszállás idején, 1944-ben Budapesten. Ezeken követhető az erdélyi művészet stílusváltozása, a kihunyó akadémizmustól a naturalista–impresszionista képalkotáson túl a korai avantgardista törekvésekig.

Az *erdélyiség*, a külön *erdélyi szín* mindvégig fölfedezhető volt a korszak képtermesztésében. Ennek mibenlétét Farkas Zoltán, a magyar művészeti kritika kiválósága, képletszerűen is megfogalmazta.

Valami áttetsző fanyarság fűzi össze Erdély mai művészetét, akármilyen festői irány hívei legyenek is. Talán az érzékiségük is hűvösebb, mint a Budapest képzőművészeti életében forgoló-dóké. Kissé talán elvontabbak, kissé talán szárazabbak is. Látásuk viszont fiatalosabb, derűsebb. Technikában tartózkodók, de bizonytalanabbak. Kapcsolatuk a természet világával igen eleven, a néphez is eléggé közel állanak.¹⁰

5.

KAPCSOLATOK A TRANSZILVÁN IDEOLÓGIA PEREMÉN, ÉS A MAGYAR–ROMÁN EGYÜTTÉLÉS

E tanulmány zárófejezeteiben az erdélyi három nemzet együttélésének néhány mozzanata emelendő ki, melyek a kölcsönös szolidaritás irányában hatottak. Mindez annak tudatában, hogy szereplői végső soron közös platformra az ismert körülmények miatt soha nem jutottak. Meglepő, hogy a kisebbségbe

¹⁰ *Magyar Csillag* 7 (1944): 438–440.

jutott erdélyi magyarság iránt a kultúra egy szegmensében egészen korán együttérzésre lehetett számítani. Még akkor is, ha nem volt ez más, mint pillanatra föl villanó reménysugár.

Bihar megye prefektusa, George Bacaloglu ezredes 1920-ban román és magyar nyelven is kiadott kulturális folyóiratot jelentetett meg *Cele trei Crișuri* (A három Körös) címmel, melyben számba vették a kisebbségi alkotók helyzetét is. Ugyancsak ő volt az, aki egy évvel később a már említett közös kiállítást szervezte meg erdélyi magyar–román–német alkotók meghívásával, *Collegium Artificum Transylvanicorum – Erdélyi Képzőművészeti Szalon* címmel. Így kerültek egymás mellé 1921-ben nagyobb szabású kolozsvári kiállításon a három művészközösség alkotásai.¹¹ Jelen voltak ezen a nagybányaiak csoportja és az erdélyi városok jelesebb alkotói. E tárlat igazi meglepetése Papp Aurélnak, a kettős kultúrájú, román–magyar műveltségű festőnek, az alig elmúlt világháború borzalmait fölelevenítő, expreszszív erejű képsorozata volt. A művésztársakkal, köztük magyar alkotókkal, állandó kapcsolatokat tartó festő a szatmári római katolikus gimnázium tanára volt és nyaranta a közeli felsőbányai műtermében dolgozott.

A folytatásra azonban éppen egy évtizedet kellett várni. Az együttélés és közös munkálkodás jegyében Aurel Ciupe festőművész, a Szépművészeti Iskola tanára szervezett közös kiállítást az erdélyi három nemzet alkotóinak. Társául az ötlet kivitelezésében a festő Szolnay Sándort hívta meg. Az 1930-as esztendő végén megnyílt kiállításon, a kolozsvári Mezőgazdasági Bank egybenyitott termeiben, mintegy kétszáz mű képviselte a három nemzet alkotóinak művészetét, áttekintést nyújtva a közhatalom-változástól eltelt egy évtizedre. Együtt volt itt a nagybányai kolóniabeli festők közössége, s már hangsúlyosan a kolozsvári Szépművészeti Iskola tanárai és növendékei is, köztük Tasso Marchini, Letiția Muntean és Szervátiusz

¹¹ MURÁDIN Jenő, „Collegium Artificum Transylvanicorum – Az erdélyi képzőművészet két háború közötti történetéből”, *Korunk* 9 (1969): 1403–1409.

Jenő, valamint a szász művészeket reprezentáló brassói alkotók. Utóbbiak között az újklasszicizmust látványosan képviselő Heinrich Schunn és a műveiben az avantgárd szemléletének a jövő útja felé mutató Mattis Teutsch János. A kiállításához háromnyelvű katalógus¹² társult, címlapján Tassy Demian félreérthetetlenül transzilvanista szellemű, az együttélésre utaló újklasszicista rajzával. Ezen egy női alak tart kezében egy vázát, melyből három kinyílt virág hajlik ki. A megnyitó beszéd is kétnyelvű volt, azt a főiskola igazgatója, Alexandru Popp (magyar növendékeinek csak Papp Sándor) és Kós Károly tartotta. Utóbbi a transzilván együttműködés ígéretes megnyilvánulását látta a kezdeményezésben.

Mert ez a kiállítás bizonyítja – mondotta –, hogy az együtt élő és dolgozó nemzetek fiai meg tudják és meg akarják egymás művészetét érteni, hogy tudnak és akarnak közös emberi értékért dolgozni.¹³

E korszak két jelentősebb eseménye között más földerített mozzanatok is beilleszkednek az együttélés, kölcsönös tisztelet és egymásra találás sokáig remélt mozaikképébe. Ide kíváncsnak a Székelységből kiszakadt festő, Nagy István drámai alaphangú, megdöbbentően újszerű kiállításai Kolozsváron. A helyi közönség 1925-ben, 1927-ben és 1928-ban láthatta az akkor már Magyarországon élő alkotó műveit. A korabeli sajtóvisszhangokból kiemelkedik a román esszéirodalom kiválóságának, Lucian Blaga-nak írása, aki ekképp összegzett: „*Egy nagy festő él közöttünk, és nem ismerjük. Egy székely, Nagy István.*”¹⁴ Blagát később is foglalkoztatta Nagy művészete. Nagyobb tanulmányt is

¹² *Expoziția artiștilor plastici ardeleni – Erdélyi képzőművészek kiállítása – Ausstellung siebenbürgischer bildenden Künstler* (Cluj-Kolozsvár: Minerva RT, 1930.)

¹³ Kós Károly, „Erdélyi képzőművészek kiállítása”, *Pásztortűz* 25–26 (1930): 608.

¹⁴ Lucian BLAGA, „Nagy István”, *Utunk* 32 (1969): 10.

készült írni róla, erre utal az észak-erdélyi román művészeket bemutató könyvsorozat, a *Colecția artiștilor români din Transilvania de Nord* (Az Észak-Erdélyi román képzőművészek gyűjteménye) előrejelzése is 1942-ből.

Helye van itt egy kisebb jelentőségű, de szimbólumában nagyon is fontos eseménynek, egy hármas, román–magyar–szász festőtrió együttes bemutatkozásának. Tassy Demian, Szolnay Sándor, Walter Widmann közös tárlata az 1925-ös év végén, Kolozsváron nyílt meg, és kétnyelvű, román–magyar katalógus kísérte.¹⁵ Az együttes föllépés jelképes jelentőségét a sajtóviasszhangok is nyomatékosították: Dienes László, Kós Károly, Hunyady Sándor tudósított az eseményről.

Mint szó volt róla, változott a kép az 1930-as évek második felétől. A román vasgárdista mozgalmak jószerint kizárták az együttműködés majd’ minden nyíltabb formáját. Az elkomoruló romániai belpolitikai helyzetben gyanúsak lettek mindazok, akik román részről a magyarsággal eszmei közösséget vállaltak. Még később, már a kommunista éra elején, a román közvélemény és a hivatalosságok is ellenségesen viszonyultak az Észak-Erdélyben maradt román értelmiségiekkel szemben. Ekkoriban „transzilvanista” vádakkal is illették őket, példaként a börtönbüntetést szenvedett Nicolae Mărgineanu pszichológust, egyetemi tanárt, Valeriu Bologa orvos-történészt.

6.

A SZÁSZ NÉPKÖZÖSSÉG

A korabeli erdélyi szász–magyar kultúrkapcsolatok rövid fölvezetése nem kevésbé tanulságos. Nagyon változott az együttélés mikéntje ugyanis az első világháborút követően. A berendezkedő román államhatalom minden igyekezetével azon volt,

¹⁵ *Expoziția de pictură – Demian, Szolnai, Widmann* (Cluj – Kolozsvár: Minerva RT, 1925.)

hogy leválassa az erdélyi német kisebbséget (és más asszimilált kisebbséget) a magyarról. S bár a magyar-szász együttélés korábban sem volt harmonikus, Iuliu Maniunak, a román Helytartó Tanács vezetőjének kitartóan kellett győzködnie a szász közösséget arról, hogy csatlakozzanak a Román Királyságot elismerő balázsfalvi határozathoz. Ezt 1919. január 8-án sikerült velük elfogadtatnia. Maradt tehát az együttélés a magyarsággal a *kultúrkapcsolatok* ágán, mindannak ellenére, hogy az erdélyi sorsközösséget a hangsúlyos gazdasági előnyökben részesült szászság inkább csak „transzilván romantikának” tekintette.

A kitapintható kapcsolatokat jószerint párhuzamosan a magyar és szász értelmiség kezdeményezte. Jelképesnek is tekinthető, hogy a *Pásztortűz* folyóirat 1926-ban külön *erdélyi szász számot* szerkesztett, hangsúlyozva a változott időkben is a sorsközösség felismerésének szükségességét.

Lehetetlenség – írta vezércikkében a lapot szerkesztő György Lajos – hogy e lelki közösség átérzése a kiélezettségeket le ne tompítsa, az ellentéteket megértéssé és megbecsüléssé ne simítsa.¹⁶

A lapszámot a korabeli szász képzőművészek alkotásai illusztrálták: Fritz Kimm, Hans Eder, Ernst Honigberger, Grete Csaki-Kopony, Eduard Morres, Artur Coulin, Fritz Schellerus. Összegezõ áttekintéssel járult hozzá a témában jól eligazodó Alfred Witting írása.¹⁷

Mintha e gesztussal újraéledtek volna az egykori személyes kapcsolatok is. Hiszen a szász művészközösség több tagja egykor a budapesti Képzőművészeti Főiskola növendéke volt, és a magyar kultúrában is igen-igen járatos.

¹⁶ GYÖRGY Lajos dr., „Erdélyi szász számunk”, *Pásztortűz* 13 (1926): 199.

¹⁷ ALFRED WITTING, „Az erdélyi szász festőművészet”, Uo., 310.

Meghatározóan fontos volt a szépíró és költő Heinrich Zillich támogató hozzáállása, valamint az általa szerkesztett *Klingsor* folyóiraté. Az 1924-től tizenöt éven át folyamatosan megjelenő *Klingsor*¹⁸ (a név egy középkori dalnokra és varázslóra utal) ugyanezen a néven galériát, kiállítási csarnokot is fönntartott. Az itt szervezett tárlatokról a *Kronstädter Zeitung* és a *Brassói Lapok* is rendszeresen beszámolt. Zillichnek gondja volt rá, hogy az 1920-as években erdélyi magyar művészeket is meghívjon. Közöttük a Helikon körébe tartozó festő, Nagy Imre volt a leggyakoribb vendégük.

A százszázalékos divatba hoztak – írta visszaemlékezéseiben. – Akkor nagy volt a mód, a gazdasági élet minden ága a kezükbe szaladt össze. Már nem volt olyan számottevő szász család, aki ne vett volna tőlem képet, vagy Wittingre suttyomban rá ne bízta volna a kép megszerzését. Volt olyan képem, ami még el sem készült, s már megvolt a vevője, gazdája, amiről persze én még nem tudtam.¹⁹

Nagy Imrének 1925-től kezdődően kilenc alkalommal Brassóban, a *Klingsornál* és egy alkalommal Nagyszebenben is volt egyéni kiállítása.²⁰

A *Klingsor* folyóiratban a Witting család egyik művészetpártoló tagja, Emil Witting külön tanulmányt írt ekkoriban a székelly festőművészről. Mint találó jellemzésében fogalmazott:

Nagy Imre az anyaföldet festi meg, az ő hazáját, bölcsőjét és koporsóját, a helyet, ahol lakik és él és szenved, mindez nem esik messzire tőlünk, a Székelyföld, Csík, Zsögöd...²¹

¹⁸ *Klingsor* – Siebenbürgische Zeitschrift. Geleitet von Heinrich ZILICH.

¹⁹ NAGY Imre, *Följegyzések* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 133.

²⁰ MURÁDIN Jenő, „Közelítések a pályakezdő Nagy Imre brassói kapcsolatainak történetéhez”, in MURÁDIN Jenő, *A biedermeiertől az avantgárdig* (Sepsiszentgyörgy, ARTprinter Könyvkiadó, 2018), 131–140.

²¹ Emil WITTING, „Der Maler Nagy Imre”, *Klingsor* 4 (1934): 129–133.

Az egymás iránti figyelmet erősítette az élvonalbeli szász szépíró, Adolf Meschendörfer kiváló regényének magyarra fordítása, szinte megjelenésével egy időben. A *Die Stadt im Osten* című, Brassóról szóló könyvét *Corona* címmel Kós Károly ültette át magyar nyelvre, és jelentette meg 1933-ban az Erdélyi Szépmíves Céh könyvsorozatában. Ez az az időszak, vagy annak kezdete, amikor a nagyhatalmi politika jószerint már elfedni, fölülírni látszott a közéletben addigi élénk és kölcsönös kulturális érdeklődést. A szász közösségben éket vert a hitleri birodalomépítés láza. Késhegyig menő viták osztották meg az óvatosságra intő józanabbakat a szövetségbe tömörült Hitler-hívóktól. Még nem látszott a végkifejlet, a háborús frontátvonulással a német népcsoportra váró, mindennél súlyosabb kálvária. Menekülések, vagyonelkobzások, deportálás, Gulág. Mindannak elvesztése, ami negyedszázadon át jólétüket Erdélyben is biztosította. A Meschendörfer regényében annyi szeretettel megörökített Brassó is hamarosan nevet váltott. Néhány évig Sztálinváros lett.

Ez a rövid összefoglaló csak vázlatos képét nyújthatta természetesen a három erdélyi nemzet eszmetörténeti-ideológiai igazodásának, leszűkítve azt a képzőművészetek síkjára. A transzilvanizmus körüli korabeli vitákban, az elméletet tagadókkal szemben a kézzel fogható eredményeket sorakoztat-hatjuk föl. Nem hit kérdése volt ez. Lehetőségeken belül a túlélést biztosította.

PATÓCS MOLNÁR JÁNOS

A TRANSZILVANIZMUS ESÉLYE ÉS VALLÁSI VONATKOZÁSAI

A transzilvanizmus, eredeti felvetésében, a Kárpát-medencének egy földrajzilag-történelmileg meghatározott területén, Erdélyben élő magyarság életérzését volt hivatva kifejezni.¹ Az elvesztett világháború, illetve a trianoni békediktátum teremtetten új létfeltételek hatására, a fogalom politikai-kultúrpolitikai töltetet kapott, azoknak a társadalmi magatartásformáknak az elméleti alapja kívánt lenni, amelyek földrajzilag szélesebb összefüggésben összefogni kívánták a Romániához csatolt magyarság viszonyulását az új államhatalomhoz. Realitásként tételezve, hogy a jelzett területen évszázadok óta élő, ám önszerveződésében teljesen elkülönülő három etnikum, felismeri a sorsközösséget, és képes egymást tisztelve békében élni. Ebben a perspektívában Kós Károly kiáltványát szokták riadóként értelmezni. Mind mottóját, mind fogalomkészletét messzemenően a vallásos toposzok dominálják. Mottója eleve bibliai: János 1:21-23.²

¹ DÓZSA Endre, „Transsylvanismus”, *Erdélyi Lapok* (1910): 89–91.

² Erre megkérdezték tőle: Hát akkor? Te vagy Illés? Ő azt mondta: Nem az vagyok. – A próféta vagy? Így válaszolt: Nem. Ezt mondták tehát: Ki vagy? – hogy választ adhassunk azoknak, akik elküldtek minket: mit mondasz magadról? Erre ő így felelt: „Én kiáltó hang vagyok a pusztában: egyengessétek az Úr útját”, ahogyan Ézsaiás próféta megmondta. (A „kiáltó hang” a régi fordításokban „kiáltó szó”) <https://abibliamindenkie.hu/> Hozzáférés: 2022. 11.20. A továbbiakban a bibliai idézetek forrása ez a szövegváltozat.

Fogunk hát építeni új, erős várakat a régi Istennek. Az Egynek, az Igazságosnak, az Erős Istennek. Aki ideküldött titkos Ázsiából egykoron minket és akit mi idehoztunk magunkkal. Aki oltalmazott mindez ideig és akit mi is megvédelmeztünk – magunknak. [...] Mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy Románia megbízható polgárságot fog nyerni.³

A röpiratban meghirdetett fennkölt szándékot születésekor „bekormozta” a tény, hogy a szöveg egy részét a román cenzúra törölte, illetve, hogy terjesztési engedélyt nem kapott. Viszont egy évszázadra viszonyulási és vitapontként maradt meg az erdélyi/romániai magyar társadalomban.

Az alábbiakban azon hipotézist követem, miszerint a transzilvanizmus két világháború közti prominens képviselői olyan társadalomban gondolkoztak, amelynek kötőanyaga a keresztény/keresztyén vallás és a nemzeti összetartozás tudata volt. Ezek értelmében az esetenkénti hibákból származó igazságtalanság, bizonyos társadalmi csoportok hátrányos helyzete reformokkal, a szolidaritás erősítésével megoldhatónak tetszett. A bírálók viszont antagonisztikus osztályokra tagolódó társadalmat tételeztek, amelyben a vallás és nemzettudat csak utópiaként működnek. Így bírálatuk a transzilvanizmus vallásos jellegét célozta meg elsődlegesen. A transzilvanizmus bírálata az ifjabb generáció világszemléleti paradigmaváltásának vetülete is volt. Tanulmányomban ezért a legfontosabb nyilatkozatokat igyekszem bemutatni, azokat, amelyek a transzilvanizmus vallásos jellegére, hitmozzanataira utalnak, majd azokat

³ Kós Károly, *Kiáltó szó* (Kolozsvár, 1920), 3, 5. [Az idézeteket eredeti írásmódjukkal változtatlanul közlöm – M. J.]

a bírálatokat veszem számba, amelyek a négy legfőbb transzilvanizmus-vita alkalmával, épp a vallásos jellegre reflektáltak, adott esetben ez volt a bírálatuk kiváltó oka. Végül annak a szűrőpróbaszerű kutatásnak az eredményét vázolom fel röviden, amely a romániai református egyház hivatalos lapjában, a *Református Szemlében*⁴ megjelent prédikációk és vezércikkek alapján arra keres választ, hogy eljuthatott-e a transzilvanizmus eszméje közvetlenül vagy közvetve – ha nem is a Romániában élő összes magyarhoz, legalább – a református tömegekhez a két világháború között, vagyis, hogy működhetett-e ténylegesen afféle kollektív vallásként, domináns eszmekörként az erdélyi gondolat.

1.

Tavaszy Sándor, akit filozófusként az egzisztencializmus, teológusként pedig a Karl Barth-féle dialektika-teológia befolyásolt, így fogalmazta meg a transzilvanizmus lényegét egyik tanulmánykötetében:

Mint fogalom, annyira misteriosus az erdélyi szellem, Erdély lelke, hogy alig-alig tudjuk racionálisan megragadni, de éppen az mutatja hatalmas realitását, hogy inkább éljük és érezzük, mintsem tudjuk és ismerjük. Ott van ez a sajátos erdélyi lélek tekintetünkben, mosolyunkban, szavunkban, szívünk tiszta nemességében, ott van járásunkban, ott van minden idegszálunkban, mert itt, ezen a földön, ennek a históriájában, genius loci-jában lettünk azokká, amik vagyunk. S ha ilyen sajátos erdélyi

⁴ Prédikációt közlő korabeli periodikák feltehetően voltak ezen kívül is. Ilyen lehetett a Zilahon megjelenő *Lekipásztor*, vagy a Nagybányán kiadott *Református lekipásztor*. Ezen kiadványok olvasható példányait nem sikerült felkutatni, csupán létezésükről közöl adatokat az Arcanum Digitális Tudománytár, illetve a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár katalógusa.

szellem vagyunk, akkor nekünk magunknak kell kultúránkat is formálnunk, mert a mi számunkra kultúrát senki, még magyarországi testvéreink sem tudnak alkotni és adni.⁵

A sokak által a transzilvanizmus fogalmára szinonimaként alkalmazott „erdélyi lélek”, „erdélyi szellem” kapcsán kibontakozott vitában, a filozófus Bartók György is a nevezett eszmekör vallásos jellegét hangsúlyozta. Az erdélyi magyarság „corpus mysticumát” emlegette, abban az értelemben, ahogyan a keresztyén teológia beszél az egyházzal, mint Krisztus misztikus testéről. Sőt azt állította, hálózatként működik, titkos szálakkal kapcsolva egybe Erdély magyarságát.

Az erdélyi lélek, nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyarságnak ez az eddig alig megbecsült kincse, – igazi valóság, el nem tagadható, a maga akaratán kívül el nem pusztítható erős központ, amely hatásokat fogad, tesz a maga birtokává és viszont, hatásokat bocsát ki magából. Ezek a hatások egyénről egyénre szállva egy láthatatlan, finom szálakból készült szellemi hálózattal fűzik egymáshoz a magyar lelkeket, és megteremtik az erdélyi magyarságnak azt a corpus mysticumát, amely csak azokra nézve létezik, akik szívük vérével táplálják, de azokra nézve azután hatalmasabb kényszer, mint a természetnek bármely ereje. Ez a »mystikus« test a maga életét nagyobb részben a halálból meríti: elmúlt apáknak és nemzedékeknek szent, magyar szándékai és céljai, örömei és fájdalmai, akaratja és reményisége élnek tovább benne, hatnak és működnek, irányt szabnak és erőt kölcsönöznek. Ennek a titokzatos testnek tagjai mindazok, akik ezer esztendőnek minden magyar bánatát, fájdalmát őrizik lelkükben, és akik rettenetes, de eldobhatatlan teherként hordozzák vállukon minden magyar embernek sorsát. Az erdélyi lélek, ez a minden erdélyi magyar

⁵ TAVASZY Sándor, *Világnézeti kérdések* (Torda: Füßy József Irodalmi és Könyvnyomdai Műintézete, 1925), 140.

lelket egybe-kapcsoló erő, kézzel nem fogható, szemmel nem látható, de félelmes valóság, amelynek sublimis finomságán nem fog fegyvernek ereje s amelynek gúzsba kötésére láncot még nem talált ki semmiféle emberi elme. [...] A lelket magyarázni nem, csak érezni s vele együtt, benne és általa élni lehet.⁶

Az erdélyi szász értelmiség korabeli szócsöve, legfőbb orgánuma a *Klingsor*, az egyetlen délkelet-európai német nyelvű kulturális folyóirat, Hitler hatalomra jutásáig rokonszenvezett a transzilvanizmus eszméjével, szintén vallásként tekintett rá. Ez olyan módon is megfogalmazódik, hogy kritikusainak vajmi kevés érzéke volt a valláshoz. Így „örült” a *Klingsor* kritikájának a „materialista” Aradi Viktor:

A *Klingsor*⁷ legutóbbi számában kissé mérgesen, kissé félvállról elintézi a Korunk májusi számában megjelent jegyzeteimet, amelyekben az »erdélyi lélek« és az »erdélyi gondolat« problémáival foglalkoztam. Egyebek között megállapítja, hogy egyáltalán nincsen érzékem a vallási gondolat iránt, – nem is beszélve természetesen a vallási élményekről. [...] Ilyen körülmények között – állapítja meg – rajtam már nem is lehet segíteni, feltétlenül el kell merülnöm a materialista világfelfogás »felületességei«-ben. A szellem magasabbrendű világa egyenesen zárva marad előttem. [...]»⁸

László Dezső, az ún. „második nemzedék” jeles hangadója, megkísérelte a transzilvanizmus eszméjét és gyakorlati hasznát

⁶ BARTÓK György, »Erdély lelke irodalmában«, *Pásztortűz* 7 (1925): 143–145.

⁷ A *Klingsor* Brassóban megjelenő folyóirat (1924–1939) Heinrich Zillich (1898–1988) kiadásában. Zillich Hitler hatalomra kerülését követően a »nagy német« ideológia híve lesz, a Wehrmacht tisztjeként részt vesz a II. világháborúban, München mellett, Starnbergben távozik az élők sorából.

⁸ ARADI Viktor, »Az »erdélyi gondolat« körül«, *Korunk* 7–8 (1929): 602–603.

teológiaiailag is összehangolni, Pál apostol fogalmait kölcsönvéve, a *Kisebbségi élet ajándékai* című tanulmányban:

A címet egyaránt lehet merész kihívásnak és gerinctelen megalkuvásnak is tekinteni. [...] Nálunknál nagyobb hatalmak kényszerű erővel ránk hozták ezt a sorsot. [...] Miért haljunk meg alatta, miért lássuk csak elnyeléssel fenyegető rémeit, mikor életmegtartó ajándékai is vannak. Legyünk bolondok, és ne fogadjuk el az élet kárpótlásait, amelyekkel életünk sok fájó sebére akar orvosságot adni? Miért ne lássunk ott is életet, ahol más csak halálszagot érez? A sokat szenvedett kisebbségi magyarság megérdemli, hogy felfedezze azokat az igazgyöngyöket, amelyeket fájdalomtól marcanagolt kagylóteste termelt ki, minden magyarnak és az egész világnak öröme. [...] 1. [...] A kisebbségi magyar élet első nagy ajándéka erre a gyökérre való ráébredés, a magyar élet gyökereihez, őstényeihez való visszateljesedés. A külső politikai egység helyét a magyar ősalapokban való egységnek, a faji és lelki egységnek kell elfoglalnia. [...] 2. [...] A külsőies magyarkodás helyébe, az élettelen belső magyarságnak kell lépnie. [...] A budapesti iskolás fiú felé a postai küldeményekről magyar bélyeg mosolyog, a villanyos koci oldalán »hazafias« felírásokat lát, iskolája kapuja felől magyar címer köszönt feléje, szabadon éneklő magyar himnusz, gyakorolja a magyar nyelvet, látja a magyar politikai élet sok száz alkotását épületben, szoborban, intézményben, emberekben, szóban és írásban. Minden oldalról magyar szimbólumok veszik körül, figyelmeztetik magyarságára. [...] A kisebbségi magyarságnak nagyon kevés külső magyar szimbóluma maradt. Politikai életében alig néhány szimbólum áll előtte: a magyar politikai pártok és a magyar politikai lapok. A kisebbségi magyarság előtt a nemzeti kultúra, a nemzeti nyelv sokkal jelentősebb és életteljesebb szimbólum, mint a többségi magyarság előtt. [...] 3. A kisebbségi magyarság arcának legszembeötlőbb elváltozása-ként a demokratikusabb szellem jelentkezett. Ez a demokrácia nem a nép uralmát, hanem a szervezettebb egymásrautaltságot,

a társadalmi korlátok háttérbe szorulását, a különböző osztályok egymásért való összefogását, a kisebbségi magyarok egymásért való munkaközösségét jelenti. [...] 4. Az államok nagy versenyének idejét éljük. [...] Míg a többségi magyarság mint állam erősíti magát, s mint állam méri össze magát más államokkal, addig a kisebbségi magyarság mint faj mérkőzik más fajokkal; azt mondhatjuk: amott szervezet mérkőzik szervezettel, emitt élet élettel. A kisebbségi magyarság esetében a verseny a biológiai és szellemi síkban folyik. Ez a verseny nagyobb önerő-összeszedést, fokozottabb öntudatosodást, önmegerősödést jelent. [...] 5. A kisebbségi sors újabb ajándéka az egész magyar élet elfogulatlan szemléletének lehetősége. A kisebbségi magyar élet tornyaiból az egyetemes magyar élet bármely megnyilatkozása őszintebben, öncélúbban, tisztábban, következőképpen életteljesebben ítéltető meg, mint az anyaország bármely pontjáról. [...] 6. Érdekes dolog összehasonlítást tenni a kisebbségi és többségi magyar egyházak élete között. [...] Csodálatos kegyelme volt az Istennek, hogy a kisebbségi egyházak vezetőinek mindjárt az összeomlás után azt a látást adta, hogy lelkiekben akar nem kárpótolni, hanem tetézetten megajándékozni. [...] Míg a többségi magyar egyházak megengedhetik maguknak azt a tékozló luxust, hogy Isten még nagyobb dicsőségére egymással szemben felekezeti harcokat vezessenek le, addig a kisebbségi egyházak, ha nem is találták meg minden téren a szerves együttműködés útját, legalább kölcsönösen megtartják a békeesség kötelező parancsát. [...]⁹

A „kegyelmi ajándékok” taglalásában a gyöngykapyló metafora azzal is jelentőséget nyer, hogy ezt majd Cs. Gyimesi Éva a román kommunista diktatúra reménytelen sötétségében újra felfedezi, és kritikusan elemzi.¹⁰

⁹ László Dezső, „A kisebbségi élet ajándékai”, in *Új Arcvonal: Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája* (Kolozsvár-Cluj: Minerva Kiadó, 1931), 77–85.

¹⁰ Cs. Gyimesi Éva a *Gyöngy és homok* című tanulmányában utánajár a gyöngykapyló-motívum felbukkanásának. Kutatásának eredménye, hogy

2.

Az „erdélyi szellem” korban is hangoztatott vallásos jellegét, talán Makkai Sándor író, református püspök, Kós Károly fél-százados születésnapjára írt köszöntőjében fogalmazta meg a legkonkrétabban, 1933-ban:

Az erdélyiség tulajdonképpen egy hit. Az Írás szavaival: »reménylett dolgoknak valósága és nem látott dolgokról való meggyőződés« [...] A hit természete az, hogy ha a valóság ellene mond, akkor fölfokozódik és izzani kezd. Szenvedéllyé válik. Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik, s ennélfogva ebben az országrészben különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, az még csak erősebb és szenvedélyesebb izzással fog ebben hinni, ha időleg ez a hite önámításnak látszik.¹¹

Kuncz Aladár a trianoni Magyarország közvéleményéhez címzett, a transzilvanizmust magyarázó szövegében is feltűnnek a vallásos jellegre utaló metaforák.

Az erdélyi magyarság nagy lelki krízisében a *megváltó erdélyi gondolat* először legősibb formájában: természeti megnyilatkozásában jelentkezett. [...] *Misztikus erő sugárzik a szülőföldről,*

Áprily Lajos első ízben 1921-ben, a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban tartott előadásában folyamodott ehhez a világirodalomban is fellelhető (pl. Gorkijnál) metaforához, ami csak 1981-ben jelent meg nyomtatásban a költő *Álom egy könyvtárról* című kötetében. *Álom egy könyvtárról* [vallomások, tanulmányok], (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 156.

¹¹ MAKKAI Sándor, „Kós Károly”, *Erdélyi Helikon* 10 (1933): 674–675.

amelyet nyilvánvalóan csak nagy válságainkban érzünk. Ilyenkor jövőnk rá, hogy milyen bensőséges közösségben élünk a földdel, ahol születünk, s ahová a sorsunk köt. És ha ez a föld megmaradt, szikláinknak és hegyeinknek építményeiben semmi sem változott, ha vizeink tovább folynak, erdőink tovább zúgnak, a pásztor továbbra is legeltetni viszi juhait, akkor nekünk is tovább kell élnünk, mert ez a föld és mi egyek vagyunk. [...] A széppróza csak későbbben jelentkezik s a líra nagy metafizikai vigasztalásán túl hozza az erdélyi gondolat magára eszmélésének második állomását: az emlékeket, a hagyományokat, a múltat, a népelet ősi, kikezdhetsen len lelki tartalékait s végül a mai megpróbáltatásos életet.¹²

A transzilvanizmust épp vallás-jellege miatt bírálták a „realizmust” követelő kritikusok. Aradi Viktor a transzilvanizmus képviselőinek nyilatkozataiból emelte ki Tavasz szavával élve a *religiosus* terminológiát, szembeállítva azt a „korszerű tudományosság” igényével. Nem kevesebbel, mint „szekta alakítással, egyházalakítással” vádolta például Kádár Imrét.

[...] Csakhogy olyan furcsa korszakban élünk, amikor minden elmélet mestereitől megkívánják, hogy állításaikat tudományos formában is igazolják és az »erdélyi gondolat« megteremtői bizonyítanak is, mégpedig a misztika konok életű »tudományos« módszereivel. De itt adjuk át a szót a hivatottaknak. »Az ellenfelek élénk pergőtüze eléggé bizonyítja, hogy az erdélyi génusz: van. Eleven élet, életalakító szellemi realitás. Istent is csak azért lehet tagadni, mert van. Ami nincs, ami nem jelentkezik valahogyan, arról nem beszélnek. S ami jelentkező élmény, az van. A valóság alaptörvénye ez.« [...] Ebben a neognosztikus állításban össze van sűrítve mindaz, amit az »erdélyi gondolat«-ról

¹² KUNCZ Aladár, „Az »erdélyi gondolat« Erdély magyar irodalmában”, *Nyugat* 20 (1928): II. 501–508. [kiemelések tőlem – M. J.]

mondani akarunk. Az erdélyi gondolat létezik, mégpedig létezik az olyan agyakban, mint amilyenek szüleménye az idézett gondolatfejtés. És mert »tudományos« alapzata szemmel láthatóan felette gyenge, a religió terére igyekezzenek átmenteni. Reményik Sándor megállapítja, hogy az »erdélyi gondolat« »keresztény és modern« gondolat. Kádár Imre kiegészíti azzal, hogy »krisztusi«, és ezen az alapon megindul a szektaalakítás, az egyházalakítás. Minthogy pedig az egyháznak militánsnak kell lennie, már a következő sorokban kirobban a harc. »Szemben korunk áltudományos, valójában babonás világnézetével, amely az embert, a végtelenség és örökkévalóság tudóját, holmi nyomorult, véges majomhatványnak, vagy legfeljebb ködös lélekfantomnak látja, a krisztusi gondolat legfőbb méltóságnak, a végtelenség és örökkévalóság eleven életének tartja az embert. S mennél jobban igazolódik be napnál világosabban, hogy a régi világnézet: az intelligens kukac világnézete képtelen az emberiség nemzeti és szociális problémáinak bármiféle megoldására, annál inkább dereng a krisztusi világosság, amely most már a kor modern nyelvén hirdeti: elsősorban erkölcsi valóság az ember!... Nemes, tradicionális erdélyi kedély az, mely ilyennek sejtí az embert.«¹³

Aradi arra a cikkre reflektál itt, amelyben a „szélsőbali álprogresszió”, „a jobboldali álnacionalizmus”, illetve az erdélyi gondolat létezését egyszerűen tagadók támadásaitól védelmezi a szerző a transzilvanizmust. A Komáromban született, Budapesten forradalmárrá lett, politikai emigránsként Kolozsváron teológiai tanulmányokat folytató Kádár Imre, az Erdélyben „őshonos” szabadságeszmét és az eticizmust (Liviu Rebreanu erdélyi román regényíró szerint ez közös vonás az erdélyi írókban) állította szembe, az embert morális lényként tagadó, a hatalom megszerzésének bűvkörében mozgó sovinizmussal és

¹³ ARADI Viktor, „Az »erdélyi gondolat« és az »erdélyi lélek«”, *Korunk* 5 (1929): 344–351.

marxizmussal. A morális alapállást valóban keresztyéni és krisztusi jelzőkkel illette (Reményikre is hivatkozva), viszont egyház-, netán szektaalakításról még átvitt értelemben sem ejtett szót.¹⁴

Ligeti Ernő, miközben a Ravasz László által felvetett 1928-as skizma-váddal vitatkozik, a transzilvanizmusban a protestáns szellemet fedezi fel: „A klasszikus értelemben vett erdélyi protestáns szellem küzd a gondolat *több* szabadságáért egyrészt, másrészt ama magyarországi hivatalos közfelfogás ellen, hogy Erdély irodalma az állameszme fékezőerejének híjával *skizmát* követ el és »túlságosan elhajlik« a nemzeti hagyományoktól. [...]”¹⁵

A második transzilvanizmus-vita elindítója, az ún. második nemzedék hangadója, Szemlér Ferenc, a háború utáni idők kommunista átalakításának későbbi szekértolója, épp a transzilvanizmus bástyájában, az *Erdélyi Helikon*ban bírálja, materialista, majdhogynem marxista alapokról Kós Károlyékát (sokan nem is értették – például László Dezső –, miért adtak teret a szerkesztők ennek, az általuk károsnak vélt véleménynek). Mint ismeretes, bírálata épp az erdélyi gondolat vallásos jellegét érintette:

A transzilvánizmus jelszavának érvénye nem a hirdetett gondolat tárgyi igazságában rejlett, hanem azokban a tulajdonságokban, amelyek a mithosz ismertető jegyeit alkotják. Tehát ha elegendő hívőt szerzett magának és ha folytonosságát biztosítani tudta, akkor önmagában véve lehetett hamis, lehetett téves, jelentőséget azonban mégis csak az adott neki, hogy valónak tartották és hittek benne. [...] A kezdeti lendület és lelkesültség felismerhetetlenné tette számukra azt az egyszerű

¹⁴ KÁDÁR Imre, „Az erdélyi gondolat és ellenfelei”, *Erdélyi Helikon*, 2 (1929): 161–165.

¹⁵ LIGETI Ernő, „Eszménykeresések az erdélyi magyar irodalomban”, *Erdélyi Helikon* 9 (1931): 686–692. [kiemelés az eredetiben.]

és ma már vitathatatlan valóságot, hogy egy jelszót hangoztattak, egy mithoszt hirdettek, aminek hatékonyságát vagy érvényét (az adott pillanatban) kevésbé befolyásolhatták a valóság elemei. [...] Érvek és ellenérvek természetesen nem befolyásolhatják a transzilvanizmus hívőit, hiszen hitükhöz nem logikus úton jutottak. Jelszót alkottak maguknak, amihez észokokkal hozzáférni alig lehet. Aki azonban kikerül a mithosz vonzóköréből, az többé már nem hisz, hanem meggyőzést kíván. És ha nem győzetik meg, számára meghal a mithosz. [...] ¹⁶

Kós Károly válaszul a fiatal Szemlérnek felvállalja a transzilvanizmus vallási perspektíváját, megkérdőjelezi Szemlér megközelítését, amely „tárgyi tartalmat” keres ott, ahol azt nem kellene, mert az erdélyi gondolat olyan, mint például a „hazaszeretet”, vagy a „szépség”, vagy a „vallás” fogalma, amelyeknek tárgyi tartalmát nehéz lenne meghatározni:

S az igazság az, hogy az erdélyi írók öreg generációja számára a »transzilvanizmus« bizony nem előre kitalált jelszó, hanem tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett szilárd, meggingathatatlan – hit. Hite annak, hogy a mi hazánk – Erdély. A mi földünk, a mi gyökerünk, a mi kikerülhetetlen sorsunk, melyet nem mi választottunk, hanem amibe beleültetett és beleparancsolt az Úristen, bizonyára nem ok nélkül. Mi hiszünk abban, hogy az életünk: rendeltetés, melyet szolgálnunk kell cselekedettel, kibúvás és mentség nélkül, spekuláció és alkuvás nélkül. Művészetünkkel is. És úgy látjuk, mert úgy adatott látnunk, hogy ha másképpen éltünk, cselekedtünk és írtunk volna, akkor csaltunk volna, spekuláltunk és alkudtunk volna. [...] ¹⁷

¹⁶ SZEMLÉR Ferenc, „Jelszó és mithosz”, *Erdélyi Helikon* 8 (1937): 594–602.

¹⁷ Kós Károly, „Jelszó és mithosz?”, *Erdélyi Helikon* 10 (1937): 766–770.

A magát európainak és urbánusnak valló Ligeti Ernő ismételtén összekapcsolta az erdélyi szellemiséget a protestáns tradícióval, a *Jelszó és mithosz*ra reflektálva:

Ami pedig a történeti hagyományokat illeti, lehet-e figyelmen kívül hagyni, hogy Erdélyben született meg a magyar protestantizmus, itt megtarthatta magát, s épp ez az új vallás tette lehetővé az értelem szabadabb megoldásait? Miután a protestantizmus szellemi erőforrása, ahová theologusainknak el kellett zárándokolniuk, nem a katolikus Magyarországon volt, hanem Utrechtben, Amsterdamban, Nyugat protestáns országokban, az erdélyi műveltség a nyugattal is élénkebb kapcsolatban állott, mint Magyarország. [...]¹⁸

László Dezső konkrétan megnevezte egykoron, milyen világnézeti alapokról indulnak el a transzilvanizmus friss bírálói:

[...] Ez a gondolkozás csakis az értelmileg megfogható és kifejezhető jelenségeket, tényeket, dolgokat tartja valóságnak. Létünk biztosításának útját az élet anyagszerű jelenségeinek megismerésében és a fizikai erők kifejlesztésében látja. Ilyen kifejezések, mint lélek, eszmény, vallás, kegyelem, szeretet, hit: teljesen idegenek ettől a gondolkozástól, vagy csak annyiban érnek valamit, amennyiben a materiális érdekek megbújtatására, álcázására alkalmasak. [...] Az a racionalizmus és materializmus, amely Szemlér cikkében megjelenik, nem elszigetelt, hanem igenis egyre általánosodó meghatározójává válik az életnek. A tényeket világosan szemlélő elme előtt nem kétséges, hogy ennek a gondolkozási módnak az alapjait abban az új racionalista materializmusban kell keresnünk, amely egyfelől a marxizmus lefojtott erőiből, másfelől az új nemzetiszocializmusból táplálkozik. [...]

¹⁸ LIGETI Ernő, „Jelszó és mithosz: Válasz I. Szemlér Ferenc tanulmányára”, *Független Újság*, 1937. nov. 6. 4. A *Független Újság*ot Ligeti alapította (1934), miután szakított a *Helikonnal*.

A transzilvanizmus már nem mítosz, hanem mítoszból a való világgal szembenező szellemi világ alkotásaképpen előállott egzisztenciális világnézet. [...]¹⁹

A nemzetiszocializmus említésével a szerző a szélsőságra céloz, amelynek szellemi vezetői Hitler hatalomátvételét követően a „nagynémetség” bűvkörébe kerültek, és elfordultak a húszas évek transzilván eszméitől. László Dezső más tanulmányaiban is a magyarságot a két világhatalomra törő eszmevilágtól, a marxizmustól és a nemzetiszocializmustól féltette.

3.

A második világháború után a politika nem tette lehetővé a transzilvanizmus-problémát felvetni, sem Magyarországon, sem Romániában. Így annak vallásos, etikai, hitmozzanat-szerű vonatkozásai sem kerülhettek szóba nyilvános fórumokon. Miközben a vitában korábban résztvevők némelyikének bebörtönzése alkalmával vádként hozták fel a két háború közti sajtóban megjelent írásaik bizonyos kitételeit, a magyar nacionalizmus, irredentizmus, vagy a klerikális reakció gyűjtőfogalmába gyömöszölve. Bátortalan változást a Szovjetunióban 1965-ben elkezdett, majd ezzel párhuzamosan a szocialista tábor országai-
ban, így Romániában is beindított nemzet/nemzetiség-vita eredményezett.²⁰ Ennek egyik hullámveréseként értelmezhető az a főleg Magyarországon zajló erdélyiség/romániaiság vita, amit a Kántor Lajos-Láng Gusztáv szerzőpáros által megjelentetett *Romániai magyar irodalomtörténet 1945–1970* című

¹⁹ LÁSZLÓ Dezső, „Világnézetünk apológiája: A mítosz és jelszó vitához”, *Erdélyi Fiatalok* 1 (1938): 117–123.

²⁰ Vö. NAGY György, „A nemzetiség fogalma”, *Korunk* 30 (1971): 663–673. A korszakban a szellemi vitákat felülről kezdeményezték, hogy a társadalomban különböző okok miatt felvetődő problémás témákat a hatalomnak megfelelő mederbe tereljék, s így „megnyugtató” megoldást kínáljanak.

ismert tanulmánykötet váltott ki. Ennek késői visszhangjaként Gáll Ernő vetette fel újra az erdélyi gondolat problémáját több cikkében, köztük a Budapesten kiadott tanulmánykötetében, *Az „erdélyi lélek” – mítosz és valóság* címen. Ő Kós Károlyt, Makkai Sándort, Tavaszy Sándort idézte, mint a nevezett gondolat megtestesítőit, miközben a címben felvetett témáról, így a transzilvanizmus vallásos vonatkozásáról nem ejtett szót.²¹

A román diktatúra utolsó éveiben afféle „földalatti mozgalomként” szerveződő *Limes*-csoport 1986. november 10.-i ülésén olvasta fel Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban* című tanulmányát, ami majd csak 1992-ben jelenhetett meg nyomtatásban a bukaresti Kriterion Kiadónál. (A művet a diktatúra brutalitása szinte elpusztította, eredeti példányát elkobozták, de másolatban az szerencsére túlélte üldözőit.) Igaz, egy korábbi szövegváltozat napvilágot látott még a rendszerváltás előtt *Egy létszimbólum színe és visszája* címen Magyarországon. Ebben újra megjelennek a transzilvanizmus vallási jellegével kapcsolatos fejtegetések. A szerző a gyöngy-kagyló kisebbségi sorsszimbólumként felfogott különféle értelmezéseit járja körül, Szilágyi Domokos egyik versének motívuma nyomán, László Dezsőt is idézve:

Ez a »gyöngykagyló-szindróma« igen közel áll a vallás szenvedéskultuszához, nem csoda hát, hogy egyesek a lélek gazdagságát fokozó, nemesítő ajándékként élik át. László Dezső írja *A kisebbségi élet ajándékaiban*: »[...] A sokat szenvedett kisebbségi magyarság megérdemli, hogy felfedezze azokat az igazgyöngyöket, amelyeket fájdalomtól marcangolt kagyló teste termelt ki minden magyarnak és az egész világnak örömére«. [...] A »szenvedés nemesít« erkölcsi meggyőződése ennek a választást megkerülő, a kényszerűséget elfogadó

²¹ GÁLL Ernő, *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 21–39.

magatartásnak a szentesítése. [...] A választás megkerülésével (vagy lehetetlenségével?) függ össze, hogy miért oly megfoghatatlan az a távlat, amelyre a két világháború közötti magyar kisebbség irodalmának jövőtudata nyílik. A maradék remény olyan jövőszimbólumokra sűrűsödik, mint a »feltámadás«, a »megváltó ének«, az »ünnepe« és így tovább, amelyekben a gyöngyragyogó-jelkép értékalakzatához hasonlóan a kilátástalanság tragikus feszültségét feloldó, átesztétizáló katartikus mozzanat működik. [...].²²

A *Gyöngy és homok*ban a szerző tömören, lényeglátóan állapította meg, hogy:

[...] igyekeztem kimutatni, hogy azok, akik magukévá tették, illetve magukévá teszik ezt az etikát, a szenvedés elfogadását és a helytállás, az átvészelés, az értékmegőrzés és értékteremtés attitűdjét, azok számára ez személyes megoldást jelenthet, hogy ne mondjam, üdvtanként funkcionál, de nyilvánvaló, hogy nem lehet tömeghatékony. Csak azok tudják magukévá tenni, akik hittől élnek meg ezt a kérdést.

A vitában pedig leszögezte:

A transzszilvanizmus kritikáját nyújtom, mert egy példátlanul diszharmonikus eszmény követésére szólít fel – csak a szenvedést eszményítő kereszténység hasonlítható hozzá. Ilyen értelemben a transzszilvanizmus tulajdonképpen keresztény és azon belül is túlnyomóan református ideológia. [...].²³

²² *Életünk* 1 (1985): 49–59.

²³ Cs. GYÍMESI Éva, „Helyzet és helyzettudat. Előadás a Limes-körben 1986. nov. 10-én”, in MOLNÁR Gusztáv, összeáll., jegyz., *Transzcendens remény: A Limes-kör dokumentumai: 1985–1989* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004), 206–231.

A tragikus sorsú szerző, aki a romániai diktatúra vége felé hívó keresztényként definiálta önmagát, sőt tanítványait is hasonló életfolytatásra biztatta, minthogy Almási Miklós marxista filozófiai kategóriáit alkalmazta²⁴, paradox módon a vallást talán a hamis tudat termékének tekinthette (miközben megkérdőjelezte a hamis tudat fogalmát magát), így noha elismerte a transzilvanizmus keresztény (hit)jellegét, azt ideológiának, pontosabban „ideologikus funkciót betöltő szellemi képződménynek”²⁵ minősítette.

4.

A negyedik, s mindezidáig talán utolsó transzilvanizmus-vita a romániai rendszerváltást követő években zajlott, főleg egy új székellyöldi kulturális lap, a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Európai Idő*²⁶ hasábjain. Az ott felvetett kérdések, többnyire egy új nemzedék megszólalásai, adták az ötletet ahhoz, vizsgálják meg újfent, működhetett-e vallásként

²⁴ „A továbbiakban többször hivatkozom Almási Miklósnak A látszat valósága című könyvére (Budapest 1971), mely az ideológiákat a »hamis tudat« fogalmi keretében tárgyalja. Ezért meg kell jegyeznem, hogy – noha az ideológia-képződés mechanizmusát tekintve fejtegetésének egy részével egyetértek – a »hamis tudat« fogalmának érvényességét megkérdőjelezem, mivel ez feltételezi az »igaz« tudat – számomra nagyon is kétséges – létezését, amely birtokában lenne az abszolút igazságnak.” Cs. GYÍMESI Éva, „Jegyzetek”, in *Gyöngy és homok* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1992), 1, 94.

²⁵ Cs. GYÍMESI Éva, *Gyöngy és homok*. 6. [A transzilvanizmust ideológiaként tárgyalta, mutatta be, ekként elemezte Gyimesi Évánál jóval korábban, már 1979-ben maga Pomogáts Béla is. Lásd erről többek közt: POMOGÁTS Béla, „A transzszilvanista ideológia”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1 (1979); újraközölve: POMOGÁTS Béla, „A transzszilvanista ideológia”, in *Erdélyi tetőn: Irodalomtörténeti Tanulmányok* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004), 81–107. [A szerk. megj.]

²⁶ A periodika Horváth Alpár Szilamér (Etéd, 1956) költő magánvállalkozása volt, amely 1990 januárjában, pártoktól független politikai hetilapként indult.

a transzilvanizmus, megvoltak-e eleve a feltételei annak, hogy az elit megnyilatkozásait meghallják és átvegyék az erdélyi magyar tömegek. Ugyanis a transzilvanizmus bírálata ezúttal is annak vallási jellegét ostromozta, nem egyszer a valóságot azonosítva az utópiával.

Pomogáts Béla Szabédi László levelét közölte ugyanekkor, amit Szemlér Ferenchez címzett egy körkérdés kapcsán még a 2. transzilvanizmus-vita idején. A tragikus sorsú unitárius költő, ezt írta többek közt 1937-ben:

Makkai, az igazán menekülő Makkai vette észre leghamarabb, hogy engedményeinek áldozata lett. Végeredményben nincsenek közzé téve egyházfői működésének okmányai, s így nehéz meghúzni az irányvonalat, melyet egyháza és az államhatalom közötti viszony intézésében szem előtt tartott. Pedig transzilvánista egyházpolitikájában rejlenek az okok, melyek Makkait híres felkiáltásáig juttatták el: nem lehet! Ne felejtse el, hogy Makkai püspöksége alatt szűnt meg az eddigi együttműködés a három történelmi magyar felekezet főpapjai között (kezdetben Majláth, Nagy Károly, Ferenc József) s ennek oka kézenfekvő: Makkai transzilvánista volt, a másik két püspök nem, közösen nem lehetett csinálni a transzilvánista politikát, tehát megpróbálta egyedül. A reformátusok félrehúzódnásával aztán természetes dolog, hogy megszűnt a katolikus, unitárius kollaboráció minden súlya, fontossága. A transzilvánista politika lényege éppen az volt: *do ut des*.²⁷ Persze, a reformátusok jobban dőlt az adással maradtak.²⁸

Elgondolkodtató, hogy Makkai egyházvezetői tevékenységének feldolgozása (noha teológiai munkásságáról készült

²⁷ *Do ut des!* Antik latin kifejezés, jelentése: Adok, hogy adj! [A Szerk.]

²⁸ POMOGÁTS Béla, „Szabédi László a transzilvanizmusról”, *Új Erdélyi Múzeum* (1990): 1–2. 56–70; POMOGÁTS Béla, „Európai idő”, *Új Erdélyi Múzeum* (1991): 1–3.

kiadott doktori dolgozat is)²⁹ még azóta sem történt meg. Ahogy figyelemre méltó Szabédi azon észrevétele is, miszerint a transzilván nézeteket valló református püspök miatt megszűnt az együttműködés a korabeli erdélyi kisebbségi egyházfők között.

A transzilvanizmus-bírálatok általában abból a neomarkista tételből indulnak ki, amelyik az ideológiát és a vallást a hamis tudat termékének tekintik. Tánczos Vilmos szerint az egyházaknak nem a transzilván eszme átadásában, közvetítésében volt szerepe, hanem egy nemzeti(ségi) közösség kialakításában. Megállapítja többek közt, hogy:

Az erdélyi egyházak nem valamiféle transzilván gondolattal, hanem a nemzeti közösséggel való azonosulásra nyújtottak lehetőséget [...] A XX. században nem az Erdélyre jellemzőnek mondott vallási tolerancia százados hagyományai folytatódtak – ez legfeljebb a kisebbségi sorba került népek felekezeteinek szolidaritásában jelentkezett – hanem megtörtént a történelmi különbségek s szembenállások hatalom általi kiaknázása, ami a transzilvanista ideológia egyik alappilléreinek kihullását is eredményezte. [...] A manipulált, meghamisított nemzeti múlt Erdélyben is – ugyanúgy, mint egész Kelet-Európában – vallássá, hit-kérdéssé lett, és a történelmi-politikai frazeológia is vallásos elemekkel telítődött: a »szent« nemzet »üdvén«, »feláldozásán«, »vértanú« és »hitvallók« serege munkálkodott, akik »sötét túlvilági hatalmak« ellen harcolva »feláldozták« életüket a nemzet »üdvözülésének« »oltárán«.³⁰

Máshol pedig így érvel:

²⁹ FEKETE Károly ifj., *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor* (Budapest: Kálvin János, 2001).

³⁰ TÁNCZOS Vilmos, »Transzilvanizmus és nemzeti identitás«, *Európai Idő* (1991): II. 4–9.

Az erdélyiség 1920 előtt nem jelentett többet helyi sajátosságnál. Ideológiává – torz, hamis létértelmezéssé, etikai imperatívuszokat megfogalmazó cselekvési programmá – csak az organikus nemzeti lét folytonosságának megszakadása után vált. A transzilvanizmus átfogó létértelmezést biztosító eszmerendszere tehát nem szerves fejlődés eredménye, hanem egy – esetleges? – politikai esemény következménye. Kényszerűségből született ideológiaként alig egy évtized alatt minden vonatkozásban – az etika, a politika, az esztétika szféráiban egyaránt – hamis tudatnak bizonyult. [...] Molnár Gusztáv Európai naplója nyomán én is csak Pascal hitére hivatkozhatom: nagyon könnyen azt lehet mondani, hogy ez sohasem fog teljesülni. De: »Pascal szerint, ha a világmindenség nagy szerencsejátékában csak egy a végtelenhez annak az esélye, hogy Isten létezik, az így is, úgy is elkerülhetetlen fogadáson nekünk őt kell megtennünk«. Erdély egésze számára nincs és nem is lehet semmilyen más megoldás.³¹

Ahogy láthattuk, a transzilvanizmus/ erdélyi szellem/ erdélyi gondolat fogalmával kapcsolatban kortól függetlenül, gyakran felmerül a vallás, mint kontextus és perspektíva. Vallásról viszont csak olyan szellemi termék esetében lehet beszélni, amely világszemléletet nyújthat, életfelfogást, életvezetési modellt teremthet a transzcendens dimenziót elfogadó közösségek számára. Minthogy a transzilvanizmus (több teoretikusa szerint is) főként református közegben manifesztálódott, hangadóinak, képviselőinek jelentős része ehhez a felekezethez tartozott, kézenfekvőnek tetszett megvizsgálni, hogy az elit át tudta-e adni a saját hitét a tömegeknek.

³¹ TÁNCZOS Vilmos, „Az erdélyiség mítosztalanítása”, *Korunk* 10 (1991): 1237–1239.

5.

Hogyan lehet megközelíteni a kérdést? Nyilván a tömegkommunikáció korabeli eszközeit kell és érdemes elsődlegesen vizsgálni, mindenekelőtt az írott sajtó jöhet szóba. A durván 400 (!) két világháború között Romániában megjelent magyar nyelvű időszaki kiadványból mindössze néhány volt református, és csak egyetlen egy országos terjesztésű. A korszak a rádiózás hőskora, viszont a tömegek számára elérhető áron 1940-ig nem gyártottak vevő készüléket. Nem beszélve arról, hogy a Magyarországon 1925-ben megindult adást sokáig csak Budapesten lehetett fogni.³² Erdélyben magyar nyelvű rádiózás csak a II. világháború után jöhetett létre. Eszmék közvetítésére tömegekhez a nyomtatott sajtó és a szépirodalom mellett a különböző felekezetek szószékei kínálhattak valós lehetőséget. A kérdés az, hogy mi volt, mi lehetett a korabeli prédikációk tartalma? Minthogy nagyon kevés prédikáció jelent meg nyomtatásban, illetve abban a korban lelkeszi munkanapló vezetése sem volt kötelező, igen nehéz kiindulást találni a vizsgálathoz. Arra a feltevésre támaszkodom tehát, hogy a református egyház hivatalos lapja, az országos terjesztésű *Református Szemle*, nemcsak közlönyként szolgált, hanem egyfajta szellemi/lelki útmutatóként is. Az abban közölt biblíamagyarázatok és vezércikkek feltehetően mintaként szolgálhattak a lelkeszi közösség számára, elvben a szövegekben felmerülő üzenet, akár a sajátos erdélyi, transzilvanista szemléletet is képviselhette, s az a lelkeszek közvetítésével népesebb közönséghez is eljuthatott.

A transzilvanizmus megjelenését prédikációkban, a meghirdetés kezdeti időszakában (1920–1921) és a nagy gazdasági világválság idején vizsgáltam (1929–1932). A két időszak az erdélyi kisebbségi társadalom legmélyebb válságkorszaka, a gazdasági és szellemi összeomlás kéz a kézben jártak.

³² A budapesti rádió sugárzott rádiós istentiszteleteket.

Feltételezhetően ekkor volt/lehetett a legnagyobb szükség a túlélés módozatait feszegető kérdések felvetésére.

Az 1907-ben indult lap, a Románia fennhatósága alá ítélt első hónapokban havonta kétszer, 8 oldalon jelent meg, majd tíznaponta 16 oldalon. Az oldalszámozás évenként folyamatosan haladt. A trianoni békeszerződés és a ratifikálás évében alig közölnek prédikációt. A transzilván szellemet egy vezércikkben lehet felfedezni, nevezetesen Dérczy Imre: *Ti el akar-tok hagyni?* című írásában:

Alapjában borzalmas szép és termékeny idők ezek: lerongyolódva, de mint egy kuruc-zászló, elszegényedve, kiüresítve, de az érzések golgotai gazdagságával, kenyér nélkül, de telítve szent és bizonyos kalácsvíziókkal, kapától, ásótól, ekétől meggöngyölyedni és mégis mindig egyenesen járni, reszkette szelni a cipő gyermek-falatját, de minden morzsájához hozzá tűzni a tűrés, kivárási halk ibolyáját, megdöbbenni a széthulló, bomladozó, elkívánczozó nyáj felett és mégis Mózes hitével nekivágni az útnak [...]³³

Az elkívánczozás emlegetése nem esetleges. Tízezrek hagyták el ekkoriban Erdélyt, illetve a Partium és Bánság Romániához csatolt területeit. A lap is közölt búcsúztatót, két akkoriban Magyarországra repatriált lelki vezető, Révész Imre és Ravasz László távozásához kapcsolódóan, akik a csonka-országban is vezető szerepet töltenek be a későbbiekben.³⁴

Az 1929-es XXII. évfolyamban 15 prédikáció található, ezek közül kettőben sejlik fel az erdélyi gondolat. Vásárhelyi János: *Hiábavaló szenvedés*. (Galata 3, 4.)³⁵

³³ *Református Szemle* (XIII), 1920. júl. 15., 97–98. [A továbbiakban RSZ]

³⁴ Érdekes egyháztörténeti tény, hogy a Magyar Református Egyház meghatározó személyiségei mind a Horthy-korszakban (Ravasz László), mind a Kádár-korszakban (Bartha Tibor) erdélyi származásúak.

³⁵ „Hiába tapasztaltatok ilyen nagy dolgokat? Ha így volna, valóban hiába.”

Annyit szenvedtetek hiába? Ha ugyan hiába! [...] Megértjük-e az Apostol kérdését, mint reformátusok, és megértjük-e, mint magyarok? [...] A kérdés hozzánk, magyarokhoz is szól. Bár-mint ítéljen rólunk a világ, az tény, hogy nincs a világnak népe, amely többet szenvedett volna, mint mi. Ezért mondotta Petőfi: Ha nem születtem volna is magyarnak, e néphez állanék, mely legelhagyatottabb a föld kerekén. Ady: Ezerszer messiások a magyar messiások. [...] Sokat szenvedtünk. Miért? Hogy mint társtalan, rokontalan kicsi nemzet, mégis megmaradjunk annak, aminek az Isten megteremtett – magyarnak. Legyen saját nyelvünk, nemzeti kultúránk, s így mint magyar nép tegyünk valami ajándékot az emberiség nagy családjának az asztalára. Célunk az volt: megmentsünk egy törzsökös nemzetet az emberiség számára. [...] Hogy lesz hiábavaló őseink szenvedése? Ha nyelvünket elfeledjük, kultúránkat nem ápoljuk, ösz-szetartásunk megtörik. Így értjük meg, hogy mennyire hozzánk szól, mint Isten igéje, az apostol kérdése. [...] Ugyanaz a lélek az, mint amely népére való vonatkozással a magyar költő ajkára adta a vallomást: »Az nem lehet, hogy annyi szív és szent akarat hiába sorvadjanak egy átoksúly alatt.« Mi is azt mondjuk, hogy nem lehet. Nem lehet, hogy mi meg ne értsük Isten figyelmeztetését, s vissza ne térjünk hozzá. Nem lehet, hogy hitünket, kultúránkat meg ne tartsuk, meg ne védjük. Egyesek buzgalmán fordul meg a jövőndő. Ne tegyük hiábavalóvá Isten tanítását!³⁶

A második szöveg Nagy Ferenc tövisi lelkész emlékeztetője a frissen lezajlott püspöki vizitációra, *Ünnepségből: Élet* címen. Ennek sorai értelmében:

Emlékezzetek a mi szeretett földi Főpásztorunkra³⁷, aki szertejár kíséretével körülöttünk, ezeken a pusztuló – de pusztulásában is a hajdani Erdély aranykorát, a kálvinista múlt nagyszerű

³⁶ RSZ (1929): 54–57.

³⁷ Makkai Sándorról van szó.

dicsőségét tükröző »végvárákon«, hogy a lélek ereje által új élet reménységét gyűjtsa fel az elárvult szívek mélyén és megbizonyítson arról, hogy ameddig van imára kulcsolt kéz, Isten kegyelmében hívő szív, áldozatos szent munkára és jócselekedetre önmagát odaadó lélek: addig e nemzet nem vész el!³⁸

Ugyanő esperesként, *Romboló és építő munka* címen tartott előadást, igei alapon (II. Kor. 10, 4-5.)³⁹ a gyulafehérvári egyházmegye tanítói értekezletén. Érdekes ugyanakkor, hogy a hangsúlyos erdélyiség vagy erdélyi gondolat nyomokban sem mutatható ki a beszédben. Pedig azt lehetne hinni, keresni sem kell jobb alkalmat, hogy a nép nevelői körében népszerűsítsék a transzilván életfelfogást. Ehelyett a református tanítókat a szekularizáció visszaszorítására buzdította, amit érvelése értelmében saját életvezetésükkel példázhattak a leghitelesebben.⁴⁰

Az 1931. évi *Szemlékben* (XXIV. évf.) 19 prédikáció olvasható. Ebből mindössze egy az, ahol a transzilvanizmus jellegzetes gondolkodásmódja is fellelhető. Szerzője Dr. Jakó Dénes, gondolatait Lukács 7, 11-17.⁴¹ alapján *Nain* címmel fogalmazta meg:

³⁸ RSZ (1929): 325–327.

³⁹ „Hadakozásunk fegyverei ugyanis nem testiek, hanem erősek az Isten kezében erődítmények lerombolására. Ezekkel rombolunk le minden okoskodást és minden magaslatot, amelyet az Isten ismeretével szemben emeltek, és foglyul ejtünk minden gondolatot a Krisztus iránti engedelmességre.”

⁴⁰ RSZ 1931. auguszt. 31., 374–376.

⁴¹ Ezután Jézus elment egy Nain nevű városba, és vele mentek tanítványai nagy sokasággal együtt. Amikor közeledett a város kapujához, íme, halottat hoztak kifelé, egy özvegyasszony egyetlen fiát, és a városból nagy sokaság követte. Amikor az Úr meglátta az asszonyt, megszánta, és így szólt hozzá: Ne sírj! Azután odalépett, és megérintette a koporsót. Akik vitték, megálltak, ő pedig így szólt: Ifjú, neked mondom, kelj fel! Erre felült a halott, és elkezdett beszélni; Jézus pedig átadta az anyjának. Félelem fogta el mindnyájukat, di-csőítették az Istent, és ezt mondták: Nagy próféta támadt közöttünk, és meglátogatta Isten az ő népét. Ez a hír elterjedt róla egész Júdeában és az egész környéken.

Lám, volt nekünk múltunk, gőgös büszkeséggel gondolunk reá, kacagányos hősök, daliás leventék dübörgő hada csillogott végig álmodozó szemünk előtt. [...] Szülőföldünket megbonthatatlan egységnek tartottuk, fajiságunk másról semmit sem tudott. [...] Önerőnkbe való bizakodásunkat, égis erő lángnak képzeltük lelkesedésünket s csak a szalmatűz hirtelen világossága volt, égis csapott tényleg, hogy vissza hulló pernyéje összevegyüljön erőtlenségünk síró könnyeivel. [...] Gondoljatok 18, 19-re micsoda rothadás, micsoda temetés volt a mi lelkünk népe, ingó nádszálak, szélről hajtva ide-oda, sokszor szembe egymással, testvér testvér ellen, [...] haragot ordító szájjal az egyház ellen; ki gondolt akkor még a lehető élettel? [...] S egyszer keresztül zúgott a parancs: Ne sírj! [...] Az Úr visszaadja a fiút az özvegy anyának. Titeket, minket, Gyergyó népét az anyaszentegyháznak. [...] »És kiméne a hír felőle egész Júdeaiba, a körül való minden tartományba.« És száll a hír Gyergyó síkjáról végig a Maros völgyön, átseng a Küüllők vizébe, belekacag a Nemere zúgásába, végig Erdély minden csillagos tornyába: Ne sírj! Kelj fel! A koporsóból indul boldog új életre! [...]»⁴²

Az 1932-es évfolyamban 20 prédikáció található, de vizsgáltam a vezércikkeket is, melyek közül mindössze egy szöveg mutat túl a szokványos prédikációs kereteken. Máthé Elek Sóváradról az úgynevezett kisprófétákat magyarázta sorozatban. Habakukhoz érve a következőket írta:

Ez azt mutatja, hogy a perzsák a zsidók iránt tanúsított humanus és lojális bánásmódjukkal példát adtak minden idők s így a legújabb kor többségi népeinek is arra, hogy valamely kisebbségi nép rokonszenvét, együttérzését, szeretetét, szolidaritását nem elnyomással, nem népi karakterének megfelelő életfolytatást akadályozó gátlásokkal, hanem szeretettel, vallási szabadságának,

⁴² RSZ, 1931. febr. 20., 70–73.

kulturális lehetőségeinek és anyagi megélhetésének biztosításával lehet megnyerni.⁴³

Úgy tűnik, Kós *Kiáltó* szóbeli gondolata ismerhető fel itt tíz év távlatából, arra figyelmeztetve, hogy milyen esetben számíthat lojalításra a kisebbségektől a románság.

Fenti mellett Horváth Jenő lelkész, későbbi teológiai tanár vezércikke vonható még vizsgálat alá, amelyet *Erdély megújulása* címen közölt:

Mi van Erdélyben? Nincs mit tagadni a romokat, nincs mit szépitni a bűneink miatt egyre jobban ránk nehezülő világot. [...] Mi van Erdélyben? Nagypéntek és húsvét: [...] Lehetetlen, hogy ezek előtt a tények előtt szemet hunyjanak, akár a »mindig másutt jobb« beteges vágyakozói, akár a legtragikusabb erdélyi sors igazi kereszthordozói. Itt maradni! Nem temető Erdély: a legélethebb élet temploma. Felismerni ezt és ráépíteni egész életünket – ez az erdélyi megújulás útja, az isteni és emberi utak egyetlen eredője. A Lélek útja.⁴⁴

Azt gondolom, e szerény vizsgálat is elég meggyőző lehet annak a megállapításához, hogy a transzilvanizmus, mint az erdélyi magyarság tömegeiben elfogadott életvezetési modell, vagyis vallás, ekként nem működhetett. A korszak kommunikációs lehetőségei közt és eszközeivel, illetve a szociális-politikai realizmus felől érkező kritika közepette, nem volt lehetőség a szélesebb körű, hatékony terjesztésre. Erre a református egyház szószékei, mint a kommunikáció korabeli fórumai, szűkös eszközei sem voltak kellően alkalmasak. A korszakban ugyan

⁴³ RSZ, 1932. ápri. 30., 183–185.

⁴⁴ RSZ, 1932. jún. 30., 273–274.

megjelenik Erdélyben a dialektológiai teológia,⁴⁵ az irányzat homiletikai tanítása a „Sitz im Leben”⁴⁶ kategorikus imperatívuszát tekinti a prédikáció alapjának, tehát kedvező lett volna az olyan szövegek megfogalmazására, amelyek nem pusztán a szokványos vallásos és hitvallásos toposzokat variálják, hanem megpróbálnak a szociológiai-politikai kontextusra is reflektálni. A régi beidegződések azonban igen erősnek bizonyultak. Elég, ha beleolvasunk a kor legkedveltebb igehirdetőjének, Ravasz Lászlónak a kinyomtatott prédikációiba.⁴⁷ Így a transzilvanista szellem legfeljebb egy szűk értelmiségi elit számára jelenthetett életet adó forrást a napi küzdelmekben, akik viszont példájukkal a tömegek felé is közvetíthettek követendő mintákat.⁴⁸

⁴⁵ TAVASZY Sándor írja az ebben a szellemben fogant első, magyar nyelvterületen megjelent teológiai művet: *Református keresztyén dogmatika* (Cluj-Kolozsvár: Minerva, 1932).

⁴⁶ Eredetileg a formatörténeti és redakciótörténeti iskola folyamodott a kifejezéshez. Leegyszerűsítve ez azt jelentette, hogy egy bibliai szöveg megértéséhez elengedhetetlen meghatározni, milyen élethelyzetben volt a bibliai beszélő, illetve hogy a jelzett szöveg hogyan viszonyul a Biblia egészéhez. Homiletikai szempontból viszont azt is jelentette, hogy a bibliai szöveget a befogadó élethelyzetéhez kell alkalmazni (gyülekezetszerűség). <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztien-bibliai-lexikon-C97B2/s-sz-CA54E/sitz-im-leben-CA5F7/Vö>. (utolsó hozzáférés: 2020.11.16.)

⁴⁷ *Alfa és ómega: prédikációk, beszédek, cikkek*. 1–2. köt. (Budapest: Franklin, 1932); *Legyen világosság: beszédek, írások*. 1–3. köt. (Budapest: Franklin, 1938)

⁴⁸ Hogy ezek a jövőbe mutató minták mennyire voltak elfogadhatóak a romániai miliőben, igen kérdéses. Elégé közismert például László Dezső vagy Balázs Ferenc saját közösségükben jelentkező elutasítottsága. Vö. LÁSZLÓ Dezső, „Erdélyi Fiatalok” = *Korunk*, 1973. jún. 6., 923–929.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

TRANSZILVANIZMUSALAKZATOK 1945 UTÁN

1. EGY DEFINÍCIÓ TANULSÁGAI

Amennyiben a transzilvanizmus-gondolatkör második világháború utáni adaptálásának lehetőségeit kívánjuk vizsgálni, fontos figyelembe venni egy ebben az időszakban született transzilvanizmus-definíciót: „Az »erdélyi gondolat« éppen pontosan körül nem írtsága és lényegi meghatározhatatlansága folytán kitűnő lehetőségeket kínált a különféle indítékokból származó, mégis közösnek feltételezett cselekvés alátámasztására. [...] Leghaladóbb megfogalmazásaiban értették rajta a Romániában együttélő népek testvériségét (helyesebben az Erdélyben közös történelmi múltú románok, magyarok és szászok megértését és barátságát), az európai műveltségi szintre való törekvést, a nép szolgálatát és javának munkálását. Az erdélyi táj szeretetét, a hazához, a szülőföldhöz való ragaszkodást, a mindent átölelő humanizmust, a szabadelvű demokráciát, az irodalomban pedig főként az esztétikai és művészi szempontok elsődlegességét.”¹

¹ SZEMPLÉR Ferenc, „Az Erdélyi Helikon költői (bevezető)”, in SZEMPLÉR Ferenc, sajtó alá rend., *Az Erdélyi Helikon költői* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973), 10–11.

A definíció analitikus megközelítése előtt érdemes lehet reflektálnunk megszületésének kontextusára. A megfogalmazás azé a Szemlér Ferencé, aki maga is tagja volt a helikoni íróközösségnek, annak a szerzői körnek tehát, amelyikhez irodalmi értelemben a transzilvanizmus ideológiája elsődlegesen kötődött az 1920-as évektől kezdődően.² Szemlér ugyanakkor, a „második erdélyi írónemzedék” tagjaként már az 1930-as évektől a transzilvanizmus újragondolásának szükségességét hangoztatta, lehangsúlyosabban 1937-es *Jelszó és mithosz* című cikkében.³ A második világháború után úgy sikerült költőként újrafeltalálnia magát, hogy az új rendszer híveként foglalhatott helyet a romániai magyar irodalom „nagy öregjeinek” sorában: 1953-ban Állami-díjas, később a Romániai Írók Szövetsége títulkáraként dolgozott – mindezek jelzik elfogadottságát, támogatottságát az 1945 utáni államszocialista rendszerben. Ezt a hátteret figyelembe véve Szemlér stratégiája egyértelműen arra irányul egy, az egykori helikoni költőket közlő antológia összeállításával, illetve az abban publikált előszóval, beleértve a definíciót is, hogy a transzilvanizmus két világháború közötti eszmekörének a szocialista Románia értékeivel kompatibilis elveire, a két eszmerendszer közös részhalmozására világítson rá. Fontos ennek kapcsán megjegyezni még, hogy *Az Erdélyi Helikon költői* csak azt követően jelenik meg a *Romániai Magyar Írók* sorozatban, hogy hat évvel korábban már megjelent *A Korunk költészete* című antológia.⁴ Az irodalmi hagyomány ekkori hivatalos, kanonikus pozícióit tekintve a baloldali *Korunk* nyilvánvalóan prioritást élvezett a jobbára „polgári”, noha azon belül valamelyest progresszívnek tekintett *Erdélyi Helikon*hoz képest.

² POMOGÁTS Béla, *A transzilvánizmus: Az Erdélyi Helikon ideológiája* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983).

³ SZEMLÉR Ferenc, „Jelszó és mithosz”, in POMOGÁTS Béla, összeáll., bev. tanulmány, *Jelszó és mítosz* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 153–171.

⁴ MÉLIUSZ József, szerk., *A Korunk költészete* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1967).

Lássuk tehát, ebben a kontextusban (amely nyilvánvalóan az új értelmezési hálóban is szalonképesnek próbálja láttatni a transzilvanizmust), mit is állít voltaképpen Szemlér definíciója az 1968 utáni időkben. Egyrészt azt („leghaladóbb megfogalmazásaiban”), hogy az idők folyamán, egyes variánsaiban az eszmekörnek voltak konzervatívabb és progresszívebb változatai is. Ezekhez nyilvánvalóan szelektíven kell viszonyulni, a „haladó” változatok lehetnek összeegyeztethetőek az 1970-es évek horizontjával. Másrészt azt, hogy bizonyos elemeket tekintve a „romániaiság” és az „erdélyiség” perspektívái összefüggésbe hozhatóak. Ismeretes, hogy a „romániaiság” társadalomkritikai fókuszú, integratív elképzelését Gaál Gábor kísérte meg lehangsúlyosabban érvényesíteni a két világháború közötti időszakban, néhány előzményre építve.⁵ A romániaiság és az erdélyiség elvének érvényesítése az erdélyi magyarság szempontjából voltaképpen egyaránt együttműködést és integrációt feltételezett az újonnan létrejött főhatalmi keretek között. Csupán az integráció és az együttműködés eszmei-ideológiai bázisát tekintve voltak különbségek: míg a transzilvanizmus erdélyiség-elve inkább a sokévszázados együttélési hagyományokra és regionális identitásokra épített, a romániaiság dominánsan a jelen helyzetre összpontosított, és az 1918 utáni állapotok, realitások tudomásul vételét hangsúlyozta. Szemlér definíciója finom csúsztatással, ugyanakkor pontosan jelzi, mi a különbség a két koncepció között: míg a Romániában együtt élő népek testvérisége a Kárpátokon kívüli diverzitásra is érvényes, a transzilvanizmus eredetileg az erdélyi „öshonos” etnikai csoportok együttműködésére vonatkozott.

Hasonló fogalmi csúsztatást érzékelhetünk a szülőföld és haza fogalmainak összeegyeztetése kapcsán. Láng Gusztáv egyik

⁵ Elemzi TAPODI Zsuzsa, *Irodalom a politika szolgálatában: Gaál Gábor munkássága pályája utolsó szakaszában 1946–1954* (Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 2001), 118–119.

tanulmánya⁶ találóan mutatott rá arra, hogy a kisebbségi helyzet egyik következménye éppen az, hogy a hazafogalom problematikussá válik a közösség számára, és annak funkcióját a szülőföld fogalma veszi át: ahhoz ugyanis nem kapcsolódik ambivalencia, miközben az érzelmi kötődés jellegzetességét magán hordozhatja. Szemlér azt szimulálja az említett definícióban, mintha a szülőföld és a haza szinonim fogalmak lennének, de valójában inkább a disszonanciákat oldja fel. A definíció utolsó mozzanata az esztétikai és művészi szempontok elsődlegességét állítja a transzilvanizmus eszmekörén belül – ezt újabb csúsztatásnak tekinthetjük, amely igazából a marxista kritika szempontrendszer alapján, relatív módon válik értelmezhetővé. Kétségtelen, hogy a marxista kánon felől nézve az *Erdélyi Helikon* írói kevésbé tűntek társadalmilag elkötelezettnek a *Korunk*-szerzőkhöz képest. Utóbbi lapról maga Szerb Antal is azt állította ismert irodalomtörténetében, az 1930-as években, hogy az *Erdélyi Helikon*nal ellentétben az inkább „szociológiai orgánus”, baloldali irányultsággal.⁷ Ugyanakkor a transzilvanista kánon maga is érvényesített valamelyes közösségelvű feladatelvű értékrendet – erre utalagos elemzéseiben Cs. Gyimesi Éva találóan mutatott rá.⁸ Vagyis „a művészi szempontok elsődlegessége” a definícióban valójában nem valamiféle *l'art pour l'art* modernizmust jelent, csupán azt, hogy a transzilvanisták nem a baloldali elkötelezettség értelmében bizonyultak közösségelvűnek. A népszolgálat elve viszont, amelyre Szemlér definíciója ugyancsak utalást tesz, nagyon is érvényesnek bizonyult az 1945–1989 közötti időszak kanonizációs folyamataiban is. A továbbiakban ennek az eszmekörnek az alakulástörténetére is kitér összefoglalóm.

⁶ LÁNG Gusztáv, „Egy önmeghatározás tanulságai”, in LÁNG Gusztáv, *Kivándorló irodalom* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 1998), 11.

⁷ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934), II, 248.

⁸ Cs. GYÍMESI Éva, „Korán jött polgár: Karácsony Benő prózája”, in Cs. GYÍMESI Éva, *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998), 170.

Összehasonlítva Szemlér definícióját az 1937-ben ugyan csak általa összefoglalt transzilvanizmus-megközelítésekkel,⁹ megállapítható, hogy míg 1937-ben egyértelműen a két világ-háború közötti domináns koncepciókból indult ki, és az „erdélyi liberális szellem”, a földrajzi és a történelmi érvek nyomán tekintette összegezhetőnek az erdélyi sajátosságokra épülő gondolatmeneteket, 1973-as definíciója tágabb és heterogénebb eszköztárból merít. Igyekezete egyértelmű: a transzilvanizmust az akkori, szocialista Romániában bevettnek számító internacionalista diskurzusokhoz, illetve romániaiság-képzetekhez adaptálni, és ezáltal mintegy újrachonosítani a hetvenes évek eszmecseréi számára. Ennek a „visszaszerzésnek” azonban további (irodalom)történeti és intézményes kontextusai vannak, amelyekre szükséges a továbbiakban kitérni.

2.

A TÖRTÉNELMI KERETEK ÁTALAKULÁSAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

A romániai többségi kultúra és a kisebbségi kultúrák közötti kapcsolat legkézzelfoghatóbb eleme az intézményi keret. A két világháború közötti időszakban, amikor a romániai közegben még a magántulajdon elve uralkodott, a kisebbségi irodalmak intézményi keretei egyrészt megőrizték, megőrizhették a folytonosságot a 19. századi regionális kulturális intézmények kereteivel, másrészt pedig ezek mellett – óriási erőfeszítések árán, de – más folyóiratok, kiadók és kulturális egyesületek is létrejöttek. Ebben a keretben erősödött fel a korabeli kultúra identitáshordozó funkciója, és körvonalazódott maga a transzilvanizmus mint ideológia. A romániai kultúrák (a többnyelvűség néhány, marginálisnak tekinthető kivételétől eltekintve) ebben

⁹ SZEMLÉR, „Jelszó és mithosz...”, 159–161.

az időszakban párhuzamos intézményi hálózatokon keresztül nyilvánultak meg.

A második világháborút követően a helyzet radikálisan megváltozik a magántulajdon elvének romániai feladásával és a kultúra szovjetizálásával együtt. Az ideológia, amely ebben az időszakban meghatározza az interkulturális kommunikáció kereteit, elsősorban a proletár internacionalizmus. A következő évtizedekben, a Gheorghiu-Dej és a Ceaușescu-rendszerek különböző időszakaiban ugyanakkor számolnunk kell a kisebbségpolitika váltoásaival, végső soron instabilitásával, amely a kisebbségi írói stratégiákra is kihatással van. Mégis fontos megjegyezni, hogy a romániai magyar írók ugyanannak a központosított, szovjet típusú struktúrának az aktorai ebben az időszakban, mint az országban élő román és német írók, mindannyian a Romániai Írók Szövetségének tagjai például, és a legtöbb esetben ugyanazoknál az állami kiadóknál adják ki műveiket, bár különböző nyelveken. Megállapítható következőképpen, hogy a kisebbségi irodalmak hivatalos intézményes keretei ebben a korszakban, az államosított kultúra kontextusában integrálódnak a legszorosabban a romániai kultúrába. Az integráltságnak ezen a fokán kell elképzelnünk tehát a Szemlé-definíció létrejöttét. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy a romániai irodalmak közötti kölcsönhatások szükségszerűen szorosabbá váltak volna e közös intézményi keret miatt, hiszen ez a viszonyrendszer további tényezőktől is függ.

Láng Gusztáv találóan mutat rá, hogy a kisebbségekhez való viszonyulás keretei, a demokratikus elvek érvényesülésének mértéke mintegy kijelöli a kölcsönhatások paramétereit is: „a kisebbségi irodalmat érő társadalmi hatások erősségét az határozza meg, hogy a kisebbségben élő mily mértékben tud – nem a kulturális, hanem a valóságos társadalmi létének meghatározóit figyelembe véve – érzelmileg azonosulni annak az országnak, annak az államnak az érdekeivel, amelynek

polgára. Minél demokratikusabb ennek az országnak a politikai szerkezete, annál könnyebb és természetesebb ez az azonosulás”.¹⁰

Az erdélyi irodalomtörténeti hagyomány alakulástörténetét figyelve kijelenthető, hogy a hetvenes évekre, a Szemlér által megfogalmazott definíció évtizedében erősödik fel egy olyan irodalmi vonulat, amely sok tekintetben neotranszilvanistának tekinthető. Ez a korszak néhány jellegzetes irodalmi műve alapján mind az értékrend szempontjából, mind bizonyos poétikai jellegzetességeket tekintve alátámasztható. Fontos azonban számba venni azokat a további tényezőket is, amelyek az általános, „állami kultúra” kereteken túlmenően befolyásolhatták ezt a dinamikát.

Egyik ilyen tényező a Magyar Autonóm Tartomány (1952–1960) kérdésköre. Az erdélyi identitás szempontjából ez a történelmi képződmény egyfajta kirakatként működött,¹¹ a magyar kultúra díszleteként, amely leginkább felszíni, illetve folklorisztikus couleur locale jegyek formájában vált láthatóvá a kultúrában.¹² Kulturális értelemben ugyanakkor konfliktusokat is eredményezett a MAT létrejötte: a korábbi erdélyiség-képzetekhez viszonyítva egyértelműen a tömbmagyarságra helyezte a hangsúlyt, kevésbé képviselve azt az átfogó magyarázó elvet, amelyet a transzilvanizmus biztosított a Trianon utáni kisebbségi helyzetre vonatkozóan. Ugyanakkor mivel ez az autonóm tartomány szovjet mintára jött létre, az általa megnyilatkozó nemzeti elem meglehetősen tompított, korlátozott formában lehetett

¹⁰ LÁNG Gusztáv, „Séta egy definíció körül”, in LÁNG, *Kivándorló irodalom*, 36.

¹¹ Stefano BOTTONI, „A romániai modell sajátosságai: a Magyar Autonóm Tartomány: A Ceaușescu-féle modell, a román államnacionalizmus”, in ÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László, szerk. *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008), 247.

¹² VALLASEK Júlia, „A gyermekkép alakítása a Gheorghiu-Dej korszak ifjúsági lapjaiban”, in BALÁZS Imre József, szerk., *A sztálinizmus irodalma Romániában* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2007), 178–179.

csak jelen ebben a keretben, hiszen itt a társadalmi rétegződés egyéb elvei voltak az elsődlegesek.

Az országos hatókör szempontjából valamelyest fontosabbnak értékelhető a romániai kommunista vezetés „nemzeti kommunista” fordulata, amelyet a román történetírás általában 1964-re időzít.¹³ Ebben a második világháború utáni paradigmát tekintve újdonságot jelentő kontextusban érezhetően felerősödtek a romániai közegben a nemzeti hagyományra történő utalások – és noha ez természetesen elsődlegesen a román nemzeti kultúrát jelentette, és számos újrafelfedező, újraértelmező gesztussal járt, a fordulat időlegesen a nemzetiségi kultúrák újrakeretezésének is lökést adott. A kisebbségi politika ekkoriban rendszeresen érvelt az analógiák módszerével: ami előtt a román kultúrában megnyílt az út, az a romániai kommunizmus nyitottabb korszakaiban hasonló magyar vonatkozású intézmények, kulturális folyamatok előtt is utat nyitott. (Mindez inkább csak az 1980-as évekre, a kései Ceaușescu-korszak időszakára váltott át az általános gyanakvás stratégiáira: ekkoriban a román nemzeti kommunizmus már egyértelműen a nemzetiségi önmeghatározások ellenében hatott, egy homogenizáló törekvést követve, míg a hatvanas-hetvenes években ez még nem ebben a viszonyrendszerben működött).

A nyilvánosság szerkezetét figyelembe véve fontos tényező a cenzúra fokozott jelenléte is a szocialista Romániában. Míg a cenzúra valamelyest a két világháború közötti időszakban is befolyásolta a magyar nyelvű anyagok közlését, a második világháborút követően hatóköre kiterjedt, és az államosított kultúra kontextusában egyszerűbbé vált az ellenőrzés gyakorlása. Mindez hozzájárult egy olyasfajta kettős kódolás kialakulásához, amelyik leginkább a két

¹³ Vladimir TISMĂNEANU, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism* (Berkeley: University of California Press, 2003), 168–186.

világháború közötti történelmi regények vagy allegorikus tájversek megoldásaira emlékeztetett:¹⁴ ez a kódolás épp a hetvenes évekre erősödik fel újra az erdélyi magyar irodalomban, ami még relevánsabbá teszi e korszak egy jelentős vonulatának a neotranszilvanizmus keretei között történő értelmezését.

További tényező a Magyarország–Románia viszony alakulástörténete ezekben az évtizedekben. A kulturális átjárásokra figyelve megállapítható, hogy a hetvenes évekre erősödik fel újólag a kulturális átjárhatóság jelensége. Röviden ez a magyarországi irodalomtörténet és kritika újólag fokozódó intenzitású figyelmét jelenti a határon túli irodalmak irányában, az erdélyit is beleértve.¹⁵ A magyarországi recepció figyelmének irányultsága végső soron ugyancsak kedvez a neotranszilvanista vonulatoknak: az Erdély iránti érdeklődés fokozottan tapasztalható az úgynevezett „népnemzeti” tábor irodalmárai, kritikusai részéről, akik sajátos szelekciót érvényesítve hangsúlyozzák ki az erdélyi irodalom ekkori folyamatainak egy részét, töredékét. A Sütő András, Kányádi Sándor és mások által félmjelzett irányzat a magyarországi legitimáció háttérével is válik ebben az időszakban a korszak irodalmának relatív kanonikus főszodrává.

Mindezeket az előzményeket és kontextusokat figyelembe véve pontosabban felvázolhatók a továbbiakban a hetvenes évek irodalmi tendenciái az erdélyi magyar irodalomban.

¹⁴ BALÁZS Imre József, „Erdélyi magyar költészet az 1920-as években”, in BALÁZS Imre József, *Erdélyi magyar irodalom-olvasatok* (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2015), 57–60.

¹⁵ BOKA László, „Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában”, in BOKA László, *A befogadás rétegei* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2004), 82–122; illetve BOKA László, „Sajátosság – egyetemesség – egység? Irodalom és nemzet-viták a 'hosszú' hetvenes évtizedben”, in BOKA László, *Egyszólamú kánon?* (Budapest, Gondolat Kiadó, 2012): 124–156.

3. NEOTRANSZILVANISTA IRODALMI FEJLEMÉNYEK

A magyarság nemzeti önazonosságának kérdése abban az időszakban vál(hatot)t újra hangsúlyos témává az erdélyi/romániai magyar irodalmi szólamokban, amikor az irodalompolitika időleges enyhülését lehetett tapasztalni – ez politikailag egyrészt a már említett „nemzeti kommunista” fordulattal, másrészt a korai Ceaușescu-korszak népszerűséget célzó intézkedéseivel, 1968 körüli nyitottabb, a decentralizáció lehetőségeit meglebegtető politikájával függ össze. Új intézmények is indulnak ekkoriban: az új megyei lapok, amelyek közül a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör* válik irodalmi értelemben a legjelentősebbé, de ekkor indul *A Hét* című hetilap Bukarestben, az irodalmi innováció kiemelkedő fórumává váló *Echinox* Kolozsváron, illetve kisebbségi könyvkiadóként a Kriterion. Legemlékezetesebben éppen a Domokos Géza vezetésével működő, 1970-ben alapított Kriterion Könyvkiadó volt képes pragmatikusan kihasználni azokat az érvelési módokat, amelyek lehetővé tették az erdélyi magyar múlt és jelen irodalomtörténeti, néprajzi, történelmi, szociológiai, nyelvészeti dokumentálását. Számos két világháború közötti (helikoni) író életműsorozata indul el ebben az időszakban, és lehetővé válik, hogy akár Bánffy Miklós vagy Reményik Sándor könyvei is újra megjelenjenek Romániában.

Egyfajta neotranszilvanista ideológia megjelenésével számolhatunk ebben az időszakban, kétségtelen összefüggésben a gyakran hangsúlyosan lokális múltfeltáró munkával. Ebben az időszakban válik (ismét) hangsúlyos témává a kisebbségi identitás, az anyanyelvhasználat kérdése. Jellemző példái Sütő András ekkori esszéi (*Perzsák, Nagyenyedi*

fügevirág – 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* – 1977.), de Beke György szórványriportjai is ezért aratnak nagy sikert. Számos történelmi dráma játszódik ekkoriban magyar történelmi környezetben (Páskándi Géza, Székely János és mások művei), és szívesen írnak történelmi hommage-verseket Kányádi Sándortól és Lászlóffy Aladártól, Szilágyi Domokostól kezdve Király Lászlóig, Farkas Árpádig, Magyarai Lajosig sokan. A költészetben jellegzetesen a „második Forrás-nemzedék” szerzői lesznek azok, akik a szülőföld-tematika és a tájmetaforák mellett gyakran helyezik a múltba a szövegek referenciaterét. Kétségtelen, hogy egyéni ízei, változatai vannak ennek az identitáskeresésnek – nem egyenmű e problémakategórián belül sem a beszédmód. Ugyanakkor jól érzékelhető az analógia a húszas évek „hőskorának” irodalma és a hetvenes évek neotranszilvanista irodalma között: hasonlóan emelkedett, hasonlóan szimbolikus beszédformák működnek, ugyancsak a mozdíthatatlanság értékei tűnnek központinak ebben az értékrendben, ahogy a Trianon utáni allegorikus-helyzetértelmező lírában. Ezúttal nem egy identitás „megalapítása” zajlik, mint a húszas években, hanem annak „újraalapítására” történik kísérlet, egy kényszerű megszakítottság után. Egyre burkoltabb formában és egyre nagyobb szünetekkel a kötetek megjelenése között, de ez a vonulat a nyolcvanas évek végéig jelen van az erdélyi magyar szépirodalomban anélkül, hogy a hetvenes évek műveinek hatását megközelítené. Az értekező prózában ugyanakkor a transzilván előzmények kikeresésére is mód nyílik, természetesen a kor cenzurális viszonyait tekintve kényszerűen annak csupán egyes vagy részleges aspektusaiban.

Vizsgáljuk meg közelebbről is, hogyan viszonyul a korszak közösségi identitás-programja a két világháború közti transzilvanista irodalomhoz! Milyen értelemben beszélhetünk egy-fajta neotranszilván irodalomról?

Tágabb kontextusként, a történelmi mozgásokat, a Magyarország irányába történő szabadabb kulturális átjárásokat figyelembe véve felvethető a magyarországi népi irodalommal való párhuzam kérdése (Illyés Gyula, Nagy László, Csoóri Sándor stb.), de akár különféle irodalmon kívüli kontextusok érvényesülése is (az ekkortájt kibontakozó táncház-mozgalom, illetve a Kritérium gondozásában megjelenő néprajzi gyűjtések/könyvsorozatok).

A csoportos fellépések, az újfajta intézményesülés lehetősége lendületet ad a nemzedéki értékrend részeként felvállalt szülőföld-kötődés képviselőire is ebben az időszakban. A „második Forrás-nemzedék” közös fellépése az 1967-es *Vitorla-ének* című versantológiában olyan fejleményt jelent az irodalomtörténeti leírásokban, amely kiegészíti-továbbalakítja az 1961-ben indult első Forrás-nemzedék (Veress Zoltán, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella, Szilágyi István stb.) individualistább, formabontó irodalmi értékrendjét.¹⁶ A *Vitorla-ének* szerzői (akik közül a hangadó szerzők székesfehérvári falvakban-kisvárosokban szocializálódtak) újra egy közösségibb, társadalmi relevanciát célzó irodalom híveiként lépnek színre, szülőföld iránti kötődésüket kifejező szövegeik pedig (amely, mint Szemlér definíciója kapcsán volt már erről szó, egyfajta hazafogalom-behelyettesítésként is működik) jól illeszkednek az egykori (most részben előkereshető) transzilvanista hagyományba.

Farkas Árpád és nemzedéktársai poétikai értelemben merítenek a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből a tónust és dikciót tekintve, a gyakran folklorisztikus ihletésű képszerkezeteikben pedig rendszerint egymástól távoli jelentésmezőket kapcsolnak össze, ami jelzi a költői nyelv modernizálására irányuló törekvéseiket.

¹⁶ BALÁZS Imre József, „Az avantgárd, a neoavantgárd és a Forrás-nemzedékek”, in BALÁZS Imre József, *Erdélyi magyar irodalom-olvasatok*, 133–142.

Egyik oldalamon mindig ott áll a szülőföld
a hely ahonnan jövök s ahova megtérek
vagy
a fa melyről leszakadtam s végleg odahagytam
vagy
a forrás amiből eredek
és ahova lecsapódom
ha jégen-tűzön átjutva
cseppekké szaggattatom

– írja például Király László *Virradat* című versében. Farkas Árpád ehhez képest is groteszkké alakítja a hagyományhoz való kapcsolódást *Apáink arcán* című versében, amennyiben – a képek logikáját követve – elképzeljük az apák arcán történő járást:

Mifelénk a suvadásos dombok
a férfiakban éjjel mélyre szállnak,
reccsenve nőnek meg a pofacsontok,
s a vízmosásos szemekben az árnyak
nézik, nézik tehetetlen-hosszan,
hogyan a türelem partjain milyen erdő ég el.
Hiába kentétek be a füves rétet
jelszavakkal és piros borjúvérrel,

Mert felzúg makacs hajuk az éjben
és erdőtűzként világít,
forradalmas-szép arcuk foszforeszkál,
hogyan meglegeljük az utat hazáig,
fiúk,
fiúk, viháncoló csitkók a vad szelekben,
ha netalán az úrig nem sikerül szállnunk,
s e rögzös földre mégis visszatérnénk,
csak lábujjhegyen, halkan!
apáink hűlő, drága arcán járunk.

Farkas versében jól megtapasztalható ugyanakkor a Szemlér Ferenc 1973-as definíciójából is kiolvasható adaptációs igyekezet: a kozmosz és a piros jelszavak emlegetése egyértelműen a második világháború utáni horizontba helyezi a beszélői pozíciót, miközben a „piros borjúvér” motívuma groteskségében valamelyes kiábrándulástörténetet is érzékeltet. Ha precízen követjük végig a második Forrás-nemzedék fiatal költőinek útját, akkor egyrészt a közösségi relevancia fenntartásának igényét, a többes szám első személyű beszédmód gyakori jelenlétét vehetjük észre, ugyanakkor az internacionalista optimizmusok közösségelvétől történő fokozatos távolodást is észlelhetjük.

1978-ban jelenik meg a *Tiszatáj*-ban Farkas Árpád *Alagutak a hóban* című verse, amelyik a két világháború közötti transzilvanista „erdélyi tél” toposz újraalkotásának tekinthető:

Havaztam volna magam is –
de lám, hogy megeredt!
Hatalmas, vad pelyhekben hull a hó
a szülőföld felett.
Térdig, derékig, torkig ér,
suttogva fojtogat,
parázna habzás lepi el
a toronygombokat.

Ebben a beszédet is fojtogató, torkokat ellepő havazásban lesz a kiút az alagutak taposása, létrehozása a télben – a közösség többi tagjai felé. Az értékviszony, amelyik ezekben a jellegzetes versekben megjelenik, a korlátozó kontextusban, értéket teremtő magatartás, amely a helytállás szimbólumaként tételeződik, akárcsak a két világháború közötti, Reményik Sándor vagy Makkai Sándor által körvonalazott, etikai töltetű transzilvanizmus-értelmezésben. Sütő András és Kányádi Sándor identitás-irodalma ugyanebben

az összefüggésben válik nagyhatásúvá a korban: az, ami a második Forrás-nemzedék szerzői esetében nemzedéki program, az ő esetükben egy pályamódosítás nyomán válik hangsúlyosabbá és hitelesebbé, hiszen ők pályájuk legelején még a szocreál közösségi elveivel indultak – Sütő erőteljesebben, Kányádi inkább egy általános, élethelyzetekből levezethető, és közel egy évszázadra visszatekintő poétikai affinitás mentén.¹⁷ A hetvenes évekre viszont már az anyanyelvhasználat kérdésköre erős témává válik mindkettejüknél, és a hagyományok keresése nyelvben, néphagyományban, tárgyi környezetben egyaránt megnyilvánul műveikben. Kányádi töredékesítő nagykompozícióiban hajt végre például erőteljes nyelvi innovációt (*Halottak napja Bécsben*), Sütő pedig nagy sikerű történelmi drámaiban (*Egy lócsiszár virágvasárnapja*, 1974, *Csillag a máglyán*, 1975.) fogalmaz meg parabolisztikus válaszokat a hatalom kérdéskörével kapcsolatban. Sütő romániai és magyarországi publikálási lehetőségei, majd valós színházi sikerei révén a hetvenes évek sikerműfajává válik a történelmi dráma – ezek

¹⁷ A hetvenes évek szellemi tájékozódását, *A Hét* című lap megalakulásának kontextusában Horváth Andor három értelmiségi generáció és stratégia együttállásával jellemzi, a két világháború között szocializálódott „régigárda”, egy második, 1920 és 1935 között született nemzedék (ehhez tartozik Sütő András és Kányádi Sándor), illetve egy harmadik, 1940 és 1950 között született generáció (a második Forrás-nemzedék illetve a „Bretter-iskola”) együttműködéseivel és vitáival. A második nemzedék ekkori stratégiáját a következőképpen látatja Horváth: „már a nemzetiségi érdekek nézőpontjából ítélték meg a rendszert, és küzdelmeiket nem elméleti premisszák, hanem saját értékválasztásaik irányították. Sütő András éppen azért lehetett ennek az új szerepvállalásnak a prototipikus megszólaltatója, mert fölmerre, hogy a két »ügy« helyet cserélt: nem a szocializmus irányából kell védelmezni a nemzetiséget, hanem fordítva, a nemzetiség perspektívájából kérdőre vonni a szocializmust, különösképpen annak hazai ideológiáját és napi gyakorlatát.” Vö. HORVÁTH Andor, „Életeink” 2. rész, in BILIBÓK Renáta – BIRÓ Annamária – SERESTÉLY Zalán, szerk., *Életeink: Horváth Andor-invokációk* (Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020), 67.

közül sok darab a magyar történelemből választja témáit: Páskándi Géza (*Vendégség / Tornyt választok* kötet, 1973.); Székely János (*Vak Béla király*, 1981.); rajtuk kívül ebben az időszakban Kocsis István és Veress Dániel is ebben a műfajban alkotnak sikeres műveket. Ez a vonulat a korai transzilvanizmus történelmi regény-korpuszát idézi, amely a korabeli cenzúra körülményei között próbált ugyancsak identitáskérdésekről, hatalmi kérdésekről parabolisztikus kódolású üzeneteket megfogalmazni.

Ezt a kortárs irodalmi programot erősíti a Kritérion Kiadónál megújuló *Romániai Magyar Írók* sorozat, a két világháború közötti szerzők programszerű újradíjazásával. A kezdetben, a Kritérion-korszak előtt a baloldali írók életművét (Asztalos István, Nagy István, Kovács György stb.) kiadó sorozat Dávid Gyula szerkesztésében szélesebb merítésűvé válik a hetvenes években, és filológiai gondozott, jegyzetelt antológiák, dokumentumkötetek megjelentetése révén járul hozzá a két világháború közötti erdélyi kánon fokozatos rekonstrukciójához. Politikailag „gyanús” számító szerzők is (Bánffy Miklós, Reményik Sándor) felbukkannak a kiadói tervekben Kuncz, Kós, Tamási és más transzilvanisták mellett, és noha az életművek néhány „problemátikus” darabja rendre kimarad az újradíjazásokból, az 1980-as évek elejéig a sorozat kétségtelen eredményeket ér el a transzilvanista értékrend újbóli életrehívását tekintve.

E folyamatok eredménye tehát egy hangsúlyosabban közösségi típusú irodalomszemlélet előtérbe kerülése, amelyben a hatvanas évekhez képest egyre erősebb elem az etnikai identitás is. A korszak irodalma poétikailag hangsúlyosabban épít a folklór, a népi irodalom műfajaira, ennek modernizált változatait nyújtja. Ebben magyarországi párhuzamok lehetőségét fedezhetjük fel – ezzel analóg módon pedig a magyarországi kanonizációs mozgásokban megjelenik, s nagyobb hangsúlyt kap a határon túli irodalmak bizonyos vonulata.

4.

TEORETIKUS IGÉNYŰ
TOVÁBBGONDOLÁSOK

A poétikai-értékelvi jellegzetességeken túlmenően néhány általánosabb érvényű teoretikus következménye is van a transzilvanizmus-kérdéskör hetvenes évekbeli újraaktualizálódásának. Ezek mindegyike külön-külön tanulmányok témája lehetne, itt csupán vázlatosan utalok néhány olyan jellegzetes témára és megközelítésre, amelyek meghatározónak bizonyultak a korszak szellemi horizontjában.

Az értékrendképzés egyik sarkalatos dilemmája ebben az időszakban is a provinciális versus egyetemes kérdése kulturális szempontból. A problémát a két világháború közötti transzilvanizmus-programban többen is érzékeltették – Áprily Lajos a „világfigyelő tető” képzetében remélte meghaladhatónak a provincializmus horizontját,¹⁸ Kuncz Aladár ugyancsak az egyetemes érvényesség reményéről beszélt.¹⁹ Nyilván mindketten a vidékiség, a helyi érdekűség címkéit kísérelték meg tudatos, programszerű igyekezettel kikerülni, miközben egy regionális fókuszú intézményrendszert építettek. Ennek a dilemmának egy polemikusabbra sikerült s részben előíróbb változata lett az ún. *Csipkerózsika-vita* az 1970-es évek legvégén.²⁰ Ebben a vitában végső soron elvi és stratégiai kérdések kerültek egymással vitapozícióba, kiobbantója, Sütő András

¹⁸ ÁPRILY Lajos, „Bevezető sorok”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928).

¹⁹ KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám”, *Erdélyi Helikon* (1929), 487–492; Illetve KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék, tanulmányok II., 1923–1931*, szerk., szöveget gond. FILEP Tamás Gusztáv KUNCZ Aladár Összegyűjtött Munkái VI. (Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár–Kriterion Könyvkiadó, 2019).

²⁰ Lásd erről összefoglalóan: BALOGH F. András, „Gondolatok az egyetemes-ség és sajátosság vitájáról”, in JAKABFFY Tamás, szerk., *Tárlat* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1991), 8–30.

a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva bizonyos, még kimondatlan nemzeti-kisebbségi fájdalmak megírását, tudatosítását kérte számon az írástudóktól.²¹ Az időszerűség, illetve a közösségi elv erősítette a vitában a lokalitás relevanciáját, felértékelését, míg az egyetemesség igénye, a világ kulturális értékeinek körforgásába való bekapcsolódás, illetve valamiféle időtlenség reménye szólalt meg a másik (többnyire a fiatalabb nemzedék hangját hallató) oldalon. A vita lényegében nem hozott új elemeket a már két világháború között is megfogalmazott dilemmákat tekintve, inkább kontextuálisan, illetve a vitában megszólalók életművének, addigi teljesítményének háttérrel együtt eredményezett újfajta mintázatokat, mintegy értelmezve, polarizálva és leegyszerűsítve a hetvenes években ténylegesen plurális értékrendű erdélyi szellemi közeg dinamikáját.

A korabeli *Korunk* meghatározó szerkesztői, Gáll Ernő (illetve Balogh Edgár) dolgoztak ki és képviseltek a korszakban olyan, kisebbségi helyzetet jellemezni próbáló programmatikus elveket, mint „a sajátosság méltósága”,²² illetve a „kisebbségi humánus”.²³ Ezek az elképzelések természetesen a *Csipkerózsika*-polémiához hasonló, olykor nemzedéki vitákban is megnyilvánuló pozíciók esetében a regionális, a kisebbségi partikularitás mellé kíséreltek meg etikai alapállást rendelni. A *méltóság* fogalma egyben újfajta elismertség, kifelé is működő validálás reményét is hordozza (miközben a saját tettek belső megéléséhez is keretet biztosít), a *humánus* kérdése pedig a két világháború között Erdélyben leginkább Makkai Sándor által körvonalazott etikai szemléletű

²¹ Vö. SÜTÖ András, „Csipkerózsika”, *Korunk* 6 (1978): 444–446; GÁLL Ernő, *Napló I: 1977–1990* (Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2003), 400.

²² GÁLL Ernő, *Pandora visszatérése* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979); illetve GÁLL Ernő, „A sajátosság méltósága és ami mögötte van”, in GÁLL Ernő, *A sajátosság méltósága* (Budapest: Magvető, 1983), 61–96.

²³ GÁLL Ernő, *A humanizmus viszontagságai* (Bukarest: Politikai Könyvkiadó, 1972), 288–301.

transzilvanizmus folytatásának tekinthető, a kollektivitás jegyében a baloldali eszmék felé is megnyitva azt. Ezekben az elképzelésekben közös vonás, hogy valamiképpen a partikularitásokon felülre emelkedés lehetőségét kapcsolják a kisebbségi pozícióhoz, amely akár a nemzeti jelleg partikularitásait is jelenti ekkoriban, főleg olyan helyzetekben, amikor a nemzeten belül látványosan pártérdekek vagy társadalmi érdekek osztják meg a közösséget. A kisebbség ezeket a vitákat mintegy kívülről, a közös pontokat azonosítva ítélné meg ebben az idealizált modellben, ezáltal emelkedhet etikai értelemben ezek fölé.

Az etikai töltet egy másik dimenziója a fenti gondolatmenettel is összefüggésbe hozható népszolgálat-eszme kapcsán bontható ki. Az értelmiségi pozícióját ebben a keretezésben a (tágabb vagy akár lokális) közösség érdekében történő munkálkodás legitimálja. Adott esetekben ez természetesen önkorlátozással, lemondással is járhat, de ez az elv maga is része az etikai hangoltságú képletnek. Ez a gondolatkör ugyancsak jelen van már az 1920-as évektől kezdve az erdélyi nyilvánosságban – lelkészek, falukutatók, irodalmárok egyaránt kapcsolódnak hozzá. Teoretikus értelemben ennek a pozíciónak a veszélyét az irodalom felől nézve az esztétikai mérce feladásának veszélye jelentheti, és ebben az értelemben került viták keresztüzébe is a hetvenes-nyolcvanas években. Az irodalmi-poétikai innováció (például a harmadik Forrás-nemzedék szerzőinek, Szöcs Gézának, Egyed Péternek, Cselényi Bélának a költészetében) vagy a teoretikus analízisek nyelve (a Bretter-iskola esszéírói esetében) mintegy szembekerült a közösséggel, amely egyfajta közérthetőség-elvvé változott a viták során. Konkrét dilemmákat tekintve olyan helyzetek felé mutatott ez a polarizáló hatás, amelyekben egy esztétikailag kevésbé értékes történelmi dráma szakmai kritikája nem tűnt időszerűnek, hiszen identifikásképező, közösségi funkcióját tekintve lokálisan fontos

volt²⁴ – miközben a poétikai innovációt vagy a fiatal nemzedék kallódását, pozíciókeresését kísérleti módon megragadó munkákat elmarasztalta a korabeli kritika.

Rendkívül izgalmas ebből a szempontból egy ebben az időszakban Molnár Gusztáv fiatal társadalomkutató által rekonstruálni próbált modell. Mint láthattuk a fenti vitahelyzetek vázlatos ismertetéséből, a hetvenes évek erdélyi kultúrája kifejezetten plurális, egymással versengő értékrendek színterének tekinthető, amely egyszerre mutat Erdélyen belüli regionális, generációs, politikai és poétikai diverzitást. Molnár Gusztáv ekkori kísérlete egy korábbi diverzitáspillanat minél pontosabb, stratégiai jelentőségű újraleírására vonatkozik: az 1945–1948 közötti időszak korlátozott sokszínűségéről van szó. Molnár számára tehát megképződött egy olyan, a transzilvanizmuséhoz képest alternatív múltbeli modell is, amely ugyancsak a pluralitáson belüli együttműködés lehetőségeivel kecsegtetett. Fontos természetesen, hogy itt a transzilvanizmushoz képest időben közelebbi modelről volt szó, amelynek ekkor még éltek szemtanúi, működtetői. Molnár észrevétele ezzel kapcsolatban az volt, hogy a sztálinizáció lépésről lépésre verte szét ezt a pluralitást, homogenizálva az ötvenes évekre a politikai-mentális mozgásteret. Stratégiailag viszont – állapította meg – éppen egy lépésről lépésre történő visszaépítés, a közös, együttműködés lehetőségét megteremtő pontokra való figyelés játszhatna kulcsszerepet a kortárs kisebbségi közegben. Ezt a programot Molnár mélyinterjúk készítésével, szövegkiadások tervével, teoretikus írások révén vélte elérhetőnek ebben az időszakban.²⁵

²⁴ SZÁVAI Géza, „Kötéltárlak és kritikák”, in SZÁVAI Géza, *Torzmagyar* (Budapest: Pont Kiadó, 2004), 23–58.

²⁵ MOLNÁR Gusztáv, *Alternatívák Könyve V: Beszélgetések (1.)*, 1974–1993 (Kolozsvár: Pro Philosophia Kaidó, 2019), 99–100.

Ugyancsak a teoretikus analízis igénye és a politikai cselekvés korlátozottságának felismerése vezette Cs. Gyimesi Évát nagyhatású transzilvanizmus-elemzése, a *Gyöngy és homok* elkészítése felé az 1980-as években.²⁶ Precíz analízisei egy paradox értékviszony jelenlétét mutatták ki a transzilvanizmus két világháború közötti elméleti és irodalmi szövegeiben egyaránt. Ez a paradox értékviszony lényegében a szenvedés által értéket képző keresztény alapgondolatig vezethető vissza, és Cs. Gyimesi Éva joggal hozta kapcsolatba a mozdíthatatlanság, etikai értéktételezés húszas és hetvenes években egyaránt felismerhető mintázataival. Fontos azonban azt is felismerni, hogy Gyimesi a transzilvanizmus értékrendjének kiegyenlítő, elfogadást segítő jellegét is azonosította a modellben. Saját helyzetértékelése ugyanakkor arra mutatott, hogy ebben a paradox értékviszonyban végső soron kódolva lett a változtatás lehetőségének, az aktív beavatkozásnak a tilalma is. Az 1980-as évek ellenzéki gondolkodója számára ez természetesen problematikus. Transzilvanizmus-kritikája így két fontos ponton vált teoretikus szempontból is következményekkel járóvá: egyrészt bevezette a helyzettudat–azonosságtudat fogalompárrost, arra figyelmeztetve a transzilvanizmus teoretikusainak írásaiban, hogy a két kategóriát összemosták: vagyis időtlennek és változatlanoknak tételeztek olyan identitáselemeket, amelyek csak konjunkturálisak, helyzetfüggőek – így nem voltak képesek reagálni a megváltozott helyzetekben rejlő lehetőségekre sem. Másrészt pedig kifejezetten értelmiségi képződményként leplezett le egy önmagát univerzálisnak tételező gondolatkört – igyekezete így arra is irányult elemzése során, hogy az erdélyi magyar közösség plurális voltából kiindulva mennyiben lehet hatékony a teljes közösség számára leginkább csak egy értelmiségi típusra és habitusra szabott jelszó és abból származtatott stratégia.

²⁶ Cs. GYIMESI Éva, *Gyöngy és homok* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1992) Lásd a kivonatolt Gyimesi-szöveget kötetünk záró írásaként. [A Szerk.]

A rendszerváltás felé haladva a (neo)transzilvanizmus kérdésköre továbbra is polémákat eredményezett a korban kiemelten fontos irodalmi szegmensben és általában a kultúrában, miközben a polarizáltságot enyhíteni próbáló javaslatok is születtek, például Csiki László szellemes megfogalmazásában, aki a „sajátosság méltósága” helyett inkább „a sajátosság természetessége” igényét jelentette be utólag.²⁷ Ebben a megfogalmazásban a szükségszerűnek beállított etikai alapállás alternatíváját kereste, miközben egyértelmű és magától értetődő ebben a megfogalmazásban is a lokalitás vagy akár a köznapi közösségi létezés jelenléte. Bizonyos értelemben úgy is olvasható ez a megközelítés, mint amely épp a Cs. Gyimesi Éva által jelzett problémára is kínálhat egyfajta megoldást – kiemelve a sajátosság kérdéskörét, az erdélyiség kérdéskörét az értelmi-ségi közegből, köznapi tapasztalatként értelmezve azt.

Az 1980-as évek további erdélyiség-újraleírásai egyben politikai tölteteket is hordoztak: például az egyetemes emberi jogok nyilatkozata, annak eszmeköre felől újra leírt „erdélyiség-elképzelés” szélesebb körű, világszintű dinamikákba ágyazódott, ellenzéki színezettel, amely így a nemzetközi politika nyelvére is lefordította az erdélyi magyarság kései Ceaușescu-diktatúra korabeli jogfosztottságának kérdéskörét. Ez egyfajta politikai transzilvanizmusnak az újrafeltalálását is jelentette, amelyhez az 1989-es rendszerváltást követően, de még Románia EU-csatlakozása előtt is hozzáadódott egy újabb epizód, nevezetesen a *Provincia* projektjében, többek között épp az említett Molnár Gusztáv révén, ahol a regionalitás-elv mentén, egy inter- vagy transznetnikus, ám hangsúlyosan regionális, azaz erdélyi politikai párt lehetőségének a felvetésével kísérelték meg vezető értelmiségiek újragondolni a két világháború közti transzilvanizmust s annak időszerűségét, lehetőségeit.²⁸

²⁷ CSIKI László, „Vázlat egy álomról”, *Korunk* 11 (2000): 10.

²⁸ MOLNÁR Gusztáv, *Alternatívák Könyve IV: Erdélyi alternatíva* (Kolozsvár: Pro Philosophia Kiadó, 2018).

5. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányom egyes alfejezeteiben külön-külön tárgyaltam történelmi és poétikai fejleményeket, illetve teoretikus újraleírásokat, amelyek a transzilvanizmus gondolatkörének második világháború utáni, döntően az 1970-es évekbeli jelenlétére vonatkoznak. Valójában mindezek sokkal szorosabban összefüggnek egymással, mint amennyire módszertani okokból különválasztottam őket. Legfontosabb fejleményeknek, amelyek a transzilvanizmust a hetvenes évekre újra időszerűvé tették, az etnikai identitások összromániai visszanyerésének kérdéskörét tartom, ez a folyamat pedig mintegy lehetővé tette a nemzeti és regionális hagyományok újrafelfedezését és újraintegrálását az akkori jelen horizontjába, jóval tágabb mértékben, mint amit a korábbi „haladó hagyományok”-keret biztosított. Ennek az újraintegrálásnak az érdekében természetesen magának a transzilvanizmus fogalomkörének a „romániaisággal” kompatibilissá tett áértelmezése is szükségessé vált – ez az áthangolás érhető tetten Szemlér Ferenc 1973-as, említett újradefiniálásában. – Ugyancsak fontos fejlemény a romániai kulturális élet reális pluralizálódása a hetvenes évekre, amit az újabb generációk színrelépése, illetve a kultúrpolitikák nyitottabbá válása tett rövid ideig lehetővé. Ebben a keretben az erdélyi gondolat együttműködésekre épülő stratégiai újrafontossá válhattak.

Leglátványosabbá természetesen az etikai töltet, illetve a közösségi legitimáció, a népszolgálat gondolatának folytonos jelenléte vált a transzilvanizmus újraértéseinek támpontjaként. Ebben a keretben tehát bizonyos értelemben inkább a Makkai Sándor-féle transzilvanizmussal, annak „éthoszával”, illetve a harmincas évek népi gondolatkörével mutatott folytonosságot. Mindezekre a jellegzetességekre és értékszerkezeti

sajátosságokra, szenvedés-narratívákra és azok kései párhuza-
maira az 1980-as évek horizontjából Cs. Gyimesi Éva mutatott
rá legmarkánsabb módon, ekkorra pedig már elkészültek a két
világháború közötti irodalmi transzilvanizmus történetének
első alapos összefoglalásai is, Láng Gusztáv, majd Pomogáts
Béla tollából. Ezek az összegzések hosszú időn keresztül bizo-
nyultak meghatározóaknak a rendszerváltást követő értelme-
zésekben is.

MARKÓ BÉLA

KI BESZÉL MÉG TRANSZILVÁNUL?

ERDÉLYISÉG A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A nyelv kisajátítása legalább olyan fontos egy diktatúra számára, mint a vélemény- és mozgásszabadság korlátozása. A szavak jelentését éppúgy nem szabad felügyelet nélkül hagyni a totalitárius rendszerekben, mint a magántulajdont. A különbség talán az, hogy a magántulajdont csaknem teljesen fel lehet számolni, a nyelvet viszont nem, hiszen kommunikációra szükség van, de semmi sem idegesíti jobban a diktátorokat, mint a jelentések sokfélesége. Az irodalmat is azért nem szeretik, mert az író értelemszerűen megváltoztatja a szavak jelentését, és az allegória, a metafora vagy bármilyen költői kép legalább olyan veszélyes adott esetben, mint egy ketyegő pokolgép. Ezért is gyűlölik a diktatúrák a kisebbségi nyelveket és általában mindenféle regionális kultúrát, de még a szubkultúrákat is. Aki a szavakat ellenőrzi, az magát a társadalmat is a kezében tartja. Tulajdonképpen nem igaz, hogy a leghatékonyab hatalommegtartási módszer a *divide et impera*, vagyis az oszd meg és uralkodj. Ennél sokkal megbízhatóbb technika, hogy: tedd egyformává és uralkodj. Legalábbis ideig-óráig, hiszen egyetlen elnyomó rendszer sem tart örökké. A nyolcvanas években, a Ceaușescu-rendszer utolsó évtizedében nap mint nap érezhattük, hogy miután minden más tulajdonunkat rég elállamosították, hihetetlenül felgyorsult a nyelv egyneműsítése, vagyis a nyelvhasználat központi ellenőrzése. A magyar nyelv szinte teljes kiszorítása

a nyilvános életből ennek az egyneműsítésnek csak az egyik eszköze volt, talán nem is a leghatékonyabb, ugyanis nemcsak a kisebbségeket, hanem az egész társadalmat kellett egy közös nyelvhasználatra rászorítani, és magát a kommunikációt kellett egyjelentésűvé tenni még a többségi román nyelv esetében is. A nyelv identitás. Ezt továbbgondolva: egy nyelv egy identitás. De csak akkor, ha a szavak ugyanazt jelentik mindenki számára. Nem véletlen, hogy a mértéktelen hűbri-szével saját véres bukását siettető Ceaușescu-rezsim kulcsszava azokban az években a „homogenizálás” volt. Közelíteni egymáshoz, hasonlóvá, majd egyformává tenni a várost és a falut, régiókat, tradíciókat, románokat, magyarokat. Főlőleges volt a rózsaszínű propaganda, tudtuk mindannyian, hogy a homogenizálás nem az elmaradottabb vidékek vagy rétegek felemelését szolgálta, hanem a többféle identitás helyett egyetlen közös masszává kellett volna gyúrni Románia népét.

Mi, magyarok természetesen nemcsak a rendszerváltás előtti években, nemcsak a homogenizálás szándékának meghirdetése után, hanem kezdettől fogva megtapasztaltuk ezt a Prokrusztész-ágyat. Nem jó sem magasabbnak, sem alacsonyabbnak, sem soványabbnak, sem kövérebbnek lenni, mint a szabvány, és nem jó persze más nyelven beszélni, mint amit a többség is megért. Ráadásul kénytelenek voltunk elfogadni a hatalom által diktált szemantikát, legalább részlegesen, vagy akár azáltal is, hogy bizonyos szavakat nem használtunk, mert megfosztották őket eredeti tartalmuktól. Nem írtuk le azt, hogy haza vagy nemzet, sőt, azt sem nagyon, hogy köztársaság. Voltak ugyanakkor olyan földrajzi elnevezések, amelyeket csakis történelmi kontextusban, szintén leegyszerűsített jelentéssel lehetett használni, kivéve talán a klasszikus irodalmi műveket. Mert hát például Áprily Lajos multikulturális Erdély-felfogása kivételesen beleillett a képbe:

Ott lenn: zsibongott még a völgy a láztól.
Itt fenn fehér sajttal kínált a pásztor.
És békességes szót ejtett a szája,
és békességgel várt az esztenája.

(Tetőn)

Ez volt az a szerencsés eset, amikor egy kiváló költő Erdély-központú verseiben a kommunista ideológusok sem találtak kivetnivalót, miközben Kós Károlyt, akinek ezt a verset dedikálta, hol betették, hol kivették a tantervből, és nem tudok róla, hogy 1989 előtt valamikor is beszélni lehetett volna az iskolában a *Kiáltó Szóról*. Erdélyről inkább a történelemkönyvekben esett szó, harmadik román országként Havasalföld és Moldva mellett. A transzilvanizmust pedig a nyolcvanas években már szinte említeni sem lehetett.

Erősen megrostálva, a pillanatnyi ideológiai szempontoknak folyamatosan kiszolgáltatva ugyan, de végül is egy-két kivétellel mindvégig tanították a legfontosabb magyar írókat az iskolában, ugyanakkor viszont próbáltak leválasztani minket a magyar irodalom és a magyar kultúra egészéről, egyébként nemcsak a Ceaușescu-rendszerben, hanem már azt megelőzően is. Vagyis egyfajta önállóságra kényszerítették akkor is az erdélyi magyar szellemi életet, de ennek a kisebbségpolitikának semmi köze nem volt a transzilvanizmushoz. Mi sem bizonyítja ezt ékebben, mint az a már-már bizarr megoldás, hogy a század magyar irodalmát a középiskolákban két külön évfolyamon kellett tanítani, az egyik évben *Magyar irodalom a huszadik században* címmel tulajdonképpen a magyarországi magyar irodalmat, a másik évben meg következett a *Romániai magyar irodalom*. Vagyis Kuncz Aladár és Móricz Zsigmond, Dsida Jenő és József Attila más-más tankönyvben szerepeltek, ha éppen nem estek tiltás alá. Mert hát külön tankönyv ide vagy oda, Dsidát sokáig nem lehetett tanítani, aztán már igen, de valamivel később meg Illyés Gyula és Kós Károly került ki

a tantervből. A lényeg: önállónak kellett lennünk, de nem úgy, ahogy mi szeretnénk volna. Éppen ezért a nacionálkommunista diktatúra 1989-es összeomlása után már nagyon hamar az erdélyi magyar értelmiség a szó szoros értelmében megpróbálta újragondolni és újrafogalmazni önmagát, tehát megkeresni igazi identitását. Ehhez nyilván tisztázni kellett számos ellentmondást, elsősorban azt, hogy az addig ránk kényszerített, részben vagy egészében hamis identitás helyett kell-e ismét egy sajátos identitásban gondolkoznunk, van-e egyáltalán ilyen, és vajon szabad-e elfogadnunk, hogy fontos „a sajátosság méltósága”, ahogy meglehetősen pátosszal Sütő András nevezte annak idején. Erdélyről igen, a szülőföldön való boldogulásról is igen, de a transzilvanizmusról mint ideológiáról akkor még mindig nem sok szó esett. A kilencvenes években a *Kiáltó Szót* sem nagyon emlegette még senki, pedig már nem volt tilos. Persze ennek az egyik oka, legyünk őszinték, hogy sokan nem is ismerték. De ennél sokkal fontosabb, hogy az identitás kérdésére az irodalom, vagyis az írók némileg másképpen válaszoltak, mint a politikusok, bár ez akkoriban, az önmeghatározás kollektív lázában, talán észre sem vevődött. Pragmatikus szempontok vezérelték az irodalmi életet is, és még inkább a frissen, szinte a semmiből életre kelt erdélyi magyar politikát.

A rendszerváltás után az írók közül sokan részt vettek a magyar politikai érdekképviselő intézményes kereteinek a kialakításában, és leggyakrabban náluk figyelhető meg, hogy ugyanazokat a célokat követve, némileg eltérően határozzák meg az erdélyi magyar irodalom és az erdélyi magyar politika kötődését Magyarországhoz, Romániához és ezen belül Erdélyhez. Természetesen az irodalmi vagy politikai dilemmák ugyanabban az értékrendszerben írhatók le mindkét esetben: tradíció vagy modernizáció, önállóság vagy integráció, romániaság vagy erdélyiség. Egy kisebbségi közösség helyzeténél fogva konzervatív, vagyis ragaszkodik a tradícióhoz, és fél minden változástól. Igaz, a változástól való félelem egy olyan

nyelvi, kulturális, nemzeti elnyomás esetében, amilyenek az erdélyi magyarok is ki voltak téve, rendkívül ellentmondásos kisebbségi ideológiához vezethet. Hiszen egy erőszakos vagy akár békés asszimilációs politikának alávetett kisebbségnek minden módon akarnia kellene a változást, szorgalmaznia kellene a modernizációt, hogy kitörhessen az elszigeteltségből, amely előbb-utóbb a vesztét okozhatja, mármint közösségként. Csakhogy az erdélyi magyarok történelmi tapasztalata a huszadik században éppen ennek az ellenkezőjét sugallta: hogy még az elengedhetetlenül szükséges modernizációs döntések is, mint például a székelyföldi iparosítás, az egyes régiók etnikai összetételének a megváltoztatását szolgálták. Így aztán nem a nehezen jósolható jövő, hanem a múlt irányába próbáltak kitörni még az értelmiségiek is, azokat a történelmi pillanatokat kísérelték meg ébren tartani a kollektív emlékezetben, amelyek mintát kínáltak egy méltányos együttélésre. Az is nyilvánvaló, hogy a történelem valóban kínál modelleket ma is, akár itt Erdélyben, akár Európában másutt. Nem véletlen, hogy időről időre felbukkan nálunk a „keleti Svájc” eszméje is, amit nem is olyan régen talán még meg is lehetett volna valósítani, ha a száz évvel ezelőtti etnikai arányokat nézzük. Ilyen értelemben a transzilvanizmus felélesztése, kulturális és politikai koncepcióként, kézenfekvő lehetett volna, mégsem ez történt, legalábbis deklaráltan nem, bár az 1989 után létrehozott intézményrendszer, illetve a még azelőttől megmaradt intézmények átalakítása a két világháború közti erdélyi szellemi műhelyekhez való igazodást mutatja. Ez a „restaurációs” szándék erősebb volt az idősebb generációnál, a fiatalok bátrabban szakítottak a múlttal, nem volt fontos számukra ez az időnként tényleg bizzar időutazás. Részesem voltam a kulturális és politikai intézményalapításnak is, és bár akkor elsősorban konkrét programvitákat folytattunk, azt is inkább a politikában, elég jól látszanak utólag a különbségek az irodalmi és politikai rendszerváltás között az erdélyi magyar közéletben.

Ismétlem, nem az alapvető célokról van itt szó, hanem az identitásváltás – vagy identitás-visszaszerzés – prioritásairól, tehát arról, hogy abban a pillanatban mit tartottunk fontosnak íróként, és mire helyeztük a hangsúlyt politikusként, milyen mértékben nyúltunk vissza a tradícióhoz, és mekkora teret szántunk a modernizációnak. Sokszor felemlgetem, hogy 1989 decemberében a még létező magyar nyelvű újságok és folyóiratok hogyan képzelték a változást. Az *Igaz Szó* című marosvásárhelyi irodalmi folyóirat szerkesztője voltam azelőtt, és rögtön a Ceaușescu-rendszer bukásának másnapján kollégáim engem választottak főszerkesztőnek. Ugyanaznap már azt is el kellett döntenünk, hogy milyen nevet adunk a megújuló lapnak. Velünk egyidejűleg a névváltoztatás – korántsem csak szimbolikus – vitái zajlottak más lapoknál is Erdélyszerte. Hamar kiderült, hogy ösztönösen majdnem mindenki a restitúciót, vagyis a visszaszerzést, visszaállítást tekinti prioritásnak, és főként a két világháború közti időszakot próbáltuk feltámasztani, intézménynevekben mindenképpen, miközben néhány nap múlva a politikai viták sokkal nyitottabbak voltak, kevésbé figyeltünk a hagyományra, amikor politikai programunkat alakítottuk. Ennek az is lehet a magyarázata természetesen, hogy míg a két világháború közti erdélyi magyar művelődési élet összességében sikertörténetnek mondható, ugyanez egyáltalán nem állítható az akkori politikáról. A *Kiáltó Szó* is nyilván azért maradt meg emlékezetünkben Kós Károly lendületes szépírói műveként, és azért felejtődött el szinte teljesen a hozzátartozó társadalmi, gazdasági, politikai program két szerzője, Zágoni István és Paál Árpád, mert a transzilván ideológia és általában az erdélyi magyar politika nem nagyon tudott eredményt felmutatni abban a korban.

Amikor az *Igaz Szó*nak új elnevezést kerestünk, hosszan ötleteltünk mi is a régi erdélyi folyóiratok nevével, szóba került a meglehetősen romantikus *Pásztortűz*, aztán a *Termés*, és végül a *Helikonn*ál már-már lehorgonyoztunk, de kiderült,

hogy közben kolozsvári kollégáink megelőztek, és ezt a nevet adták az addigi *Utunk*nak. Így aztán kénytelen-kelletlen – de nekem mindenképpen elégtételelemre – eltekintettünk a múltbeli példáktól, és valami újat kerestünk. Így lett az *Igaz Szóból Látó*. Bizonyos értelemben ez is a múlt persze, hiszen Batsányi János verséből kölcsönöztük, de semmiképpen sem a szűkebb erdélyi, hanem a teljes magyar irodalomtörténethez fordulunk, és nem akartunk a folyóirat címével feltétlenül egy valamikor már létezett lapot megidézni. Nem volt kivétel a teljesen új cím sem, de ha összeszámolnánk, valószínűleg kiderülne, hogy többségben voltak azokban az években a szellemi restitúció címekben, intézménynevekben vagy akár kulturális és tudományos programokban is megmutatkozó gesztusai. Igaz, bizonyos esetekben ennek szintén nagyon gyakorlatias okai is voltak, ugyanis napirendre került a jogutódlás kérdése is, ami már nem egyszerűen a szellemi örökség vállalását jelentette, hanem egy esélyt a civil egyesületeinktől vagy alapítványainktól egykor elállamosított javak visszaszerzésére. Később aztán ez valóban sikerült is sokszor. De még előbb, mint mondtam, a részleges szellemi restitúció mindenképpen lezajlott a kulturális és tudományos életben, újra megalakult az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), és folytathatnám a sort. Mindez eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy volt egy határozott törekvés a régi erdélyi hagyomány feltámasztására, és innen már csak egy lépés lett volna megfogalmazni egy önálló transzilván koncepciót a politikához hasonlóan az irodalomban, művészetekben, kultúrában, tudományban is. A többnyire ugyan csak a humán értelmiségiek közül kikerült politikusoknak nagyon gyorsan sikerült egy kimondatlanul is transzilvanista, vagyis gyakorlatilag teljesen önálló érdekképviselési szövetséget talpra állítaniuk. Az íróknak például ilyen különállásra nem volt szükségük, éppen ellenkezőleg, ők elsősorban integrálódni szerettek volna az összmagyar értékrendbe, de azért

Erdélyben is működtetni kellett egy saját irodalmi intézményrendszert, sőt, erősíteni kellett a kapcsolatot a román írókkal is. Csupa ellentmondás látszólag, de hát erről szól egész erdélyi létünk, ez a transzilvanizmus végül is, azt hiszem, csak ahhoz meg is kellett volna fogalmazni egy önálló transzilván koncepciót, egy sajátos erdélyi ideológiát, amely ugyan nem választana el minket a magyar nemzet egészétől, de nemcsak egyenként, egyénenként, hanem önálló kollektív entitásként is kapcsolódnánk saját nemzetünkhöz.

Miért nem történt meg ez mégsem olyan egyértelműen a szellemi életben, mint az egyébként kezdetben sokkal kevésbé tradicionalista, nem a múltat, hanem a jövőt fürkésző romániai magyar politikában? Egyrészt maguk az írók vagy művészek sem akartak ideológiát gyártani a restitúciós kényszerből, hiszen alkotóként a hagyomány ismerete fontos ugyan, de legalább ennyire fontos a hagyománytól való elszakadás, vagyis olyan műveket hozni létre, amelyek minden szempontból újdonságot jelentenek. Az 1989 után megnyíló távlatok nem az öncsonkításként is értelmezhető transzilván kollektívizmusra, hanem a végre lehetségesnek mutakozó összmagyar, sőt, összeurópai integrációra ösztönözték az írókat. Nem beszélve arról, hogy azelőtt évtizedeken át kolonként cipeltük magunkkal a ránk aggatott jelzőt: romániai. Hivatalosan romániai magyar írók voltunk sokáig. Nem számított, hogy ez nem azt jelenti, mint az erdélyi magyar író, meg kellett szabadulni minden ránk erőltetett címkétől. Ezzel egyidejűleg a romániaiság vagy erdélyiség dilemmáját a romániai politikában helyét kereső Romániai Magyar Demokrata Szövetség egészen másképpen érzékelte, komoly véleménykülönbségek is voltak ezzel kapcsolatosan a szövetségben, viszont az irodalmi életben ezt a lehetséges vitát elfedte az úgynevezett „határon túli” rezervátumból való kitörés vágya. Hiszen 1989 előtt a határon túli magyar irodalmakat Magyarországon is külön entitásnak tekintették, és ezen az entitáson belül mérték egymáshoz az alkotókat. Igazság

szerint nem alakult ki egy közös értékrend, és akárcsak Romániában, nem csupán az irodalomtörténet, hanem a napi kritika is gyakran romániai, jugoszláviai, szlovákiai írókként beszélt rólunk, és már az is nagy fegyverténynek számított, ha nem romániaiaként, hanem erdélyiként említettek minket. Éppen ezért sokat köszönhetünk azoknak az irodalomtörténészeknek, akik az akkori hivatalos irodalompolitika által felállított korlátokon túllépve, próbálták „határok nélkül” mérlegre tenni a műveinket. A különlet és együttlet kérdése élenken foglalkoztatott mindannyiunkat azokban az években, egyrészt mint az erdélyi etnikumok különletének és együttletének, másrészt mint a magyarországiakkal való együttletnek és különletnek a dilemmája. Visszalapozva akkori írásaimra, látnom kell, hogy a kilencvenes évek első felében magam is többször próbáltam meghatározni az erdélyiség mibenlétét. Egy *Korunk*-körkérésre válaszolva 1991-ben már így fogalmaztam: „Az erdélyiség együttlet és különlet”.¹ Ugyanakkor emlékeim szerint általánosan elfogadott volt az a vélemény a transzilvanizmusról, amennyiben nagy ritkán mégis szóba került, hogy „szükség-ideológia”, amint ugyanebben az írásban megfogalmaztam:

(...) nemcsak jó, hanem rossz oldala is van az entitásként való elkülönülésnek. Annak a különletnek, amely az összmagyar hagyományon belül önállósítja – és esetleg magára hagyja? – az erdélyi magyar szellemet. Perpetuálni kényszeríti a külön értékrendet, amit ebben a pillanatban én is mélységes ellenszenvvel szemlélek, mert külső erők oktrojálták reánk. A transzilván ideológia valóban egy szellemi szükségállapot szükségideológiájaként jött létre. Feloldható-e ez az ellentmondás, oldható-e ez az ellenszenv, amely engem, az irodalmárt szembefordít velem, a politikussal? Megszüntethető-e ez a tudathasadás? Mert

¹ MARKÓ Béla, „Az erdélyi macska”, in MARKÓ Béla, *Az erdélyi macska: Szépliteratúrai utazások 1978–1994* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1999), 34.

mérlegeljük józanul: a magyar kultúra mégsem olyan nagy lélegzetű, nem olyan hangos sírású és nevetésű, nem olyan nagy földrajzi és történelmi *mennyiség*, hogy benne igazán elkülönülhessenek a regionális különlétek. Ez nem lenne egészséges, tehát semmiképpen sem kívánatos.²

Bevallom, azt a bizonyos „tudathasadást” máig tapasztalom, de már nem látom annyira problematikusnak az elkülönülést, és azt gondolom, lehetünk úgy része az összmagyar szellemiségnek, hogy közben nemcsak a politikában, hanem az irodalomban, művészetben, tudományban is működtetünk egy saját lábón álló intézményrendszert. Való igaz, napi kihívás ezt a kettőt, a különletet és beilleszkedést értelmezni szinte helyzetről helyzetre, de ez egy olyan magyar, sőt, kelet-közép-európai felelősség, amitől valószínűleg soha nem fogunk megszabadulni. A fenti idézet egyébként egyértelműen bizonyítja, hogy már akkor szembesültünk azzal a kérdéssel, amely látószólag más választ kapott az írótól, mint a politikusoktól, még akkor is, ha egy és ugyanazon személyről volt szó. Az sem kétséges, hogy nemcsak a modernizáció és tradíció, hanem az önállóság (romániai vagy transzilván különlet) és a magyar kultúrába való beilleszkedés dilemmája is más utakon kalauzolja a jövő felé a politikust és az író. Más utakon, de remélhetőleg nem másfelé. Legfeljebb a szerepek cserélődnek fel a két világáború közti időszakhoz képest, amikor Kós Károlyék maradandó irodalmi és művészeti mozgalmával szemben az erdélyi politikusok teljesítménye, sajnos, mulandó volt. Az elmúlt három évtizedben az erdélyi magyar politika az önálló közösségépítés lázában égett, bár néhány éve ez a törekvés alábbhagyott, és a magyarországi integráló vagy akár bekebelező szándékok igencsak gyengítették önállóságunkat. Holott már a kilencvenes években végigvitattuk azokat a politikai programokat, amelyek egyúttal kulturális programként is

² Uo.

működhetek volna, és tulajdonképpen működtek is egy ideig. Ismét egyik saját előadásomból idézek, 1994-ben Szegeden az Értelmiség '94 Nyári Egyetemen hangzott el:

A megmaradás ideológiája, akárhogyan is boncolgatjuk, szinte feloldhatatlan ellentétben van a megújulás ideológiájával. Egy-szerre konzerválni és változtatni lehetetlennek tűnik. És ha már a szavakkal játszunk, hadd engedjek meg magamnak egy meta-forát: nagyon könnyű arra a konklúzióra jutni, hogy a konzerválás ellentette nem a megújulás, hanem a romlás, megromlás, megrontás. Ezért kell ezeket a csapdákat az erdélyi értelmiségnek sürgősen felszámolnia, és egy másik, teljesebb ideológiával helyettesítenie. Ami egyébként nagyon nehéz, mert – még egyszer mondom – itt egy objektív helyzetről van szó. Egy védekezésre – tehát defenzív stratégiára – kényszerített közösséget kellene kulturálisan más közérzetre, más szemléletre felkészíteni, de úgy, hogy az esetleg másképpen gondolkodó elitnek az elkötelezettsége továbbra is közösségi maradjon, és hangja eljusson a közösséghez. Ebben a pillanatban nem a közösségi-nemzeti szemléletmódot kellene lebontani, hanem az egyik ilyen szemléletmódot a másikkal helyettesíteni. Megfigyelhető tudniillik, hogy amikor nemzeti értékeket és európai értékeket szembenállásként él meg egy adott értelmiségi csoport, akkor tulajdonképpen hamis premisszákból indul ki: csak bizonyos nemzeti értékekre és csak bizonyos európai értékekre helyezi önkéntelenül a hangsúlyt, és így újabb csapdákat állít önmagának. Ugyanis a saját közösségén, annak kultúráján kívülre helyez olyan pozitív értékeket, amelyek bent is megvannak, de ideiglenesen árnyékba kerültek. Félreértés ne essék, nem a kultúrák autarkijája mellett akarok most érvelni, ebben én magam sem hiszek, hanem szeretnék egy árnyaltabb, tehát igazabb képet adni önmagunkról.

Mert milyen képet is nyújtanak rólunk mások, illetve milyen képet sugallunk mi magunk? Erdélyről szóló tudósítások kedvelt szimbólumrendszere nagyon egyszerű: székelvharisnyás,

nagybajuszú öregemberek, rokolyás öregasszonyok – saját nagyapáink és nagyanyáink –, hagyományos munkaeszközök, nyikorgó szekerek, borzas szénaboglyák, megroskadt házak, és fölöttük a kivédhetetlen elmúlás hangulata. Erős, szuggesztív üzenet ez: veszélyben vagyunk, fenyegetik értékeinket, meg kell védenünk őket. Ehhez társul egy másik képi réteg, jóval ritkábban, mint az előző: városok, műemlékek, templomok, szintén a veszélyben levő hagyomány szimbólumaként. Legutóbb talán a Mátyás-szobor eltávolítására tett kísérletek, illetve az ezek elleni tiltakozás valamennyire fölerősítette ezt a hátteret. A lényeg az, hogy még a hagyomány fölmutatásáról, a kötelező hagyományőrzésről szólva sem beszélhetünk egy valós egyensúlyról vagy teljességről.

A hagyományok között ugyanis ott vannak a modernizációs törekvések, ott van a megújulás lehetősége, sőt, igénye is. A mai Erdély nem olyan, mint a tegnapi vagy az ezer esztendővel ezelőtti, ebből következik, hogy a holnapi sem lesz olyan, mint a mai. Kérdésünk az, hogy milyen lesz. Milyennek kell lennie? Mit teszünk és megteszünk-e mindent, hogy olyan legyen, amilyennek mi reméljük?³

A rendszerváltás pillanatnyi eufóriája, a határok nélküli irodalom illúziója után hamar rá kellett döbbeniük az íróknak, hogy nem olyan könnyű attól a társadalmi elvárástól megszabadulni, amely azelőtt egyfajta feladattá tette az írást. Viszont legalább ennyire igaz, hogy inkább az idősebb generációk próbáltak továbbra is valamilyen társadalmi rendelésnek eleget tenni, vagyis részt venni az erdélyi politikában. Mert a fiatalabbak már nagyon jól látták, hogy mostantól fogva végbe megy egy munkamegosztás, és nem kell feltétlenül politizálniuk még akkor sem, ha véleményformáló értelmiségiként időről időre meg kell szólalniuk. Mindenképpen akadálytalanlanná vált az úgynevezett magyar-magyar kapcsolattartás az

³ MARKÓ Béla, „A másik Erdély”, in MARKÓ, *Az erdélyi macska*, 124–125.

irodalomban is, és konferencia konferenciát követett, ahol magyarországi és határon túli magyar írók véleményt cserélhettek, és megbeszélhették azt is, mi lesz az eddigi jelzőkkel, például a mi esetünkben alternatíva-e, hogy romániai vagy erdélyi. Vagy pedig egyszerűen el kell hagyni ezeket a jelzőket? Természetesen mindannyian amellet érveltünk, hogy bár vannak az általunk művelt irodalomnak helytől és helyzettől függő sajátosságai, ezek nem olyan markánsak, hogy ne gondolkozhatnánk egyetlen egységes magyar irodalomban. Ami így is van, ma is változatlanul ez a véleményem nekem is, de míg akkoriban inkább szétszakítottságunk megszüntetése volt a fontos, most egy immár nagyjából együtt lélegző, bár kánonjaiban még mindig erősen Magyarország-központú irodalmi életben máshova tenném a hangsúlyt: a regionális identitások megtermékenyítő hatására. Nem beszélve arról, hogy az erdélyiséget – vagy ennek ideológiáját: a transzilvanizmust – valamivel többnek vélem, mint regionális identitásnak. Ugyanis Erdély a történelemben többször volt kénytelen önállóan működni, és ez olyan multikulturális tapasztalatot jelent, amit nem letagadni kell, hanem éppenséggel felhasználni a közös magyar kultúra gazdagítására vagy akár modernizációjának felgyorsítására. Idősebb és fiatalabb erdélyi prózaírók egyaránt bizonyítják műveikkel, még hogyha egyikük-másikuk nem is ismeri ezt be, hogy Erdély külön ihletforrás. De mielőtt erről beszélnék, hadd térjek vissza a kilencvenes évek elejére, mert abban az időszakban sok mindent sikerült tisztázni, és számos elvi-eszmei állásfoglalás született az identitásról vagy hovatarozásról. Néhány évvel ezelőtt jelent meg a korszakhatárnak is tekinthető egykori Kántor-Láng irodalomtörténet kiegészítése és egyúttal folytatása is, a *Száz év kaland*.⁴ Ugyancsak Kántor Lajos és Láng Gusztáv írta, esszékötetként is olvasható, de az elmúlt száz év minden jelentős erdélyi magyar irodalmi

⁴ KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv, *Száz év kaland: Erdély magyar irodalmáról 1918–2017* (Csíkszereda: Bookart Kiadó, 2018.)

jelenségére kitérnek benne. Kántor Lajos szerkesztette, életművének – igazán méltó – lezárása ez a mű, hiszen hatalmas munkabírással írta folyamatosan az erdélyi „konglomerátum” létjogosultsága mellett érvelő elemzéseit. (Ő nevezte – Szabédi Lászlóra hivatkozva – konglomerátnak Erdélyt egyik könyvének címében, és ennél pontosabb meghatározást nem nagyon találhatnánk, azt hiszem.) Nála transzilvanistább irodalomtörténészünk nem nagyon volt, de ezzel nem mondok újat. Viszont beismerem, hogy engem is meglepett szerzőtársának, a nyolcvanas években Szombathelyre kitelepült hajdani tanáromnak, Láng Gusztávnak a többrendbeli Erdély- meg erdélyiség-elemzése, a tévhitek vagy ellentmondások feltérképezése és néhány olyan fontos politikai igazság megfogalmazása, amiről azt hihetnénk, nem az irodalomtörténész dolga. De igen. Láng Gusztáv ezt meggyőzően bizonyítja, és engem arra is ráébresztett, hogy amikor a transzilvanizmusról gondolkozunk, irodalomnak és politikának előbb-utóbb találkoznia kell. Nagy egyetértéssel olvastam ebben a rapszodikusnak tűnő irodalomtörténet-folytatásban mindazt, amit az identitásdilemmákról ír, és meg kell mondanom, hogy véleménye nagy elégtétel számomra: Szombathelyről az erdélyiség mellett érvelni, nem pedig annak hiábavalóságát bizonygatni, morális tett is. Persze a kezdetekkor, tehát a kilencvenes évek legelején még ő is a magyar irodalom egységére teszi a hangsúlyt, hiszen ezt akarták elvenni tőlünk, ezt kellett rögtön a romániai diktatúra bukása után visszaszerezni:

Mindnyájan emlékszünk azokra az időkre, amikor eretnekség-számba ment a magyar irodalom államhatároktól független egységéről beszélni. Aki az egység elvét hangoztatta, az az esetek többségében árulónak minősült. Hazát árult el, ha Romániában hangoztatta ezt az egységet, vagy Szlovákiában tette; a proletár internacionalizmust árulta el, ha Magyarországon. Tehát valamiképpen mindenütt áruló lett, csak az ítélet hivatkozási pontjai

különböztek. Ez az egység – és ezt mindannyian éreztük – természetesen létezett akkor is, amikor tilos volt beszélni róla. De éppen ezért a tilalom megalázó volt, az identitáshoz való jog durva korlátozása. Azonosságunk lényege ugyanis nem az, amik vagyunk – ez csak megnyilatkozása –, hanem amiből letünk. Az identitás nagyrészt örökség, melyhez átlagemberként alig tehetünk hozzá valamit is, legfeljebb készségünket eme örökség vállalására és erkölcsi elszántságunkat, ha ez a vállalás akadályokba ütközik vagy kockázattal jár. De ha ez az elszántság már nem elég, ha a vállalás szüntelen stigmatizáció, és főképpen nem azonosulhatok mindenkivel, akivel identitásörökségem közös, az önazonosság illuzórikussá válik, vagy csak degradált formában gyakorolható. Ezért nem volt lényegtelen, hogy lehetett-e beszélni erről az egységről, vagy nem lehetett.⁵

Az erdélyiség kérdésére Láng Gusztáv többször is visszatér ebben a köyben, és nem tagadja, legalábbis én úgy érzem, hogy kételyei vannak a hagyományos transzilvanizmus-értelmezéssel kapcsolatosan, beleértve annak a korrekcióját is, amit nagyjából mindannyian mondtunk 1989 után bármiféle irodalmi különlétről:

Természetesen külön erdélyi irodalomról egészen Trianonig nem beszélhetünk – illetve nem beszél ilyenről az irodalomtörténet-írás. Holott talán kellene. Nekem mindig Mikes Kelemen példája jut az eszembe, akinek a honvágy sohasem Magyarországot, hanem Erdélyt juttatta eszébe, s amikor Rákóczi halála után végleg levette a franciás udvari öltözetet, melyet fejedelme iránti szeretetből viselt, »székely viseletet« öltött – aligha különbözött ez a magyar nemesi viselettől, de ő (szíve identitása szerint) székelynek érezte. S vajon Leveleskönyvének korához képest bámulatos modernsége nem abból adódik-e,

⁵ LÁNG Gusztáv, „Séta egy definíció körül”, in KÁNTOR – LÁNG, *Száz év ka-land...*, 11–12.

hogy az erdélyi regionális köznyelv korábban és gazdagabban alakult ki, mint a magyar nyelvterület más régióinak nyelve? De mehetünk messzebbre is az időben; Pázmány Péter magyarsága is partiumi magyarság (s családjának eredeti hite szerint református). Heltai Gáspár munkáiban vajon nem fedezhetők-e fel erdélyi vonások, kétnyelvűségének (a latinnal három) ízei például? Érdekes volna ezt vizsgálni, s nem az erdélyi emlékirókra szorítkozni e tekintetben.⁶

Nagyon érdekes, hogy az Erdélyből Magyarországra kitelepült írók mintha sokkal intenzívebben élnék meg azt az identitás-dilemmát, amellyel az itthon maradtak is nap mint nap szembesülnek. Magyar íróként élni a szülőföldeden úgy, hogy közben a román többség vagy annak egyes szószólói idegennek tekintenek, és megpróbálnak, ha másképpen nem, érzelmileg megfosztani a saját hazádtól, nem akármilyen kihívás. Ezzel szembenézni továbbra is valamiféle többletfeladatot jelent egy értelmiséginek, amitől nehéz szabadulni. Viszont azt hihetnénk, hogy akik innen elmentek Magyarországra, azok megváltak ettől a tudathasadásos állapottól is. Úgy tűnik, nem így van. Egy 2015-ös esszéjében az egy ideje Kolozsvárról Budapestre költözött Balla Zsófia hosszan foglalkozik az identitás kérdésével, több oldalról is megvilágítja, és bár gyakran idézzük tőle azt a kultikus verssort, hogy „*ahogyan élek, az a hazám*”, valójában ő sem elégszik meg ezzel. Vissza-visszatér az erdélyiség gondolatához, elidőzik a nyelvi különbségeknél, és alapjában véve az otthonosságnak és idegenségnek azt a sajátos keverékét írja körül, ami mindannyiunkra jellemző, nem csak azokra, akik elmentek innen:

Egy nemzet irodalma az anyaországi, az odaérkezett és a határon túl élő, de azonos nyelven írók műveit együttesen jelenti. Ezzel

⁶ LÁNG Gusztáv, „Román–magyar viszony az irodalomban”, in KÁNTOR – LÁNG, *Száz év kaland...*, 41–42.

jobbára mindenki egyetért. De ha közelebbről szemügyre vesszük a kérdést, például azoknak az íróknak a sorsát vagy műveit, akik már a mai Magyarország határain kívül születtek, és onnan nem idegen nyelvterületre vándoroltak ki, hanem az anyaországba települtek át, akkor azt látjuk, hogy vágyaik földjén mégis többnyire idegenként tekintenek rájuk. Néha ők is így tekintenek önmagukra. Nem ritka, hogy hányódásukat, sorsukat megérmelt büntetésnek érzik. Az elhagyott szülőföld büntetésének.⁷

Vitát is kezdeményezett erről a csíkszeredai *Székelyföld* folyóirat 2015-ben, a júliusi számtól kezdődően, többen hozzászóltak, de alapjában véve csak árnyalni tudták a vitaindítóként közölt Balla Zsófia-esszé megállapításait, cáfolni nem. Érdeemes lenne részletesebben is foglalkozni azzal, hogy a transzilván gondolat hogyan erősödött az irodalomban a kilencvenes évek érthető – és szükséges – egység-deklarációi után, és azt is észre kell venni, hogy a határon túli magyar írókra folyamatosan figyelő magyarországi irodalomtörténészek, miközben természetesen egységes magyar irodalomban gondolkoznak, és a legjobb erdélyi írókat is próbálják beemelni egy közös kánonba, nem provinciális koloncnak, hanem értéknek tekintik összmagyar szempontból is a transzilván jellegzetességeket, és közülük többen is időről időre számba veszik, hogy mi történik a határon túl, írják úgymond a maguk hol mozaikos, hol összefüggő irodalomtörténetét (például Bertha Zoltán, Csapody Miklós, Elek Tibor, Fried István, Füzi László, Márkus Béla, Pécsi Györgyi és természetesen Pomogáts Béla, aki egy-maga többször is összegezte, amit tudnunk kell a huszadik század erdélyi magyar irodalmáról⁸). Ehhez képest Erdélyben

⁷ BALLA Zsófia, „A Vers Hazája”, in BALLA Zsófia, *A darázs fészke: Értekező líra* (Budapest: Kalligram, 2019), 168.

⁸ Legátfogóbb ilyen munkája hét kötetben jelent meg: POMOGÁTS Béla, *Magyar irodalom Erdélyben, irodalmi dokumentumok* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2008–2014).

mintha kevesebben tekintenék feladatuknak, hogy entitásként is vizsgálják az erdélyi magyar irodalmat (ismét a teljesség igénye nélkül: Balázs Imre József, Demeter Zsuzsa, az innen kitelepült, Magyarországon élő Boka László, illetve az idősebbek közül Cseke Péter, Borcsa János, semmiképpen sem túl hosszú a lista). Annyi biztos, hogy a rendszerváltás minden kötöttségget feledtető eufóriája után végre kialakulni látszik egy senki által nem diktált, éppen ezért őszinte érdeklődés a transzilván múlt és jelen iránt. Nem véletlen, hogy olyan regények egész sora látott napvilágot az utóbbi időben, amelyek mintha Kós Károlyék történelmi regény-programját elevenítenék föl anélkül, hogy ezúttal valaki is meghirdetett volna ilyesmit. Erdély közelebbi, huszadik századi történelmét dolgozzák fel az erdélyi vagy Erdélyből elszármazott írók: Bartis Attila, Bogdán László, Dragomán György, Káli István, Láng Zsolt, Szávai Géza, Tompa Andrea, Vida Gábor. Igen, a tagadástól eljutotunk megint egy transzilván programig, ahogy a két világháború közti erdélyi magyar történelmi regények is a sajátos erdélyi lét, tolerancia és intolerancia különös elegyének magyarázatát keresték az elmúlt századok történelmében. Kétségtelen, hogy ezek az újabb regények is arról az Erdélyről szólnak, ahol az együttélés napi kihívás volt régebben is, és ahol egyetlen közös térben több kultúra – magyar, román, német, zsidó, örmény vagy akár cigány is – keresi az együttlét és különlét helyes arányait.

Mindez transzilván különlegesség, jó esetben máshol fel nem lelhető érték, rossz esetben folyamatos konfrontáció, de azt hiszem, a transzilvánizmus, amelyhez újabban az irodalom talán megint közelebb van, mint a politika, nem csupán ennyi. Persze ez nem azt jelenti, hogy irodalmunk ma már is transzilvánista, vagy tényleg transzilvánista lesz valamikor a jövőben. Ennek ugyanis csak egy transzilvánista politika lehetne a garanciája, márpedig a politika, nem győzőm hangsúlyozni, ellenkező utat járt be, különösen az utóbbi évtizedben. A Kós

Károly-i önállóságot építettük sokáig, de ma már feladni látszik az erdélyi elit azt a koncepciót, ami a két világháború között nem, de 1989 után megvalósítható volt, és egy ideig úgy tűnt, hogy meg is valósul. Az irodalmi vagy kulturális transzilvanizmus önmagában könnyen beletorkollhat valamilyen történelmi romantikába, aminek vannak is jelei az imént felsorolt írók egyikénél-másikánál is, amikor az egyébként is drámai közelmúltat már-már erdélyi vámpírtörténeté regényesítik. Rendben van, mondhatnánk, de lehetne fordítva is, húzhatná maga után egy önálló erdélyiség – és egy legalább Románián belül önálló Erdély – felé az irodalom is a politikát. Ehhez viszont nem csak azt kellene tudnunk, hogy nekünk, magyaroknak milyen sajátos közösségi létet kínál Erdély. Legalább ennyire fontos, hogy van-e a románokkal és a még itt maradt kevés szásszal, svábbal meg a többi etnikummal egy olyan közös nevező, amely mindegyik közösségnek érték, és valamelyest megkülönböztet minket azoktól, akik nem itt élnek. Az az igazság, hogy annak idején a *Kiáltó Szónak* is magától értőddően az önálló magyar társadalom működőképességét kellett bizonyítania és ehhez történelmi – részben: érzelmi – érvekkel szolgálnia egy kilátástalannak tűnő helyzetben. Viszont ez a röpirat sem adhatott választ arra, hogy mi is ez a közös nevező, mert nem ez volt a célja. A kényszerű, de lehetséges erdélyi magyar különlet mellett érvelt, de a másokkal való együttlét káráról vagy hasznáról nem ejtett szót.

Pedig Erdélynek a román nemzet történelmében is sajátos helye van. „Erdély a magyar nemzet keletje és a román nemzet nyugatja” – írtam 1994-ben. „Ez a két szemlélet olyan élesen ütközik egymással, hogy mindkét népben – persze más-más módon – identitás zavart okoz. Ilyen értelemben mégis van egymásra hatás, de ez egyelőre inkább konfrontációt jelent.”⁹ Utólag úgy vélem, a jelentős román írók műveiben ugyanúgy jelen vannak az együttélés dilemmái, mint a magyarokéban,

⁹ MARKÓ, „A másik Erdély”, 126.

csak oda kellene figyelni egymásra. Tamási Áront éppúgy foglalkoztatja ez, mint Ioan Slavici-ot vagy Liviu Rebreanut, aki az *Akaszottak erdeje* című regényében talán a legkönnyörtelembb a magyar-román viszony morális ellentmondásainak elemzésében. A magyarországi magyar vagy az ókirályságbeli román csak az irodalomból ismerheti a Rebreanu-regény főhősének, Apostol Bologna főhadnagynak a helyzetét, akinek választania kellene az esküvel vállalt kötelesség, a szerelem és a nemzeti identitás között. De Erdély történelme erről (is) szól, az itteni irodalom az együttélés árnyait és fényeit is megmutatja, akár magyar, akár román írókról legyen szó. Beleértve egy olyan fontos huszadik századi író és filozófust is, mint Lucian Blaga, aki látszólag tudomást sem vett az erdélyi multikulturalizmusról, de valójában ugyanúgy mitikus tájnak tekintti Erdélyt, mint a magyarok. Ebben tulajdonképpen találkozik a román „nyugat” és a magyar „kelet”, és rá kell jönnünk, hogy akkor is van közös nevező, ha nem beszélünk róla. Mi több, Lucian Blaga úgymond nagyon román, már-már nacionalista, mint ahogy a transzilvánnak vagy transzilvanistának tartott magyar írók nemzeti elkötelezettsége is vitathatatlan. Erdély ilyen, mondhatnánk. A transzilvanizmus is valami ilyesmi lehetne, ha egyáltalán van még rá igény.

Ez viszont már mindenképpen politikai kérdés. Beszélünk kell arról a különbségről, ami közvetlenül a rendszerváltás után az erdélyi magyar politikusok és az erdélyi magyar írók transzilvanizmus-felfogásában, vagyis az Erdély-programokban megmutatkozott. Nos, az írók a magyar irodalomba való teljes integráció szándékával vágtak neki az új korszaknak, de közben továbbvitték a létező saját intézményeket, és melléjük újakat is hoztak létre. A Románia Magyar Írók PEN Clubjának megalakítása heves román ellenkezésbe ütközött az elején, de mégis működött, miközben létrejött egy saját írói egyesület (Erdélyi Magyar Írók Ligája) és alapítvány is (Erdély Magyar Irodalmáért Alapítvány), amelyek az integráció mellett

azt a szándékot is tükrözték, hogy az itteni irodalmi életnek entitásként is fenn kell maradnia. Ez ma többé-kevésbé így is van, de azt kell mondanom, minden attól függ, hogyan alakul a továbbiakban az erdélyi magyar politika, amelynek ma, annak ellenére, hogy 1989-ben másképpen indult, szintén szembe kell néznie az önállóság és egy – mozgásterünket sok szempontból veszedelmesen leszűkítő – nemzetpolitikai integráció dilemmájával. Míg a rendszerváltás után az írók, akárcsak más alkotó értelmiségiek, egyértelműen meg akartak szabadulni mindenféle jelzőtől, a politikában az alternatíva az volt, hogy romániai vagy erdélyi jelenlétben kell-e gondolkoznunk. Mit jelentett ez? Egyrészt voltak olyan érvek a romániaság mellett, hogy a Kárpátokon túl is élnek magyarok, Bukarestben vagy másutt, nem beszélve arról, hogy a moldvai csángók nyelve, kultúrája ma is élő érték. Nem szabad szimbolikusan sem lemondani róla. Ugyanis a Romániai Magyar Demokrata Szövetség megalakulásának napjaiban, sőt, az első hónapokban fel-felvetették egyesek, hogy jobb lett volna Erdélyi Demokrata Szövetségnek nevezni. Kivételesen volt olyan vélekedés is, hogy elég lett volna egyszerűen annyi: Magyar Demokrata Szövetség. De az egyébként nem túl vehemens vita inkább arról szólt, hogy romániaiak legyünk-e vagy erdélyiek. Utána is felmerült néha ez az alternatíva, például amikor kompromisszumos, de racionális megoldásként Bukarest lett a szervezet politikai központja, és Kolozsváron működött az adminisztráció. A névadásban is, a strukturális felépítésben is pragmatikus szempontok érvényesültek, hiszen illeszkedni kellett a román politikai élethez, és el kellett fogadnunk, hogy Bukarestben fogunk politizálni. Bár természetesen az RMDSZ programja a nyelvi-nemzeti identitás megőrzését és kiteljesítését, tehát az identitásproblémákat tekintette prioritásnak, nagyon hamar kiderült, hogy a politikában a történelmi nosztalgia nem mindig hasznos. Gyakorlatilag fel sem merült, hogy akár a két világháború közötti Országos Magyar Párt,

akár a későbbi, már a háború utáni Magyar Népi Szövetség hagyományaihoz vissza kellene fordulnunk. Nem a politikai restauráció, hanem a Nyugatra figyelő modernizáció volt a célunk. Egy ilyen program sokkal eladhatóbb volt ugyan, de nem állítom, hogy az erdélyi politikai hagyománytól való elszakadás minden szempontból a javunkra vált. Bizonyos értelemben a fürdővízzel együtt kiöntöttük a gyermeket is, sem a két világháború között kidolgozott kisebbségjogi törvényjavaslatokat, sem az ötvenes évekből a Magyar Autonóm Tartomány tapasztalatát nem próbáltuk meg hasznosítani. Viszont összességében az új romániai magyar politika valóban így válhatott képessé a modernizációra és egyúttal az általános demokratizálódási folyamatban való cselekvő részvételre is.

Az RMDSZ első országos küldöttgyűlésén, 1990. január 13-án Marosvásárhelyen már részletes Szándéknyilatkozatot fogadtunk el, és ebben félreérthetetlenül pozicionálta magát a Szövetség: „itt, szülőföldünkön: Erdélyben, Romániában [...], Európában”. Úgy vélem, máig érvényes az is, amit a *Szándéknyilatkozat* a hovatartozásról mond:

A román néppel és a többi nemzeti kisebbséggel együtt közösen teremtsük meg a demokratikus Romániát, amelyben az országnak minden állampolgárával együtt szabadok, de egyben a magunk nemzeti önazonossága szerint magyarok lehetünk.¹⁰

Ezt követően szinte minden jelentős RMDSZ-dokumentum hangsúlyozza, hogy egy demokratikus rendszerben nincsen ellentmondás az állami hovatartozás és a nemzeti identitás között. Rendkívül fontos, hogy már a kezdet kezdetén kinyilvánítják az erdélyi magyar politikusok, hogy önállóan kívánnak politizálni. Úgy gondolom, hogy alapjában véve az önállóság itt a transzilvanizmus szinonimája is lehetne. Éppen

¹⁰ „Szándéknyilatkozat”, in *Romániai Magyar Demokrata Szövetség 1989–1999* (Kolozsvár: Kiadja az RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, 2000), 104.

ezért talán gyakrabban kellene emlegetni az 1993. február 26-án Budapesten Antall József miniszterelnökkel közösen aláírt közleményünket is, amely önállóságunk elismerését, a magyarországi és erdélyi politika viszonyát tisztázza, és ezt a megállapodást azóta sem kérdőjelezte meg senki, de lassan-lassan feledésbe merül:

A magyar kormány nem avatkozik bele az RMDSZ politikájába, de mindenben messzemenően támogatja annak legitim törekvéseit és álláspontját. Ennek megfelelően üdvözlí és elő kívánja segíteni a szövetség, illetve a romániai magyarság belső önrendelkezésének és autonómia-tervezetének Románia törvényeivel és nemzetközi jogszabályokkal egyező megvalósítását. [...] Magyarország miniszterelnöke és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség vezetői egyetértenek abban, hogy a határon túli magyar kisebbségek ügyét nem szabad pártpolitikai és választási célokra felhasználni. Erre nézve szükségesnek tartják a határon túli magyarság ügyében történő politizálás egységes alapokra helyezését, többpárti egyetértéssel.¹¹

Ebből az idézetből is látszik, hogy az akkori politikai döntések alapul szolgáltak egy tényleg önálló erdélyi magyar közélet kialakításához, még akár az olyan román-magyar kezdeményezésekhez is, mint a *Provincia* című lap. Mint ahogy az erdélyi magyar közvélemény rokonszenvvel figyelte annak idején Sabin Gherman kolozsvári román újságírónak az erdélyi hagyományok felelevenítését, Erdély minél nagyobb önállóságát propagáló, a román közéletben nagyon is radikálisnak számító megszólalásait is.

Mindez ma nem tűnik időszerűnek. A kezdettől fogva mindannyiunk által szorgalmazott irodalmi és kulturális magyar-magyar integráció tulajdonképpen végbement, de

¹¹ „Közlemény. 1993. február 26.”, in *Romániai Magyar Demokrata Szövetség 1989–1999*, 130.

közben az erdélyi magyarok transzilván kötődése sokat gyengült. Ha valaki készítené egy statisztikát, valószínűleg ki lehetne mutatni, hogy a magyar politika szótárában Erdélyt a határ mindkét oldalán egyre gyakrabban helyettesíti a Székelyföld, ami egyrészt távolról sem ugyanaz, másrészt azt jelzi, hogy a transzilvanizmust, amelynek szerves része az együttlétnek és különlétnek, általában a multikulturalizmusnak a sajátos dinamikája, kezdjük elfelejteni. Pedig az önállóság és ennek sajátos kifejezése, a transzilvanizmus közösségként való tartós megmaradásunk egyetlen garanciája ma Erdélyben. Úgy tűnik, az irodalom még nem mondott le erről – pontosabban: újra felfedezte azt –, és ez, hadd legyünk optimisták, hátha visszahat az utóbbi időben elbizonytalanodó politikára is.

POMOGÁTS BÉLA

A TRANSZILVÁNISTA IDEOLÓGIA*

1.

ÉRTELMEZÉSEK

Az erdélyi gondolat az érdekegyesítés gyümölcse volt, s valóban az irodalmi csatározások „nyugvópontja” lett. A nemzetiségi irodalom kifejlesztésének közös vágya és együttesen vállalt felelőssége tette lehetővé a különböző társadalmi csoportok, eszmei és művészeti irányzatok békés együttműködését: a transzilvánista eszmények ennek az együttműködésnek adtak „ideológiát”. De mint minden „koalíciós” elgondolás, a transzilvanizmus is ellentmondásokat rejtett magába, nehezen megfoghatónak bizonyult. A Helikon írói őszinte hittel beszéltek róla, meghatározniok viszont sohasem sikerült. Költői lelkesültséggel közeledtek hozzá, nem tudományos, fogalmi pontossággal. „A transzilvanizmus – hangoztatta Ligeti Ernő – egy nép életérzése. Ez az életérzés azután formákat,

* Első megjelenés: *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 1. 27–41; Újraközölve azonos címmel in POMOGÁTS Béla, *Erdélyi tetőn: Irodalomtörténeti tanulmányok* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004), 81–107. Mi itt az első, folyóiratbeli verziót adjuk közre. Ennek 1979-es eredeti verzióját egy csillagos jegyzet kísérte, eszerint: „Egy nagyobb tanulmány részlete. A jegyzetek többségét elhagytam.” Jelen közléskor e jegyzeteket szükség szerint kiegészítettük, bibliográfiai adatokkal pontosítottuk, a főszövegben a pontatlanságokat, elírásokat és további esetleges hibákat javítottuk. [A Szerk.]

viszonylatokat, egyensúlyt keresett.”¹ Az erdélyi gondolat bizonyítéka – hirdette Kuncz Aladár – maga Erdély, mint ennek megtestesülése. És bizonyítékai Erdély népei, amelyek egymás mellett meg tudnak élni anélkül, hogy nemzeti sajátosságaikhoz való ragaszkodásukat feladták volna. Ezt a tényt bizonyítani nem kell, s viszont ez a tény, a létező erdélyi atmoszféra már önmagában véve is elegendő arra, hogy abból kiemeljük, programba tömörítsük azt, ami nekünk ma és az elképzelésünkben élő jövőnkben kell.”² E nyilatkozatok egyszerűen történelmi adottságnak tekintették az erdélyi gondolatot, s nem törekedtek különösebben meghatározására vagy bizonyítására. A transzilvánista eszme, mint „ideológia”, végül nem kapott pontos fogalmi meghatározást. A romániai magyar irodalom történetírói is inkább magatartásezzménynek és munkaprogramnak tekintették, mint tételes „elméletnek” és eszmetörténeti módon meghatározható „ideológiának”.

Valóban, vajon ideológiának tekinthető-e a transzilvánizmus? Ha lehántjuk a ráakódott irodalmi, költői burkolatot, erre a kérdésre igennel válaszolhatunk. Az ideológiát eszmék és nézetek többé-kevésbé rendszerezett olyan összességének tekintjük, amely az embereknek és társadalmi rétegeknek a világhoz és egymáshoz való viszonyát fejezi ki. Az ideológia társadalmi érdeket tükröz, létrejöttével azonban viszonylagos önállóságra tesz szert, s mint viszonylag önálló eszmei rendszer működik. Ebben az értelemben a transzilvánizmus gondolkörének egyértelműen ideológiai szerepe van. Mint ideológiának, megvan a maga kialakult társadalmi bázisa, elméleti rendszere és története. A transzilván gondolat fogalmi meghatározása és részletesebb kifejtése hiányzott ugyan, maga az eszmerendszer mégis mint ideológia fejtette ki hatását.

¹ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma: Egy nemzedék szellemi élete: 022 esztendő kisebbségi sorsban* (Kolozsvár: Fraternitas, [1941]), 104.

² KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám: Csendes beszélgetés Áprily Lajossal”, *Erdélyi Helikon* 7 (1929): 487–492.

A nemzetiségi társadalom különleges viszonyai között különben sem alakulhattak ki határozottan megfogalmazott és strukturált ideológiák, különösen a nemzetiségi társadalom és a nemzetiségi tudat szerveződésének kezdetén. A transzilvánista ideológia sem alkotott teljes rendszert, nem kaphatott pontos meghatározást, jellege, szerkezete és története azonban megismerhető képviselőinek nyilatkozataiból és irodalmi munkáiból.

Már Gaál Gábor utalt arra, hogy az erdélyi gondolatban a romániai magyar polgárság és értelmiség különböző rétegei találkoztak. Valójában a középrétegek: az elszegényedett volt közhivatalnokok, a szabad pályákon dolgozó értelmiség és a kispolgárság ideológiája volt, amely azután, mint viszonylag önállósult ideológia, széles népi rétegek tudatában is helyet kapott. A transzilvánista gondolat az első világháború előtt és alatt vetődött fel először, a születő erdélyi folyóiratok: a *Kalotaszeg*, az *Erdélyi Szemle* és az *Új Erdély* fórumán. Az 1918-as történelmi fordulat után keletkezett irodalmi és nemzetiség-tudományi folyóiratok: a *Napkelet*, a *Zord Idő* és a *Magyar Kisebbség* már egyértelműen az erdélyiség csillaga alatt képzeltek el a nemzetiségi irodalom és művelődés sorsát. Első nagyhatású megfogalmazására Kós Károly *Kiáltó szó* című röpiratában került sor: „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és *van*, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs és *csak* Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja akármilyen akarat, lesz örökkön örökké.”³ E folyóiratirodalom és maga a *Kiáltó szó* az erdélyi magyar középrétegek gondolkodását fejezte ki. A marosvécsi írók gyűlekezete, az *Erdélyi Helikon* és az *Erdélyi*

³ *Kiáltó szó: A magyarság útja: A politikai aktivitás rendszere*, megírták Kós Károly – PAÁL Árpád – ZÁGONI István (Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó és Nyomdai Műintézet, [1921]), 3.

Szépírók Céhs is a középrétegek képviselője volt. A Helikon túlnyomó többsége szabad értelmiségi pályákon működött mint lapszerkesztő, újságíró, lelkész, építészmérnök, ügyvéd, orvos és tanár. Az erdélyi magyar középrétegek mindennapi életük és munkájuk során ismerték meg a kisebbségi helyzet és a román-magyar együttélés követelményeit. Tapasztalatuk és nemzetiségi elkötelezettségük révén alakították ki igen hamar a maguk nemzetiségi tudatát és mentalitását. Ennek a nemzetiségi tudatnak és mentalitásnak ideológiai formája volt az erdélyi gondolat.

Az erdélyi gondolatban a romániai magyar középrétegek „mi-tudata” öltött alakot. A nemzetiségi lét és a romániai társadalom feltételei között az erdélyi ideológia egyszersmind befolyást gyakorolt az egész erdélyi magyarságra, benne a széles népi rétegekre. Ezeknek a népi rétegeknek a „mi-tudatát” is részben a transzilvánista ideológia fogalmazta meg. A nemzetiségi középrétegek és tömegek „mi-tudata”, mint Gáll Ernő kifejtette, a valóság talaján, reális feltételek között jött létre. Kibontakozását a közös nyelv, szokásrendszer és hagyomány, a közös művelődés tette lehetővé.⁴ A két világháború közötti korszakban a nemzetiségi irodalom, sajtó és iskolák munkája révén, az erdélyi ideológia legtöbb tétele szervesen beépült a romániai magyarság közösségi tudatába. A transzilván tudat a nemzetiségi önismeret és történelmi hagyomány szerves része lett.

A transzilván ideológia részben a „hamis tudat” körébe tartozott. Láng Gusztáv mutatott rá arra, hogy az az egységes és örök „erdélyi szellem”, amelyet a transzilvánista ideológia hirdetett, valójában sohasem létezett. A transzilvánizmus történelmi mozgató erőnek tekintett olyan eszmei tényezőket, amelyek maguk is a történelmi fejlődés termékei voltak. Miti-
zálta az erdélyi történelmet és ezzel maga teremtette utópiákat

⁴ GÁLL Ernő, „Személyiség és »mi-tudat«”, *Korunk* 8 (1973): 1183–1192; illetve GÁLL Ernő, *Tegnap és mai önismeret* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975), 49–63.

igazolt. A nemzetiségi tudat kialakulása idején azonban ezek a mítoszok és utópiák is tölthettek be progresszív szerepet. A transzilvánista utópia a nemzetiségi felelősségtudatot, a demokratizmust és az együttélő erdélyi népek kölcsönös megértését szorgalmazta. Szemben állott azokkal a nacionalista és irredenta csoportokkal, amelyek nem voltak képesek megérteni a bekövetkezett történelmi eseményeket és levonni belőlük a megfelelő következtetéseket. „A transzilván utópia – alapította meg Láng Gusztáv – olyan nemes eszményeket tartalmaz, amelyeket a társadalmi fejlődés objektív menete, a társadalmi harcok tapasztalata is az együtt élő erdélyi népek elé tűzött.”⁵

A transzilvánista ideológia az erdélyi történelem haladó hagyományait mozgósította, a reális nemzetiségi elhelyezkedést segítette. Mitikus elemei révén azonban jelen volt benne a valóságtól való elfordulás, a politikai illúzióteremtés veszélye is. Valójában történelmi sorsának alakulásán múltott, hogy mikor melyik természete: a nemzetiségi realizmus vagy a nemzetiségi romantika kapott nagyobb szerepet. A harmincas évek során a romantikus és mitologikus erdélyiség képzelete erősödött fel, talán éppen a kisebbségi törekvések sorozatos kudarca nyomán. A romantikus ábrándok ekkor nagyrészt elfedték a kisebbségi élet igazi tennivalóit, s a nacionalizmus veszedelmét idézték elő. A húszas években viszont a nemzetiségi realizmus tudatának volt erőteljesebb szerepe, a transzilvánista ideológia ebben az időben a romániai magyarság önmagára találását készítette elő. Ebben a korszakban az erdélyi gondolat a nemzetiségi öntudat és a nemzetiségi művelődés szervező erejét képezte, a transzilvánista ideológia progresszív tendenciája érvényesült. „Leghaladóbb megfogalmazásaiban – állapította meg Szemlér Ferenc – értették rajta a Romániában együttélő népek testvériségét (helyesebben az Erdélyben közös történelmi múltú románok, magyarok és szászok megértését

⁵ LÁNG Gusztáv, „Jegyzetek a transzilvánizmusról”, *Utunk* 50 (1973): 3.

és barátságát), az európai műveltségi szintre való törekvést, a nép szolgálatát és javának munkálását. Az erdélyi táj szeretetét, a hazához, a szülőföldhöz való ragaszkodást, a mindent átölelő humanizmust, a szabadelvű demokráciát, az irodalomban pedig főként az esztétikai és művészi szempontok elsődlegességét.”⁶A transzilván ideológiának mindez nem lebecsülendő eszmetörténeti érdeme volt.

2.

A TÖRTÉNETI ERDÉLY ÉS A LIBERÁLIS HAGYOMÁNY

Az erdélyi gondolat kialakulásában komoly szerepet játszottak az erdélyi történelem hagyományai. Az erdélyi magyar, román és szász értelmiség mindig különleges érdeklődéssel hajolt a múlt fölé, az erdélyi történetírás jelentékeny módon befolyásolta a magyar, a román és az erdélyi szász nemzeti tudatot. Az „erdélyi iskola” írói: Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheorghe Șincai vetették meg a román nemzeti ideológia alapjait, August Ludwig Schlözer, Stefan Roth és Friedrich Teutsch pedig az erdélyi szászok közösségi tudatát alakították ki. Az erdélyi magyarság történeti tudatát is hosszú évszázadok história- és memoár-irodalma szabta meg: Oláh Miklós, Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, Kovacsóczi Farkas, Bethlen Farkas, Szamosközy István, Borsos Tamás, Kemény János, Szalárdi János, Bethlen Miklós, Apor Péter és Cserei Mihály egymást követő krónikái, históriái és önéletírásai. Bennük találták meg a transzilvánizmus ideológusai azt a történelmi örökséget, amelyre fel lehet építeni az erdélyi magyar nemzetiségi öntudatot.

⁶ SZEMLÉR Ferenc, „Az Erdélyi Helikon költői”, in *Az Erdélyi Helikon költői: 1928–1944* [sajtó alá rend., bevezette SZEMLÉR Ferenc; költészeti anyagának repertóriumát összeállította KELEMEN Ilona – RÉTHY Andor – VÁCZY Leona] (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973): 7–49.

A tizenkilencedik század közepétől alakult ki az Erdéllyel foglalkozó történettudomány, s ez rendkívül megélnélt a századforduló után. Egész tudós-nemzedék lépett fel; Roska Márton, Buday Árpád, Ferenczi Sándor, Jancsó Benedek, Karácsonyi János, Erdélyi László és Veress Endre szerzett érdeket az erdélyi régészeti és történelmi kutatások terén. A kutatómunka 1918 után nélkülözni kényszerült az intézményes kereteket, viszont rendkívüli módon felélénkült a történelmi érdeklődés. A kisebbségi művelődés és az erdélyi közeledésnek ügye azt követelte, hogy a romániai magyar szellemi élet megismerje és gondozásba vegye a múlt örökségét, az együttélés hagyományait. A nemzetiségi tudat a húszas években elsősorban mint történelmi tudat jelent meg, és ez a történelmi tudat a transzilvánista ideológia meghatározó tényezője volt. A történelmi hagyományok alapvető szerepet töltöttek be a kisebbségi jogok tudatosításában és képviselésében. Asztalos Miklós, aki a *Magyar Kisebbség* rendszeres tanulmányírójaként végezte a transzilvánista eszmék történelmi megalapozását, a történetírástól várta a kisebbségi jogvédelem hathatósabb szolgálatát. Asztalos a nemzetiségi helyzetben élő magyar tömegek biztos történelmi tudatának kialakítását javasolta. Ezt a tudatot azonban nem a hivatalos magyarországi irredenta szellemében képzelte el. Nem „történelmi jogokról” beszélt, ellenkezőleg, a magyar és román nép közeledését várta az erdélyi együttélés hagyományainak feltárásától. „[...] Oly történetírássra van szükség – állapította meg –, amely az évszázadok folyamán helyenként kialakult keverékfajú társadalmak belső életének ezernyi tényező által meghatározott és meg nem változtatható életfolyamát tárja fel, nem pedig történelmi jogokkal foglalkozik. A *kisebbségi történetírás csak megértést és nem választófalakat építhet!*”⁷

⁷ ASZTALOS Miklós, *A kisebbségi történetírás feladatai és módszere*. Különnyomat a *Magyar Kisebbség* 8. évfolyamából (Lugos: Husvéth és Hoffer Könyvnyomdája, 1929).

A biztos történelmi tudat kialakítása a nemzetiségi művelődés elsőrendű feladata volt, ezért a kutatómunka mellett az ismeretterjesztő tevékenység kapott kiemelkedő szerepet. Az irodalmi élet intézményei, a napilapok és folyóiratok: az *Ellenzék*, a *Magyar Kisebbség*, a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Helikon*, az *Erdélyi Múzeum* és az *Erdélyi Irodalmi Szemle* rendszeresen közöltek történelmi tanulmányokat és forrásszövegeket. Az *Ellenzék* a középkori Erdély kulturális életével és a román fejedelemségek magyar kapcsolataival foglalkozott, Gyalui Farkas hosszabb cikksorozatban mutatta be a „régí Kolozsvár” szellemi életét. Az *Erdélyi Helikon* 1929 decemberében, Bethlen Gábor halálának háromszázadik évfordulóján tartalmas emlékszámot jelentetett meg, amely Bánffy Miklós, Makkai Sándor és Reményik Sándor mellett Móricz Zsigmondot és Szekfű Gyulát is felvonultatta. A *régí Erdély* címmel pedig a fejedelem és a császári korszakok történelmi alakjairól és intézményeiről közölt tanulmánysorozatot. Gyárfás Elemér megírta Bethlen Miklós élettörténetét, Tavasz Sándor Apáczai Csere Jánosról írt monográfiát, Makkai Sándor pedig Bethlen Gábor szellemi arcképét vázolta fel. Jancsó Benedek *Erdély története* című összefoglalása 1923-ban jelent meg Kolozsvárott, azzal az előszóban körvonalazott szándékkal, hogy a romániai magyarság történelmi tudatának vessen alapot. Jancsó könyve lényegében konzervatív szellemben dolgozta fel Erdély (pontosabban az erdélyi magyarság) történetét, célja szerint az erdélyi és a magyar történelem szerves egységét akarta kidomborítani. Ez a felfogás valójában nem felelt meg a transzilvánizmusnak, amely érdeklődését messzemenően kiterjesztette az erdélyi népek együttélésének történetére is. A transzilván koncepciót képviselte az a vita, különösen Szentimrei Jenő felszólalása, amely 1925-ben a *Magyar Kisebbség* hasábjain folyt a Bánffy Ferenc által meghirdetett történeti pályázatról. Szentimrei ebben a vitában sürgette, hogy a megírandó összefoglalás ne csak a magyarság, hanem mindegyik erdélyi nemzet története legyen.

A transzilvánista történelmi felfogást Kós Károly 1929-ben Kolozsvárott közreadott népszerű munkája: az *Erdély (Kultúrtörténeti vázlat)* fejtette ki. Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egyensúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségét. Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt: „[...] a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együttvaló élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj, közös lelki élményei is reányomták a maguk konszolidáló bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé.”⁸ A szerző Erdély politikai és művelődéstörténetében kísérte végig e fejlődést, a magyar, román és szász művelődés kölcsönhatását. Különösen az építészet történetében volt otthonos, hiszen már korábban foglalkozott Erdély építészetének emlékeivel. Művészettörténeti munkássága nemcsak az erdélyi magyar, hanem a román és szász építészet vagy népművészet feldolgozására is kiterjedt. A három erdélyi nép és a három erdélyi kultúra autonóm, egymásra ható fejlődésének bemutatása során nagyrészt ő határozta meg és fejezte ki a transzilvánisták történelemszemléletét. A transzilván történelmi tudat szolgálatába állott Kós másik könyve, választott otthonáról írott kultúrtörténeti vázlata és személyes vallomása: a Kolozsvárott 1932-ben megjelent *Kalotaszeg* is.

⁸ Kós Károly, *Erdély: Kultúrtörténeti vázlat* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1929): 69.

A népszerűsítő és eszmeteremtő történetírás mellett a szak tudományos munkának látszólag kevesebb tere jutott. Pedig a romániai magyar történettudomány is eredményes anyagfel-táró, forráskritikai és összefoglaló munkát végzett, ha intéz-ményes lehetőségei nem is voltak nagyok. Sorra jelentek meg a forráskiadványok az erdélyi magyarság, sőt a románok tör-ténetének köréből. A tudományos életnek olyan történészek szabtak irányt, mint Biró Vencel, Boros György, Buday Árpád, Erdélyi László, Gál Kelemen, Karácsonyi János, Kelemen Lajos, Krenner Miklós, Rass Károly, Révész Imre, Szentmár-toni Kálmán, Temesváry János és Veress Endre. Általában az Erdélyi Múzeum Egyletben, valamint az egyházi jellegű intéz-ményekben és folyóiratokban találtak fórumot.

A „történelmi Erdély” hagyományainak gondozásában és az erdélyi tudat kialakításában azonban a szépirodalom vállalta a legnagyobb feladatot. A transzilvánista irodalom jellegzetes műfaja volt a történelmi regény és elbeszélés; a Helikon írói sorra dolgozták fel Erdély történetének nagyobb eseményeit. Különösen a középkor, az önálló fejedelemség és a reformkor-szak gazdag világa volt népszerű. A történeti tárgyú szépiroda-lom születésében Kuncz Aladárnak volt kiemelkedő szerepe, aki 1923-ban vette át a kolozsvári Ellenzék irodalmi rovatának szerkesztését és hamarosan meghirdette a népszerű napilap első történelmi regény- és novellapályázatát. Az 1923-as pályá-zat nyertese Nyirő József, *A Rapsonné rózsája* című elbeszélés szerzője lett, a további díjakon Gyallay Domonkos, Indig Ottó, Csűrös Emília és Sebesi Samu osztozott. A pályázat sikerén felbuzdulva hirdette meg az Ellenzék szerkesztősége 1925-ben a második történeti pályázatot, amely Berde Mária *A télutó* és Sipos Domokos *Vajúdó idők küszöbén* című elbeszéléseinek si-kerét hozta. Az erdélyi történelmi regény és elbeszélés ettől kezdve a transzilvánista irodalom vezető műfaja lett. Tabéry Géza *Szarvasbika* (1925), *Vértorony* (1929), *A Frimont-palota* (1941), Kós Károly *Varjú nemzetség* (1925), *A Gálok* (1930),

Bánffy Miklós *Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja* (1931), Makkai Sándor *Ördögszekér* (1925), *A táltoskirály* (1934), *Sárga vihar* (1934), *Magyarok csillaga* (1937), Nyirő József *A sibói bölény* (1929), *Mádéfalvi veszedelem* (1939), Gyallay Domokos *Ősi rögön* (1921), *Vaskenyéren* (1926), Gulácsy Irén *Fekete völgyek* (1927), Szentimrei Jenő *Ferenc tekintetes úr* (1938) és Szántó György *Bábel tornya* (1926), *A bölcső* (1929) című regénye sorra idézte fel Erdély történelmének nagy fordulatait és hőseit: Budai Nagy Antalt, Dózsa Györgyöt, Bethlen Gábort, Kőrösi Csoma Sándort, Bolyai Jánost és Wesselényi Miklóst. A történelmi tárgyú szépirodalom széles körben tette ismertté az erdélyi magyar múlt kiemelkedő személyiségeit és eseményeit, valamint a transzilvánista ideológia eszményeit. A múltat idéző érdeklődés egyszersmind részben háttérbe szorította a nemzetiségi valóság ábrázolását.

A helikonisták történelmi regényei valóban gyakran mitizálták az erdélyi múltat, s hozzájárultak a transzilvánista ideológia romantikus mozzanatainak erősítéséhez. Volt azonban a történeti szépirodalomnak egy realista vonulata is, amely az erdélyi történelem népi törekvéseit és osztályharcos küzdelmeit ábrázolta, az erdélyi népek együttműködésének hagyományaira figyelmeztetett. Kós Károly „családi krónikája”, *A Gálok* a szülőföld iránt érzett hűséget és az erdélyi szabadságharcos tradíciót szólaltatta meg. Sipos Domokos pályadíjnyertes elbeszélése, a *Vajúdó idők küszöbén* Budai Nagy Antal parasztforradalmát idézte fel. A múlt életre keltésének egyértelműen közéleti, sőt forradalmi mondandója volt; a fiatalon meghalt tehetséges író a népi követelések időszerűségére utalt. „[...] Nem veszed észre – fordult levélben barátjához, Tompa Lászlóhoz –, hogy ez a kor milyen véres élettel függ össze a mával? (A szociális problémák még ma sem teljesednek itt be...)”⁹ Az 1437-es bábolnai parasztlázadás eseményeit

⁹ „Sipos Domokos levele Tompa Lászlóhoz (1923)”, in Kicsi Antal, „Ahogy az író látta saját alkotását”, *Utunk* 52 (1970): 4.

keltette életre Kós Károly is *Budai Nagy Antal históriája* című nagyobb elbeszélésében, amely Kalotaszegről írott könyvében jelent meg. Kós Károly históriájának két hőse van: Budai Nagy Antal, a cseh husziták küzdelmén föllekesült magyar parasztvezér és Kardos Jákob, a havasi románok első embere. Kettejük összefogása a magyar és román jobbágyság történelmi sorsközösségének és harci szövetségének hagyományára figyelmeztetett. A bábolnai felkelés ábrázolásának Kósnál is időszerű értelme volt. A húszas évek végének gazdasági válsága Kalotaszegen agrármegmozdulásokra vezetett; s a történelmi elbeszélés e megmozdulásoktól kapta közvetlen hátterét. A parasztháború erdélyi eseményeivel foglalkozott Tabéry Géza regénye, a *Vértorony*. Tabéry a romantika hagyományai nyomán erős színekkel ábrázolta a jobbágyság szenvedéseit és harcait, emlékezetes hősokeket festett, hatásos módon érzékelte a kor feszültségeit. A magyar középkor legnagyobb tragédiáját látta Dózsa György seregének vereségében; meggyőződése szerint a „százezer paraszti gyökérszál” kiirtása okozta a mohácsi vereséget, a középkori magyar állam elbukását. A parasztvezér alakját mutatta be Kacsó Sándor elbeszélése, a *Dózsa útja* is. Kacsó pályakezdését részben ugyancsak a történelmi múlt vonzása határozta meg, *Akik a sötétben is látni akarnak* című novellájában az 1437-es felkelés magyar és román harcosainak testvériségéről tett tanúságot, a *Lassan megvirrad*ban pedig Apáczai Csere János tragikus alakját idézte fel. A születő romániai magyar irodalom történelmi érdeklődésében teret kaptak a progresszív törekvések is, és a konzervatív szellemű magyarországi kritika nem késlekedett támadásával nyugtázni ezeket a törekvéseket.

A történelmi hagyományok gondozása a sajátos erdélyi tudat kialakításának szolgálatában állt. Ennek a szolgálatnak a jegyében hivatkoztak a nemzetiségi történetírás és irodalom képviselői a különleges erdélyi hagyomány hőseire, Budai Nagy Antalra, Dózsa Györgyre, Bethlen Gáborra, Apáczai Csere Jánosra

és másokra. Szentimrei Jenő az erdélyi magyar irodalom gyökereinek megismerését sürgette, a Heltai Gáspártól Petelei Istvánig ívelő tradícióhoz kívánta kötni a születő irodalmi köztudatot. „Be kellett bizonyítanunk – írta Szentimrei – magunk és népünk számára, hogy vannak itt fundamentumai egy külön erdélyi életnek, mert ha ezek sem volnának, erdélyi irodalomról sem beszélhetnénk ma komolyan. Várat kellett építenünk, ami fundamentum nélkül csak *légvár* lehetett volna, erre pedig komoly időkben kár a tégláért, a habarcsért és a jobb ügyre érdemes munkáért.”¹⁰ A különváló erdélyi élet megismerésének igénye állította előtérbe azokat a régi államférfiakat és történetírókat: Bethlen Miklóst és Cserei Mihályt, akik az autonóm erdélyi fejlődés elvét tartották szem előtt. A transzilvánisták az autonómia hagyományt helyezték az erdélyi magyarság történelemszemléletének központjába. Kísérletek történtek arra, hogy az erdélyi történelem alapvetése az autonóm fejlődés elvét igazolja és domborítsa ki.

A transzilvánizmus képviselői a régi Erdély szabadelvű hagyományait idézték fel, azt a „liberális” örökséget, amelyet a különféle nemzetek, kultúrák és vallások autonóm fejlődése jelentett számunkra. Erdély története persze nem volt híjával a belső háborúságoknak, a társadalmi, vallási és nemzetiségi küzdelmeknek. A különféle erdélyi erők időnként pusztító erővel törtek a fáradságos munkával létrehozott közös civilizációra, Erdély történetének is voltak „sötét korszakai”. Ám mellettük, éppen az egymástól eltérő fejlődési tendenciák és intézmények következtében kialakultak a méltányosság, a türelem, a pluralizmus hagyományai is. Viszonylag zárt geográfiai környezetben fejlődött egymás mellett a katolikus, evangélikus, református, unitárius és ortodox vallás, a magyar, német és román nemzetiség, valamint kultúra. Az egymás mellett élés és az egymás iránt gyakorolt tolerancia a történelmi Erdély demokratikus örökségének része volt. Az 1557-es tordai országgyűlés

¹⁰ SZENTIMREI Jenő, „Erdély írói”, *Híd* (1927): 96–100.

számos európai országot messze megelőzve mondta ki azt az elvet, hogy bárki kényszerítés nélkül követheti akár a régi, akár az új hitet. Az 1564-es országgyűlés megerősítette ezt a határozatot, az 1568-as pedig már azt is megengedte, hogy mindenki szabadon terjeszthesse hitbeli meggyőződését. A lelkiismereti szabadság eszméje és a vallási tolerancia ezzel bekerült az erdélyi alkotmányosság alapelvei közé. Kemény Zsigmond kiváló tanulmánya: az 1851-ben kiadott *Erdély közléte* a „baloldali” hagyományok követésében látta az erdélyi politika vezető erejét: „Erdély az új eszmék irányában az európai állam-tömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. A mit nála életbe léptettek, a kornak, mely a múlt hagyományaival szakítani kezdett, radikalizmusa volt. [...] Az ő alkotmánya – ha szigorúan csak az akkori forrásokat, tudniillik az *Approbatát* és *Compilatát* tekintjük – inkább demokratico-arisztokratikus és köztársasági, mint monarchiai vala.”¹¹ Erdély múlt századi történetírója: Kőváry László is a liberális eszmék általános hatásában jelölte meg az erdélyi társadalomnak a magyarországitól eltérő jellegét. E liberális hagyományokat képviselte a transzilván ideológia történelemszemlélete.

3.

REGIONALIZMUS ÉS EURÓPAISÁG

A három erdélyi nemzet és művelődés szövetségének transzilvánista eszméje regionális irodalom kifejlődését tételezte. Olyan regionális irodalomét, amelynek körében békésen végezheti munkáját az erdélyi magyar, román és szász szellemi élet, s amely közösen vállalja és tartja fenn az erdélyi történelem szabadelvű hagyományait. Az irodalmi regionalizmus egész Európában széles körű szerepet kapott a századforduló

¹¹ BÁRÓ KEMÉNY Zsigmond, *Történelmi és irodalmi tanulmányok*. I. (Budapest: Franklin, 1906): 129.

után, különösen a két világháború között. Mintha az elmúlt évszázad erősen központosító és egységesítő törekvéseivel szemben újra öntudatra ébredtek volna a tradicionális művelődési és történelmi egységek. Az állami önállóságra törekvő kis nemzetek, az autonóm kulturális fejlődésüket fenntartani igyekvő nemzetiségek, a földrajzi és néprajzi tájegységek művelődési hagyományai.

A népszerű szellemtörténeti irány is a regionális irodalmak elismertetésének kedvezett. A húszas években általános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalom elmélete” („Landschaftstheorie”), amely a nemzeti irodalom tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül megkülönböztetni igyekezett a porosz, szász, bajor, sváb, thüringiai, sziléziai, szudéta és más hagyományokat.¹² A helyi tudat és a „tájirodalom” kialakulását jelezte a német „Heimatsdichtung” és a francia „régionalisme” irányzata is. A „Heimatsdichtung” a modern törekvéseket támadó irodalmi konzervativizmus mozgalma volt, amely a német vidéki élet ábrázolását és a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célul. A városi kultúra ellen lépett fel, s a romantika „néplélek” mítoszát próbálta új életre kelteni. Írói közül például Hermann Stehra sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduard von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rosegger a steierországi osztrák regionalizmus híve volt. A „Heimatsdichtung” irodalma túlnyomó részben a nagy-német nacionalizmus szövetségese volt, több képviselője később a fasizmus szolgálatába állott. A francia „régionalisme” irányzata is a vidék ábrázolására és a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedett. Jean Giono és Henri Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loire-menti, Henri Queffélec a breton, Conrad Ferdinand Ramuz a svájci és Louis Hémon

¹² Josef Nadler, *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. 3 Bände. (Regensburg: Druck und Verlag von Josef Habbel, 1912–1918).

a kanadai francia regionalizmus képviselője volt. A francia regionalisták közül azonban csupán Giono műveiben jelentek meg erősebben a városellenes és nacionalista ideológia tételei.

Az erdélyi magyar regionalizmus, a német és más mozgalmakkal ellentétben, már eleve elhatárolódott a faji romantikától és az agresszív civilizáció-ellenességtől. A „völkisch” mítoszokat később is határozottan utasította el, e határozottsága következtében szakadt meg kapcsolata az erdélyi szász irodalommal. A transzilván ideológia vezető eszméit a liberális hagyomány védelmének igénye és az együtt élő népek testvériségének gondolata szabta meg, az erdélyi magyar regionalizmusnak ezért sohasem „népi” vagy „faji”, mindig kizárólagosan kulturális és történelmi jellege volt. Eszmekörében a szülőföld iránt érzett hűségnek és a kulturális tradíció fenntartásának volt kiemelkedő szerepe. A regionális tudat fejlesztését szorgalmazó írók és publicisták: Kós Károly, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Zágoni István és Kovács László maguk is a történelmi, valamint kulturális fejlődés sajátos menetére és eredményeire hivatkoztak. Kós már a *Kiáltó* szövegében a történelmi Erdély regionális önállóságának hagyományára szerette volna felépíteni a kisebbségi tudatot és közéletet. „Nem szabad elfelejtenie [ti. a román kormánynak], hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját, külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudunk számolni minden helyzettel, tudunk kormányozni és tudunk nehéz vereségek után talpra állni.”¹³ A különleges feltevések között alakult erdélyi történelmi és művelődéstörténeti fejlődést kívánta bemutatni *Erdély* című munkájában is. Az erdélyi regionalizmus mellett tett hitet a *Napkelet* 1920-ban rendezett ankétja és a *Pásztortűz* 1922–1923-ban közölt cikksorozata is. A regionális erdélyi tudat a transzilván

¹³ *Kiáltó* szó, 4.

ideológia alapvető elve és szerves követelménye lett. A helikonisták mellett részben az erdélyi szász művelődés is elfogadta a regionalizmus gondolatát, sőt a húszas években, midőn az erdélyi román középrétegek éles ellentétbe kerültek a bukaresti bojár-nagyfőkések körökkel, s a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt és a Brătianu-féle liberálisok viszonya megromlott, az erdélyi román szellemi élet körében is megjelentek regionális törekvések és nézetek.

A transzilvánisták őszintén hittek az önálló erdélyi fejlődés és az önálló erdélyi kultúra eszméjében, ám korántsem hirdettek elzárkózást és nemzeti öncélúságot, mint a német „Heimatdichtung” hívei. Ellenkezőleg, az önként vállalt regionális elkötelezettséget magasrendű európai igényességgel kötötték egybe, a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágítani. Az európai tájékozódás is a történeti Erdély nemes örökségéhez tartozott. A regionalizmusnak azzal a progresszív változatával tartottak rokonságot, amelyet Conrad Ferdinand Ramuz, a Vaud-kantonbeli svájci francia író képviselt, aki a „vidéket” és a „világegyetemet” szeretne volna kibékíteni, szülőföldjén keresett biztos támaszt, egyszersmind túl akarta haladni a tájirodalom szűk körét. A kisebbségi lét körülményei között a romániai magyar irodalom már első eszmélésétől fogva európai kitekintésre készült, és az irodalom nemzeteket egymáshoz fűző erejében reménykedett. Arra számított, hogy az európai érzés és tudat körében találkozhat a román irodalommal, s ebben a körben újíthatja meg természetszerű egységét az egyetemes magyar művelődéssel. A húszas évek nemzetiségi életében igen népszerű volt a közép-európai vagy a „pán-európai” gondolat. Mindkét eszme, úgy tetszett, szervesen egészítette ki a transzilván ideológiát. „Erdély – állapította meg Szentimrei Jenő – nemcsak földrajzi, de igenis gazdasági és politikai egység egyszersmind, amelynek összefüggése nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudtak kohéziós erővé izmosodni,

s legközelebbi nagyobb egységének éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Közép-Európát s távolabb: az Európai Egyesült Államokat tudom csak elképzelni.”¹⁴ Paál Árpád pedig a *Kiáltó* szóban körvonalazott Magyar Nemzeti Szövetség távlatos célját a Duna-menti államok együttműködésének, illetve az európai egységesülésnek a szolgálatában jelölte meg: „A Magyar Nemzeti Szövetség [...] maga előtt láthatja a Duna-menti államok gazdasági egységének a távlatát, s ezen az egységen túl az Európai Egyesült Államok kialakulását is, szóval a világ népei békéjének a legfőbb alakulatát.”¹⁵ Ezeket a vélekedéseket persze a romantikus illúziókon kívül semmi sem támasztotta alá, mégis jelezték a transzilvánista ideológia európai és egyetemesebb távlatát. Ezt a távlatot kívánta megteremteni a marosvécsi írók köre és az *Erdélyi Helikon*, amelynek programja gyanánt az első szerkesztő, Áprily Lajos az európai igényességet és az egyetemes látóhatár kialakítását jelölte meg: „Erdélyisége világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus. [...] Várja a források friss erejét, de a távoli torkolatok is fellüktetnek benne.”¹⁶

A regionális irodalom eszméje, elsősorban Kuncz Aladárnál, egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulása volt. Kuncz a *Nyugat* mozgalmában indult, a francia irodalom vonzókörében nevelkedett, európai polgárnak hitte magát. A világháború súlyos tapasztalatai nyomán kényszerült szakítani korábbi esztétizmusával, világfiás életelveivel. A cselekvő európai humanizmus szószólója lett, elsősorban Romain Rolland és Thomas Mann eszméit követte. A transzilván regionalizmust úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak közép-európai őrhelyét, s az erdélyi irodalomtól azt

¹⁴ SZENTIMREI Jenő, „Szempontok a megírandó »Erdély történeté«-hez”, *Magyar Kisebbség* 1 (1925): 83–86.

¹⁵ *Kiáltó szó*, 47. Vö. LIGETI Ernő, *A páneurópai mozgalom*. Korunk könyvtára (Cluj-Kolozsvár, 1926): 593–605.

¹⁶ ÁPRILY Lajos, „Bevezető sorok: Az Erdélyi Helikon”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 1.

várta, hogy az országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója legyen. „Úgy látszik – jelentette ki –, hogy a végső-kig kiélezett, legtöbbször erőszakoltan összeforrasztott nagy egységekkel szemben a népi és műveltségi részlegességek mindinkább öntudatra ébrednek, s a maguk sajátosságaihoz való visszatérésben az európai kultúra felfrissítését készítik elő.”¹⁷ Kuncz Aladár érdeklődéssel figyelte az Európában kifejlődő regionális irodalmakat, az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjeként szervezte meg sorozatos ismertetésüket. E regionális irodalmakat mintegy műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövőjének szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek szolgálatát. „Európa – írta – a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegező szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”¹⁸ Ebben a gondolatban Babits Mihállyal találkozott, aki is úgy látta, hogy „a kis irodalmak reménye, hogy fontosat és izgatót mond hassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyet mondani.”¹⁹ Kuncz Aladár Erdélyt vallotta hazájának, ugyanakkor az emberi haladás egyetemes érdekei szerint gondolkodott. Szülőföldjét „virtuális Közép-Európának” látta, amely nemzeti és művelődési változatokban bővelkedik, s ezekből a változatokból képes történelmi egységet alakítani.

A regionális tudat és az európai szellemiség egységének igénye a magyar és általában a Duna-völgyi kultúrák progresszív hagyományát vitte tovább. A haladó magyar vagy román irodalom alapvető igazság gyanánt hirdette, hogy Kelet-Közép-Európa kis nemzeteinek az európaiság és az emberi

¹⁷ KUNCZ Aladár, „Tíz év”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 2–5.

¹⁸ KUNCZ Aladár, „Erdély az én hazám...”, 487–492.

¹⁹ BABITS Mihály, „Európaiság és regionalizmus”, *Erdélyi Helikon* 1 (1930): 3–6.

egyetemesség eszméihez kell utat találnia. A szomszédos népek és irodalmak testvéri találkozását is ezeknek az eszméknek a jegyében képzelte el. A modern magyar irodalomban Ady Endrétől és Babits Mihálytól József Attiláig és Illyés Gyuláig minden igazán jelentékeny alkotó személyiség magyarság és európaiság szerves összhangját akarta megvalósítani. Ennek az összhangnak a kialakításán fáradozott a romániai magyar irodalom is. A Helikon írói olyan nemzetiségi kultúrát kívántak, amelyet az erdélyi élet és az erdélyi hagyomány nevel, szándékaiban és szellemében mégis egyetemes. Szentimrei Jenő állapította meg, hogy az erdélyi magyar művelődésnek „nyugati színvonalú, de idebenn kitermelt” kultúrának kell lennie,²⁰ s arra az erdélyi tradícióra hivatkozott, amelynek klasszikus letéteményesei „megtalálták már az útját, hogyan lehet megmaradni művelt európainak anélkül, hogy gyökeres magyarságunkból hajszaínyt is feladnunk kellene.”²¹ Az európai magyarság eszméje szötte át az erdélyi gondolatot.

4.

AZ „ERDÉLYI LÉLEK”

A történeti hagyományok gondozásba vétele és a külön erdélyi (regionális) tudat kifejlesztésének vágya vetette fel az „erdélyi lélek” romantikus eszméjét. Többen: Ravasz László, Makkai Sándor, Kristóf György, Kuncz Aladár, Kós Károly és Balázs Ferenc tettek kísérletet arra, hogy a tudós, a publicista és az író eszközeivel írják le az erdélyi magyarság közösségi jellegzetességeit, mintegy nemzetiségi karakterét. A „nemzeti jellem”

²⁰ SZENTIMREI Jenő, „Minden rosszban van valami jó” [1932], in SZENTIMREI Jenő, *Sablon helyett csillag*, szerk. BALOGH Edgár (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1968), 159.

²¹ SZENTIMREI Jenő, „Magyar európaiság”, [1932], in SZENTIMREI Jenő, *Sablon helyett csillag*, 182.

kutatása a polgári nemzettudat kialakulása: a felvilágosodás óta foglalkoztatta az európai tudományos és művészeti életet. A nemzeti karakter meghatározására törekvő irodalom széles körben hatott, s ezzel együtt hatottak a tudománytalan spekulációk, a tudományos mezbe öltöztetett nemzeti mítoszok is.

A magyar szellemi életben is megnőtt a néplélektani és nemzetkarakterológiai elméletek szerepe. Jellemző volt, hogy ezeknek az elméleteknek a háttérében sohasem tudományos anyaggyűjtés és módszeres munka, hanem mindig valamilyen történetfilozófiai és művelődéspolitikai elgondolás rejtett. A transzilvánisták érdeklődése az erdélyi jelleg iránt valójában még a magyarországi nemzetkarakterológiai irodalom virágzása előtt kialakult. A nemzetiségi önérzet kialakítása és a sok-nemzetiségű romániai társadalomban való elhelyezkedés érdekében kellett fejleszteni a regionális tudatot. Ez a tudat egyelőre romantikus-idealista alakot öltött, mint ahogy maga a transzilvánista ideológia is romantikus és idealista gondolati elemek szövevénye volt. A nemzetiségi önkeresés transzilván útja az erdélyi jelleg, az „erdélyi lélek” feltételezéséhez és kutatásához vezetett. Az „erdélyi lélekkel” foglalkozó írók és közírók egy része nem beszélt különálló erdélyi karakterről, úgy gondolta inkább, hogy az erdélyi történelemben és irodalomban az „eredeti”, „romlatlan” magyar nemzeti jellem van jelen. Az erdélyi történelem jellegzetességét kutatta Makkai Ernő, aki Dilthey és Windelband tanítványaként próbálta leírni Bethlen Gábor korának „szellemét” (*Bethlen Gábor Erdélyország fejedelme*, 1913), majd Ravasz László református püspök, aki az „örök magyar lélekkel” azonosította az erdélyi jelleget.²² Makkai Sándor, Erdély református püspöke, hasonló módon értelmezte az „erdélyi szellemet”. „Először azt kell határozotlan megállapítanunk – jelentette ki –, hogy az erdélyi magyar

²² RAVASZ László, „Erdélyi lélek”, in *Nagyenyedi Album*, szerk. LUKINICH Imre (Budapest: Nagyenyedi Bethlen-Kollégium Volt Diákjainak Egyesülete, 1926): 13–24.

szellem nem más szellem, mint az egyetemesen magyar. Külön mivoltáról, sajátosságáról szó sem lehet abban az értelemben, hogy a magyar fajon és nemzeten kívül, attól lényegében idegen valóság lehetne. [...] Itt az egységes magyar szellemnek egyik megnyilvánulásáról van szó, melyet nem faji és nemzeti, hanem történeti és természeti viszonyok színezték sajátossá.”²³ Ennek az erdélyi magyar szellemiségnek a történelmi képviselőit Martinuzziban, Bethlen Gáborban, I. Rákóczi Györgyben és Teleki Mihályban, tudományos és irodalmi képviselőit Bethlen Miklóspan, Apáczai Csere Jánosban, Bod Péterben, Árva Bethlen Katában, Körösi Csoma Sándorban, Bolyai Farkasban, Bolyai Jánosban, Kemény Zsigmondban és Mikó Imrében találta meg.

A transzilvánisták többsége ezzel szemben az erdélyi magyarság külön lelkiségét és jellegét tételezte, s ennek a külön karakternek a vizsgálata révén igyekezett meghatározni az „erdélyi lélek” fogalmát. Kós Károly, Kuncz Aladár vagy a fiatal nemzedék sorából Balázs Ferenc látták úgy, hogy már csak az erdélyi táj, a különleges hegyvidéki környezet is hatással volt az erdélyi magyarság (általában az erdélyi népek) jellemének és műveltségének alakulására. Ebben az elképzelésben Kuncz esetében Taine „milieu” elmélete, Kós Károlynál az angol pre-raffaeliták romantikus művészetszemlélete hatott. A táj hatásánál lényegesen többet jelentett a történelem meghatározó ereje; a sajátos erdélyi fejlődés, amelynek a transzilván ideológia hívei szerint alapvető szerepe volt a különleges erdélyi magyar szellemiség kialakulásában. Makкаи Sándor idézett tanulmánya szerint az erdélyi magyar lélek legfontosabb tulajdonsága az ellentétes erők közötti okos és türelmes egyensúlyozás és az a demokratikus érzés, „amely az emberi jogoknak a szellemi értékek alapján való kiterjesztésében nyilvánul meg.” Ennek a demokratikus érzésnek volt történelmi hőse

²³ MAKKAI Sándor, „Az erdélyi szellem” [1925], in MAKKAI Sándor, *Az élet kérdezett*. II. (Budapest: Révai), 78–84.

a hajdúknak kiváltságot adományozó Bocskai István és a protestáns lelkészek nemesi jogait biztosító Bethlen Gábor. Az egyensúlyát kereső és szellemi épségét védelmező hagyományos erdélyi magatartás következménye volt, hogy az erdélyi magyar művelődés nagy alakjai sorra a legnagyobb eszmékért lelkesedtek, s mégis beérték azzal a szűkösebb lehetőséggel, amit számukra a történelem nyitott.

Az erdélyi magyar karakter talán legfontosabb eleme, az „erdélyi lélek” kutatói szerint, a réalpolitikus hajlam és a valóság ismerete. Az erdélyi magyarság, érveltek, küzdelmes története során mindig arra kényszerült, hogy számot vessen a valósággal és ne vágyai szerint igazodjék, hanem önvédelmének politikai szükségszerűsége szerint. Ennek a réalpolitikus hajlamnak volt bizonyítéka a fejedelmi Erdély története, amelynek során akkor virágozhatott a gazdasági és kulturális élet, midőn a politikai vezetés a kor valóságos feltételeihez igazodott. És akkor került mély válságba, a nemzeti pusztulás szélére az ország, midőn a józan réalpolitikát ábrándos kalandok váltották fel. A réalpolitika hagyományai Martinuzzi, Báthori István, Bocskai, Bethlen és Rákóczi György személyéhez fűződtek, a sikertelen kalandorkodás példája Báthori Gábor és II. Rákóczi György szerencsétlen politikája volt. Bethlen Gábor, állapította meg Makkai, a „kitartásnak, türelemnek, leverhetetlen vállalkozókedvnek, önmérsékletnek, józanságnak, számító okosságnak, el nem fáradó életakarásnak megtestesítője és mintája” volt.²⁴ A réalpolitikus érzék, a türelem és az önmérséklet hagyományos erdélyi tulajdonságait látta Makkai megtestesülni Kemény Zsigmond alakjában is. „Mélységesen komoly lelkiismeret, zordságában is nemes erkölcsi puritánság és szilárdság, a mások hitének tisztelete mellett szentül ápolt vallásosság, előkelő liberalizmus, demokratikus életfelfogás, a szellemi javakat mindig az anyagiak felett

²⁴ MAKKAJ Sándor, „Egyedül: Bethlen Gábor lelki arcai” [1929], in MAKKAJ Sándor, *Az élet kérdezett*. I. (Budapest: Révai), 1–76, 50.

magasan értékelő becslés, mindenben az egyetemességre törekvő világnézet, a lehetőségekkel nagy önuralommal számot vető bölcsesség, a legközvetlenebb feladatok iránti hűség szeret, íme: a [...] szinte szimbolikusan tündöklő erdélyi értékek, melyeknek Kemény élete, költészete és politikai működése egyaránt hűséges tükrre volt.”²⁵ A bölcs egyensúlykeresés, a türelmesség, a nyugalom és a valóságismeret voltak azok a tulajdonságok, amelyekben a transzilván ideológia az „erdélyi lelket” megragadni és leírni igyekezett.

A transzilván ideológia az erdélyi népek, valamint kultúrák közös hagyományainak és történelmi sorsközösségének gondozására vállalkozott. Ebből következett, hogy nemcsak a magyar nemzetiség körében, hanem az erdélyi román és szász népnél is ki szeretne volna mutatni a közös „erdélyi lélek” befolyását. A transzilvánista tanítások szerint a történelmileg ki-fejlődött erdélyi jelleg nemcsak az erdélyi magyarság, hanem a másik két erdélyi nép szellemi alkatában és kultúrájában is érvényesült. Az erdélyi gondolat hívei szívesen hasonlították össze az erdélyi nemzetek irodalmát és művészetét azzal a céllal, hogy kimutassák a bennük munkáló történelmi rokonságot, a mélyen ható összefüggéseket. Kuncz Aladár a „nyugati műveltség alapelvei”-nek közös elfogadásában látta ezt a lényegi rokonságot, Apáczai Csere Jánosra, Kőrösi Csoma Sándorra, a „școala ardeleană” íróira (Petru Maiorra, Samuil Klein-Micura,²⁶ Gheorghe Șinclair), Coșbucra, Honterusra és Bruckenthalra hivatkozott. Kós Károly az erdélyi népművészet és építészet fejlődésének közös vonásaiból vezette le a kulturális rokonság gondolatát: „Ha már most egymás mellett és egyszerre nézzük és egymással összehasonlítjuk Erdély képzőművészeti emlékeit, akkor önkénytelenül is meglepő és őszintén meggyőző az az időrendben állandóan és következetesen

²⁵ MAKKAJ Sándor, „Kemény Zsigmond lelke” [1925], in MAKKAJ Sándor, *Az élet kérdezett.* II., 54.

²⁶ Helyesen Micu-Klein [A Szerk.]

közeledő rokonság egymástól fajban, származásban, kultúrában merőben különböző népeinek kultúrtermékei között.”²⁷

Ebből a gondolatból a közös „erdélyi psziché” feltételezése következett. „Ezer esztendő – fejtette ki Kós ennek a közös pszichének a kialakulását – nagy idő még népek és kultúrák életében is, de ezer esztendő alatt Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átformálni. Külső erők néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együtt élő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságaik ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumban is más, de mentalitásban éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmáshíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az élettel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.”²⁸ A „kelet-európai Svájc” eszméje, amelyet még Jászi Oszkár vetett fel és hirdetett, a transzilvánisták regionális tudatában élt tovább.

Az „erdélyi lélek” eszméjét az együttélő népek közül csupán a szászok fogadták el egy időben. Friedrich Müller-Langenthal nagyjából a Helikon íróihoz hasonlóan határozta meg az erdélyi népek közös szellemiségét, midőn a nemzeti sajátosságok védelmének hagyományára és az egymás iránt érzett türelmetlenségre

²⁷ Kós, *Erdély: Kultúrtörténeti vázlat*, 87.

²⁸ Uo., 87–88.

utalt.²⁹ Otto Folbert³⁰ szerint Erdély „a földrajzi, gazdasági és népi arculatok olyan sokféleségét tükrözi, hogy politikai önállóság nélkül is önmagában zárt és teljes teremtés gyanánt hat.”³¹ A szász írókhoz csatlakozott a román Ion Lemeny, aki a brassói *Klingsorban* támogatta a nemzeti sajátosságokon felülemelkedő erdélyi szellemiség gondozását.³² A transzilvánisták szertették volna megnyerni az erdélyi román irodalom egyetértését is a különleges „erdélyi lélek” eszméjének. Ez azonban csak részben sikerült. Nicolae Iorga, a román szellemi élet egyik legnagyobb tekintélye az „erdélyi lélek” vitájában, amelyet a szász *Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt* kezdeményezett és a *Pásztortűz* folytatott, elismerte ugyan Erdély különleges hagyományait, végső soron mégis a román kultúra teljes egységére hivatkozott és az ország szellemi egységének kialakítását sürgette. Emellett elismerte annak jogát, hogy a Romániában élő nemzetiségek szorosabb kapcsolatba lépjenek anyanemzetük kultúrájával.³³

Az „erdélyi lélek” fogalma, mint általában a szellemtörténeti iskola nemzetkarakterológiai elképzelései, egy idealista és romantikus jellegű történetfilozófia eszmei konstrukciója volt. A transzilvánizmus marxista igénnyel fellépő kritikusai, így Aradi Viktor és Gaál Gábor joggal mutattak rá arra, hogy az erdélyi történelem nem mindig mutatta azt a bölcs kiegyensúlyozottságot és kölcsönös türelmességet, amit a transzilvánisták oly gyakran emlegettek. S hogy az „erdélyi lélek” szépen hangzó illúziója nem rejtheti el az erdélyi társadalom feszült

²⁹ Friedrich MÜLLER-LANGENTHAL, „Az erdélyi lélek”, ford. LAJKA László, *Pásztortűz* (1926): 302–304.

³⁰ Helyesen Folberth [A Szerk.]

³¹ Otto FOLBERTH, „Az erdélyi kozmosz: Erdély földrajza és az erdélyiség fogalma”, *Pásztortűz* 8 (1928): 169.

³² Ion (Johann) LEMENY, „Die Persönlichkeit Siebenbürgens”, *Klingsor* 4 (1926): 221–223.

³³ Nicolae IORGA, „Az erdélyi lélek: Az erdélyi lélek komponensei”, ford. BITAY Árpád, *Pásztortűz* 5 (1927): 97.

szociális és nemzetiségi ellentéteit.³⁴ Az erdélyi „lelki beállítottság” gondolatát azonban ez a marxista kritika sem utasította el véglegesen, ellenkezőleg azt sürgette, hogy társadalomtudományi módszerekkel tárják fel ennek a „lelki beállítottságnak” a mibenlétét és sajátosságait. „Az kétségtelen – írta a *Korunk* cikkírója –, hogy az erdélyi embereknek – legyenek azok románok, magyarok vagy szászok – vannak jellegzetes sajátosságaik, amelyek mindegyik fajtában felfedezhetők. Nem lehet ez másképpen az egyforma életfeltételek között élő emberek között. Ezen kívül van egy közös múlt is. S ez az, ami egy külön erdélyi lelki beállítottságot hozhat létre az itt élő emberekben, ami mássá teszi őket a nem itt élőkkel szemben. Hogy azonban ez pontosan miben áll, annak kifejtésére mélyebben járó analízisre volna szükség, mint a szokványos elmefuttatások az erdélyi lélekről.”³⁵

Az erdélyi történelem, az erdélyi élet és művelődés hagyományai, a huszadik század első felében kialakult erdélyi többnemzetiségű társadalom sajátos szerkezete minden bizonnyal befolyásolták az Erdélyben lakó népek, közöttük az erdélyi magyarság szokásait, életvitelét, történelmi tudatát és kultúráját. A nemzeti (nemzetiségi) jelleg fogalmával a marxista szakirodalom is foglalkozik; történelmi és szociológiai vizsgálatok útján határozva meg e sokat vitatott fogalom valóságos értékét, mindig tekintetbe véve a társadalom osztályszerkezetét. A polgári szociológia és szociálpszichológia képviselői: Kardiner, Fromm, Riesman, Lewin és mások is arra töreksznek, hogy kidolgozzák az etnikai vagy kulturális közösségek kollektív karakterének elméletét. Gáll Ernő a „nemzeti lelkület” fogalmát használja ennek a karakternek a jelölésére, s arra

³⁴ ARADI Viktor: „Az »erdélyi gondolat« és az »erdélyi lélek«,” *Korunk* 5 (1929): 344–351; illetve ARADI Viktor, „Disputa az »erdélyi lélek «körül”, *Korunk* 7–8 (1929): 603–604; és GÁLL Gábor, „Az »erdélyi gondolat« tartalma és terjedelme”, *Korunk* 12 (1928): 907–910.

³⁵ m [MOLTER Károly], „Erdély egyénisége”, *Korunk* 7 (1926): 476–477.

figyelmeztet, hogy a marxista társadalomtudományi kutatásnak nagy gondot kell fordítania – éppen a nemzetiségi tudat vizsgálata során – ezeknek a szociálpszichológiai jelenségeknek a feltárására. „A tudományos megközelítés követelményeinek teszünk tehát eleget – állapítja meg –, ha a honi magyar nemzetiség jellemzésénél, meghatározásánál megvizsgáljuk és tudatosítjuk a több száz éves együttélés, valamint más tényezők hatására kialakult – társadalomlélektanilag észlelhető – vonásokat.”³⁶ A transzilvánisták idealista eszmekonstrukciójának ebben az értelemben ugyanúgy valóságos magja volt, mint ahogy az erdélyi gondolat romantikus mítoszában is benne rejtett a történelem valóságos követelménye: a nemzetiségi öntudat és a magyar-román együttélés feltételeinek kialakítása. Az „erdélyi lélek” romantikus eszméje is távlatosabban a politikai realizmust és a nemzetiségi toleranciát készítette elő.

5.

KISEBBSÉGI HUMANIZMUS

Az erdélyi gondolat vonzásában munkálkodó irodalom kettős kötésben élt: egyszerre fordult a nemzetiségi élethez és a nagyvilág szellemi mozgalmaihoz. Regionalizmusát és európaiságát egyformán őszinte hittel vállalta; a szülőföld szűkebb körében érezte otthon magát, azt azonban tudta, hogy az európai élet és művelődés nagy áramlataitól nem szabad elszakadnia. Az „itt és most” parancsa egyformán érvényesült azokban a körökben, amelyeket a nemzetiségi lét valósága vagy az emberi egyetemesség igénye rajzolt a kisebbségi irodalom köré. A nemzetiségi sors vállalása és formálásának vágya szabta meg ennek az irodalomnak közvetlen feladatait. S jóllehet e transzilvánista irodalom a koalíciós egység fenntartása

³⁶ GÁLL Ernő, „Az »erdélyi lélek«: mítosz és valóság”, *Utunk* 30 (1972): 4–5; Illetve GÁLL Ernő, *Tegnap és mai önismeret*, 32–48.

kedvéért vagy a romantikus transzilván illúziók következtében nem mindenben tett eleget ezeknek a feladatoknak, vállalkozásának mégis jelentős erkölcsi hatása és esztétikai eredménye volt. Az erdélyi gondolat irodalmi képviselőit nem kerítette hatalmába a modern művészet elidegenedése. Kós Károly, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Tabéry Géza, Tamási Áron, Kacsó Sándor és társaik mindig tudatában voltak annak, hogy írói megbízatásuk közösségi jellegű, munkásságuknak közösségi értelme van. „Az erdélyi magyar életsors – állapította meg Tabéry Géza – tíz év alatt minden hivatásban, minden mesterségben, minden foglalkozásban felvetette a maga közösségproblémáit, s elkerülhetetlenül gyúrta egybe az egyén életét a kisebb vagy nagyobb kollektívumok közös kérdéseivel. [...] Ami bennünket hús-vérelevenen érdekelt, nem az irodalom l'art pour l'art szépségeinek elérése volt, hanem azok a kérdőjelek, amik úgy rajzolódtak elénk, mint a kisebbségi nemzet bármely reális foglalkozást űző osztálya elé, vagy azonfelül ez osztály kérdésein túl, mint az egész nemzet együttesének problémái.”³⁷

Az „itt és most” vállalt felelősség fűzte a romániai magyar irodalmat az európai szellemi élethez, az emberi egyetemességhez is. A Helikon írói tudták, hogy széles körű kitekintés és európai tájékozódás nélkül munkásságukat provincializmus fenyegetné, s a regionális irodalom csak akkor érheti el célját, ha ablakot képes nyitni az emberiség humánus értékeire és az emberi kultúra szélesebb köreire. Nem pusztán esztétikai jellegűek voltak ezek a körök. A Helikon elutasította az öncélú irodalom elvét, a művészet morális és közösségi szerepét hangsúlyozta. Egyetemesebb távlatokat keresve a kor humanista irodalmához fordult erősítő példáért. A humánusot kereste a világ-, a magyar- és a román irodalomban is, ezért vonzódott olyan írókhoz, mint Thomas Mann, Romain Rolland, Babits Mihály, Tudor Arghezi és Victor Eftimiu. A humanista

³⁷ TABÉRY Géza, *Emlékkönyv* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh, 1930), 47.

irodalom eszménye természetesen megmaradt a polgári liberalizmus keretei között, a húszas évek Európájában azonban ennek is súlya és jelentősége volt. Az első világháborút szinte mindenütt nacionalista propaganda, szenvedélyes revansvágy, a nemzeti kisebbségek közép-európai jogfosztása követte. Ebben a korban a romániai magyar polgári humanista irodalom ragaszkodása a népek és kultúrák együttélésének ésszerű normáihoz nem nélkülözte az erkölcsi erőt. A szerveződő nemzetiségi irodalom regionalizmusának és európaiságának határozott erkölcsi karaktere volt.

Ez az erkölcsi karakter a cselekvő humanizmus eszményében állt. Miként Csehszlovákiában Fábry Zoltán és a Sarlós mozgalom fiataljai, a helikonisták is részben abban látták a kisebbségi létbe került magyarság időszerű hivatását, hogy szolgálja az együtt élő népek testvériségét és alakítsa ki a kelet-közép-európai együttélés új módozatait. A kelet-közép-európai együttélés szolgálatában a Helikon – találkozók és fordítások révén – vállalta az összekötő „híd” szerepét a magyar és román művelődés között. A szükségből csinált erényt: a kisebbségi helyzetet sajátos műhelynek tekintette, amelyben jövőendő eszmények formálódnak, a kölcsönös türelem, a nemzetek közötti megértés, a kelet-közép-európai testvériség eszményei. „A kisebbségi irodalmakban alakul ki az elkövetkezendő Európa lelke – hirdette Kuncz Aladár. – Amíg mindenütt másutt a hatalmi pozícióért folyik a harc, s a gondolatnak szárnya a földi tusákban megtörik, addig mi a szemünket csak az eszmék világára függesztjük.”³⁸ Az erdélyi élet, a nemzetiségi lét valósággal modellté vált Kuncz Aladár és társai számára, a szülőföld története és hagyományvilága mintha azokat igazolná, akik kölcsönös toleranciával szeretnék feloldani a szomszédnépek ellentéteit. „Erdély – hangzott Kuncz egyik nyilatkozata – hagyományos kötelessége a kisebbségi érzés föltárása, az európai élhetőség próbája, a megféréis fajok és

³⁸ KUNCZ Aladár, „A Helikonról”, *Ellenzék* (1927): 9.

osztályok váltakozó hatalma alatt, az ítélkezés minden igazságtalanság fölött. [...] Erdély kínálkozik gyógyszerül a kontinensnek, ahol eddig mindig fontosabb volt a térképrajzolás a népek békéjénél. Itt nem uszítás a hazaszeretet, a tüze itt nem gyújt, hanem világít, hogy mellette egymástól tanulhassanak a versengő népek.”³⁹ Az „erdélyi modell”, ahogy a transzilvánisták képzeletében és írásaiban megjelent, az ellentéteken és elfogultságokon felülemelkedő együttélés alkotó példáját tárta a közvélemény elé.

A kisebbségi humánus értelme ennek az alkotó példának az érvényre juttatása volt. A kisebbségi humánus nem pusztán szép szavakat és nemes ideálokat jelentett, ellenkezőleg, felelősségtudatot és cselekvést, józan politikát és a kölcsönös bizalom kialakításának áldozatos szolgálatát. A Helikon írói persze különbözőképp értelmezték ezt a szolgálatot: Makkai Sándor az erdélyi magyarság „erkölcsi revíziójától” várta a kisebbségi élet biztos öntudatának és etikájának kialakulását, Kuncz Aladár a nyugat-európai liberális hagyományok szellemében képzelte el az erdélyi és a Duna-völgyi népek találkozását, Kós Károly az erdélyi történelem regionális tradíciójában látta a kisebbségi humánus zálogát, Tamási Áron és Kacsó Sándor a demokratikus fejlődés és a plebejus elkötelezettség eszméihez kötötte a nemzetiségi közéletet. A humánus értékek védelme, a kölcsönös méltányosság és tolerancia, a szomszédos népek közötti összefogás gondolata jelentette eszméik és magatartásuk közös alapját. A Helikon íróit az a felismerés vezérelte, hogy a kisebbségi élet általános válságából az egyetemes emberi haladás irányában keressenek kiutat. „Kisebbségi nép – jelentette ki Kacsó Sándor – csak humanista politikát vallhat magáénak, vagyis olyan világszemléletű politikai irányzatot, amelyben a humánus elvei leginkább érvényesülhetnek. Ezen a síkon találkozhat a világ legnagyobb

³⁹ Idézi MOLTER Károly, „A keleti állomáson”, *Erdélyi Helikon* 7 (1931): 545.

szellemiségeivel s oldala mellett érezheti a haladást parancsoló történelmi erőket.”⁴⁰

A romániai magyar irodalom, s ezen belül a Helikon gondolkodásában igen nagy szerepet töltött be a kisebbségi humánnum eszméje. Társadalmi hatását tekintve korlátozott volt ez a szerep, mint minden humanista ideológiáé, amely mögött nem állt valódi történelmi erő. Gáll Ernő helyesen mutatott rá arra, hogy az „erdélyi gondolatban” rejlő humánus eszme és igény nem pótolhatta a néptömegek tényleges érdekvédelmét. Nem helyettesíthette azt a hatékony politikai küzdelmet, amely valamennyi haladó erőt egységbe tömörítve nyíltan lépett volna fel a gazdasági, politikai, kulturális, és tegyük hozzá, nemzetiségi elnyomás ellen. Mindez, szögezte le Gáll, mégsem árnyékolhatja be azt az „erkölcsi jelentést”, amely Kuncz Aladár, Kós Károly, Berde Mária, Áprily Lajos, Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő, Dsida Jenő, Bartalis János, Molter Károly, Balázs Ferenc, Kacsó Sándor, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Tompa László, Benedek Elek, Sípos Domokos, Karácsony Benő és Markovits Rodion írásaiban alakot öltött.⁴¹ A romániai magyar irodalom, a helikoni íróközösség történelmi feladatának érezte a kisebbségi humánnum képviselését, és ennek a feladatvállalásnak nem kevés erkölcsi súlya volt a háború utáni kelet-közép-európai élet mostoha feltételei között.

⁴⁰ KACSÓ Sándor, „Kisebbségi jövőnk útja”, in *Erdélyi Magyar Évkönyv: A kisebbségi magyar polgár kézikönyve*, szerk. KACSÓ Sándor (Brassó: Brassói Lapok és Népújság kiadása, 1937): 175–184.

⁴¹ GÁLL Ernő, A »kisebbségi humánnum«, in GÁLL Ernő, *A humanizmus viszonyai* (Bukarest: Politikai Könyvkiadó, 1972): 288–302.

CS. GYÍMESI ÉVA

GYÖNGY ÉS HOMOK

IDEOLÓGIAI ÉRTÉKJELKÉPEK
AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN
(RÉSZLETEK)¹

1.

ELÖLJÁRÓ SZÓ

A *Gyöngy és homok* akkor keletkezett, amikor teljesen kilátástalannak látszott a jövőnk. Az erdélyi magyar kisebbség múltjával kezdtem foglalkozni, hogy megértsem helyzetünket, fölfedjem azt az eszmetörténeti hátteret, amely által talán jobban megérthetjük a jelenünket is. A két világháború közötti kisebbségi ideológia, a transzilvanizmus azért foglalkoztatott, mert – főleg irodalmi motívumok, jelképek révén – felismertem, hogy egy ilyen erkölcsközpontú ideológiai képződmény eleve magában hordja a folytonos politikai kompromisszum lehetőségét. Nagyon nehéz ugyanis a helyzet állás erkölcsé és a beletörődés közötti határvonalat meghúzni. Vajon a kisebbségi sorsot heroikusan vállaló értelmiség

¹ Az utánközlés forrása a szerző azonos című kicsiny kötete (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1992), mely első ízben adta közre az eredeti, 1986-ban keletkezett nagyszét. Annak törzsszövegbeli hivatkozásait és végjegyzeteit kötetünkben lábjegyzetként alakítottuk, szükség szerint kiegészítve, bibliográfiai adatokkal pontosítva azokat. [A Szerk.]

ideológiája nem önigazolás-e arra, hogy nem cselekszik a helyzet megváltoztatása érdekében? Akkor úgy láttam: talán e megalkuvások politikai hagyománya is meghatározta, hogy az én nemzedékem a két világháború közötti állapotnál még súlyosabb kisebbségi helyzetben van.

Az első tanulmányt erről a témáról *Egy létszimbólum színe és visszája* címen 1981-ben írtam. [...] Bevallott célom az volt, hogy rámutassak ennek az eszmeiségnek az utópikus, mitikus jegyeire, amelyek elfedik a kisebbség valóságos politikai érdekeit, és a helyzet megnyugtató rendezésére irányuló stratégia helyett illúziókkal kárpótolnak. Személyes indokok is vezettek abban, hogy helyzetünkre vonatkozólag elvessek minden önáltatást, s a lehető legtárgyilagosabban nézzek szembe nemcsak a körülmények, hanem a bennünk működő ideologikus tudat hatalmával is. A kézirat 1985 első hónapjaiban készült el, amikor úgy tűnt, hogy egy érzelemmentes, kellőképpen elvont fogalomrendszer alkalmas arra, hogy kiadható formában elvégezzem a két világháború közötti vezető ideológia – vagy inkább: ideologikus funkciót betöltő szellemi képződmény – kritikáját. [...]

Meglehetősen éles kritika jellemzi a *Gyöngy és homok* transzilvanizmus-szemléletét. Ez a kritika nem közvetlen. Elsősorban a fogalmak tisztázására irányul, azzal az igénnyel lép fel, hogy a mítosszá fényesített értékeket a maguk valóságában ragadja meg. A szent hagyomány összetevőinek ez a szenvtelen boncolgatása olyan hatást váltott ki egyesekből, hogy volt, aki destruktívnak nevezett. Rombolónak minősítette a kéziratban terjedő tanulmány hatását, mégpedig azért, mert a transzilvanizmus ellentmondásos értékszerkezetének ez a könyörtelen feltárása könnyen elvehette az olvasó kedvét attól, hogy továbbra is vállalja a kilátástalannak tetsző kisebbségi helyzetet. Holott csupán felrázni akartam: ne áltassuk magunkat, cselekedjünk. A meglehetősen önkritikus műltszemlélet mellett (amely egyúttal a jelenre is

irányult) nem tudtam a reménynek az érveit felsorakoztatni, nem tudtam a jövőre vonatkozó perspektívát nyújtani. Mert 1985–87-ben nem láttam semmiféle reális alapot arra, hogy jogfosztottságunk megváltozhatik. Csak a helyzet és a kisebbségi tudat pontos felmérése, a reflexió igénye, a szellemi felülemelkedés vágya volt számomra fontos, az elemző fogalmak rendszere, amely által megragadhatom a legkényesebb ellentmondásokat is. Nem csoda, hogy ez a tanulmány nem jelenhetett meg. Először 1985-ben kobozta el a titkosrendőrség egy nálunk lezajlott házkutatás során. Kapásból kellett fordítgatnom belőle kihallgatóimnak. De pontosan egy évre rá a Molnár Gusztáv szervezte *Limes-kör* keretében mégis sor került a kézirat vitájára. Ha jól emlékszem, Balázs Sándor, Bíró Béla, Fábián Ernő, Salat Levente szólott hozzá. Ezt a vitaanyagot a tanulmánnyal együtt szerettük volna kiadni majd, ha kedvezőbb idők jönnek. Ezerkilencszáznolcvanhét elején Molnár Gusztáv lakásáról vitte el a Szekuritáté, de egyetlen példánya akkor már biztonságban volt. Mindmáig az maradt az egyetlen teljes példány.

[...] Ami pedig a vádat illeti, hogy destruktív, csak ennyit jegyzek meg: életem akkori tényei inkább a transzilvanizmus szellemét tükrözték. Csakhogy a hitre alapozó erkölcsiséget sohasem kívántam összetéveszteni a közösségi érdeken gondolkozó politikával. [...] Meg kell találnunk az egyensúlyt az átvészelés transzilvanista ideológiája és a küzdelem jogi és politikai irányelvei között. Ez a tanulmány figyelmeztető tükör lehet, hogy többé ne essünk az önáltatásnak azokba a csapdáiba, amelyeket a két világháború közötti eszményrendszer magába rejtett. Hisz nem csupán érzelmi-erkölcsi megbékélésre, hanem mindenekelőtt emberhez méltó életet biztosító jogi keretekre van szükségünk ahhoz, hogy kisebbségi helyzetben is harmonikus, teljes életünk legyen.

1991. augusztus 1.

2.

TEREMTŐ FÁJDALOM

Gyöngy és homok. Ezek a szavak a szubjektum tudatától mesterségesen elvonatkoztatva csupán a természet egynemű – mert teljesen értékmentes – anyagi tényeit jelölnék, a gyöngyöt és a homokot mint pusztá tárgyakat. Az értelmező szótárakban feltüntetett első jelentésük ezért nem is tartalmaz értékelő árnyalatot. Ám a megismerésben az összes tények számunkra valók, azaz nem pusztá tények már, hanem érték-hordozók, még ha olykor ez nem tudatosul is bennünk. Mi helyt beszélni kezdünk róluk, magától értetődik, hogy célunk nemcsak a megnevezés, a nyelv és a tények egyeztetése, hanem véleményünk közlése is, állásfoglalás, azaz: értékelés. Ez az a többletjelentés, amely minden beszéd sajátossága, kivéve talán a logikai fejtegetések és a természettudományos közlemények nyelvezetét.

Feltételezem, hogy az olvasó a tanulmányunk címében szereplő szavakat azonnal értékellentétet kifejező jelentésükben fogja fel: nyilvánvaló az ő számára is, hogy a gyöngy és a homok itt nem magukat a tárgyakat, hanem azok értékét nevezi meg, azt a minőségüket, amelynek okán az egyiket nem tanácsos a disznók elé vetni, a másokra nem biztonságos várat építeni.

Az értelmező szótári első jelentéssel szemben tehát egy másodlagos, avagy többletjelentés az, ami e két szó kapcsolatát és ellentétét megteremti. Ellentétes többletjelentésüket – mármint hogy a gyöngy itt pozitív, a homok negatív előjellel értendő – gazdagítja továbbá az a természeti jelenséggént előálló bensőséges összefüggés is, hogy tudniillik a gyöngy-kagylóban a homokszem az ok, melynek az igazgyöngy okozata. Ez a megfogalmazás nyilván egyszerűsíti a természeti jelenség létrejöttének folyamatát, de itt most a logikai és

értékviszony lényegén van a hangsúly, mégpedig azon, hogy a negatív (homokszem) és a pozitív (gyöngyszem) között paradoxális ok-okozati viszony áll fenn.

Erre a paradoxonra valószínűleg nem is figyeltem volna fel, ha nem lenne a két világháború közötti, romániai magyar irodalomban újra meg újra visszatérő motívum, ideologikus-erkölcsi többletjelentést hordozó szimbólum. Ismétlődéseinek helyi oka és mikéntje annak ellenére is foglalkoztatni kezdett, hogy mintegy kétezer éve ismerős közhelyről, a szenvedést értékként tételező etikai hagyományba teljesen beleillő jelkép-ről van szó: vajon ebben a konkrét történelmi téridőben milyen igény, milyen készítés támasztja fel és színezi sajátos – a helyzetből adódó – többletjelentéssel ezt a megkopott szimbólumot?

Legelső előfordulását megkeresni: ez volt a legnehezebb. Már készen állott a motívumelemző tanulmány, amikor Áprily Lajos *Álom egy könyvtárról* című tanulmánykötetében² végre megjelent nyomtatásban is annak az előadásnak a kézírata, amely hatvan évvel ezelőtt, 1921-ben, a romániai magyar irodalmi élet vajúdo korszakában hangzott el, az enyedi Bethlen-kollégiumban. Önállósuló irodalmunkban feltehetőleg ez az első forrás, amelyben a gyöngykagyló a „produktív fájdalom” jelképe gyanánt, a háború és Trianon okozta történelmi és lelki megrázkódtatásra adott erkölcsi válaszként fordul elő: „Túlságosan ismerős talán – írja Áprily –, de olyan tolakodó erővel jelentkezik [...] egy nagyon találó illusztráció, hogy felhasználása elől lehetetlen elzárkózni. Az igazgyöngyről van szó, melynek keletkezéséről azt tanítja a természettudomány, hogy sebzésből lesz, mellyel idegen test, többnyire homokszem sérti meg a kagylóállatot. A megsértett állatka testének a fájdalom által kiváltott reakciója indítja meg azt a kiválasztást, melynek

² ÁPRILY Lajos, *Álom egy könyvtárról* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981).

végző eredménye az igazgyöngy”.³ Hogy a természettudós ezt bizonyára sokkal szenvtelenebbül adná elő, az nyilvánvaló. De ami számunkra lényeges itt, az a személyes-költői beleérzés, a gyöngykapylóélet célzatos emberre vonatkoztatása és az ideologikus-erkölcsi következtetés: „A világ fájdalmas vajúdásának ebben az apokaliptikus korszakában nem árt néha a fájdalom teremtfőrejeről elmélkedni. Megkínzott száza és ezrei a világvonaglásnak: ma mindannyian gyöngykapylói vagyunk egy felkavart tengerfenéknek, melyeket sebző homokszemekkel szórt tele az elementáris kavarodás. És talán a mi homok sebezte testünk sem szenvedhet haszontalanul, a mi fájdalomunknak is teremtenie kell valamit: az emberiség tömegfájdalmából az emberiség jobb jövőjének igazgyöngye fog megszületni.”⁴ A teremtfő fájdalomról van tehát szó, személyes és közös próbatételek erkölcsi-esztétikai értéké váltható lehetőségéről, melynek elfogadásában az eredmény – a műalkotás, az erkölcsi megigazulás – gyöngynek bűvölete elfedheti az érette vállalt szenvedés tengertermélységeit.

Ez a messianisztikus gondolat nyilván nem Áprilytól származik, és az áldozat vállalásának több évezredes etikai gyakorlata és irodalma csiszolta közhellyé a szimbólumot is. A huszadik század nagy orosz írója, Makszim Gorkij ugyanezekben az években hasonlóképpen gondolkodik: „Dosztojevszkij zsenialitása egymagában elég ahhoz, hogy igazolja milliók életét, akármilyen értelmetlen, sőt velejéig bűnös ez az élet. S az sem számít, ha lélekben beteg ez a nép; majd meggyógyítjuk; és egy pillanatra sem feledjük el, hogy mint valaki mondta: »Csak a beteg kapyló terem gyöngyöt«”⁵

Hogy kik is mondták volt még ugyanezt, annál sokkal figyelemre méltóbbnak látszik, miért és hogyan vált ez a jelkép

³ ÁPRILY, *Álom egy könyvtárról*, 156.

⁴ Uo., 168.

⁵ *Írók írókról*, szerk. SZEKERES György (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1970), 152.

– mint látni fogjuk – oly gyakorivá és jellemzővé a romániai magyar írásbeliségben. Jellemző mivolta nem is annyira a gyöngy-kagyló-analógia ismétlődéseiben, mint inkább az általa kifejezett paradoxális értékviszonyban rejlik, melynek előfordulása – amint később kitűnik – korántsem korlátozódik erre az egy jelképre, hanem egyfajta érték-modellként számtalan más hasonlatban, metaforában, ahogyan nevezni fogom: erkölcsi érték-szimbólumban is jelentkezik. Ez a motívum csupán egyetlen „gyöngyszem” a többi, hasonló jelentésű, mindmáig gyakran felbukkanó s már korántsem közhelyszerű képek tengerében.

Az elvont képlet lényege – mint már jeleztem – a paradoxon, amely a negatív értékű ok és a pozitív értékű okozat diszharmóniájában ragadható meg. A két világháború között ez a diszharmónia nemigen éleződik ki: úgyszólván feloldódik a gyöngy, azaz a teljesítmény tudatának jóleső elégtételében.

Viszont sok év után, egészen más előjellel, Szilágyi Domokos lírájában is előfordul, az *Ami kell* című költeményben: „hősöket izzadtunk ki magunkból – kézenfekvő, mégis mondom a hasonlatot –, akár a gyöngy-kagyló, feleim, mert szomorú az, feleim, hogy mocsok által jutunk kincshez”. Nos, a kétféle érték diszharmóniája itt sokkal nyilvánvalóbb, sőt: a hangsúly most áthelyeződik az okra, amely maga a negatívum – mocsok, izzadság, szomorúság. Szilágyi Domokos így ugyanazon szimbólumot a fonákjáról mutatja fel: nem a gyöngyre, hanem a sebző homokra tekint. Erre feljogosítja őt a jelkép paradoxális értékszerkezete, az értékvesztés és értéktelítődés egyidejűsége, azaz: a diszharmónia. Az ő hasonlatában nem valósul meg a feszültség feloldódása: a teremtő fájdalom felemelő, katartikus hatása helyett a kényszerűség illúziótlan belátására, tragikus iróniára késztet.

Milyen helyzetek magyarázzák ezeknek az ideológiai-erkölcsi értékszimbólumoknak a szükségletét és jelzett színváltozását? Milyen ideologikum az, amely e helyzeteknek megfelelően diszharmonikus értékalakzatokban fogalmazódik

meg? És mi közük mindezeknek az irodalomhoz? Ez a tanulmány kísérlet arra, hogy megválaszoljuk ezeket a kérdéseket, s így eszmetörténeti háttérrel rajzoljunk a sajátos irodalmi jelenségek értelmezéséhez.

3.

AZ IDEOLÓGIA-ELEMZÉS ALAPFOGALMAI

Ideje volna, hogy a felmerült problémákat végre ne csak metaforák és jelképek segítségével próbáljuk megválaszolni. A hatékony oknyomozó elemzés, a megnyugtató válaszok fedezete csupán olyan fogalmak használata lehet, amelyekben nincsen jelen a gyöngy, a homok és ehhez hasonló szavak érzelmi túlfűtöttsége, az olykor már-már ellenőrizhetetlen értéktelítettségű jelentéstöbblet.

Olyan fogalomrendszert kell kialakítani, melyben – társadalmi kérdésekről lévén szó – egyaránt helye van a tények és az értékek szférájának, de a kettő viszonya a fogalmak lehetőleg árnyalt, pontos meghatározásában benne foglaltatik, és nem attól függően érthetők így vagy amúgy, hogy milyen a szöveggörnyezetük. A továbbiakban tehát, az említett szimbólumtípustól és más konkrét irodalmi jelenségektől látszólag elrugaskodva, kitérek az elvégzendő elemzés eszközéül szolgáló fogalmak felvázolására és meghatározására.

A hipotézis felállítása, amely megmagyarázza az említett szimbólumtípus értékszerkezetében fellelhető ellentmondást, szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk a kisebbségi helyzetre adott ideológiai válasz bizonyos eszmei-erkölcsi összetevőit. Ez viszont nem lehetséges a kisebbségi helyzet mint olyan minél pontosabb, elfogultságoktól mentes meghatározása nélkül. Továbbá, az ideológiai válasz természetét sem lehet megvilágítani, ha e válasz különmemű alkotóelemeit elméletileg szét nem választjuk, és egymáshoz való viszonyukat meg nem

világítjuk. E különeműség tisztázására módot ad a helyzet- és az azonosságtudat mint ideológiai összetevők hipotetikus szétválasztása, és ugyancsak elfogulatlan, lehetőleg logikai-filozófiai értelemben egyetemes érvényű, árnyalt elméleti meghatározása. Minthogy azonban ezek az ideológiaalkotórétegek a vizsgált szövegekben korántsem értéktelítettség nélkül jelentkeznek, szükség van olyan értékelméleti fogalmak bevezetésére, mint az értékcsoporthoz és -dimenziók, az értékteremtés/telítődés és értékvesztés kategóriái. Figyelembe véve azt, hogy ezeket az ideológiai válaszokat főképpen irodalmi szövegek tartalmazzák, megkerülhetetlen végül az értéktelítődés-értékvesztés kategóriáinak megfelelő esztétikai fogalmak bevezetése is.

A felsorolt fogalmak többsége már gyökeret vert a köztudatban, és többféle színezettel alkalmazták: módomban állana tehát egyszerűen átvenni őket, vagy a magam meghatározásával minduntalan egybevetni. Minthogy azonban választott műfajom az ideológiai-irodalomtörténeti önismeretet célzó személyes kísérlet: esszé, általában csak arra szorítkozom, hogy a hipotézisben szereplő fogalmakat és viszonyokat az ellenőrizhetőség és a cáfolhatóság követelményeinek megfelelő, kellő egyértelműséggel tisztázzam, szabatosan használjam, s legfeljebb utólag jelezzem érintkezéseiket – jegyzetek szintjén – a már forgalomban levő fogalmak jelentésével. Egyes kategóriák bevezetésében (például a helyzettudat vagy az identitás) viszont olyan hivatkozásokat részesítek előnyben, amelyek eddig ideológiakritikai viszonylatban kellőképpen nem méltányolt erdélyi magyar szerzőket emelnek ki – éppen egyetemességigényük elismeréséül. Mert a lehetőleg általános érvényre törekvő, azaz nem helyi érdekű, hanem elfogultságoktól mentesen definiált fogalmak teszik csak lehetővé annak a sajátos és bonyolult ideológiai-irodalmi tünetcsoportnak a diagnózisát, amelynek háttére egy ellentmondásaival együtt nagyon is személyesen átélt társadalmi létforma.

[...] Mindenekelőtt a helyzetek különbözőségéből indulunk ki, és nem határolunk el úgynevezett tudományos ideológiát és „hamis tudatot”,⁶ hanem különféle helyzetekben, különféle érdekeket kifejező párhuzamos ideológiákat, melyekbe azt a bizonyos részlegességet, relativitást eleve be kell számítani. Ebben a kérdésben tehát arra a szemléleti alapra helyezkedünk, amelyet Mannheim Károly relacionizmusnak nevez, miszerint mindig számolni kell valamely ideológiai felfogás vagy elmélet képviselőjének társadalmi helyzetével. A helyzetek, amelyekre válaszként születnek, nem avathatják a többiekhez képest elvileg „igazabbá” ezt vagy azt az ideológiát.⁷

A társadalmi-történelmi helyzet ugyanis, véleményünk szerint, önmagában véve nem érték, hanem pusztán adottság. Értékké legfeljebb az ideológus változtathatja. Ha a helyzetet önmagában véve értéknek tekintenők, saját ideológia-fogalmukból sem tudnók kiküszöbölni a kizárólagosságot: a különféle ideológiákat hallgatólagosan vagy bevallottan rangsorolni kívánó, a másokét torzító-elnyomó (azaz: agresszíven célzatos) mozzanatot. Összegezzünk tehát: a különböző ideológiákat a helyzetek meghatározta különböző társadalmi

⁶ A továbbiakban többször hivatkozom Almási Miklósnak *A látszat valósága* című könyvére (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1971), mely az ideológiákat a „hamis tudat” fogalmi keretében tárgyalja. Ezért meg kell jegyeznem, hogy – noha az ideológia-képződés mechanizmusát tekintve fejtegetésének egy részével egyetértek – a „hamis tudat” fogalmának érvényességét megkérdőjelelem, mivel ez feltételezi az „igaz” tudat – számomra nagyon is kétséges – létezését, amely birtokában lenne az abszolút igazságnak. Karl Popper véleményét osztom, s feltételezem, hogy még a tudományos igazságok is mindig relatívak, hiszen különösen a társadalomtudományokban „a megismerés nem észleletekkel vagy megfigyelésekkel vagy adatok, illetve tények összegyűjtésével kezdődik, hanem a problémákkal,” amelyeket maga a kutató vet fel, tehát az érdekeltség mozzanata előzi meg. *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*, összeáll., bev. tanulmány, PAPP Zsolt (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 280.

⁷ Karl MANNHEIM, *Ideologie und Utopie* (Bonn: 1930). Hivatkozásom közvetített: GÁLL Ernő, *Pandora visszatérése* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 108.

érdekszférák teszik – nem jobbra vagy rosszabbá, hanem – különbözőkké. Az ideológia hitelességét ezért sohasem egy másik helyzetet kifejező ideológiához, hanem az általa kifejezett helyzethez és érdekszférához való viszonya döntheti el.

A helyzetnek az ideológiai önreflexióban a valóságképet meghatározó nézőpont, *pozíció* felel meg. Ebből a nézőpontból az adott helyzetben élő személyiség vagy embercsoport (illetőleg az ideológus) szükségszerűen korlátozott, a maga helyzetének megfelelően részleges, elrajzolt valóságképet alkot. Helyzetéből adódó mindennapi érdekeltségének kihívó közvetlensége ugyanis értékkel telíti e helyzet tényállásait, és természetesen elfedi a másféle helyzetek tényállásait és a belőlük származó érdekszférákat. Számára ezek a közvetlenül adott, érzékenyen átélt, értékke váló tényállások a valóságot jelentik, és ebből a pozícióból mindenki számára a valóságként mutatkoznak meg. A pozíció meghatározta, tehát objektív helyzetekhez kötött részleges valóságkép minden ideológiában a valóság státuszát ölti magára. Ez minden ideológiai nézetrendszer részleges érvényének alapja, olyan korlát, amely a különböző ideológiákat szükségszerűen, egyaránt jellemzi. Ez az objektív összetevő azonban az értelmező tudat közvetítésével, tehát egy szubjektív tényező révén válik igazán ideológiai tartalommal.

A szubjektív tényező működésének mechanizmusát egyfelől a *helyzettudat* fogalmának bevezetésével kívánjuk megvilágítani, mert ez módot ad arra, hogy az ideológia hitelét az általa megfogalmazott helyzethez mérten mutathassuk ki, és ne egy másik ideológia felől ítéljük meg. Ezt a fogalmat, amelyet a továbbiakban ideológiaalkotó tényezőnek tekintünk, Benkő

Samu avatta az erdélyi művelődés- és eszmetörténeti vizsgálódások kategóriájává. *A helyzettudat változásai* című könyvében nem szikár definíciót ad, hanem a következőképpen írja körül a fogalom tartalmát: „A történelem sorshelyzeteket hoz létre, s ezekben a tudatosság különböző szintjén magatartásformákat alakít ki az ember. A tehetség, a tudás és a meggyőződés kristályosodott erkölcsi normák egyénenként ugyan váltakozó erőterben szabják meg az életpályák irányát, s a véletlen is elég gyakran belejátszik azok alakulásába, de – ha tesszik, ha nem – a megörökölt történelmi helyzet határolja körül a cselekvés lehetőségeit. Nem úgy, hogy az egyén szükségszerűen megbékél, illetőleg megelégszik azzal, ami születésekor körülveszi, hanem úgy, hogy számol vele”.⁸

A helyzettudat tárgya tehát eszerint a cselekvés lehetőségeit körülhatároló történelmi helyzet és az a bizonyos pozíció, amely objektíve adott, s amellyel a cselekvés alanyának számolnia kell. Benkő Samu felfogásának fontos eleme azonban, hogy a helyzettudat nem jelenti egyszersmind a helyzettel való megbékélést, hanem mintegy megváltoztatásának feltétele is. Ehhez fűznénk hozzá azt, hogy az ideológia mindig többet, mást is tartalmaz, mint az adott helyzet meghaladását célzó törekvéseket. Bretter György kifejezésével élve „itt és mást”, azaz programot foglal magában.

E fogalom minden bizonnyal alkalmas arra, hogy általa elemezni lehessen bármely társadalmi csoportnak, személyiségnek a saját helyzetére reflektáló, korlátait és érdekeit egyaránt tudatosító szellemi magatartását.

Feltételezzük azt, hogy a helyzettudat a benne működő elkerülhetetlen érdekeltiségi mozzanat ellenére, ezzel számolva, viszonylag reális összefüggéseiben is tükrözheti valamely társadalmi csoport objektíve meghatározott szociális-történelmi adottságait. Ha a helyzettudat a történelmi meghatározottságok

⁸ BENKŐ Samu, *A helyzettudat változásai* (Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977), 8.

és ebből adódó érdekek tényleges felismerésén, elemzésén alapszik, akkor megfelel egy a gyakorlati élet közvetlenségét ellenőrző, a mindennapi spontaneitást tervezéssel ellensúlyozó elméleti önszemléletnek. Az ilyen helyzettudat persze csak tudományos igényű szociológiai valóságfeltárára alapozható, és nem felel meg az általában működő, a valóságképet eleve „elrajzoló” – mert a gyakorlatnak alárendelt – szubjektív ideologikus tendenciáknak. Az utóbbiaknak a – rendszert hallgatólagos – célja ugyanis nem a tényleges helyzet megismerése, hanem a látszatoknak és a közvetlen érdekeknek alárendelt *szentesítése* – avégett, hogy a csoportban, közösségekben kialakítsanak egy, a helyzetre adandó elkötelezett, ideologikus célzatú választ és cselekvésmodellt. Ez nem jelenti azt, hogy a helyzettudat eme spontán változatát rosszhiszeműnek, szándékoltan megtévesztőnek tekintjük: a valóságkép önkéntelen elrajzolása a helyzettudat általános, érdekek vezérelte ideologikus célzatával összefüggő, mintegy természetes tulajdonság.

A helyzettudat szubjektivitása a részleges valóságkép érdekek vezérelte interpretációjában, értékelésében nyilvánkozik meg, amelynek során a kényszerű indítékok és az érdekek közvetlensége, spontán vezérlő szerepe visszahat a valóságképre és a célok megválasztására. Az ilyen – elméletileg nem ellenőrzött – helyzettudatban tehát a helyzet valóságos történelmi-társadalmi összefüggéseit elfedik a vitális-ideológiai érdekeltség erővonalai. Az érdekeknek ez a közvetlensége eredményezi a pozíciónak, a nézőpontnak megfelelő társadalmi gyakorlat ok-cél-szerkezetének furcsaságát: a „fordított teleológiát”. Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásnak alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételzi: a célirányosság logikáját megfordítva célnak és értéknek

nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből szükségszerűen adódó, indíték, érdek, kényszerűség, [...]

Az ideológiaképződés másik szubjektív elemét az *azonosságtudat* kategóriája világítja meg.

Az azonosság eredeti fogalma nem ideologikus jellegű: mindenekelőtt logikai kategória, amely egy tárgy, jelenség önmagával való egyenlőségét vagy több tárgy egyenlőségét fejezi ki. A tárgyak azonossága pedig előzetes megkülönböztetésüket feltételezi. (A abban azonos A-val, amiben különbözik B-től.).

Az azonosság–különbözőség logikai kategóriája lehetővé teszi az individualitás (sajátosság)⁹ problémájának ideológia-mentes filozófiai megközelítését, például úgy, ahogyan azt a két világháború között a kolozsvári filozófus, Varga Béla tette egyik kimondottan filozófiai-logikai célzatú tanulmányában. Noha ennek később áttételesen ideologikus funkciót is tulajdoníthatunk, előnye az, hogy gondolatmenetét nem torzítja eleve fennálló ideologikus beállítódás. Arról a Varga felállította tételrendszeréről van szó, amelyben az individuum belső meghatározottsága, önazonossága és a másiktól való különbözősége, sajátosnak és egyetemesnek, résznek és egésznek a viszonya dialektikus egyensúlyában megmutatkozik. Szerinte

⁹ A *sajátosság* fogalmát tudatosan kerülöm a – romániai magyar publicisztikában, főként az ún. *Csipkerózsika-vitában* – hozzátapadt érzelmi tartalmak zavaró kísértései miatt. (Sütő András, „Csipkerózsika”, *Korunk* 6 (1978): 444–446; PANEK Zoltán, „Írjon ön is írül”, *A Hét* 35 (1978): 4–5. A vita folytatásában – a megjelenés sorrendjében – részt vettek még: Sütő András, Láng Gusztáv, Rácz Győző, Balogh Edgár, Farkas Árpád, Bajor Andor, Szász János, Deák Tamás, Szócs István az *Igaz Szó* 9 (1978), 10 (1978), 11 (1978)-es számában. A sajátosság helyett az individualitásnak az azonosságkülönbözőség dialektikus egységét tartalmazó, logikailag megalapozott definícióját vezetem be és alkalmazom.

minden individuum azonos önmagával, és „meghatározottsága [...] nem külső elvektől függ, hanem benne és általa van megadva”, ez az a „sajátos kvalitás, amely minden mástól megkülönbözteti...”¹⁰ Továbbá, és ez különösképpen figyelemre-méltó: „Az individuum éppen azáltal individuum, hogy nem azonos egy másikkal: nem térben és időben nem azonos, hanem elsősorban abban nem az, ami valóban individuálisá teszi [...]. A tér és idő (»hic« et »nunc«) tehát nem meríti ki távolról sem az individualitás kritériumát; másodrendű fontosságú, szemben azokkal a vonásokkal, amelyek sajátosan individuálisak, s amelyek mindig az egyetemesre utalnak, amelyeknek az individuum is hordozója, illetve kifejezője.”¹¹

Ezeket a kategóriákat az emberre vonatkoztatva mindenekelőtt az egyén önazonosságának helyes megvilágításához juthatunk. Az ember objektív külső adottságokba születik bele ugyan, de személyiségének individualitása belső meghatározottságú: azok a minőségek alkotják, amelyekben különbözik a másiktól, és itt talán még fontosabb hangsúlyozni azt, hogy ez a különbözőség elsősorban nem tér- és időbeli, hanem a belső kvalitásra vonatkozik. Hiszen emberi viszonylatban föl se merülhet egy olyan individuum, amely akárcsak „a Föld középpontja” (Varga Béla példája) – alapvetően tér- és időbeli meghatározottságú lenne. A tér- és időbeliség, az „itt és most” – még ha helyzettudatként tükröződik is az egyén eszméletében – sohasem lehet benső egyenítő elv, döntően meghatározó princípium, mivel az ember történelmileg determinált helyzete ellenére mindig több, mint külső létfeltételeinek összessége. És éppen öntudata által több.

Ennek az öntudatnak szükségszerűen része egyfajta öntudás – a személyiség nyelvileg-etnikailag-kulturálisan társadalmasult, értéktelített énképe – és a külső meghatározottság,

¹⁰ VARGA Béla, *Bölcséleti írások*, bev., jegyz., BALÁZS Sándor (Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979), 169.

¹¹ Uo., 167.

a történeti helyzet tudata. A cselekvésben az énkép, mint egyfajta ideál, az önazonosság imperatívuszának megfelelő válaszokra készítet, ám a helyzettudat az, amely minduntalan e válaszítások alternatíváinak külső korlátozottságára figyelmeztet. Ebből következik, hogy az individuum identitás- és helyzettudata többé-kevésbé mindig is feszültségben áll egymással. Ugyanakkor az azonosság–különbözőség dialektikájából következik, hogy az önazonosság a különbözőség viszonylatában válik csak igazán problémává, és az individuum számára olykor igazolásra szorulóvá.

E feszültségek alapjainak filozófiai megvilágítása a lét és lényeg viszonyának korai egzisztencialista értelmezése, amely nemcsak e kettő másneműségét hangsúlyozza, hanem e feszültség áthidalásának a cselekvő emberre nehezedő, válaszításai, döntései közben megnyilvánuló erkölcsi terhét is. Nem véletlen, hogy a Kierkegaard és Heidegger képviselte egzisztencializmusból Tavaszy Sándor többek között ennek az elkerülhetetlen feszültségnek a kisebbségi létre is alkalmazható tanulságait szűri le: „Az önfenntartásnak csak akkor van értelme, ha az önfenntartás akadályozva van, ahol tehát az önmagát fenntartó, az önmagát állító létező felveszi a harcot, hogy új meg új meg nem szűnő aktivitásba vigye át és biztosítsa azt a valamit, azt a tartalmat, amely a létezésből folyó sajátja”¹²

Az általános érvényű filozófiai megközelítés tehát még világosan megkülönbözteti az önállítás aktusát a létfeltételektől, amelyek közepette ez történik. Ha az önállítás aktusán itt az önazonosság állítását is értjük, létfeltételeken pedig a helyzetet a már megadott értelemben, akkor világos, hogy e két szféra között többé-kevésbé tudatos feszültség állhat fenn. Híven a logikai kiindulóponthoz, hozzátehetjük azt is, hogy az önazonosság állítása adott helyzetben egyszersmind a különbözőség

¹² TAVASZY Sándor, *A lét és valóság: Az egzisztencializmus filozófiájának alap-problémái* (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egylet, 1933), 203.

állítás is. Tehát, itt ugyanazon dolognak, az önállításnak kettős arculatáról van szó (vö.: A abban azonos A-val, amiben különbözik B-től).

Társadalmi viszonylatban akár az azonosság, akár a különbözőség oldaláról nézzük, a személyes és kollektív önállítás mindig sajátos értéktételezés. Az értéktelítettség természetszerűen következik, az egyén vitális, személyiség- és erkölcsi értékeinek öntudatából, valamint az anyanyelv útján magáévá tett és közösségi hovatartozását tudatosító etnikai hagyományokhoz, történelmi és kulturális szimbólumokhoz fűződő érzelmi-ideológiai kapcsolatából. Az én-kép különösképpen az anyanyelv hajszálerei folytán a közösséghez fűző mi-tudat vérkeringésével szerves kapcsolatban bontakozik ki. Ugyanakkor az ön-tudás nem véglegesen rögződött állapot, hanem a kitűzött egyéni és közösségi célok, eszmények, az ideális önmegvalósítás és önérvényesítés felé ösztökélő dinamikus hajtóerő is, amely a különböző (vitális, erkölcsi, világnézeti stb.) értékcsoportok harmóniájának megteremtésére is törekszik.

Az önérvényesítés azonban minden társadalmilag-történelmileg adott helyzetben bizonyos objektív határokba ütközik: „én” és „te”, „mi” és „ti” viszonylatában nem történhetik egymás érdek- és értékszféráinak rovasára. És itt, a „máságok” elkerülhetetlen viszonylatában kell bevezetni az úgynevezett tárgyá tevés problémáját és ennek etikai vetületét. Szükségszerű ugyanis, hogy a különböző helyzetű, identitástudatú egyedek és közösségek kapcsolatában felvetődjék az elfogadás és minősítés gesztusának mikéntje, vagyis az a mód, ahogyan egymást kezelik (tárggyá teszik). A „másik” önállítási törekvéseinek elfogadása és tisztelete, azaz a különbözőség kölcsönös (személyes és intézményes) elismerése az egyedüli biztosítéka annak, hogy a tárgyá tett egyén vagy közösség *méltóságáról* – a harmonikus viszony etikai vetületéről – lehesen beszélni. A méltóság(érzet) mint sajátos erkölcsi értékélmény fenntartásához ugyanis nem elegendő az (immanens:

azaz) külső kapcsolatairól leválasztott azonosságtudat: a méltóság(érzet) forrása a másik fél részéről *elismert különbözőség*, az autentikus önérvényesítés feltétele.

A különbözőség elismerése pedig mindenekelőtt jogi kérdés. Az önazonosság – különbözőség mint érték csupán az emberi jogok által szavatolt tisztelet közepette érvényesülhet. E biztosítékok nélkül csupán értéklehetőségként létezik, melynek megvalósulása akadályokba ütközik. Csupán a jogilag méltányolt azonosság- és különbözőség-tudat jár együtt természetesen a méltóság(érzet) teljességével.¹³ Amennyiben adott helyzetben az egyén vagy közösség identitástudatának jogilag szavatolt és ellenőrzött elismerése hiányzik, az önérvényesítés objektív lehetősége csorbát szenved. Következésképpen az egyén és közösség méltóságérzete sérül, azaz: a méltóság értéke hiányélményként, negatívumként jelentkezik; ilyen körülmények között az azonosságtudat és a helyzet viszonya a szokásosnál is kielezettebben feszültté, diszharmonikussá válik. Ezt a diszharmoniót próbálja feloldani, néha sikeresen, a helyzetet szentesítő és ekképpen az azonosság- és helyzet tudat feszültségét kibékítő ideológia.

A részmeghatározásokat összevonva: ideológián egy közösség (csoport, osztály, etnikum stb.) helyzet- és azonosságtudatának tárgyasulását értem, amely magában foglalja

¹³ A méltóság fogalmának pusztán etikai meghatározása elégtelen, mert tartalmát kiszíveteli az elkerülhetetlen társadalmi interakciókból, a tárgyá tevés viszonylatrendszeréből, és mintegy immanensnek tételezi. Nem tagadom, hogy a személynek éppen személy voltánál fogva méltóságtudata van. De társadalmi összefüggésekben értelmezve ez viszonyfogalom: feltételezi, hogy joga szavatolt és ellenőrzött módon elismertessék. Ez utóbbi vetület véleményem szerint nem hangsúlyozódik kellő mértékben GÁLL Ernőnek a sajátosság méltóságát fejtegető írásaiban, melyek az erkölcsi-érzelmi tartalomra összpontosítanak (lásd elsősorban *Pandora visszatérése* című kötetét. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979). Ezt a problémát azért sem jó teljesen etikai síkra terelni, mert az érintett egyes személyek és közösségek belügyévé teszük így azt, ami elsődlegesen politikai-jogi viszony és hatalmi tárggyá tevés kérdése.

felismert korlátainak, érdekeinek, sajátossága értékeinek és önérvényesítési eszményeinek (programjának) tudatosított és szentesített rétegeit s a közöttük fennálló értékviszonyoknak a vetületét.

4.

SZÜKSÉGBŐL – ERÉNYT

EGY IDEOLÓGIAKÉPZŐDÉS MECHANIZMUSA

A továbbiakban a romániai magyar irodalom ideológiai értékjelképeinek vizsgálatához háttérül szolgáló sajátos alapfogalom – a kisebbségi helyzet – meghatározására s az erre válaszként születő kisebbségideológia keletkezési mechanizmusának felvázolására kerül sor, enélkül ugyanis nem lehet értelmezni a már jelzett diszharmonikus értékszerkezetet.¹⁴

¹⁴ A két világháború közötti kisebbségideológia a transzilvanizmus minden vetületével nem foglalkozhatom, de jelzem szakirodalma előzményeit. Kialakulásának és mibenlétének kutatása úgyszólván csak a hetvenes években, KÁNTOR Lajos és LÁNG Gusztáv nagy vitát keltő irodalomtörténetével kezdődik el, de a kötet megfelelő fejezetének jelentőségét akkor még háttérbe szorítják a mai irodalom jelenségeinek megítélésében összeütköző nemzedéki és egyéb érzékenységek és újabb egyoldalúságok (*Romániai magyar irodalom 1944–1970* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973). Az erdélyiség elvének kisebbségideológiai és irodalompolitikai lényegét és szerepét azonban ez a viszonylag rövid szintézis láttatja először tárgyalatosan, pozitív és negatív vonásaival együtt, jelezvén azt is, hogy „pontos meghatározásával, értékelésével még adósaink a társadalomtudományok” (Uo., 11.). Genézisének, eszme- és magatartásrendszerének alaposan dokumentált elemzését, történeti értékelését – a közlemények alapján feltehetően monografikus igénnyel – NAGY György kezdi el a *Korunk* hasábjain, kiemelve a kezdeti korszak pozitív mozgósító szerepét, amely szerinte elsősorban abban állt, hogy a „szülőfölddel való feltétlen azonosulás erkölcsét, a román–magyar együttélés lehetőségeinek hitét, a közösen küszködők és az azonos talajon fejlődő kultúrák egymáshoz rokonulásának históriai képzetét, valamint a dolgozó néposztályok melletti demokratikus kiállás radikális-plebejus szenvedélyét igyekezett jövőformáló akarattá

Kiindulópontnak a kelet-európai történelmi tényekre alapozott nemzetfogalom Herderig visszanyúló meghatározását tekintem, amely szerint a nemzet elsődlegesen nyelvi-etnikai-kulturális közösség. És ennek nem kell fednie feltétlenül az államnemzet fogalmát. Erre hivatkozva, minden érzelmi fenntartás nélkül, a fogalomalkotás logikai alapjainak szempontjából tökéletesen elfogadhatónak tartom a nemzeti kisebbség politikai kategóriáját, mely a nem-államalkotó nemzettöredékekre vonatkozik: a kisebbség eszerint egyáltalán nem minőségi, hanem pusztán mennyiségi fogalom, azt jelöli, hogy egy nemzettöredék egy másik nemzet – mint többség – államának, politikai határainak keretein belül él.

szintetizálni” („A kezdeti transzilvanizmusról: Eszmetörténeti vázlat”, *Korunk* 11 (1973): 1654. Lásd még: *A közös sorsépítés gondolata. Korunk Évkönyv*, 1974; „Gondolat és funkció: Bevezetés egy eszmetörténeti monográfiához”, *Korunk* 4 (1974); „Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom”, *Korunk* 10 (1981).

Az önismeretnek ez a történelmi emlékezetkiesésért kárpótolni kívánó igénye eredményezi azt is, hogy GÁLL Ernő oly kitüntető figyelmet szentel műveiben a transzilvanizmus éthoszának, a „kisebbségi humánium” értékösszetevőinek, megkísérelvén helyreállítani ezzel az 1944-es fordulat után sokáig egyoldalúan propagált és a vele szemben a hetvenes évekig méltatlanul kirekesztett haladó szellemi erkölcsi hagyományok egyensúlyát (*A humanizmus viszontagságai*, 1972; *Az erkölcs dilemmái*, 1981).

Hogy a transzilvanizmus vonatkozási rendszere megkerülhetetlen még olyan írók munkásságának értelmezésében is, akik nem osztoztak maradéktalanul eszményeiben, vagy éppenséggel ellenfelei lettek, azt meggyőzően igazolja SZÁVAI Géza Méliusz-monográfiájának eszmetörténeti fejezete, amelyben elismeri, hogy a transzilvanizmus mitikus-idealizált »történelmi« és »psziché« felfogása adott pillanatban reális és pozitív közösség- és tudatkonstituáló tényező volt”. (*Helyzettudat és irodalom*. Bukarest: Dacia, 1980, 38.)

Ezek az eszmetörténeti megközelítések ugyanakkor a két világháború közötti romániai magyar kultúra olyan kimagasló képviselőinek alakját emelik vissza a köztudatba, mint Makkai és Tavasz Sándor, Imre Lajos, László Dezső és mások, akiknek nagyrészt még feldolgozásra váró munkássága annak a többszámú szellemi összképnek a reális része, amelyet sokáig elfedett a *Korunk*-hagyomány kizárólagos kultusza. A tágabb összefüggések kirajzolódása pedig mintegy hermeneutikai előfeltevésként most már arra szolgál, hogy

A kisebbségi létformát tehát egyszerűen történelmi-társadalmi adottságnak, helyzetnek tekintem, a már megadott – önmagában véve semleges, értékmentes – tartalomnak megfelelően. Ez a téridőbeli tényező politikai határokat húz az egyazon nyelvi-kulturális-etnikai egészt alkotó, tehát egyféle identitástudatú közösség részei közé, és ugyanakkor a kisebbséget közigazgatásilag a másféle identitású államalkotó nemzet társadalmi környezetébe vonja.

A kisebbségi helyzet persze, másodlagosan, értékteremtő lehetőségeket is nyit, minthogy a különféle egymás mellett élő etnikumok között erkölcsi és kulturális szempontból termékeny kapcsolatokra ad módot: a két- vagy többnyelvűség, a művelődési hagyományok és az irodalom kölcsönös ismerete kétségtelenül gazdagítja az ilyen helyzetekben élők

a részek funkcionális feltérképezése és a különböző szempontú mélyfúrás is megkezdődjék. Ennek a feladatnak kötelezte el magát BALÁZS Sándor, aki könyveit évek óta a romániai magyar filozófiai-szociológiai tradíció feldolgozásának szenteli, s akinek Varga Béla és Tavasz Sándor munkássága kapcsán máris sikerült igazolnia, hogy a magas szintű „filozofálás” Bretter támasztotta kortárs igényének a két világháború közötti kisebbségi életben is voltak előzményei, hivatott képviselői. (VARGA Béla, *Bölcséleti írások*, bev., jegyz. ellátta BALÁZS Sándor. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979; BALÁZS Sándor, *Tavasz Sándor filozófiája*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982). A hagyomány megszakadt szálainak összebogozásában másrészt fontos szerepet játszik Fábián Ernő könyve, amely a transzilvanizmust a nemzet és nemzetiség történeti kategóriáinak összefüggésében etnikai identitástudatként, „azonosság-ideológiaként” s a mába nyúló perspektívában elemzi. (*A tudatosság fokozatai*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1982). Végül a két világháború közötti romániai magyar nemzetiségi ideológia legátfogóbb, a tényeket messzemenő részletességgel feldolgozó eszme- és irodalomtörténeti monográfiája is megszületett. (POMOGÁTS Béla, *A transzilvánizmus: Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Irodalomtörténeti füzetek. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.)

Mindezek ismeretében egy inkább elméleti beállítottságú, tehát szükségképpen a tényanyag bizonyos leszűkítésével is járó, kritikai megközelítésre vállalkozom. Ez a kritika nem a transzilvanizmus igen sok tekintetben pozitív ideológiai funkciójára, hanem belső értékszerkezetére összpontosít, ami a hatékonysági tényezőtől egyébként is minden ideológiában elméletileg elkülöníthető.

humanizmusát. Ugyancsak másodlagosan: jogi-politikai-kulturális szempontú értékvesztéséget is jelenthet, ha identitásbeli különbözősége és ennek megfelelő érdekei és értékei az állam részéről nem ismertetnek el. A két világháború közötti romániai magyarság ideológiája: válasz eme objektíve kialakult történelmi-politikai helyzetre s a benne gyökerező pozitív és negatív értéklehetőségekre.

A helyzet elsődlegesen egy nyelvi-etnikai-művelődési közösség kis töredékének magárautaltságát eredményezi. A magárautaltság körülményei között is természetesen tovább élő identitástudat a romániai magyarságban nyilvánvalóan felfokozza az életképesség fenntartásának, a nyelvi-kulturális önellátás biztosításának szükségleteit. Ez a helyzetből adódó, spontánul felébredő, sürgető szükséglet tipikus módon termeli ki a helyzetet szentesítő ideologikus helyzettudatot, mint a kisebbségideológia elsőrendű alkotóelemét.

Most nem térek ki eme helyzettudatra utaló dokumentumokból jól ismert tényekre, hanem az elvonatkoztatás bizonyos szintjén vázolom az ideológiaképződés működési elveit. A két világháború közötti erdélyi magyar írásbeliségben kifejeződő helyzettudat – és ezt kell mindenekelőtt leszögezni – nem az objektíve létrejött pozíció és ebből adódó közvetlen érdekek szociológiailag pontos tudatosítása, még kevésbé a változtatást is célzó elméleti reflexió. Mert itt az ideológiaképződés spontán változtatával van dolgunk: a helyzetből eredő objektív indíték, vagyis a magárautaltság és az önerőre támaszkodás érdeke szubjektív, célként és értékként tudatosul. A transzilvanizmus – különösen a húszas években, azaz keletkezése korszakában – ennek az érdekeknek a célként való racionalizálása, olykor eszményítése (a „fordított teleológia” jegyében), és ezzel együtt magának a kisebbségi helyzetnek értékévé történő átminősítése.

Az érdekeknek s a helyzetnek ez az átminősítése az ideológiákra általában jellemző módon megy végbe, azaz: a pozíció számára adott valóságképet analogikus úton értelmezi, és az

így interpretált adottságot (most már látszatot) intézményesen szentesíti. Ennek az ideológiai mechanizmusnak egyik legszembetűnőbb példája, hogy az alapidokumentumokban a független erdélyi fejedelemség tradíciója – mint érv – válik a kisebbségi helyzetet szentesítő paradigmává. Ez a hagyomány meggyőző argumentum lehetett azok számára, akik – mint Kós Károly – Budapesttel szemben, a kulturális decentralizálás érdekében már a háború előtt önálló regionális törekvéseket, a helyi művelődési élet fellendítésének óhaját vagy pedig – később – a wilsoni elvekre is hivatkozva, az önrendelkezés gondolatát kívánták alátámasztani. De a véglegessé vált kisebbségi helyzetben ez az érv hamis analógia volt. Bár ideológiai szempontból kétségtelenül hasznos. Mert a „magunkra utaltság” – szubjektíve – „önállóságként átélt felismerésének sikerült elfeledtetnie, hogy az erdélyi fejedelemségben az önellátást objektíve – az amott is nagyon viszonylagos – függetlenség, míg a kisebbség helyzetében a függőség pozíciója (mint kényszerűség) határozza meg. Az ideológiának ez a tudatrétege – főleg Kós, Kuncz, Makkai szerepének köszönhetően – a függőségi helyzetet vágyálomszerűen az önálló Erdély tradíciójának folytatásaként, tehát egy látszat jegyében tükrözi vissza, és e látszat intézményes érvényesítését, valóságként való elfogadtatását, azaz szentesítését szolgálja. E „dicső” múlttal teremtett analógia emelte értékke magát a helyzetet, elfedvén azt, hogy egy közösség külső okokból eredő magáraitaltsága és az önállóság más-más dolgot jelent.

Ilyen helyzettudattal viszont „az ember sajátjának tekintheti azt, amit külső kényszer hatására csinál végig” (Bretter György). Az ideológiának erre azért van szüksége, mert a kisebbségbe került etnikum politikai értékvesztését a szülőföld, a történelmi-művelődési hagyományok megmaradt értékének tudatosításával kívánja ellensúlyozni. A kisebbségi szituáció ezért tipikusan kétértékű helyzet: az adott körülmények között lemondást diktál bizonyos értékekről, ám ez a lemondás az

adott helyzetben is fennálló értékek megőrzése érdekében elkerülhetetlennek látszik.

E helyzet szentesítésének eszközeihez tartozik a múlt bizonyos tényeinek, valóságos összefüggéseinek túláltalánosítása: a vallási türelem 1568-as meghirdetésének egy általában vett erdélyi tolerancia, szabadelvű szellem megnyilatkozásaként, az európai tudományosság meghonosítását szolgáló Apáczainak és másoknak általában az újra való fogékonyság szimbólumaként történő beállítása stb. Főleg Kuncz és Makkai révén túlhangsúlyozódik az erdélyi szellem „egyetemessége”, olyannyira, hogy olykor már nem is imperatívusként, hanem tényként fogalmazódik meg, miszerint a kultúrában „a kisebbség maga az egyetemesség”¹⁵, és így tovább. Ezzel együtt az erdélyiség mint adottság minduntalan fennkölt, emfatikus formában jut kifejezésre, amely a tények túláltalánosítását érzelmi-lelkesítő nyomatókokkal eltakarja. Ez az ideologikus helyzettudat tipikus példája annak, ahogyan az ideológia a tényleges valóság-magot „a túláltalánosítás áttételében fejezi ki [...] Ami »magánvaló« értelmében a valóság egyik fontos mozzanata, az [...] egyetlen igazsággént fogalmazódik meg, és súlyában, tartalmában, fogalmi alakjában hamis általánosságot is nyer. Ez a túláltalánosítás [...] a történelmi gyakorlat ontológiai igénye: eredményre vezető társadalmi harcot csak ilyen túláltalánosított, tehát lelkesítő eszmékkal lehet folytatni, mivel nagy tettekre csak jelentős motívumok sarkallhatják az embereket”.¹⁶

A szentesítés említett eszközei azonban jelen esetben abban különböznek az Almási vázolta általános modelltől, hogy nem egy társadalmi program céljainak tudatosítására, hanem inkább magának – az ideológia által ekképpen eszményített – helyzetnek a reálpolitikai célzatú elfogadtatására irányulnak. Jórészt ebben az értelemben mutatkozott kézenfekvőnek Szávai

¹⁵ KUNCZ Aladár, „Tíz év”, *Erdélyi Helikon* 1 (1928): 2–5.

¹⁶ ALMÁSI Miklós, *A látszat valósága*, (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1971), 322.

Géza számára is, hogy *Helyzettudat és irodalom* című könyvében a transzilvanizmust mindenekelőtt kisebbségi helyzettudatként, az új helyzet vállalásának eszméjeként értelmezze.¹⁷

Mínthogy azonban a kisebbségideológia tágabb ennél, mert ugyanakkor egy nemzetiségi azonosságtudat és erkölcsi eszmény alakításának fontos tényezője is, tartalma feszegeti a helyzettudat fogalmának kereteit. A nemzeti(ségi) öntudat ugyanis, ha a hovatarozást a nyelvi-etnikai-kulturális identitás tudataként fogjuk fel, nem azonos a helyzettudattal, amennyiben az előbbi etnikai-nyelvi-kulturális (tehát egy belső, lényegi) folytonosság, az utóbbi viszont egy politikai helyzet függvénye.¹⁸ Ez utóbbi helyzet elfogadása természetesen

¹⁷ SZÁVAI Géza, *Helyzettudat és irodalom* (Kolozsvár: Dácia Könyvkiadó, 1980). [A Szerk.]

¹⁸ Egy azonosságtudat mibenlétének és ideologikus kifejeződésének elemzésében csak olyan fogalmakkal lehet célt érni, amelyek ideológiailag lehetőleg semlegesek és jól meghatározottak. Az azonosságtudat különböző jelzőinek (nemzeti, nemzetiségi) tartalmát ugyancsak világosan kell körülírni, mert tisztázatlanságuk újra meg újra elhomályosítja az azonosság fogalmának lényegét. Ez utóbbi történetik FÁBIÁN Ernő könyvében: miután világosan összefoglalja a nemzetfogalom történetét, és meggyőzően, alapos érvekkel állást foglal amellett, hogy Kelet-Európában a nemzeti identitás nem köthető az államhatárok kereteihez, hanem nyelvi-kulturális meghatározottságú, tehát a herderi nyelv-, illetve kultúr-nemzet fogalmának felel meg, és miután újra leszögezi, hogy „a nemzeti közösség így mindenekelőtt kultúrközösség” (44.), azután elkülöníti ettől a nemzetiségi azonosságtudatot mint az önálló államisággal nem rendelkező, és ezáltal a nemzeti identitástudattól „lényeges vonatkozásokban különböző” ideologikus tudatot (49.). Ez csak akkor lenne jogosult, ha a nyelvi-kulturális összetartozásnál lenne valamely lényegesebb vonatkozás. Ha a nemzetiségi (felfogásomban nemzeti kisebbségi) azonosságtudatot mégis elkülöníti a nemzetitől, akkor ez megengedi azt a feltételezést, hogy mégis elfogadta az „önálló államiság” identitás-meghatározó kritériumát, vagy pedig, hogy azonosságtudaton itt valami mást ért, mint előbb (vagyis már nem az etnikai-nyelvi-kulturális öntudatot). Feltehető, hogy ezt az elkülönítést a helyzettudat másságára alapozza, az azonban nem egyenértékű az azonosságtudat kategóriájával. És feltehető az is, hogy a könyv publikálhatósága érdekében alkalmazott taktikai megfontolásból nemzetin a románt, nemzetiségin a magyart értve különíti el a kétféle azonosságtudatot. Az eljárás érthető, de a szigorú elméleti fogalomalkotás kritériumaival ellenkezik.

módosíthatja, átszínezheti az azonosságtudat megfogalmazását, de nem változtathatja meg lényegesen, minthogy az identitás értéktudata hosszú hagyományra tekint vissza, míg a helyzet csak egy adott történelmi pillanatban áll elő. Ha az azonosságtudatban nem maradt volna meg a folytonosság, a kisebbségnek nem lett volna szüksége az új helyzet bekövetkezése utáni alkalmazkodást segítő ideológiára. Tudatosítani tehát magát az azonosság-válságot kiváltó politikai helyzetet kellett, nem az identitást, az utóbbinak inkább csak az újrafogalmazására volt szükség.

Mindez egybevág azzal, hogy – mint láttuk – az individualitás nem az „itt és most” meghatározottja, hanem belső kvalitás: az előállott helyzet közepette az önállóság lehetőségeinek, az adottságok transzcendálásának szférája. Ez a belső minőség pedig személyes és nemzeti tartalmában inherens módon maga az emberi minőség, amely a minden sajátosban szükségszerűen megtestesülő egyetemes tényezőt jelenti. Erre nemcsak Varga Béla ideológiamentes logikai eszmefuttatása hozható érvel, hanem az ideológus Tavasznak és Makkainak az egyedi és általános, partikuláris és egyetemes dialektikus egységét hangsúlyozó álláspontja is, amelyből következik, hogy ezek a minőségek elválaszthatatlanok.

Ez a gondolkodásmód eleve más ideológiai premisszákat teremt, mint az erdélyi léleknek az a predesztinációs magyarázata, amelyet a korai transzilvanizmus publicisztikai irodalma (Kós, Kuncz) állít fel, s amely az erdélyi szellem igazolásául magát a helyzetet is idealizálja. Később a hőskor egyik legtevékenyebb munkása, Ligeti Ernő maga írja: „Tegyük [...] a szívünkre a kezünket: a nyers szükségből csináltuk az erényt, és mert külön-külön nem jutottunk papírhoz és nyomdafestékhez, nem voltak kiadóink, hát csináltunk mi magunknak kiadót, s ösztönösen magunk köré kanyarítottuk a programleplet, amelynek egyes szálai ott szállingóztak az erdélyi levegőben”.¹⁹

¹⁹ LIGETI ERNŐ, „Levél Tamási Áronhoz”, *Független Újság*, 1936. ápr. 18–25.

Ezzel szemben például Tavaszy ideológiájának alapjánál már nem a helyzetnek ez a mitizálása áll, hanem az objektív lét és a vele szembekerülő benső imperatívusz ellentétének a kiélézése: „Az életet nem szabad a lét értelmében venni, mert ez nem méltó az öntudat királyi birtokosaihoz. [...] Az élet értelme abban a paradoxonban lüktet, hogy a létben, s mégis a lét fölött, önmagunkban s mégis önmagunk felett van a mi megállapodásunk, a mi otthonunk, a mi olthatatlan igényeink és céljaink hazája.”²⁰ Itt most nem a megfogalmazás hevülete a fontos, hanem annak az elvnek az érvényessége, hogy az embert, önállítása, céljai avatják méltóvá önmagához, azaz az ember mindig több, mint a létének nevezett adottságok. Önállításra pedig leginkább ott van szükség, ahol a különbözőség mint az önazonosság negatívja akadályoztatva van.

[...] Az ember mint individualitás sohasem lehet azonos helyzetével: nem helyzete minősíti őt, vagyis önazonossága nem helyzetétől meghatározott. Kisebbségideológiai szempontból ez azt jelenti, hogy a kollektív önazonosság imperatívusza – történelmi-politikai *itt és most*ja elfogadásával együtt – nem lehet lényegesen más, mint a teljes etnikai-nyelvi-kulturális közösségé. Ennek tudatosítását szolgálja nemcsak Tavaszy, hanem Makkai is, amikor az erdélyiséget/romániaiságot csupán az identitástudatot színező, de nem megváltoztató tényezőként kezeli.²¹ A helyzet- és identitástudat különműködését és a közöttük fennálló viszonyt fogalmazza meg – más formában ugyan – Imre Lajos is, amikor az egzisztenciát és a rendeltetést elkülöníti, jelezvén, hogy a rendeltetés nem az egzisztencia

²⁰ TAVASZY Sándor, „A lét fölötti élet értelme”, in *Világnézeti kérdések* (Torda, 1925), 49–50.

²¹ MAKKAJ Sándor, „Az erdélyi szellem”, in MAKKAJ Sándor, *Erdélyi szemmel* (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1932).

külső meghatározottságában valósul meg, hanem az ember rendeltetése úgyszólván természeti és társadalmi egzisztencia ellenére érvényesülő imperatívuszok összességét jelenti.²²

Magyarán szólva tehát: a romániai magyarság nemzeti hovatartozásán elvileg nem változtat semmit az a tény, hogy a román állam határai között él. Nemzeti azonosságtudata továbbra is a magyarsághoz fűzi, kisebbségi helyzetudata csupán színező-árnyaló szerepet tölt be.

Ennek a kisebbségideológiai vonulatnak (Tavaszy, Makkai, Imre Lajos) a jelentőségét és főként az identitás kérdésében elfoglalt álláspontjuk helyességét – véleményem szerint – nem csorbíthatja az a tény sem, hogy a romániai magyarság regionális helyzetudatának erősbödése máig az azonosságtudat romlását, sőt válságát idézte elő. A romániaiság bélyegei: a politikai és kulturális önrendelkezés teljes felszámolása, a jogi helyzet egyre súlyosbodó rendezetlensége, az adminisztratív eszközökkel előidézett elszigeteltség és szétszóródás halványítják a nemzeti identitástudatát. E folyamat elmélyülésében közrejátszik azonban a magyar kisebbségideológiai gondolkodásnak az a transzilvanista gyökerű vonulata is, amely az erdélyi, romániai magyar öntudat (például a ma is erős, külön székelység-tudat) összetevőire építve a kisebbséget politikai helyzete alapján önálló, a magyar nemzet egészétől elkülöníthető entitásnak tételezi, és ezzel az elszakadás tendenciáját erősíti.

Összegezve az eddigieket: a romániai magyar kisebbség ideológiáját a helyzet- és identitás közötti feszültség termékének tekintem. Nem egyértelműen helyzetudat, és nem is pusztán azonosságtudat. Helyzettudatként – mint láttuk – mindenekelőtt a helyzetet szentesítő, az együttélő népek múltbeli egymásrautaltságára, kulturális hagyományokra hivatkozó érvek foglalatja, amelyek a kisebbségi helyzetből

²² IMRE Lajos, „A kisebbségi élet erkölcstana”, *Erdélyi Helikon* 1 (1938): 1–12, 5.

fakadó azonnali érdekeket értékként tételezik. Másfelől: ez az ideológia az önazonosság imperatívuszának újrafogalmazása is. Ez utóbbi – valójában – szintén a beállott helyzet elfogadását, vállalását elősegítő tendencia.²³ Mint látni fogjuk, ez elsősorban erkölcsi síkon jelentkezik: az erkölcsi értéknymatékok teremthetnek ugyanis diszharmóniát áthidaló lehetőséget az egymással feszültségben álló pólusok, a helyzet- és az azonosságtudat között.

²³ A transzilvanizmusnak FÁBIÁN Ernő is legitimizáló funkciót tulajdonít, csak hogy definícióból nem derül ki, mi is az, amit ez az ideológia valójában szentesít: a transzilvanizmus „mindenekelőtt az új helyzetbe került erdélyi magyar nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító ideológiaként keletkezett (...) Mint minden ideológia, a transzilvanizmus sem tekinthető tudományos elméletnek, hanem olyan eszmék, feltevések, felfogások, remények, kívánságok, aggályok, eszmények rendszerének, amely sajátos logikájával, valóság szemléletével, gnoszeológiájával a nemzetiségi azonosságot tudatosította, meghatározott legitimizáló funkcióval”. (FÁBIÁN Ernő, *A tudatosság fokozatai*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982, 54.) A meghatározás első részében feltűnő a pontatlan fogalmazás, amely „új helyzetbe került erdélyi magyar nemzeti kisebbséget” emleget, mintha ez – mint politikai értelemben vett kisebbség – az új helyzet előtt is létezett volna. Nyilván a kisebbségi – tehát új – helyzetbe került magyarságot érti ezen. Továbbá azt állítja, hogy a „nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító” ideológiáról van szó, mintha ennek az etnikumnak azelőtt nem lett volna azonosságtudata. Ez annál meglepőbb, minthogy néhány lappal előbb ezt állította: „Bár az erdélyi magyarság fejlett nemzeti öntudattal került kisebbségi helyzetbe s így a beolvasztási politikának nemcsak az anyanyelv szabott határt, hanem a hatékony azonosságtudat is (íme az önellentmondás! – Cs. Gy. É.), a kisebbségi helyzet kényszerűsége napirendre tűzte azonosságtudatának ideológiai újrafogalmazását. Vallani és vállalni kellett önmagára utaltságát” (52.). Ebben a megfogalmazásban világosabban elkülönül a helyzet és az önazonosság fogalma, sőt, az ideologikus funkció is a helyzet („magárautaltság”) tényezőjéhez köthető, amelyet „vallani és vállalni kellett”. E kifejezésmód éppoly emfatiskus lévén, mint az elemzett ideológiai szövegeké, elfedi azt, hogy itt elsősorban a helyzet tudatosításáról és elfogadtatásáról és a szükség diktálta helytállás vállalásáról van szó. A kisebbségi önazonosság tudatának legpontosabb kifejezése a két világháború között – véleményem szerint – az a jogtudományi terminológia, amelyet Jakabffy Elemér használ, különösképpen a *Magyar Kisebbség* 2 (1940)-es számában közzétett kisebbségi törvénytervezetben. (*Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához*).

A kisebbségideológia identitástudatot kifejező rétege – noha lényegesen nem különbözik a hagyományos azonosságtudattól – nagymértékben telítődik etikailag pozitív opciókkal bizonyos, sajátosan erdélyinek vélt értékek mellett, mint a szülőföld iránti ragaszkodás, a népek közötti harmónia, a személyes és közösségi áldozatvállalás készsége stb. Ha önazonosságon továbbra is az etnikai-nyelvi-kulturális identitást értjük, akkor az ilyen etikai értékemfázis nem az azonosságtudat változását jelenti, és nem jogosít fel arra, hogy új, különálló identitástudatról beszéljünk, illetőleg egy ilyen jelenséget a magunk részéről is, utólagosan szentesítsünk. Inkább a helyzet kitermelte érzelmi-erkölcsi többlettartalom ez.

Ha az említett ideológusok az anyanyelvhez, az etnikai hagyományokhoz és kultúrához való felfokozott ragaszkodás kifejeződéseivel valamit szentesíteni kívánnak, az nem egy új azonosságtudat, hanem a többség részéről is elismerést igénylő különbözőség igazolása: a nemzeti heteronómia ténye melletti jóhiszemű – erkölcsi fedezettel és állampolgári lojalitással is garantált – jogos érvelés. Amikor azonban bizonyos dokumentumokban (főleg Kós Károly Erdélyében és más írásaiban) a külső helyzetre, a tér és időbeli „predestináltságra” tevődik a hangsúly, akkor csúszik a transzilvanizmus a teljes nemzeti entitástól való elkülönülés, a regionalizmus irányába, amivel akaratlanul is a provincializálódást szolgálja.

Az erkölcsi öntudatot, akárcsak a helyzettudatot, nem helyes az azonosságtudattal összekeverni, ugyanis az ideológia erkölcsi összetevőinek tartalma és funkciója egészen más, mint az azonosságtudaté. Tartalma mindenekelőtt nem is sajátosan erdélyi, még csak nem is sajátosan nemzeti, hanem a humánus egyetemes elveiből, a legfőbb emberi értékek, a másság tiszteletéből, a demokrácia és a néptestvérség eszményeiből áll össze (modellszerű irodalmi foglalat *Tibold Márton*), s ezt a kisebbségi ethosz megfogalmazói maguk is tudják: „amikor a kisebbségi élet etikájáról beszélünk, nem

teszünk egyebet, mint hogy az egyetemes erkölcsi normákat a kisebbségi élet adott helyzetének megfelelően érezzük ki...“
– írja Tavaszy Sándor.²⁴

Ezeket az erkölcsi normákat már csak azért sem helyes identitás-meghatározó sajátosságként mitizálni, minthogy a két világháború között főleg a fasizmus veszélye miatt Európa-szerte ugyanezek az erkölcsi normák éleződtek ki, és ezek jellemzők ma is minden, az emberi jogokért valamilyen módon küzdő ideológia etikai tartalmára. Ez tehát nem principium individuationis. Sőt, a politika ironiája, hogy olykor az elnyomó hatalmak is ilyen egyetemes etikai érveket használva próbálják magukat igazolni.

A kisebbségideológia etikai összetevői – mint látni fogjuk – nem tartalmukban, „kisebbségi humánus”-ként, hanem funkciójukban sajátosak: egyrészt a helyzet szentesítését, másrészt a helyzet- és azonosságtudat közötti diszharmónia feloldását szolgálják. Mert magát a kisebbségi létet erkölcsi és szellemi értéklehetőségként tételezik: a magárautaltság önállósággá eufemizálása az erkölcsi értékképzés (a helytállás) vonzó lehetőségével, az értékként tételezett objektív egymásrautaltság pedig a többségi és más együttélő népeknek előlegezett bizalom kétségtelenül megnyerő gesztusával nagyvonalúan enyhíteni látszik a kisebbségi helyzetből adódó korlátozottság érzését.

Ez az erkölcsközpontú ideológia másrészt az identitástudat fennmaradásának politikai eszközeit, intézményeit pótolván – elsősorban az irodalmi önkifejezésre támaszkodva – az azonosságtudat erősítését szolgálja, mégpedig úgy, hogy szellemi-kulturális téren a teljes – személyes és közösségi értelemben vett – önmegvalósításra ösztönöz. A megfogytakozott lehetőség és az „egyetemes emberi szellem” (Makkai) feszültségét ez az erkölcsközpontú ideológia úgy hidalja át, hogy

²⁴ TAVASZY Sándor, *Az erdélyi szellemi élet két döntő kérdése* Erdélyi Tudományos Füzetek 11 (Kolozsvár, 1928), 4.

a kisebbségi létben a maximális intellektuális-erkölcsi erőfeszítés, odaadás, sőt önfeláldozás lehetőségeit heroizálja. Így lesz a helyzet „hősi életalkalom” (Tavaszy), „ajándék” (László Dezső), „gyöngyragyló”, amelyben az ember az erkölcs és a szellem „igazgyöngyeit” teremtheti meg.

5.

AZ ÉRTÉKJELKÉPEK SZÍNE...

A magyarság – írja Spectator 1929-ben – „valójában mindig valami kisebbségfajta volt (1526 óta), és hogy mai kifejezéssel éljünk, tudat alatt fejlesztette ki azokat a szerveket, amelyek alkalmassá tették a mai, teljes [...] kisebbségi élet türelmes elfogadására.”²⁵ A transzilvanizmus sem más, mint alkalmazkodó válasz arra, hogyan lehet értékke válni a helyzeten belül adódó emberi lehetőségeket. Olyan szellemi-erkölcsi eszmény, amelynek egy elfogadott politikai helyzet eleve szűk korlátokat szab, de melynek intenzitását felfokozza már a lehetőségek szintjén hiányzó emberi teljesség nosztalgiaja.

Az értékkeremtés megmaradt – kulturális, erkölcsi – esélyeinek különös becsét a transzilvanizmus minden jelentős képviselője hangsúlyozza. A korabeli szellemi élet legszélesebb látókörű programadói, Kuncz Aladár és Makkai Sándor az adottságok és lehetőségek, a sajátos helyzet és az egyetemes igények viszonyának értékfeszültsége jegyében fogalmazzák meg a tennivalókat: „A kisebbségi népek helyzete – írja Kuncz Aladár – nem ad tág teret az akcióra, de annál inkább hozzásegít az elmélyüléshez és gondolkodáshoz.” És tovább: „A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség. Csak az egyetemesség széles látókörében tudja nemzeti értékeit megőrizni és megvédeni, csak ezen az

²⁵ Spectator [KRENNER Miklós], „A kisebbségi kérdéshez”, *Erdélyi Helikon* 1 (1929), 23–28, 27.

úton veheti fel az érintkezést többségi népe irodalmával és műveltségével, s végül csak így tudja biztosítani, hogy (a törzs) szellemi életétől el ne szakadjon.”²⁶ Makkai Sándor pedig így nyilatkozik: „Az Európa-szerte elszórt sok milliónyi kisebbség mindenütt kettős feladat elé állítatott. Egyrészt a saját fenntartása és élete érdekében mindenütt be kell látnia, hogy a politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntartásának egyetlen útja a kultúra, a saját nemzeti tradíciókon nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő, tehát halálraítélt, hanem [...] mindenütt egyetemesebb, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell hogy legyen.”²⁷

A küldetésstudatnak ezt a magasfeszültségét Makkai sűríti egyetlen mondatba, már 1925-ben: „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy szellemi erőfeszítéssel egyetemesen emberi szellemmé legyen.”²⁸ Lényegében az idézett jelszónak az ideologikumát és erkölcsi tartalmát tárgyasítja több alakváltozatban – a gyöngyragyló-szimbólum. Ebben a ragyló védekező reflexének folyamata kisebbségi sorsképletté, a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesül...

Az *Erdélyi Helikon* hasábjain először egy csehszlovákiai író, Sziklay Ferenc írja le: „A magyar sors általában tragikus, mint minden idegen nemzetek közé ágyazott kis nemzeté, s ebben a tragikus helyzetben csak a szellemi értékek igazgyöngye, mely fájdalom által születik, biztosíthatja a megnyugtató katarzist, a szenvedések árán szerzett életjogot.”²⁹ Nem sokkal ezután Szentimrei Jenő folyamodik ehhez a metaforához:

²⁶ KUNCZ, „Tíz év”.

²⁷ MAKKAJ Sándor, *Erdélyi Helikon*, (1933): 67.

²⁸ MAKKAJ Sándor, „Az erdélyi szellem”, 131.

²⁹ SZIKLAY Ferenc, „Kisebbségi irodalom vagy kisebbségek irodalma?”, *Erdélyi Helikon* (1930): 451–457, 456.

„Mégis azt mondom, hogy száz év múlva ez látszik majd Erdély sok szép korszaka közt a legszebbnek, a legtermékenyebbnek. A kagyló kínjai ezek, számba kell vennünk őket, hogy vannak ilyen kínjaink, hogy a medicinát is megtaláljuk majd rá, mely megsegít, hogy kiizzad hassuk magunkból az eredmények igazgyöngyeit.”³⁰ E passzusokban a helyzettudat negatív értékpólusát az értékteremtő helytállás vállalásának pátosza ellensúlyozza, és feszültségüket az igazgyöngy-szimbólum esztétizálja át. Az áldozatvállaló ember apoteózisa jut kifejezésre abban, ahogyan a kagyló önvédelmének kínja s annak termése a ritka teljesítmény auráját ölti magára.

Ez a gyöngykagyló-szindróma igen közel áll a kereszténység szenvedés-kultuszához, nem csoda hát, hogy egyesek a lélek gazdagságát fokozó, nemesítő ajándékként élik át. László Dezső írja *A kisebbségi élet ajándékai*ban „Csodálatos kegyelme volt az Istennek, hogy a kisebbségi egyházak vezetőinek mindjárt az összeomlás után azt a látást adta, hogy lelkekben akar nem kárpótolni, hanem tetézetten megajándékozni.”³¹ Ennek az etikának a szemszögéből tehát a kagyló „fájdalma” – örömforrás: „Ez a kisebbségi sors ránk jött, benne élünk, miért haljunk meg alatta, miért lássuk csak elnyeléssel fenyegető rémeit, mikor életmegtartó ajándékai is vannak. Legyünk bolondok és ne fogadjuk el az élet kárpótlásait, amelyekkel életünk sok fájó sebére akar orvosságot adni? Miért ne lássunk ott is életet, ahol más csak halálszagot érez? A [...] kisebbségi magyarság megérdemli, hogy felfedezze azokat az igazgyöngyöket, amelyeket fájdalomtól marcangolt kagyló teste termelt ki minden magyarnak és az egész világnak örömére” – írja ugyanott László Dezső. Nem meglepő, hogy Dsida Jenő is magáévá kíván tenni egy Makkai idézett jelszavával

³⁰ SZENTIMREI Jenő, „Levél Erdélyből: Válasz Cs. SZABÓ László Levél Erdélyről című írására” *Erdélyi Helikon* (1931): 233–238, 238.

³¹ LÁSZLÓ Dezső, *A Kisebbségi élet ajándékai*. Különlenyomat az *Új Arcvonal* című antológiából (Cluj-Kolozsvár, 1931), 12.

egybehangzó élethivatást („Jöjj, szent gyalázat, gyógyító alázat, / belül munkáló küzdelem: egész / kicsiny téglákból rakni föl a házat!”), s hogy maga is ajándékként üdvözli ezt a próbatételt: „Akárki adta, én a sós torok / vad szomjával köszönöm ezt a sorsot, / a csattogó, kegyetlen ostorok / kínját, a bort ígérő csorba korsót, / melyből epét és ürmöt kóstolok, / a nagy intést, a félig kész koporsót, / a csipkebokrot, mely a közönyön / s romon virágzott. Százszor köszönöm.” (Tükör előtt).

„Romon virág” – ez a szimbólum már Reményiket idézi, s nem véletlenül. Az *Ahogy lehet* jegyében „kínszenvedést virágzó élet” programját ő fogalmazza és testesíti meg a korabeli olvasó számára. Stílusos tehát a kagyló-motívum Wass Albert Reményik-nekrológiájában is: „a szellem búvárruhájában mélybe merültél igazgyöngyöt keresni. Így fűztél koszorút, cél és reménység gyöngyfényű koszorúját [...] nemzedet homlokára...”³²

Ez az olykor dagálllyá is oldódó közhely a két világháború közötti irodalmi köztudatban az úgynevezett „kisebbségi humanum” tartalmának, a helytállásnak, az önfeláldozásnak egyik szimbóluma. [...]

Ligeti Ernő az első, aki a közhelyszerű sorsanalógiát, a gyöngy-kagyló-paradoxont két értékpólusára lecsupaszítva, minden egybemosás nélkül, világosan fogalmazza meg az ellentétet: „engem nemcsak a gyöngy érdekel, hanem a kagyló verejtéke is, amely létrehozta”.³³ Ebből tűnik ki leginkább, hogy ez a kép, amelyben az említett értelmiségiek felismerni vélték a maguk helyzetének és küldetésének adekvát jelképét, az értékvesztésnek és az értékteremtésnek az ellentétét egyesíti magában.

³² Wass Albert, „Elkészt levél, Reményik Sándorhoz”, *Erdélyi Helikon* (1941): 802–804, 804.

³³ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma: Egy nemzedék szellemi élete: 22 esztendő kisebbségi sorsban* (Kolozsvár: Fraternitas, [1941]), 183.

Sajátos azonban, hogy az értékszerkezet ellentmondásosságát kezdettől fogva enyhítik a szövegösszefüggés, a stílus esztétizáló tényezői. Az utóbbiak működésének okaira sem derülhet fény, ha nem próbáljuk meg elemezni, milyenek a gyöngy-kagyló-motívumban megtestesülő értékviszonyok. E visszatérést a motívumhoz modellszerűsége indokolja.

Legyen a kiindulópont a kép eredeti valóságalapja: a kagyló, amely egy homokszem ellen védekező életfunkció – váladékviválasztás – eredményeként létrehozza a gyöngyöt. A gyöngy tehát egy biológiai kényszerűségnek, az őt létrehozó élőlény betegségének terméke, s mint ilyen, a kagyló számára nyilván nem is érték. Mi lehetett az alapja a kagyló-élet emberiesítésének a kisebbségi sorsra vonatkoztatva? Nyilván a külső körülménnyel szembeni védekező válasz analógiája. A kagyló úgy védekezik a homokszem ellen, hogy váladékával bevonja, irritáló hatását megszünteti: egy negatív állapot után helyreáll a biológiai egyensúly. Az ember értékke váltja a korlátozottságot, amely külső helyzetéből, függőségéből származik. Mi történik azonban ebben az értékszerkezetben az értékvesztéstől az értékteremtésig?

Nyilvánvaló, hogy a társadalmi élet nem pusztán vitális, hanem világnézeti, erkölcsi stb. értékcsoportok érvényesülését is jelenti. Ezeknek az értékeknek a harmóniája általános emberi igény: eszerint az élet, a szabadság és az önmegvalósítás egymást feltételezik. Egyeztetésük nyilván minden történelmi-társadalmi térben problematikus, hiszen az ember objektíve mindig az őt meghatározó társadalmi összefüggések foglya. A kisebbségi helyzet ezeken belül egy sajátos függőséget is jelent, amely az önmegvalósítás terén eleve lemondásokra kényszerít. Az alkotó munka pedig mint önmegvalósítás, egységes értékrendszeren belül szemlélve, a lemondással ellentétes érték. Ha az ember az alkotást ellentétével, a lehetőségek egy részére nézve eleve lemondással vállalja, akkor a „küldetés”-nek ebben az értékalakzatában nem érvényesül

a logikai okság: szociálpszichológiai műszóval élve, kognitív disszonancia áll fönn.³⁴ Ennek a feszültségnek a lélektani kényelmetlenségét nem szünteti meg, de valamiképpen feloldja a teljesítmény, a mű értéke és az erkölcsi késztetés. Nem is szüntetheti meg, hiszen a mű csak pillanatnyi ünnep a hosszantartó mindennapi teherviselés közepette.

Ennek az értékalakzatnak a sajátossága még jobban kitűnik, ha egybevetjük más, lehetséges értékalakzatokkal. Egy olyan (ideális) formához képest, amelyben a vitális, a világnézeti és a személyiségértékek összhangja fönnáll, ez a képlet diszharmonikus. Mégis ez vált a romániai magyar kisebbség vezető életesményévé. Holott a történelem tanúsága szerint az ember általában arra törekedett, hogy szolidárrissá tegye ezeket az értékeket a társadalomban. Nem ritka az olyan szélsőséges értékalakzat sem – nevezzük heroikusnak –, amelyben az élet és a függőség elviselése kizárja egymást, és a disszonancia feloldásának útja a gyakran hősi halál, de még gyakrabban a cselekvő harc azért, hogy az ember emberhez méltó autentikus létének és a nyomasztó külső körülményeknek a feszültségét megszüntesse. Hogy ez az utóbbi alternatíva, a politikai, miért nem vált vagy válhatott igazán reálisan ható programmá, annak felderítése nyilván a szociológia és a történetírás feladata.

Tény, hogy az eszmény szerepét itt egy olyan értékalakzat játssza, amelynek lényegi vonása az értékcsoportharmóniájának hiánya. Most azt keressük, hogy mi fedte el, mi tette elviselhetővé benne az értékek ellentétességét, olyannyira, hogy nemzedékek egész sorára vonzást gyakorolt. Emlékeztetnék Sziklay Ferenc megfogalmazására: „ebben a [...] helyzetben csak a szellemi értékek igazgyöngye [...] biztosíthatja a megnyugtató katarzist”. Sziklay rátapint arra a mechanizmusra, amelynek szerepe az irodalomban és az irodalmon kívül egyaránt az értékvesztés ellensúlyozása, a konfliktushelyzetek

³⁴ „Irodalom és társadalmi érték”, *Literatura* 4 (1979): 421–453.

feloldása. A katarziszfolyamat egy olyan értékszint-váltás, amely a helyzetek, események előjelét a negatívból a pozitívba billenti át, s lélektani hatása freudi terminológiával megfelel a frusztráció kompenzálásának. Hankiss Elemér érdekes tanulmányt szentel annak, hogy a tragikus feszültség feloldására irányuló társadalmi elvárás hogyan termeli ki az irodalomban a katartikus hatásmozzanat konvencióit, amelyek a legvégletesebb összeütközések végkifejletét is kíméletesse enyhítik.³⁵ Jelen esetben a mű az, ami a kisebbségben élő értelmiségit kárpótolni látszik a maga lehetőségeinek korlátaíért. A szóban forgó motívum ennek a katartikus hatásnak a meggyőző erejét fokozni igyekszik azzal, hogy a megfogyatkozott munkafeltételek közt vállalt alkotás eredményét igazgyönggyé esztétizálja át. Számolva tehát a kisebbség teherbírásával, egy olyan értéktudatot táplál, amely az értékfeszültséget tompítja, úgy, hogy a hangsúlytöbbletet a pozitív pólusra helyezi. [...]

A vizsgált értékalakzat a diszharmónia enyhítésének egy másik, talán ugyanilyen hatékony lehetőségét is tartalmazza: azt a közvetítő, egyneműsítő funkciót, amelyet az erkölcsi értékek töltenek be a különböző, jelen esetben ellentétes értékcsoportok kibékítésében. A konfliktust ugyanis, amely a függőség mint negatív értékű politikai-világnézeti körülmény és a személyiség önmegvalósításának igénye között van, itt a „szenvedés nemésít” erkölcsi meggyőződése hidalja át. Az úgynevezett „kisebbségi humánus” jellegzetessége lényegében az erkölcsi értékeknek ebben a konfliktusoldó szerepében rejlik. Ez az a védekező életfunkció, amelyet a megmaradásnak, tehát az életnek a szolgálatába állít, és amelyet a lemondásért kárpótló

³⁵ HANKISS Elemér, „Túl vagy innen jón és rosszon? A tragikus katarzisz társadalmi funkciójáról”, in HANKISS Elemér, *Érték és társadalom: Tanulmányok az értékszociológia köréből* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1977), 169–201.

alkotás feltételének is tekint. Enélkül a közösségi etika tartalma – a nemzetiség és a néptestvérség érdekében való helytállás, áldozatvállalás stb. – teljesen általános emberi eszmény lenne. Sajátossága még jobban kitűnik, ha egybevetjük azzal a, mondjuk, „forradalmi humánium”-nak nevezhető értékalakzattal, amelyben az erkölcsi értékek nem a konfliktus enyhítésére, hanem megoldására összpontosulnak.

A gyöngykapuló-motívum tehát egy értéktudat modellje. Egy olyan értéktudaté, amelyben nem áll fenn az elvileg szolidáris értékek – az élet, a szabadság és az önmegvalósítás – dialektikus egyensúlya. Az egyik érték felfüggesztésével előidézett feszültséget azonban erkölcsi dimenzióban katartikusan feloldja, és így az eszmény erejével hat. S mint eszmény nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát kínálja, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését ösztönzi.

Jeleztem már, hogy e meggyőződés a keresztény szenvedésetikában gyökerezik. Nem véletlen, hogy a romániai magyar irodalomban oly gyakoriak ennek az erkölcsiségnek az egyetemes szimbólumai. A két világháború közötti líra egyik legkiválóbb képviselőjének, Dsida Jenőnek a munkásságát át- meg átszővi a profanizált Krisztus-motívum, amely a szegénységgel vállalt szolidaritás jelképes kifejezésén túl (például *Az utcaseprő* című versben) egyfajta üdvözítő küldetéstudat költői megjelenítésének eszköze is.

A motívumkörbe tartozó versek közül kiemelkedik a *Nagy-csütörtök* című költemény. Bár címével a megváltói hivatás beteljesítését megelőző bibliai eseményre, Krisztus magányos gyötrődésére utal, a vers világszerkezetének kettőssége (a kvázi-reális és a bibliai sík) fenntartja a kétértelműséget: az egyszerű naptári és térbeli utalás és az evangéliumi helyzet közötti lebegést. Éppen e végig feloldatlan kétértelműség, a konkrét és a szimbolikus vershelyzet közötti síkváltások sorozata teszi e verset oly gazdaggá, s a küldetés vállalására utaló végkicsengést oly hivalkodásmentes költői megnyilatkozássá:

„Körülnéztem: szerettem volna néhány / szót váltani jó, meg-
hitt emberekkel, / de nyirkos éj volt és hideg sötét volt, / Péter
aludt, János aludt, Jakab / aludt, Máté aludt és mind aludtak...
/ Kövér csöppek indultak homlokomról / s végigcsurogtak
gyűrött arcomon.”

A „sors elől szökve, mégis szembe sorssal” paradoxonának elviselése, a „tomp borzalom, mély állati félelem” és a szenvedésre elszánt küldetéstudat egyidejűségének és diszharmóniájának vállalása csupán egy olyan hittel magyarázható, amely minden értéket alá tud rendelni az akár magányos áldozat fenségének. [...]

Az erkölcsközpontú döntések szükségleteinek eme – szaporítani talán fölösleges – irodalmi példákban is megfigyelhető kiéleződése tipikusnak látszik, ha a történelemből ismert analogikus határhelyzetekben (háború, fogság, üldöztetés stb.) kitermelődött hasonló etikai jelenségekhez mérjük, amelyek mind egy úgynevezett „prezentikus eszkatológia” teológiai fogalmához kapcsolhatók. Az analógia alapja Vályi Nagy Ervin megfogalmazásában olyan helyzet, amelyben „A tegnap elsüllyedt, a holnap teljesen bizonytalannak tűnt; az életbevágó kérdés így hangzott: mit cselekedhet az igaz az alapok megrendülésének idején [...], amikor a jövő elképzelhetetlen az eddigiek kivetítéseként?”³⁶

Ilyenkor, a tartalmas jövőtudat hiányában egyetlen életprogram látszik követhetőnek, s ez a fasiszták fogságában elpusztult Bonhoeffer szerint így hangzik: „Inkább elviselnünk kell majd az életünket, mint alakítani, inkább reménykedni, mint tervezni, inkább kibírni, mint előre haladni”.³⁷ E konkrét remény nélküli perspektívában csak a „reménykedés” (l’espérance) Jacques Ellul megfogalmazta változata lehetséges, amely a belátható kivezető út hiányában „támad föl, mégpedig

³⁶ VÁLYI NAGY Ervin, *Nyugati teológiai irányzatok századunkban* (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1984), 144.

³⁷ Idézi VÁLYI NAGY, *Nyugati teológiai irányzatok...*, 144.

a »lehetetlen szenvedélyeként«, amely kérdéssé tesz valamely teljesen biztosnak, evidensnek tartott helyzetet”. A reménység a nyilvánvaló reménytelenséggel száll szembe: a halállal is.³⁸ Ilyen helyzetekben válik evilági erkölcsi tartalommal és nyeregséggé az önmegváltás, az áldozatvállalással kivívott üdvösség, amely a hagyományos (futurikus) eszkatológia szerint egyébként transzcendens érték.

Összegezésül: a romániai magyar irodalomnak az eddigiekben elemzett, a teljesség igénye nélkül kiemelt, inkább csak mintaként szolgáló ideológiai-erkölcsi értékjelképei [...] változatok a teremtő fájdalom paradoxális értékszerkezetet hordozó motívumára, amely az úgynevezett „kisebbségi humánnum” legjellemzőbb irodalmi vetülete.

Ez az erőteljes erkölcsi értéknymatékot is közvetítő eszme- és irodalomtörténeti vonulat a kisebbség helyzet- és azonosságtudata közötti diszharmóniát mintegy átesztétizálva, az értelmiség körében hatékony eszménnyé tesz egy olyan értékalakzatot, amelyben a különböző értékek nem szolidárisak, ám ezt a „kognitív disszonanciát” etikai-esztétikai síkon katartikusan feloldja, és távlatosabb programadás helyett (mely feltehetően objektíve is lehetetlen) a mindennapi helytállás próbáját jelentő adottságok elviselésére tesz képessé.

Kétséges azonban, hogy a benne kifejeződő, eszkatologikus hitmozzanatot is tartalmazó magatartásmodell az erkölcsi mintát vállaló egyes kivételes személyiségek szűk körén kívül közösségi érvénnyel is bírhat. Az utóbbi tényező – a tömeghatás lehetőségének – hiánya viszont csökkenti ideologikus hatóerejét, hiszen szociológiailag feltehetően igazolható, hogy a vitális-világnézeti érdekeltségek és az ennek megfelelő értékek, a létbiztonságtól az önérvényesítés lehetőség-skálájának tágaságáig, tömegszinten sohasem rendelhetők alá az erkölcsi értékeknek.

³⁸ Jacques ELLUL, *L'espérance oubliée* (Paris: Table Ronde, 1972), 195.

6. ... ÉS FONÁKJA

Az értékalakzat erkölcsi dimenziója további elemzés tárgya lehet a lehetőségek, a választás és a döntés viszonylatában. [...]

Meggondolkoztató, mit állít Kierkegaard az etikailag szép életről: „S csak ha minden egyes ember egyszerre momentum is, meg egész is, csak akkor szemléled őt szépsége szerint; de mihelyt ily módon szemléled őt, akkor szabadsága szerint szemléled. Legyen bár mégoly sajátságosan is meghatározott az ember, ha ez a meghatározottság szükségszerűség, akkor pusztán csak momentum, s élete nem szép.”³⁹

Tagadhatatlan, hogy ezzel az eszménnyel az ember, ha magáévá teszi, nevezze „kicsiny lehetőségnek” vagy gyöngy-kagyló-létnek: egy szükségszerűséget, egy kényszerűséget fogad el. S mivel nem választ, hanem elfogad, nem tudja meghaladni körülményeit és érvényesíteni önmagát: „pusztán csak momentum, s élete nem szép”. Talán ennek az etikai mozzanatnak a költészetre is kiható következményeit látja meg Bretter György is, amikor így fogalmaz: „Az önmagát rabbá tevő költészet – banális igazság ez – nem költészet, hanem csak a provincia apológiája, a provinciáé, amely azt hiszi önmagáról, hogy a világot gyászolja, amikor önmagát mint provinciát siratja, amely saját nyögésében a világ panaszát véli hallani, panaszainak okát pedig csak valahol távol keresi, s közben önmagát elfogadja mint olyat, ami a szenvedés hordozására ítéltetett.”⁴⁰

„A szenvedés nemesít” – ha most a fonákjáról szemléljük – ennek a választást megkerülő, a kényszerűséget elfogadó magatartásnak a szentesítése. Alapja – mint láttuk – egy olyan hit,

³⁹ Sören KIERKEGAARD, *Írásaiból*, (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969), 237.

⁴⁰ BRETER György, *Párbeszéd a jelennel* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973), 312.

amely az ember életfeladatát az erkölcs evilági stádiumán túli eszmények szolgálatában látja. Olyan erkölcsi kortünet ez, amely talán nemcsak a szubjektív tehetetlenséget, hanem az objektív történelmi kiúttalanság diagnózisát is jelzi. Ezért joggal gondolhat az ember Brechtnek arra a közismert mondására, miszerint valami nincs rendjén abban a világban, amelynek hősökre van szüksége.

A választás megkerülésével (vagy lehetetlenségével?) függ össze, hogy miért oly megfoghatatlan az a távlat, amelyre a két világháború közötti magyar kisebbség irodalmának jövőtuda nyílik. A maradék remény többnyire olyan eszkatologikus jövőszimbólumokba sűrűsödik, mint a „feltámadás”, a „megváltó ének”, az „ünnepe” és így tovább, amelyekben a gyöngy-kagyló-jelkép értékalakzatához hasonlóan a kilátástalanság tragikus feszültségét feloldó, átesztétizáló katartikus mozzanat működik. [...]

Gyöngy és homok: ugyanazon létszimbólum színe és visszája. Modell csupán a romániai magyar irodalom sajátos szerkezetű értékjelképeinek megvilágítására, s a példák – az irodalomtörténeti teljesség igénye nélkül – a modell általános érvényét hivatottak alátámasztani: ugyanazon értékszerkezet színét vagy fonákját. A tragikus pátosz vagy a tragikus irónia nézőpontjából hol ez, hol amaz mutatkozik meg élesebben. Diszharmoniójuk átlénygülhet a teremtő fájdalom szellemi-erkölcsi gyümölcsevő, és így feloldhatóan látszik. Az ironikus alternatíva pedig a diszharmoniót élesen nyitva hagyó és azt így is uralni képes hatalom. De sem a feloldás, sem a felülemelkedés nem tudja megszüntetni e jelképekben kifejeződő paradoxális értékviszonyt. Megnyugtató végkövetkeztetés helyett magam is csak arra a kérdőmondatra szorítkozhatom, amelyre feltehetőleg ebben a pillanatban az olvasó is gondol: Hát akkor mi a megoldás?

7.
IDŐSZERŰ-E A TRANSZILVANIZMUS?
(VÁZLAT A JELENSÉG UTÓÉLETÉRŐL)

A fogalom – eredeti jelentése szerint – politikai-közigazgatási természetű: a svájci mintára szervezett, különböző etnikumú független kantonokból összeálló föderatív rendszerű Erdély gondolatát fejezi ki, melyet Trianon előtt sokan az erdélyi kérdés optimális megoldásaként fogtak fel, az önrendelkezés wilsoni eszméjének megfelelően. Ebben a jelentésben a transzilvanizmus ma⁴¹ nem időszerű: a hetven év, de különösen az utóbbi két évtized alatt beállott hatalmas demográfiai változások, keveredések miatt minden reális esélye megszűnt. Ezt a fogalmi magot fedi el a transzilvanista eszmerendszer, mely eredetileg – mint láttuk – főleg az írók munkásságában, esszéikben, műalkotásokban körvonalazódik. Ez az eszményrendszer egyszerre több is és kevesebb is, mint valamely ideológia: több, mert etikai-esztétikai vetületei is vannak; kevesebb, mert nem a kisebbség valós érdekeinek világos megfogalmazására törekszik. Ám ez az összetett szellemi képződmény – funkcióját tekintve – kétségtelenül ideologikus.

Eredeti szerepe szerint ugyanis ez a transzilvanizmus válasz az erdélyi magyarság helyzetében előállott változásra: a Trianon utáni kisebbségi létre, az anyaországtól elszakított nemzettöredék új politikai adottságaira. Ebben a helyzetben kellett a kisebbségi magyarság helyzettudatát megfogalmazni, és – ami talán még sürgősebb volt – újrafogalmazni, megerősíteni nemzeti azonosságtudatát. Erre a túlélési „stratégiára” bizony nagy szükség mutatkozott, hiszen a Trianon után bekövetkezett politikai-szellemi-erkölcsi összeomlásban sokan választották az öngyilkosság, az alkoholizmus,

⁴¹ 1991-ben, a tanulmány első, kötetszerű publikálásra előkészítésekor értendő. [A Szerk.]

a kivándorlás útját (1924-ig kétszázezren telepedtek át az anyaországba). A transzilvanizmus szellemi-erkölcsi védekezés, pozitív válasz volt az elnyomatás, az elhagyatottság negatív következményeivel szemben, minthogy segített erőlköcsileg elfogadtatni azt a helyzetet, amelybe az itt élő magyarság került. Mindenekelőtt az volt az ideologikus funkciója, hogy szükségből erényt kovácsoljon: a hátrányt mintegy előnynek mutatva, a kisebbség magárautaltságát az önállóság szép lehetőségeként, a sajátos értékteremtés esélyeként mutassa fel. Kós Károly *Kiáltó* szöje, Makkai Sándornak *Az erdélyi szellem* című tanulmánya, Kuncz Aladár esszéje az erdélyi gondolatról és még jó néhány dokumentum igazolja, hogy az ideológiaképződés a fenti mechanizmusra épül; így képes csak a transzilvanizmus kompenzálni azt a lelki veszteségtudatot, melyet az új helyzet kiváltott. Nyilvánvaló, hogy a túlélés szempontjából ez az eszmeiség pozitív szerepet játszott, hiszen az úgynevezett hóskorban a romániai magyarság talpra állását segítette elő. Meg kell jegyezni azonban, hogy inkább egy szűk réteg ideológiájáról van szó, amelynek tagjai jobbára keresztény meggyőződésből vállalták a szolgálatot, az áldozatot, ám kétségtelen, hogy ezt a személyes hitet nem lehetett másfél millió ember ideológiájává tenni.

A KÖTET SZERZŐI

Boka László (1974), irodalomtörténész, a Magyar Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Partiumi Keresztény Egyetem docense, korábban az OSZK tudományos igazgatója és kiadóvezetője.

Balázs Mihály (1948), a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa, korábban tanszékvezető, egy ideig dékán. A kora újkori magyarországi és erdélyi művelődés és irodalom szakértője.

K. Lengyel Zsolt (1960), történész, politológus, egyetemi tanár, szerkesztő, a Regensburgi Egyetem Magyar Intézetének igazgatója, a Münchener Magyar Intézet Egyesület elnöke.

Szász László (1950), irodalomtörténész, esszéíró, a Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott docense.

Láng Gusztáv (1936), irodalomtörténész, kritikus, az irodalomtudomány kandidátusa, korábban a Berzsényi Dániel Főiskola tanszékvezetője, nyugalmazott főiskolai tanár.

Filep Tamás Gusztáv (1961), eszmetörténész, kutató, a Magyar Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa.

Vallasek Júlia (1975), irodalom- és sajtótörténész, egyetemi docens, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Politika-, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Kar, Újságírás és Digitális Média Intézetének oktatója.

Murádin Jenő (1937), művészettörténész, nyugalmazott egyetemi tanár, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Patócs Molnár János (1949), író, egyháztörténész, nyugalmazott habilitált egyetemi docens.

Balázs Imre József (1976), irodalomtörténész, egyetemi docens, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetének oktatója.

Markó Béla (1951), költő, esszé és tanulmány szerző, szerkesztő, 1990 és 2016 között aktív politikus, az RMDSZ elnöke, két ízben a román kormány miniszterelnök-helyettese.

Pomogáts Béla (1934-2023), irodalomtörténész, kritikus, tanár, szerkesztő, az MTA Irodalomtudományi Intézet osztályvezetője és igazgató-helyettese, az Írószövetség elnökségi tagja majd elnöke, hosszabb ideig az Anyanyelvi Konferencia és az Illyés Közalapítvány elnöke. Az erdélyi magyar irodalom szakértője, több monográfia szerzője.

Cs. Gyimesi Éva (1945-2011), irodalomtörténész professzor, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Tanszékének korábbi tanszékvezetője, a Láthatatlan Kollégium szakmai vezetője, nyelvész, publicista, erdélyi bölcsészgenerációk nevelője.